नित्यातींद्रियत्वेन चक्षुराद्यसन्निकृष्टतयाद्वाराभावेनांतःकरणस्यचिद्विषयत्वमनैंस्सरणं किंनामांतरेवतदाकारवृत्तिभवता। तंरूपेणापि
एवंचांतःकरणवृत्तेश्चक्षुरादिद्वारावहिर्निस्सरणाभावेनतत्प्रतिफलितचैतन्यतदभिव्यक्ताधिष्ठानचैतन्यरूपफलयोरसंभवेनतद्व्या
प्यत्वाभावाद्भागासिद्धिरित्यर्थः ॥ योगिनंप्रतीति ॥ धर्मादेर्योगिप्रत्यक्षत्वाद्योग्यंतःकरणवृत्तेर्बहिर्निस्सरणसंभवेनतत्प्रतिफ
लितचैतन्यादिरूपफलव्याप्यत्वंसंभवतीतिनासिद्धिरितिभावः ॥ चोदनैकेति ॥ यथोक्तंजैमिनिना" चोदनागम्योर्थोधर्म "इ
तिचोदनाविधिवाक्यं । तथाचशास्त्रैकसमधिगम्यत्वेनयोगिप्रत्यक्षविषयत्वमपि धर्मादीनांनास्तीत्युक्तत्वेनत्वयाधर्मादीनांयोगि

तदपियोगिनंप्रतिफलव्याप्यमितिचेन्न । चित्सुखेननचयोगिप्रत्यक्षगम्यतयाऽपरोक्षत्वंधर्मादीनां
चोदनैकप्रमाण(गम्य)योग्यत्वादित्युक्तत्वेनतद्विरोधात् । तुच्छमपितुच्छत्वेनयोगिनंप्रत्यपरोक्षमिति
सुवचत्वाच्च।पक्षैकदेशेसाक्षिवेद्याविद्यांतःकरणतद्धर्मसुखादौ दृष्टांतेशुक्तिरूप्येचफलव्याप्यत्वाभावाच्च।

नंप्रतिफलव्याप्यत्वांगीकारेतद्विरोधादित्यर्थः । नित्यातींद्रियस्यापियोगिप्रत्यक्षविषयत्वेनापरोक्षत्वेऽतिप्रसंगमाह ॥ तुच्छम
पीति ॥ तथाचासच्चेदपरोक्षतयानप्रतीयेतेत्यापादनानुपपत्तिरितिभावः ॥ पक्षैकदेशइति ॥ चक्षुरादिद्वाराबहिर्निस्सृतांतः
करणवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यादिरूपफलव्याप्यत्वंबाह्यपदार्थएवांगीकृतं नसाक्षिवेद्याविद्याद्यांतरपदार्थे अतोभागासिद्धिः । त
थाशुक्तिरूप्यादेःप्रातिभासिकत्वेनसाक्षिवेद्यांतरपदार्थत्वांगीकारान्नोक्तवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यादिरूपफलव्याप्यत्वंत्वयांगीकृत

मितिदृष्टांतेसाधनवैकल्यंचेत्यर्थः ॥ सामान्यस्यापीति ॥ दृश्यत्वरूपसामान्यस्यापि साधारणस्यापीत्यर्थः। ननुब्रह्मणिवृत्ति व्याप्यत्वसत्त्वेपिनसाधारणंदृश्यत्वमस्तीत्यतउक्तं ॥ वृत्तिव्याप्यत्वरूपविशेषस्येति ॥ ऋग्वेदिनिब्राह्मणत्ववद्विशेषसद्भावे सामान्यस्यापिसत्त्वाद्ब्रह्मणिव्यभिचारइतिभावः। कदाचिदितिविशेषणं भागासिद्धिवारणायेत्याशयेनोपपादयति ॥ अतीता देरपीत्यादिना ॥ कदाचि त्स्वसत्ताकाले ॥ स्वाकारेति ॥ स्वविषयकेत्यर्थः ॥ अविद्यादेरिति ॥ आंतरपदार्थस्येत्यर्थः ॥

नापिसाधारणमितितृतीयः(पक्षः) । ब्रह्मणिवृत्तिव्याप्यत्वरूपविशेषस्यसत्वेन(दृश्य त्वरूप)सामान्यस्यापिसत्वात् । नन्वस्तुतर्हिचतुर्थः । अतीतादेरपिकदाचित्स्वाकार वृत्तिप्रतिफलितचिद्विषयत्वात् । अविद्यादेरपिसाक्षिविषयत्वात्।नित्यातींद्रियस्यापि ज्ञातत्वेनाज्ञातत्वेनवासाक्षिविषयत्वात्। दृग्रू(पस्या)पात्मनस्तुतद्विषयत्वादितिचेन्न।

साक्षीति ॥ साक्षिरूपचिदित्यर्थः । नित्यातींद्रियेभागासिद्धिवारणायकथंचिदित्युक्तमित्याशयेनोपपादयति ॥ ज्ञातत्वेने त्यादिना ॥ धर्मादिकंजानामीतिज्ञानावच्छेदकत्वेनवा नजानामीत्यज्ञानावच्छेदकत्वेनवा कथंचित्साक्षिरूपचिद्विषयत्वादित्य र्थः । अस्यहेतोर्नब्रह्मणिव्यभिचारइत्याह ॥ दृग्रूपस्येति ॥ चिद्रूपस्येत्यर्थः ॥ तद्विषयत्वादिति ॥ ज्ञानरूपत्वेनधात्वर्थ क्रियारूपस्यब्रह्मणःकर्मत्वासंभवेनचिदविषयत्वादित्यर्थः [illegible] याणांयथाज्ञानाद्यवच्छेदकतयाकथंचित्साक्षिरू[illegible]

षयत्वमस्ति (एवं)तथाब्रह्मणोपिज्ञानाद्यवच्छेदकतयाकथंचिच्चिद्विषयत्वमस्तीत्याह ॥ नित्यातींद्रियमिति ॥ प्रकारांतरेणापि
चितोब्रह्मणश्चिद्विषयत्वमुपपादयति ॥ तद्व्यवहारेति ॥ चित्चिद्विषयिणी । तद्विषयकव्यवहारजनकत्वात् । यद्यद्विषयक
व्यवहारजनकंतत्तद्विषयं यथाघटव्यवहारजनकंघटज्ञानंघटविषयकमित्यनुमानंद्रष्टव्यं । ननुज्ञानस्यतद्विषयकव्यवहारजनक
त्वेतद्विषयकत्वरूपंसाध्यंनप्रयोजकं किंतुतदन्याविषयकत्वमेवेत्यतउक्तं ॥ तद्व्यवहारेति ॥ तदन्याविषयकत्वस्यघटव्यवहार
जनकेघटपटावितिसमूहालंबनज्ञानेव्यभिचारेणगौरवेणचतद्विषयकव्यवहारजनकत्वेऽप्रयोजकत्वादितिभावः । ननुचितोज्ञान

नित्यातींद्रियंपूर्वंनज्ञातंइदानींशब्देनज्ञातमितिवत्शुद्धंब्रह्मपूर्वंनज्ञातमिदानींवेदांतेनज्ञात
मित्यनुभवेनब्रह्मणिव्यभिचारात् । तद्व्यवहारजननेतद्विषयत्वस्यतंत्रत्वेनस्वव्यवहारहेतो
श्चितोप्यभिधानस्याभिधेयत्ववच्चिद्विषयत्वाच्च । कल्पितभेदेनबिंबप्रतिबिंबयोर्लिंगलिंगिभा
ववज्जीवब्रह्मणोर्ज्ञातृज्ञेयभाववच्चात्मनोपिस्वाकारवृत्तिप्रतिफलितचिद्विषयत्वसंभवाच्च ।

रूपत्वेनक्रियात्वात्कथंतस्याःस्वविषयकत्वेनकर्मत्वं क्रियायाःकर्मत्वादर्शनादित्यतउक्तं ॥ अभिधानस्येति ॥ अभिधायाइत्य
र्थः । अभिधेयत्वस्यकेवलान्वयित्वादभिधारूपक्रियाया अपिअभिधाविषयत्वेनकर्मत्वमस्तितद्वदित्यर्थः । नन्वथापिचितश्चिद्वि
षयत्वंनोपपन्नं भेदाभावादित्याशंक्यकल्पितभेदसद्भावाद्युक्तमित्येतद्दृष्टांताभ्यामुपपादयति ॥ कल्पितभेदेनेति ॥ बिंबेति ॥
त्वन्मतेबिंबप्रतिबिंबयोरभेदेपिकल्पितभेदमादाययथाप्रतिबिंबस्यबिंबानुमापकत्वं यथावा जीवब्रह्मणोरभेदेपिकल्पितभेदमादा

यज्ज्ञातृज्ञेयभावः तथाचितएकत्वेपिकल्पितभेदमादायस्वविषयकांतःकरणवृत्तिप्रतिफलितचिद्विषयत्वसंभवादित्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ आत्मनःस्वाकारवृत्तिप्रतिफलितचिद्विषयत्वाभावे । तया स्वाकारवृत्तिप्रतिफलितचिता । यथाघटादेःस्वाकारांतःकरणवृत्तिप्रतिफलितचिद्विषयत्वेनघटाज्ञाननिवृत्तिर्दृष्टा एवमात्मनोपितदज्ञाननिवृत्त्यर्थंस्वाकारवृत्तिप्रतिफलितचिद्विषयत्वेवाच्ये व्यभिचारएवेतिभावः । ननुतदाकारवृत्त्यैवतदज्ञाननिवृत्ति(रित्या)रास्तां तथाचचिद्विषयत्वाभावान्नव्यभिचारइत्यंतआह ॥ तद्वाकारेति ॥ तर्ह्यनयैवरीत्याघटाद्याकारवृत्त्यैवघटाज्ञाननिवृत्त्युपपत्तौघटादेरपिचिद्विषयत्वाभावापत्त्याऽसिद्धिःस्यादितिभावः । ननुघटाकारवृत्तौचित्प्रतिफलनंविनानाऽज्ञाननिवृत्तिः घटाद्याकारवृत्तिमात्रस्याज्ञानानिवर्तकत्वात् । यथाहुः "तृणादे

अन्यथातयातदज्ञाननिवृत्त्ययोगात् । तदाकारवृत्त्यैवचतन्निवृत्तौघटादावपितथात्वापातेनासिद्धेः ।

र्भासिकाप्येषासूर्यदीप्तिस्तृणंदहेत् । सूर्यकांतमुपारुह्यतन्न्यायंचितियोजये"दिति । अतोंतःकरणवृत्तिप्रतिफलितचिद्विषयत्वं घटादेर्वक्तव्यमितिचेत्तर्ह्यात्मन्यपिवृत्तिमात्रस्याज्ञानानिवर्तकत्वादात्मनोप्यात्माकारवृत्तिप्रतिफलितचिद्विषयत्वंवाच्यमितिसमं । नन्वात्मनोंतःकरणवृत्तिप्रतिफलितचिद्विषयत्वाभावेप्यात्मनःस्फुरणरूपत्वात्स्फुरणरूपात्माकारवृत्त्यातदज्ञाननिवृत्तिर्युक्तेतिचेत्तर्हिघटस्यापिस्फुरणरूपत्वात्स्फुरणरूपघटाकारवृत्त्यैवाज्ञाननिवृत्त्युपपत्तेरस्याप्यंतःकरणवृत्तिप्रतिफलितचिद्विषयत्वंनस्यादितिसमं । ननुघटस्यस्फुरणरूपत्वेघटाज्ञानमेवनस्यादितिचेत् तर्हिब्रह्मणोपिस्फुरणरूपत्वेतदज्ञानमपिनस्यादितिसमं । नन्वज्ञानावि

रोधिस्फुरणरूपंब्रह्मेतिचेत्तत्राह । अज्ञानेतीतिसंप्रदायः । किंचघटादौस्वाकारेंद्रियजन्यवृत्तिविषयत्वमात्रंविहायतत्प्रतिबिंबित
चैतन्यरूपज्ञानविषयत्वंकस्मात्कल्प्यते किंघटादिव्यवहारार्थं उतानुभवबलात् अथश्रुतिबलात् यद्वाघटादौविषयेस्वतोपरोक्षा
भावादपरोक्षचित्संबंधेनैवापरोक्ष्य(त्व)स्यवक्तव्यत्वात् घटादिविषयस्यापरोक्ष्य(त्व)सिद्ध्यर्थं । नाद्यइत्याह ॥ अस्फुरणरूपे
ष्वित्यादिना ॥ इंद्रियजन्यांतःकरणवृत्तावेवचित्प्रतिफलनं नत्वनुमित्यादिरूपांतःकरणवृत्ताविति हिपरसिद्धांतः । एवंचयथा
नुमित्यादिविषयेष्वतींद्रियेषुधर्मादिषुवृत्तिप्रतिफलितचिद्विषयत्वाभावेपिव्यवहारः तथैंद्रियकेष्वपिघटादिषुवृत्तिप्रतिफलितचि

अज्ञानाविरोधिस्फुरणरूपत्वस्यचात्मनीवघटादावपिसुवचत्वात् । अस्फुर
णरूपेष्वतींद्रियेष्विवैंद्रियकेष्वपिवृत्तिविषयत्वमात्रेणव्यवहारादिसंभवेतत्प्र
तिफलितचैतन्यविषयत्वस्यतदभिव्यक्तचैतन्यविषयत्वस्यवाकल्पनायोगाच्च।

द्विषयत्वाभावेपिस्वाकारेंद्रियजन्यवृत्तिविषयत्वमात्राद्व्यवहारोस्तु । एवंचव्यवहारान्यथानुपपत्त्यानवृत्तिप्रतिफलितचिद्विषय
त्वंकल्प्यमित्यर्थः । नन्वतींद्रियार्थानांस्फुरणरूपत्वाद्वृत्तिप्रतिफलितचिद्विषयत्वाभावेपिव्यवहारोभविष्यतीतिनदृष्टांतइत्यतउ
क्तं ॥ अस्फुरणरूपेष्विति ॥ नद्वितीयइत्याह ॥ घटादाविति ॥ चैतन्यस्याज्ञानस्फोरकत्वेनाज्ञानाविरोधितयाऽज्ञानानि
वर्तकत्वाद्वृत्तेरेवाज्ञाननिवर्तकत्वमंगीकृत्यतयाऽज्ञानेनिवृत्तेतदभिव्यक्तचैतन्यरूपज्ञानेनैवघटःप्रकाशतइत्युच्यते तर्हिवयमपिव
दामोलोकेययाप्रभयांधकारोनिवर्ततेतयैवप्रभयाघटःप्रकाशतइत्यनुभवसिद्धं तदपिनस्यात् । तत्रापिप्रभयांधकारेनिवृत्तेतदभि

व्यक्तंपुनः किंचित्प्रभांतरंकल्पयित्वांतेनैवघटादिकंप्रकाशतइत्यपिकल्पनीयंस्यादिति । अस्त्वितिचेत्तत्राह ॥ घटादाविति ॥ अन्यथेति ॥ अज्ञाननिवृत्तिरूपकार्यस्यान्यथोपपन्नत्वेपि अज्ञाननिवृत्तिरूपकार्यजनकंघटाद्याकारापरोक्षांतःकरणवृत्त्यतिरिक्तं तत्प्रतिफलितचैतन्यरूपंतदभिव्यक्तचैतन्यरूपंवाज्ञानमननुभूतंकल्प्यतइत्यर्थः । ज्ञानंप्रतिफलितंतद्व्यंग्यंवाज्ञानांतरंकल्प्येतइति यावत् । इच्छाद्यंतःकरणवृत्तीत्येवपाठः । अंतःकरणस्येच्छादिरूपेणपरिणतत्वादिच्छारूपायाअंतःकरणवृत्तिस्तत्प्रतिफलितंतद्व्यं

घटादावंधकारांनिवर्तकप्रभायाइवाज्ञानाविरोधिज्ञानस्याननुभवाच्च । अन्यथाइच्छा(द्याकारां) वंतःकरणवृत्तिप्रतिफलितंतद्व्यंग्यंवाइच्छादिकंपरोक्षवृत्तिप्रतिफलितंतद्व्यंग्यंवापरोक्षज्ञानंतमो निवर्तकप्रभाप्रतिफलितंतद्व्यंग्यंवाप्रभांतरंचकल्प्यंस्यात् । “ तमेवभांत ”मि(त्यादि)तिश्रुत्यर्थ स्तुप्रतिकर्मव्यवस्थाभंगेवक्ष्यते । चैतन्याविषयंस्याप्यापरोक्ष्यंचचैतन्याभिव्यंजकत्वार्थमावश्य

ग्यंवाकिंचिदिच्छादिकमपिकल्पनीयंस्यादित्याद्यतिप्रसंगइत्यर्थः । प्रभाप्रतिफलितंप्रभायांप्रतिफलितं । तमेवभांतमितिश्रुतौतं भांतंप्रकाशमानंवृत्तिप्रतिफलितचैतन्यरूपात्मानं अनुघटादिकंप्रकाशतइतिश्रुतिबलाद्वृत्तिप्रतिफलितचिद्विषयत्वंघटादीनामंगी कार्यमितितृतीयंनिराचष्टे ॥ तमेवेति ॥ विषयस्यापरोक्ष्यान्यथानुपपत्त्याचैतन्यरूपंज्ञानमंगीकार्यमितिचतुर्थंपराचष्टे ॥ चैत

न्येति ॥ विषयस्यापरोक्ष्यान्यथानुपपत्त्याचैतन्यविषयत्वंनांगीकार्यं. चैतन्यविषयत्वाभावेपिविषयेआपरोक्ष्यंतुवृत्तिगतोयःसा
क्षात्कारत्वरूपोविशेषस्तेनैवोपपन्नं । अयंचविशेषस्तवाप्यावश्यकइत्युक्तं चैतन्येति । वृत्त्याचैतन्यव्यक्त्यंगीकारेणचैतन्याभि
व्यंजकत्वार्थंवृत्तिगतविशेषस्यावश्यकत्वादित्यर्थः । अन्यथापरोक्षवृत्त्यापिचैतन्याभिव्यंजनापत्तेरितिभावः । नन्वपरोक्षवृत्ति
निष्ठं(परोक्षवृत्त्यनिष्ठं)साक्षात्कारत्वंघटादिवृत्तौकुतइत्यतउक्तं ॥ इंद्रियजन्यत्वेति ॥ अंतःकरणवृत्तेश्चक्षुरादिद्वाराबहिर्निस्सृ
तत्वादितिभावः । अपरोक्षवृत्तिगतापरोक्षत्वविशेषेणविषयेआपरोक्ष्यंयुक्तं । परोक्षवृत्तिगतेनज्ञानत्वरूपविशेषेणविषयस्यज्ञात

केनेंद्रियजन्यत्वप्रयुक्तेनवृत्तिगतेनसाक्षात्कारत्वरूपविशेषेणैवोपपन्नं । इ
च्छादिवृत्त्यनिष्ठेनपरोक्षवृत्तिगतेनज्ञानत्वरूपविशेषेणविषयस्यज्ञातत्ववत्स्मृ
त्याद्यनिष्ठेनानुभवादिगतेनविशेषेणतद्विषयस्यानुभूतत्वानुमितत्वादिवच्च ।

त्ववदित्याह ॥ परोक्षवृत्तीति ॥ विषयेज्ञातत्वंपरोक्षवृत्तिगतज्ञानत्वविशेषाधीनमित्युक्तेइच्छादिवृत्तावपिज्ञानत्वरूपविशेषप्र
सक्तौसत्यांवृत्तावपिसंकोचःकार्यइत्यतउक्तं ॥ इच्छादीति ॥ इच्छादिरूपायांतःकरणवृत्तिः तदनिष्ठेनेत्यर्थः । ज्ञातत्वेपिपुन
रवांतरभेदोस्त्येवेत्याह ॥ अनुभवादीति ॥ अनुभवगतोविशेषोनज्ञानमात्रनिष्ठइतिज्ञानेपिसंकोचःकार्यइत्याशयेनस्मृत्याद्य
निष्ठेनेत्युक्तं । अनुभूतत्वेपिपुनरवांतरभेदोस्तीत्युक्तं अनुमितत्वेति । साक्षात्कारप्रमाऽवृत्तेनानुमितिगतविशेषेण तद्विषयस्यानु

मितत्ववदित्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ अंतःकरणवृत्तावपरोक्षत्वमनंगीकृत्यतस्याःपरोक्षत्वमेवांगीकृत्यतत्प्रतिफलितचैतन्यएवाप रोक्षत्वंनवृत्तावित्यंगीकारेपरोक्षत्वापरोक्षत्वयोर्ज्ञानत्वव्याप्यत्वंनस्यात् । चैतन्यनिष्ठापरोक्षत्वस्यचैतन्यनिष्ठज्ञानत्वव्याप्यत्वेपि वृत्तिनिष्ठापरोक्षत्वस्यज्ञानत्वव्याप्यत्वाभावात् । वृत्तौपरोक्षत्वसद्भावेपितत्रज्ञानत्वाभावात् । भावव्युत्पत्त्याज्ञप्तिरूपज्ञानत्वंत्त्रै तन्यस्यैव वृत्तेस्तज्ज्ञप्तिरूपचैतन्यव्यंजकतयाज्ञानकरणत्वमेवंनज्ञानत्वमित्यंगीकारात् । तथावृत्तिगतपरोक्षत्वस्यवृत्तिव्याप्यत्व मेवस्यात् । तथाचकरणभावव्युत्पत्तिभ्यांवृत्तिचैतन्ययोरुभयोरपिज्ञानत्वात्तन्मध्येयद्भावव्युत्पत्त्याज्ञप्तिरूपमेकंज्ञानंतन्निष्ठंय

अन्यथापरोक्षत्वापरोक्षत्वेएकज्ञानत्वव्याप्येनस्यातां । (नपंचमः ।) आत्मनोपिस्वप्रकाशत्वा
द्वितीयत्वादिविशिष्टव्यवहारेतदपेक्षानियमात् । नन्वात्मनिविशिष्टव्यवहारेविशेषणो
पनायकमानापेक्षानियमेपिस्वरूपमात्रव्यवहारेतदनपेक्षेतिचेन्न । घटादावपितथेत्यसिद्धेः ।

ज्ज्ञानत्वंतद्व्याप्यत्वंसर्वजनसिद्धंनस्यात् । अतःसर्वजनसिद्धैकज्ञानत्वव्याप्यत्वन्निर्वाहायवृत्तावपिज्ञानत्वेंगीकार्येइंद्रियत्वेनेंद्रिय जन्यतयाचापरोक्षत्वेचांगीकार्येऽपरोक्षज्ञानरूपवृत्तिविषयत्वमात्रेणविषयेआपरोक्ष्योपपत्तौतदर्थंवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यस्यतद भिव्यक्तचैतन्यस्यवाकल्पनाऽयोगादितिचिद्विषयत्वरूपहेतोःस्वरूपासिद्धिरितिभावः ॥ तदपेक्षेति ॥ स्वातिरेकिसंविदपेक्षे तिभावः । अतिव्याप्तिपरिहारमाशंकते ॥ नन्विति ॥ तथेति ॥ घटत्वादिविशिष्टघटव्यवहारएवस्वातिरिक्तंयद्विशेषोपनाय

कंमानंतदपेक्षा नतुघटस्वरूपमात्रव्यवहारइत्यपिवक्तुंशक्यत्वादसिद्धिरितिभावः । असिद्धिपरिहारंशंकते ॥ नन्विति ॥ नि
र्विकल्पकाभावाभिप्रायेणेदं० । तथाचविशिष्टव्यवहारस्यैवसत्त्वात्स्वातिरिक्तसंविदपेक्षानियतिस्तत्रास्तीतिनासिद्धिरित्यर्थः । न
न्वात्मन्यपिघटादाविवस्वरूपमात्रव्यवहाराभावेनविशिष्टव्यवहारस्यैवसत्त्वात्तत्रविशेषणोपनायकप्रमाणापेक्षानियतिसद्भावेन
हेतोरात्मनिव्यभिचारइत्यतआह ॥ आत्मनित्विति ॥ परामर्शेनपरामर्शबलेन तस्यसौषुप्तिकव्यवहारस्य विशिष्टत्वेनकाला

ननुघटादौस्वरूपमात्रव्यवहारएवनास्तिआत्मनितुसुषुप्तावस्तीतिचेन्न । एतावंतंकालंसुखमह
मस्वाप्समितिपरामर्शेनतस्यविशिष्टत्वेनैवसिद्धेः । नन्वात्मनिविशिष्टव्यवहारेतदपेक्षायाम
पिनविशेष्यांशेतदपेक्षा । स्वप्रकाशत्वात् । घटादौतदंशेपीतिचेन्न । नियतिपदवैयर्थ्यात् ।

दिविशिष्टत्वेन तथाचस्वरूपमात्रंव्यवहारस्यैवाभावादात्मनिव्यभिचारएवेतिभावः । ननुस्वव्यवहारेस्वांशावच्छेदेनापिस्वाति
रिक्तसंविदपेक्षानियतिरितिहेतुर्विवक्षितः । सुषुप्तिकालीनेआत्मगोचरकालादिविशिष्टव्यवहारेतुकालादिविशेषणांशएवतदपेक्षा
नत्वात्मांशेपि । तस्यस्वप्रकाशत्वादतोनात्मनिव्यभिचारइत्याशंकते ॥ नन्वात्मनीति ॥ असिद्धिंपरिहरति ॥ घटादावि
ति ॥ घटादेरस्वप्रकाशत्वात्स्वांशावच्छेदेनापिस्वातिरिक्तसंविदपेक्षानियतिरस्तीतिनासिद्धिरितिभावः ॥ नियतिपदेति ॥

अद्वितीयत्वादिविशिष्टब्रह्मव्यवहारेस्वातिरिक्तसंविदपेक्षासद्भावेनब्रह्मणिदृश्यत्वप्राप्तौतद्व्यावृत्त्यर्थंहिनियतिपदंदत्तं । तथाच स्वरूपमात्रव्यवहारेतदपेक्षायाअभावेननस्वातिरेकिसंविदपेक्षानियतिरित्येवंब्रह्मणिदृश्यत्वाभावोवक्तव्यः । तथाचनियतिपदनिवारणीयब्रह्मण्यतिव्याप्तिरूपातिप्रसंगनिवारणस्यस्वांशावच्छेदेनापिस्वातिरेकिसंविदपेक्षावत्त्वंदृश्यत्वमित्यस्यविवक्षयैवोपपत्तौ नियतिपदंव्यर्थमित्यर्थः । ननुतर्हिस्वांशावच्छेदेनापिस्वातिरिक्तसंविदपेक्षावत्त्वमेवदृश्यत्वमित्येवहेतुर्विवक्षितइतिनियतिपदंत्यज्यतइतिचेन्न शुद्धएवव्यभिचारादित्याह ॥ आसंसारमिति ॥ अज्ञानावृतेशुद्धेशुद्धंब्रह्मेतिव्यवहारस्यापलापायोगेनशुद्धस्व

आसंसारमज्ञानावृतस्यशुद्धस्यस्वव्यवहारेअनधिगता
र्थबोधकवेदांतजन्याज्ञाननिवर्तकवृत्त्यपेक्षानियमाच्च ।

रूपव्यवहारेशुद्धरूपस्वांशावच्छेदेनापिस्वातिरेकिवेदांतजन्याज्ञाननिवर्तकवृत्तिरूपसंविदपेक्षास्त्येवेतिव्यभिचारः नचस्वांशस्य शुद्धस्यस्वप्रकाशत्वेनस्वाख्यसंविदैवव्यवहारोपपत्तौतत्राज्ञानाभावान्नस्वांशावच्छेदेनाज्ञाननिवर्तकस्वातिरेकिवेदांतजन्यवृत्तिरूपसंविदपेक्षानियमइतिवाच्यं । शुद्धंस्यस्वप्रकाशत्वेनस्वतःस्फुरणांगीकारेतस्याज्ञानावृतत्वंनस्यात् । तदिदमाह ॥ अज्ञानावृतस्येति ॥ नन्वात्माज्ञानावरणकालेस्वातिरिक्तसंविदैवव्यवह्रियतां तदनावरणकालेस्वातिरेकिसंविदंविनैवव्यवह्रियतामित्यत उक्तं ॥ आसंसारमिति ॥ आसंसारमज्ञानावृतत्वेनतदनावरणकालएवनास्तीत्यर्थः । नन्वासंसारमज्ञानावृतोप्यात्माकदाचि

त्स्वयमेवावरणमज्ञानंनिवर्तयिष्यति अनंतरमुक्तसंविदंविनैवव्यवह्रियत्तामित्यतःशुद्धस्येत्युक्तं । शुद्धस्यकेवलस्याज्ञानस्फोरकत्वे नाज्ञानानिवर्तकत्वान्नकदाचिदपिस्वाज्ञाननिवर्तकत्वं किंनामवेदांतजन्यचरमवृत्तेरेव अन्यथावेदांतजन्यचरमवृत्तेवैयर्थ्यापत्तेः। तस्याअज्ञाननिवर्तकत्वेनैवसार्थक्यादित्याशयेनोक्तं । वेदांतजन्याज्ञाननिवर्तकवृत्तीति । किंचयद्यात्मव्यवहारःस्वतःस्फुरणादे वभवतिनतत्रस्वांशावच्छेदेनस्वातिरेकिसंविदपेक्षेत्युच्यते तर्हिवेदांतानांप्रकाशमानार्थप्रकाशकत्वेनानधिगतार्थावगतिसाधन (त्वा)ताऽभावेनप्रमाणलक्षणाभावादप्रामाण्यंस्यादित्याशयेनोक्तं ॥ अनधिगतार्थबोधकेति ॥ तथाचाज्ञानावृतेशुद्धस्वरूपे स्वांशावच्छेदेनापिस्वातिरेकिवेदांतजन्यवृत्तिरूपसंविदपेक्षासद्भावेनमिथ्यात्वाभावात्नित्यतिपदत्यागेपिव्यभिचारइतिभावः । न

वृत्त्यन्यसंविदपेक्षायाश्चतवनित्यात्तींद्रियेममघटादावप्यभावादियुक्तत्वाच्च ।

नुस्वांशावच्छेदेनस्वातिरेकिवृत्त्यन्यचैतन्यरूपसंविदपेक्षावत्त्वमितिसंविदिवृत्त्यन्यत्वंविशेष्यते । शुद्धेस्वांशावच्छेदेनव्यवहा रेस्वातिरेकिवृत्त्यपेक्षायाएवसत्त्वेनोक्तहेतोर्नव्यभिचारः । घटादौतुवृत्त्यन्यचैतन्यरूपसंविदपेक्षायाएवसत्त्वेननासिद्धिरित्याशं क्यनिराकरोति ॥ वृत्त्यन्येति ॥ अभावादिति ॥ वृत्त्यन्यायासंवित्वृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यंतदभिव्यक्तचैतन्यंवातदुभयंचा प्रामाणिकमित्युक्तमित्यर्थः । नन्वात्मव्यवहारेनवेदांतजन्यसंविदंतरापेक्षा किंत्वात्माज्ञाननिवृत्तिमात्रे । आत्मव्यवहारस्तुस्व तःस्फुरणादेव अतोनात्मनिव्यभिचारः । घटादौत्वस्फुरणरूपतयास्वव्यवहारेस्वा तिरेकिसंविदपेक्षास्तीतिनासिद्धिरित्याशंक्य

निराकरोति ॥ नहीति ॥ नहीत्यर्थः । तथाचासिद्धिरेवेतिभावः । ननूक्तमस्फुरणरूपतयाघटादौस्वव्यवहारेस्वातिरिक्तसंविद पेक्षेति । सत्यमुक्तंदुरुक्तंतत् । तथात्वेघटादिवद्ब्रह्मणोप्यस्फुरणरूपत्वमेवास्तुस्फुरणरूपत्वेतदज्ञानायोगात् । अज्ञानाविरोधि स्फुरणरूपत्वस्यचात्मनीवघटादावपिसुवचत्वादित्युक्तत्वादितिभावः ॥ एतेनेति ॥ उक्तप्रबंधेनब्रह्मणोज्ञानविषयत्वस्योपपादने नेत्यर्थः ॥ स्वावच्छिन्नेति ॥ स्वशब्दःसमभिव्याहृतपरः । स्वविषयकेत्यर्थः । तथाचस्वव्यवहारेस्वविषयकसंवित्सापेक्षत्वं दृश्यत्वं । वर्ततेचेदंघटादौ नास्तिचब्रह्मणि क्रियाकर्मभावविरोधेनस्वव्यवहारहेतोःस्वाख्यसंविदोब्रह्मविषयकत्वाभावात् । स

नचघटादावपिवृत्त्याऽज्ञानेनिवृत्तेव्यवहारार्थंसंविदंतरापेक्षाअनुभूयते।एतेनस्वव्यवहारेस्वातिरिक्त स्वावच्छिन्नसंवित्सापेक्षत्वंदृश्यत्वमितिनिरस्तं। (नषष्ठः ।) घटादौविशेष्यवत्फलव्याप्यत्वाभावरूप

कलसामर्थ्यविधुरस्यकर्मत्वापरपर्यायवेदांतजन्यवृत्तिविषयत्वस्याप्यभावाच्च । अतोनतत्रव्यभिचारइत्येतदपिनिरस्तं । ब्रह्मणो पिवेदांतजन्यवृत्तिव्याप्यत्वस्योपपादितत्वात् । क्रियाकर्मभावाविरोधस्यचाभिधानस्याभिधेयत्ववदुपपन्नत्वेनस्वविषयकस्वा ख्यसंवित्सापेक्षत्वाच्चेतिसांप्रदायिकोर्थः । फलाव्याप्यत्वेसत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वाभावरूपास्वप्रकाशत्वरूपदृश्यत्वस्यभागा सिद्धिमुपपादयति ॥ घटादाविति ॥ विशेष्यवत्अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्ववत् ॥ उक्तन्यायेनेति ॥ वृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्य रूपस्यतदभिव्यक्ताधिष्ठानचैतन्यरूपस्यवाफलस्योक्तन्यायेनाऽप्रामाणिकतयापक्षैकदेशेघटादौविशेषणविशेष्ययोरुभयोरपिसत्त्वे

नविशिष्टाभावरूपास्वप्रकाशत्वाभावाद्भागासिद्धिरित्यर्थः । प्रातिभासिकाविद्याशुक्तिरूप्यादिदृष्टांतेसाधनवैकल्यमुपपादयति ॥ अविद्यादाविति ॥ विशेषणवदिति ॥ अंतःकरणवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यस्यैवात्रफलशब्देनाभिप्रेततयाप्रातिभासिकस्यस र्वस्याप्यविद्याशुक्तिरूप्यादेरांतरपदार्थतयाबाह्यत्वाभावेनांतःकरणवृत्तेर्नबहिर्निस्सरणं ततोत्रांतःकरणवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्या दिरूपफलव्याप्यत्वंनतत्रास्ति किंतुअविद्यावृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यरूपसाक्षिविषयत्वमेव । तथाचतत्रविशेषणवदपरोक्षव्यव हारयोग्यत्वरूपंविशेष्यंचास्ति । अतोनतत्रविशिष्टाभावरूपास्वप्रकाशत्वमस्तीतिदृष्टांतेसाधनवैकल्यमित्यर्थः । उत्तरग्रंथोप्यक्षे

विशेषणस्याप्युक्तन्यायेनसत्त्वेनाविद्यादौशुक्तिरूप्यादौचविशेषणवद्विशेष्यस्यापिसत्वेनविशिष्ट रूपास्वप्रकाशत्वव्यतिरेकरूपहेतोःपक्षैकदेशेदृष्टांतेचाभावात् । अत्रोक्तंचित्सुखेन । " शुक्तिरूप्या

पार्थविशेष्यस्यापिसत्त्वेनेत्युक्तं अत्रोक्तमिति । साधनवैकल्यापादनायविशेष्यस्यापिसत्त्वेनेतियदुक्तंतदुपरिचित्सुखेनसमाधान मत्रोक्तमस्तीत्यर्थः । तदेवाह ॥ शुक्तिरूप्यादाविति ॥ शुक्तिरूप्यादेर्व्यवहारकालएवबाधितत्वांत्तत्रापरोक्षव्यवहारयोग्यं त्वंव्यवहारदशायामपिनास्तीत्यर्थः । तथाचविशेष्याभावप्रयुक्तविशिष्टाभावस्यशुक्तिरूप्यादौसत्त्वेनास्वप्रकाशत्वसद्भावान्नदृष्टां तःसाध्यविकलइतिभावः । ननुशुक्तिरूप्यादेरापरोक्ष्याभावेशुक्तिरूप्यंसाक्षात्करोमीत्येवंशुक्तिरूप्यादौआपरोक्ष्यावगाह्यनुव्यव

सायरूपव्यवहारविरोधइत्यतआह ॥ अपरोक्षव्यवहारायोग्येपीति ॥ अविद्यावृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यरूपसाक्षिविषयत्वेनां
तरत्वादितिभावः ॥ साक्षीति ॥ साक्षिगतंयदापरोक्ष्यंतदध्यासादित्यर्थः । तत्रदृष्टांतःइदमिति । तस्मिन् शुक्तिरूप्येऽपरवत्त्वा
भावादिदमितिव्यवहारायोग्यत्वंतस्येतिभावः ॥ अधिष्ठानगतेति ॥ इदमाकारवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यगतेदंतारोपइत्यर्थः ।
ननुयदिरूप्यस्याध्यस्तत्वात्तत्रापरोक्ष्यमधिष्ठानभूतसाक्षिगतापरोक्ष्याध्यासादित्युच्यते तर्हिघटादीनामप्यापरोक्ष्यंनस्यात् । ते
षामप्यध्यस्तत्वेनाधिष्ठानचैतन्यगतापरोक्ष्यमेवप्रतीयतइत्यपिवक्तुंशक्यत्वेनतत्राप्यापरोक्ष्यंप्रातिभासिकंस्यादित्याशंक्यनिराक

दौविशेषणमस्ति नतुविशेष्यं । अध्यस्तत्वात् । अपरोक्षव्यवहारायोग्येपितत्रतद्व्यवहारस्तुअधि
ष्ठानभूतसाक्षिगतापरोक्ष्याध्यासाद्युक्तः । इदमितिव्यवहारायोग्येपितस्मिन्नधिष्ठानगतेदंत्वारो
पादिदमितिव्यवहारवत् । यद्यपिघटादिरप्यध्यस्तः । तथापितत्रसत्वमिवाऽऽपरोक्ष्यंव्यावहारि

रोति ॥ यद्यपीत्यादिना ॥ तथाचरूप्यादेरपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वत्वाभावसाधकस्याध्यस्तत्वहेतोर्घटादौव्यभिचारइतिभावः ।
अध्यस्तत्वाविशेषेपिब्रह्मज्ञानेतरज्ञानानाबाधितत्वात्तत्रसत्त्वंयथाव्यावहारिकंएवमापरोक्ष्यमपिव्यावहारिकमेव । रूप्यादेस्तुब्रह्मज्ञाने
तरज्ञानबाध्यत्वात्तत्रसत्त्वमिवापरोक्ष्यमपिप्रातिभासिकमेवातोऽधिष्ठानगतमेवभासतइत्यर्थः।तथाचघटादिनिष्ठमापरोक्ष्यंव्यावहा
रिकंव्यावहारिकधर्मिनिष्ठत्वात्सत्त्ववदित्यनुमानमुक्तंभवति । तथाचरूप्यादेरपरोक्षत्वाभावसाधकमध्यस्तत्वंब्रह्मज्ञानेतरज्ञान

बाध्यत्वापरपर्यायंप्रातिभासिकत्वरूपंविवक्षितमितिनघटादौव्यभिचारइतिभावः । एवंसाधनवैकल्यपरिहारेपिअविद्यादौभागा
सिद्धिःस्यादित्याशयेनाह ॥ तन्नेत्यादिना ॥ सर्वव्यावहारिकोपादानत्वमज्ञानस्यैवविशेषणं नांतःकरणादेः ब्रह्मज्ञानादित्या
दिविशेषणद्वयमुभयोरितिज्ञेयं । व्यावहारिकेव्यावहारिकतयांगी(कर्तव्ये)कृतइत्यर्थः । तथाचप्रातिभासिकंतयात्वयोच्यमान
मज्ञानंव्यावहारिकंव्यावहारिकोपादानत्वात् ब्रह्मज्ञानात्प्रागबाधितत्वात् तंमआसीदित्यादि(श्रुत्यादि)सिद्धत्वाच्चेत्यनुमानत्रयमु

कं । रूप्यादौतुप्रातिभासिकं"मिति । तन्न । सर्वव्यावहारिकोपादानेब्रह्मज्ञानात्प्रागबाधितेश्रुत्या
दिसिद्धेचव्यावहारिकेऽज्ञानेअंतःकरणादौचयोग्यत्वस्यापिव्यावहारिकत्वात् । नह्यापरोक्ष्यैकर
सेनसाक्षिणासाक्षाद्वेद्येअज्ञानादावापरोक्ष्यंप्रातिभासिकं । वृत्तिद्वारातद्वेद्येघटादौतुव्यावहारिक

त्वद्रष्टव्यं । योग्यत्वस्याऽपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वस्य । व्यावहारिकत्वादिति । नत्वधिष्ठानगतत्वंतस्येत्यर्थः । तथाचाज्ञानादा
वुक्तरीत्याविशेषणस्यविशेष्यस्यचसत्त्वेनविशिष्टाभावरूपास्वप्रकाशत्वस्यासिद्धिरितिभावः । आपरोक्ष्यंघटादौव्यावहारिकंरू
प्यादौप्रातिभासिकमितिवदतोऽकौशलमित्याह ॥ नहीति ॥ वृत्तिद्वारेति ॥ ज्ञानावच्छेदकत्वेनसाक्षिवेद्यइत्यर्थः । (अ
पिच)ननुअपरोक्षव्यवहारविषयत्वयोग्यत्वाभावरूपास्वप्रकाशत्वस्यब्रह्मण्यतिव्याप्तिः । तस्यनिर्धर्मकत्वेनापरोक्षव्यवहारविषय

तायोग्यत्वरहितत्वात् । किंचापरोक्षव्यवहारविषयत्वयोग्यत्वाभावोनामअपरोक्षव्यवहारविषयत्वात्यंताभावानधिकरणत्वाभावः अपरोक्षव्यवहारविषयत्वात्यंताभावाधिकरणत्वमितियावत् । इदमपिब्रह्मण्यतिव्याप्तं । कल्पितैतादृशधर्मसद्भावादित्यादिदूषणमभिसंधायाह ॥ शिष्टमिति ॥ अस्यलक्षणस्यब्रह्मण्यतिव्याप्तिरूपंदूषणमित्यर्थः ॥ वक्ष्यतइति ॥ द्वितीयपरिच्छेदेस्वप्रकाशत्ववादे "प्रमाणंचात्रानुभूतिःस्वप्रकाशे"त्यादिग्रंथेनेत्यर्थः । एवमेतद्वाक्यव्याख्यानेउत्तरत्रसंग्रहश्लोके"(अस्तिचात्मनीति)" अस्वप्रकाशत्वलक्षणस्यात्मन्यतिव्याप्तिःसंग्रहृह्यतेतदप्युपपन्नमितिध्येयमितिसंप्रदायागतःपंथाः। ननुफलव्याप्यत्वमेवास्वप्रकाशत्वं

मितियुक्तं । शिष्टंस्वप्रकाशत्ववादेवक्ष्यते । किंचास्वप्रकाशत्वस्यपंचमप्रकाराविद्यानिवृत्तौव्यभिचारः । यत्तुप्रमाणवस्त्वन्यतराधीनवृत्तिविषयत्वंदृश्यत्वं । तुच्छस्यघटादिवत्प्रमाणाधीनवृत्ति

घटादीनांफलव्याप्यत्वंचवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यजन्यातिशययोगित्वं अतिशयश्च भग्नावरणचित्संबंधएवेतिलक्षणांतरमभिधीयतेइत्यतआह ॥ शिष्टमिति ॥ भग्नावरणचित्संबंधरूपातिशयस्यैवाप्रामाणिकत्वेननोक्तलक्षणंसाध्वितिस्वप्रकाशत्वभंगेवक्ष्यतइतिव्याख्यानेतुंत्वदुक्तास्वप्रभत्वंचरूप्येनास्त्यस्तिचात्मनीतिसंग्रहश्लोकेआत्मन्यतिव्याप्तिःसंगृह्यते तदयुक्तं स्यात् । उक्तस्यैवसंग्राह्यत्वात् आत्मन्यतिव्याप्तेश्चपूर्वमनुक्तत्वादित्यस्वारस्यंद्रष्टव्यं । अस्वप्रकाशत्वस्यतदाख्यदृश्यत्वस्य ॥ पंचमेति ॥ इदंचचतुर्थप्रकाररूपसदसद्वैलक्षण्याख्यमिथ्यात्वरूपसाध्याभावोपपादनाय । प्रतियोगितदभावयोर्वैलक्षण्यस्या

वश्यकत्वादितिभावः ॥ वस्त्विति ॥ प्रातिभासिकस्यापिरूप्यादेरसद्विलक्षणत्वमात्रेणवस्तुत्वंमंतव्यं । तथाचतदधीनवृत्तिर्नामतदाकाराविद्यावृत्तिरित्यर्थः । प्रमाणाधीनवृत्तिविषयत्वरूपंदृश्यत्वंमिथ्याभूतेप्रातिभासिकेरूप्यादौनास्तीतिसाधनवैकल्यपरिहारायवस्त्वधीनवृत्तिविषयत्वमित्युक्तं । घटादावसिद्धिवारणायप्रमाणाधीनवृत्तिविषयत्वमित्युक्तं । अननुगमवारणायान्यतरेत्युक्तमितिद्रष्टव्यं । तथाचनासिद्धिंसाधनवैकल्येइतिभावः । घटादावसिद्धिपरिहारंदृष्टांतेसाधनवैकल्यपरिहारंचसूचयंस्तुच्छेव्यभिचारोपिनास्तीत्याह ॥ तुच्छस्येति ॥ व्याप्तेरिति ॥ तथाचैतादृशदृश्यत्वंसाध्याभावेनैवव्याप्तत्वाद्विरुद्धमितिभावः ॥

विषयत्वस्यप्रातिभासिकवद्वस्त्वधीनवृत्तिविषयत्वस्यचाभावान्नतत्रव्यभिचारइति । तत्त्वतितितुच्छं । प्रमाणाधीनवृत्तिविषयत्वस्यामिथ्यात्वेनव्याप्तेः। प्रमाणशब्देनज्ञापकोक्तौतुतुच्छेव्यभिचारः। तज्ज्ञानस्यापिज्ञापकाधीनत्वात् । धीमात्रशरीररूप्यादिवृत्तौवस्तुपरतंत्रत्वस्याप्यभावाच्च । वस्तुपरतंत्रशब्देनासदविषयकत्वस्यासद्विलक्षणविषयकत्वस्याचोक्तौमद्रीत्यादृष्टांतस्यसाधनवैकल्यात् ।

ज्ञापकोक्ताविति ॥ तथाचनास्यमिथ्यात्वेनैवव्याप्तिरितिभावः ॥ ज्ञापकाधीनत्वादिति ॥ शशशृंगादिपदरूपज्ञापकाधीनत्वादित्यर्थः । रूप्यादौसाधनवैकल्यंचाह ॥ धीमात्रेति ॥ धीमात्रशरीरंयद्रूप्यादितदाकाराविद्यावृत्तिरित्यर्थः । वस्तुपरतंत्रत्वस्यवस्त्वधीनत्वस्य । वस्तुपरतंत्रत्वाभावोपपादनायधीमात्रशरीरेत्युक्तं । तथाचप्रातिभासिकतयाधीमात्रस्यरूप्यादेर्घटादिववृत्त्यपेक्षयापूर्वभावित्वाभावेनतदाकाराविद्यावृत्तेःशुक्तिरूप्यादिरूपवस्त्वधीनत्वाभावात्साधनवैकल्यमितिभावः । मद्रीत्येति ॥

रूप्यस्यात्यंतासत्त्वेसनासद्विषयकवृत्तिविषयत्वं नवाऽसद्विलक्षणार्थविषयत्वमित्यर्थः ॥ ब्रह्मणीति ॥ असदविषयकासद्विल
क्षणार्थविषयकवेदांतजन्यवृत्तिविषयत्वेनवस्त्वधीनवृत्तिविषयत्वसद्भावाद्व्यभिचारइत्यर्थः ॥ अन्यापेक्षेति ॥ स्वव्यवहारे
स्वातिरिक्तीत्यादिलक्षणमित्यर्थः ॥ औपनिषदेति ॥ हेतुगर्भमिदंविशेषणं । अद्वितीयत्वादिविशिष्टव्यवहारेविशेषणोपनायकै
कमेवाद्वितीयमित्यादिमानापेक्षास्तीत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ रूप्येनास्तीति ॥ तथाचसाधनवैकल्यमितिभावः ॥ अस्तिचा

ब्रह्मणिव्यभिचारापरिहाराच्च । एवंच नधर्मादौफलव्याप्तिर्वृत्तिव्याप्यत्वमात्मनि । अज्ञातत्वादि
रूपेणचिद्वेद्यत्वंतुचित्यपि । अन्यापेक्षाभिलाषत्वमस्त्यौपनिषदात्मनि । त्वदुक्तास्वप्रभत्वंचरूप्ये
नास्त्यस्तिचात्मनि ॥ ७ ॥ इतिदृश्यत्वहेतुभंगः ॥३॥ जडत्वमप्यज्ञातृत्वंवा अज्ञानत्वंवा अस्वप्रका
शत्वंवा अनात्मत्वंवा परार्भिप्रेतंवा । नाद्यः । त्वन्मतेपक्षनिक्षिप्तस्याहमर्थस्यैवज्ञातृत्वात् । शुद्धा
त्मनोप्यज्ञातृत्वाच्च । शुद्धेपिकल्पितंज्ञातृत्वमस्तीतिचेन्न । कल्पितेनहेत्वभावेनव्यभिचारापरिहा

त्मनीति ॥ शिष्टंस्वप्रकाशवादेवक्ष्यतइत्यात्मनिअतिव्याप्तेःपूर्वमुक्तत्वात्तत्संग्रहोयमितिसंप्रदायः । तथाचातिव्याप्तिरितिभा
वः ॥ ७ ॥ इतिदृश्यत्वहेतुभंगविवरणं ॥ ३ ॥ परेति ॥ मायावाद्यपेक्षयापरेषांतत्त्ववादिनामस्माकंयदभिप्रेतंतद्वे(तदि)
त्यर्थः ॥ अहमर्थस्यैवेति ॥ तथाचभागासिद्धिरितिभावः ॥ शुद्धेति ॥ तथाचात्मनिव्यभिचारइतिभावः ॥ शुद्धेपीति ॥
तथाचहेतोरेवाभावान्नव्यभिचारइतिभावः ॥ अपरिहारादिति ॥ अज्ञातृत्वरूपोयोहेतुस्तदभावस्यकल्पितत्वमुक्तंस्यात् ।

तथाचनव्यभिचारपरिहारः । अन्यथापर्वतोधूमवान्वह्नेरित्यत्रापिअयोगोलकेकल्पितस्यवह्न्यभावस्यसत्त्वाद्व्यभिचारित्वंनस्या दितिभावः । ननुकल्पितत्वंनाभावविशेषणं किंनामाभावप्रतियोगिनोज्ञातृत्वस्यैव । एवंचब्रह्मणिकल्पितज्ञातृत्वसद्भावात्तेनतदभा वाभावान्नव्यभिचारइतिशंकते ॥ कल्पितस्येति ॥ गौरोहमिति ॥ अहमर्थनिष्ठस्यज्ञातृत्वस्यगौररूपवतिदेहेकल्पितत्वादि तिभावः । नन्वत्राहमर्थएवज्ञातृत्वंप्रतीयतेनदेहइतिचेन्न । गौरोहमितिगौरत्वाहंत्वयोःसामानाधिकरण्यप्रतीत्याशरीराहमर्थयो रभेदप्रतीतेरितिभावः । देहादौ पक्षीभूते तथाचभागासिद्धिरितिभावः ॥ धर्मीति ॥ तथाचनासिद्धिः । देहेप्रतीयमान

रात् । कल्पितस्यज्ञातृत्वस्याभावोहेतुरितिचेन्न । गौरोहंजानामीतिकल्पितज्ञातृत्ववतिदेहादौतद भावासिद्धेः । धर्मिसमसत्तस्यज्ञातृत्वस्याभावोहेतुरितिचेन्न । तादृशज्ञातृत्ववत्यंतःकरणेतदभावा

स्यज्ञातृत्वस्यकल्पिततयाप्रातिभासिकत्वेनव्यावहारिकधर्मिभूतदेहसमसत्ताकत्वाभावादितिभावः ॥ तादृशज्ञातृत्ववतीति ॥ व्यावहारिकंधर्मिभूतांतःकरणसमसत्ताकज्ञातृत्ववतीत्यर्थः । एवंचभागासिद्धिरितिभावः ॥ तादृशेति ॥ पारमार्थिकंधर्मिभू तशुद्धब्रह्मसमसत्ताकज्ञातृत्वाभावस्यशुद्धेसत्त्वाद्व्यभिचारइतिभावः । ननुवृत्तिज्ञानेनभागासिद्धिः । अज्ञानत्वादित्यस्याज्ञवि त्वादित्यर्थोविवक्षितः । वृत्तिरूपंज्ञानंचनभावव्युत्पत्त्याज्ञानशब्दवाच्यं किंतुज्ञायतेऽनयाचैतन्यमितिकरणव्युत्पत्त्यैव । भा

वव्युत्पत्त्यातद्वाच्यंतुवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यमेवेत्यतोनदोषइत्याशंक्यदूषयति ॥ यदिचेति ॥ यदिचवृत्तिर्ज्ञप्तिरित्यन्वयः ।
तत्रविवरणसंमतिमाह ॥ सांख्येति ॥ सांख्यावेदांतिनश्चसांख्यवेदांतिनस्तेषां । सांख्यरूपावेदांतिनइत्यर्थइत्यप्याहुः । मतइति
शेषः । बुद्धेरंतःकरणस्यवृतिःकरणव्युत्पत्त्याज्ञानमित्यन्वयः।अज्ञप्तित्वंमपिवृत्तिरूपेज्ञानेनास्तीत्यसिद्धिरेवेत्याह॥तर्हीति॥ अप
रोक्षवृत्तौचैतन्यप्रतिबिंबितत्वनियमात्तस्यचज्ञप्तित्वात्ततोऽज्ञाननिवृत्त्यादिकंभविष्यतीत्यतउक्तंपरोक्षवृत्त्येति। परोक्षवृत्तौचैतन्य
प्रतिफलननियमाद्देस्त्वन्मतेऽभावादज्ञाननिवृत्त्यादेर्ज्ञप्तिकार्यस्यततोपिंदर्शनात्परोक्षवृत्तेरपिज्ञप्तित्वमवश्यमभ्युपेयमतोऽसिद्धि

सिद्धेः।शुद्धेतादृशज्ञातृत्वाभावाच्च। नद्वितीयः। वृत्तिज्ञानेभागासिद्धेः। यदिचसांख्यवेदांतिनांतु
करणव्युत्पत्त्याबुद्धिर्वृत्तिर्ज्ञानमितिविवरणोक्तेर्वृत्तिर्ज्ञप्ति स्तर्हिपरोक्षवृत्त्यास्वविषयेअज्ञाननिवृत्ति
व्यवहारस्मृतयोनस्युः । तासांज्ञप्तिकार्यत्वात् । धर्माधर्मादिकंचजानामीत्यनुभवश्चनस्यात् ।

रित्यर्थः । कुतइत्यतआह ॥ तासामिति ॥ स्मृतेःसंस्कारद्वारज्ञप्तिकार्यत्वंद्रष्टव्यं । तथाचज्ञप्तिभिन्नात्ज्ञ
प्तिकार्यंनदृष्टमितिभावः ॥ जानामीति ॥ ज्ञाअवबोधनइतिधातोःधर्मादिज्ञप्तिमानित्यनुव्यवसायरूपानुभवइत्यर्थः ।
ज्ञाधात्वर्थभूतज्ञप्तिविषयत्वंधर्मादौप्रतीयते । तथाचज्ञप्तित्वरहितायांपरोक्षरूपायांधर्मादिवृत्तौज्ञप्तित्वमवगाहमानोनुभवःप्रमा
नस्यादित्यर्थः । घटादिकंजानामीत्यनुभवःप्रमानस्यादित्यापादनंतुनशक्यं । ज्ञप्तित्वरहितायांअपरोक्षरूपायांघटादिवृत्तौज्ञ

प्तित्वमवगाहमानानुभवस्यप्रमात्वंभविष्यतिअपरोक्षवृत्तेरज्ञप्तित्वेपिचैतन्यरूपज्ञप्तिप्रतिबिंबनसद्भावादतोधर्मादिकमित्युक्तं ॥ किंचात्मनीति॥ त्वदभिप्रेतेआत्मरूपेज्ञानेज्ञानत्वाभावस्यापाद्यमानत्वेनतत्राज्ञानत्वरूपहेतोःसत्त्वाद्व्यभिचारंइत्यर्थः। ज्ञानत्वव्यापकानांसविषयत्वज्ञातृसाहित्यप्रमाऽप्रमान्यतरत्वादीनामभावान्नात्मनोज्ञानत्वमितिज्ञानत्वाभावंवक्तुंज्ञानत्वव्यापकसविषयत्वाभावंतावदुपपादयति॥ तथाहीति॥ आत्मरूपज्ञानं चैतन्यरूपाज्ञप्तिरित्यर्थः॥ स्ववृत्तिविरोधेनेति॥ तथाहि। लोकेक्रियाद्विविधादृष्टा सकर्मकाअकर्मकाचेति। तत्राकर्मकाक्रियाकर्त्राश्रितैवदृष्टा। यथाशयनासनादिक्रियादेवदत्ताश्रितैव। सकर्म

किंचात्मनिव्यभिचारः। तथाहि। आत्मरूपंज्ञानंसविषयं निर्विषयंवा। आद्येपिस्वविषयं परविष

काचक्रियाद्विविधा। काचनकर्त्राश्रिता यथाभोजनगमनादिक्रियादेवदत्ताश्रिता काचनकर्माश्रिता यथाछिदांछेद्यरूपकर्माश्रिता। तदिहज्ञानरूपाचक्रियासकर्मकेतिकर्माश्रिताकर्त्राश्रितावावाच्या तदत्रचैतन्यस्वरूपभूतज्ञानरूपक्रियांप्रतिब्रह्मणएवविषयत्वांगीकारेतस्यैवकर्तृत्वात्तस्यैवचकर्मत्वात्कर्तृकर्मक्रियाणांसर्वासामप्येकत्वात्क्रियायाःक(र्म)र्मीभूतायांस्वस्यामेवंवृत्तिःप्राप्ता। इदंचविरुद्धं। नहिछिदाछिदायांवर्तते शयनंवाशयने एवंचस्ववृत्तिविरोधेनब्रह्मस्वरूपज्ञप्तेःस्वविषयत्वंपरैर्नांगीकृत। मि(त्यर्थइ)तिसंप्रदायः। (ननुस्यादयंस्ववृत्तिविरोधः। यद्यात्मनःकर्मत्वंस्यात् नचैतदस्ति येनक(र्म)र्मीभूतायांस्वस्यामेववृ

त्तिप्राप्त्यास्ववृत्तिविरोधःस्यात् किंतु)। ननुब्रह्मणःस्वरूपज्ञानंप्रतिकर्मत्वाभावेपिविषयत्वमस्त्येव । नचतदेवकर्मत्वमितिवा
च्यं । तयोर्भेदात् तथाचनस्ववृत्तिविरोधइत्याशंकते॥नन्विति॥ (.तथाचब्रह्मस्वरूपभूतंज्ञानंस्वविषयमेवेतिनज्ञानत्वव्यापकस
विषयत्वव्यावृत्तिर्ब्रह्मस्वरूपज्ञानेइतिनव्यभिचारइतिशंकते ॥नन्विति॥)कर्मत्वातिरिक्तंज्ञानजन्यव्यवहारयोग्यत्वमेवविषयत्वं।
ज्ञानेचस्वंस्वविषयविषयकव्यवहारजननयोग्यत्वंसविषयकत्वमित्यर्थः। यत्रज्ञानानंतरंव्यासंगादिनाव्यवहारोनजातस्तत्रज्ञानेस्ववि
षय विषयकव्यवहारजनकत्वाभावात्तद्विषयेचज्ञानजन्यव्यवहारास्पद (रस्यदृष्ट) त्वाभावादव्याप्तिवारणाययोग्यत्वमित्युक्तं ।
योग्यत्वंचसहकारिविरहप्रयुक्तकार्याभावः। तदिहज्ञानानंतरंव्यवहारेजननीयेव्यासंगाभावःसहकारीतदभावाद्व्यवहारोनभवति ।

यंवा । नाद्यः । स्ववृत्तिविरोधेनपरैरस्वीकारात् । ननुस्वकर्मकत्वाभावेपिस्वव्यवहारजननयोग्यत्व
रूपंस्वविषयत्वमस्ति। तत्स्वभावस्यापिस्फुरणस्यतद्व्यवहारजनकतयातद्विषयत्वमितिचित्सुखोक्तेः

तत्सद्भावेतुभवत्येवेत्येवंव्यासंगदशायामपिउक्तरूपयोग्यतासद्भावान्नाव्याप्तिरितिभावः । ब्रह्मज्ञानस्यस्वकर्मकत्वाभावेपिस्वव्य
वहारजननयोग्यत्वरूपंस्वविषयत्वमस्तीत्यत्रपरःस्वाचार्यसंमतिमाह ॥ तत्स्वभावस्यापीति ॥ आत्मस्वभावस्यापीत्यर्थः
स्फुरणस्यज्ञानस्य तद्विषयत्वं तद्विषयकत्वं । एतदन्यस्यज्ञानजन्यव्यवहारयोग्यत्वभिन्नस्य । तथाचघटादौज्ञप्तिविषयत्वकर्मत्व
योरेकत्वदर्शनात्ब्रह्मणोज्ञप्तिकर्मत्वमनंगीकृत्यतद्विषयत्वांगीकारोविरुद्धइत्यर्थः । ननुज्ञानजन्यव्यवहारयोग्यत्वरूपविषय

त्वातिरिक्तंज्ञप्तिकर्मत्वंघटादावस्त्येवेतिउक्तमसदित्याशंक्यनिराकरोति ॥ नहीत्यादिना ॥ एकदेशिमतेनाह ॥ तदाकारावृ
त्तिरिति ॥ घटाद्याकारांतःकरणवृत्तिरित्यर्थः ॥ तांचप्रतीति ॥ तदाकारावृत्तिर्ज्ञप्तिरितिमतेतांप्रतिकर्मत्वंनामतत्कारकविशे
षत्वं । तत्प्रतिबिंबितंचैतन्यंज्ञप्तिरितिमतेतांप्रतिकर्मत्वंनामतज्जन्येत्यादिरूपमितिविवेकः । घटादेश्चैतन्यकारकत्वाभावेनतत्का
रकविशेषत्वरूपकर्मत्वस्यद्वितीयमतेऽयोगादितिध्येयं । कर्त्रादिकारकव्यावृत्त्यर्थंविशेषपदं ॥ तज्जन्येति ॥ वृत्तिप्रतिबिंबित
चैतन्यजन्येत्यर्थः । अतिशयविशेषणमेतत् । अतिशययोगित्वं अतिशयजन्यव्यवहारयोगित्वमित्यर्थोद्रष्टव्यः ।

रितिचेन्न । घटादावप्येतदन्यस्यज्ञप्तिकर्मत्वस्याभावात् । नहिघटादावपितदाकारवृत्तिः तत्प्रति
बिंबितचैतन्यंवाज्ञप्तिः । तांचप्रतिकर्मत्वंतत्कारकविशेषत्वंवातज्जन्यावरणाभिभवरूपातिश
ययोगित्वंवेतियुक्तं । ज्ञातैकसतिसुखादौशुक्तिरूप्यादौचोक्तरूपज्ञप्तिकर्मत्वाभावापातात् ।

अन्यथाप्राप्तप्रकाशंप्रतिबंधरूपावरणस्ययोऽभिभवोध्वंसःतद्रूपातिशययोगित्वं । तदभिव्यक्ताधिष्ठानचैतन्यएवस्यात्नघटादा
वितिध्येयं । यद्वावृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यजन्योयआवरणाभिभवरूपोतिशयः भग्नावरणचित्संबंधइतियावत् । तद्रूपातिशययो
गित्वमितिव्याख्येयं । इदंचघटादावस्तीतिध्येयं । ज्ञानकर्मत्वेनसंप्रतिपन्नेदुःखादौनिरुक्तंकर्मत्वमव्याप्तमित्याह ॥ ज्ञातैकस
तीति ॥ दुःखादीनामविद्यावृत्तितत्प्रतिबिंबितसाक्षिचैतन्यविषयत्वेनोक्तरूपज्ञप्तिद्वयंप्रतिकारकविशेषत्वाभावादित्यर्थः । एत
दुपपादनायज्ञातैकसतीत्युक्तं । दुःखादीनांशुक्तिरूप्यादीनांचप्रातिभासिकत्वेनप्रतीतिसमयमात्रवृत्तित्वेनज्ञातैकसत्त्वात्तत्रचाव

रणाभावनआवरणाभिभवरूपातिशययोगित्वाभावेनकर्मत्वाभावापातात् । तथादुःखादेर्ज्ञातैकसत्त्वेनज्ञप्त्यपेक्षयापूर्वभावित्वा भावेनवृत्तिरूपज्ञप्तिकारकत्वरूपंकर्मत्वमपिनास्ति । कारकत्वस्यजनकत्वगर्भत्वेनतस्यपूर्ववृत्तित्वघटितत्वात् अतोऽव्याप्तिरित्यर्थः । उक्तयोःकर्मत्वलक्षणयोरतिव्याप्तिंचाह ॥ ब्रह्मणोपीति ॥ चरमवृत्तेर्ब्रह्माकारतयातांप्रतिब्रह्मणःकारकत्वात् चरमवृत्तेश्चित्प्रतिफलनाभावेवृत्तेर्मूलाज्ञाननिवर्तकत्वायोगात्तदन्यथानुपपत्त्याघटाकारवृत्तिवत्चित्प्रतिफलनयुक्ततायाअवश्यंवाच्यत्वे नब्रह्माकारवृत्तिप्रतिफलितचैतन्यंप्रतिब्रह्मणोपिकर्मत्वात् । सकलसामर्थ्यविधुरस्यकारकत्वंनास्तीत्येतच्चनिराकरिष्यतइतिहृदयं ।

ब्रह्मणोपिचरमवृत्तिविषयस्योक्तरूपांज्ञप्तिंप्रत्युक्तरूपकर्मत्वापाताच्च किंतुवृत्त्यभिव्यक्तंघटाद्यधिष्ठानचैतन्यंतज्ज्ञप्तिः नचतस्यघटादावपिव्यवहारादन्यत्कृत्यमस्ति । इयांस्तुभेदः घटादिःस्वान्यज्ञप्तिकर्म चैतन्यंतुस्वस्वरूपज्ञप्तिकर्मेति । नद्वितीयः मोक्षेप

तादृशचैतन्यजन्यावरणाभिभवरूपातिशययोगित्वात्ब्रह्मण्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । विषयत्वातिरिक्तंकर्मत्वंनिरस्यज्ञानजन्यव्यवहारयोग्यत्वरूपंविषयत्वमेवकर्मत्वंघटादावित्याह॥किंत्विति॥तज्ज्ञप्तिःघटज्ञप्तिः। इत्येवत्वयावाच्यमितिशेषः॥तस्यज्ञप्तिरूपघटाधिष्ठानचैतन्यस्य । एवंघटचैतन्ययोर्ज्ञप्तिकर्मत्वेपिआंतरालिकमेवभेदमाह ॥ इयांस्त्विति ॥ (स्वस्वरूपास्वाख्या) एवंसतिकर्मत्वविषयत्वयोरैक्येनब्रह्मणोपिकर्मत्वावश्यंभावान्नात्स्ववृत्तिविरोधादितिभावः ॥ मोक्षइति ॥ तथाचमोक्षकालेसाक्षिणो

निर्विषयत्वंस्यादितिभावः । मोक्षकालेपिसाक्षिणोमयापूर्वंसुखादिकमनुभूतमित्येवंरूपेणातीतविषयकत्वंभविष्यतीत्याशंक्यतद
तीतंकिंसाक्षान्मोक्षेसाक्षिणोविषयः । ज्ञानादिद्वारावा । नतावद्द्वितीयः । उपनायकस्यवृत्तिज्ञानस्यमोक्षेऽभावादित्यभिप्रे
त्यप्रथमपक्षंनिराचष्टे ॥ त्वन्मतेचेति ॥ वर्तमानस्यैवेति ॥ योग्यस्यैवसुखादेरित्यर्थः । तथाचातीतसुखादेःनसाक्षात्साक्षि
विषयत्वमितिभावः । साक्षिणोतीतविषयत्वेदूषणांतरमाह ॥ वह्निरिति ॥ वह्निरत्रपर्वतेपूर्वमासीदित्यनुमितौयथातीतवह्न्यु
ल्लेखोभवत्येवंमोक्षेसुषुप्तौचअतीतविषयोल्लेखरूपसंसाराख्योपप्लवःस्यात् । तथाचमोक्षसुषुप्त्योर्निष्प्रपंचतानस्यादित्यर्थः । त

राभावात् त्वन्मतेचवर्तमानस्यैवसाक्षात्साक्षिविषयत्वात् वह्निरासीदित्याद्यनुमि
ताविवसाक्षिज्ञानेमोक्षसुषुप्त्योरतीतविषयोल्लेखरूपोपप्लवापाताच्चनिर्विषयत्वेतुज्ञान
त्वमेवनस्यात् तद्धिविषयानुल्लेखित्वं । नतूल्लिखितस्यविषयस्यावर्तमानत्वमत्यंता

थाचज्ञानत्वंव्यापकसविषयत्वरहितत्वान्नज्ञानमात्मेतितत्राज्ञानत्वहेतोर्व्यभिचारःसुस्थइतिभावः । आत्मरूपंज्ञानंनिर्विषयमिति
द्वितीयपक्षंदूषयति ॥ निर्विषयत्वइति ॥ आत्मानज्ञानं. निर्विषयत्वात् घटवदित्यत्रनिर्विषयत्वंनामअवर्तमानविषयत्वंवा
अत्यंतासद्विषयकत्वंवा । आद्येऽतीतज्ञानेव्यभिचारः। द्वितीयेतुच्छज्ञानेव्यभिचारइत्याशंकांनिराकुर्वन्हेतुस्वरूपमाह॥तद्धीति
॥निर्विषयत्वमित्यर्थः । अत्रबालमूकादिज्ञानव्यतिरिक्तत्वंहेतौविशेषणीयं।अतोनतत्रव्यभिचारइतिध्येयं । ननुनिर्विषयत्वेज्ञान
मेवनस्यादित्युक्तमयुक्तं निर्विषयत्वेपिकदाचित्सविषयत्वमात्रेणज्ञानत्वमस्तु । तथाचमोक्षकालीनात्मरूपज्ञानस्यसंसारावस्थायांस

विषयकत्वाज्ज्ञानत्वमुपपन्नमित्यप्रयोजकतामाशंक्यनिराकरोति ॥नचेति ॥ सप्रतियोगिकइति॥ तथाचाभावादौसप्रतियोगि
कत्वादीनांस्वभावत्वमिवब्रह्मरूपज्ञानेपिसविषयत्वंस्वभावएवेत्यंगी, कर्तव्येकदाचित्सविषयत्वस्याप्रयोजकत्वात् मोक्षेचात्मरूपज्ञा
नस्यसविषयकत्वाभावाज्ज्ञानत्वंनस्यादेवेत्यर्थः मोक्षेविषयानुल्ले खेब्रह्मरूपज्ञानस्यज्ञानस्वभावहान्यापत्त्याज्ञानत्वाभावमुक्त्वादो
षांतरमाह॥ परमेति॥मोक्षेआत्मरूपज्ञानस्यनिर्विषयत्वांगीकारेआनंदस्यआत्मरूपज्ञानाविषय(त्वापत्त्या)त्वप्राप्त्याआनं(दप्रकाश
एवन)दाप्रकाशएवस्यात् । तथाचमोक्षस्यपरमपुरुषार्थत्वं नस्यादित्यर्थः । नचानंदरूपत्वाद्युक्तंपरमपुरुषार्थत्वमितिवाच्यं । द्रवि

सत्वंवा येनातीतादिज्ञानेतुच्छज्ञानेचव्यभिचारःस्यात् नचकदाचित्सविषयत्वमात्रेणज्ञानत्वं । सप्र
तियोगिकेअभावादौसप्रतियोगिकत्ववत्सविषयकेइच्छादौघटादिज्ञानेचसविषयकत्वादेःस्वभाव
त्वदर्शनात् परमपुरुषार्थेमोक्षेआनंदाप्रकाशापाताच । अर्थप्रकाशत्वरूपंज्ञानस्वभावाभावेपिज्ञानत्वे .

णवत्त्वेहिप्राशस्त्यं नतुद्रविणत्वेऽतस्तन्न्यायेनानंदप्रकाशोऽवश्यंवाच्यइतिभावः । .निर्विषयत्वेज्ञानमवेनस्याद्घटवदितिभगव
त्पादीयवाक्येनिर्विषयत्वाज्ज्ञानमेवनस्यादित्यंशमुपपाद्यघटवदित्यंशमुपपादयति ॥ अर्थेति ॥ ज्ञानस्वभावेति ॥ ज्ञानस्वरू
पलक्षणेत्यर्थः । "बुद्धिरर्थप्रकाशनं"मितिवचनादितिभावः । नन्वर्थप्रकाशात्मकत्वरूपज्ञानस्वभावाभावेपिज्ञानत्वमस्तु नच
घटादेरपिज्ञानत्वापत्तिः अर्थाप्रकाशकंयज्जडंतद्व्यावृत्तत्वमेवज्ञानत्वमित्यंगीकृतत्वात् घटादेस्त्वर्थाप्रकाशात्मकजडव्यावृत्तेर
भावादितिचेन्न । ज्ञानस्यार्थप्रकाशात्मकत्वाभावेऽर्थाप्रकाशकजडव्यावृत्तेरेववक्तुमशक्यत्वादित्याह ॥ अर्थाप्रकाशेति ॥

ज्ञात्रभावादिति॥ नतावदात्मस्वरूपभूतज्ञानस्यआत्मैवज्ञाता कर्तृत्वकर्मत्वयोरेकत्रविरोधात्।नापिपरः मोक्षेपराभावादित्य
र्थः।एवंकर्तृकर्मणोरभावेपिज्ञानत्वमस्त्वित्यतआह ॥ नहीति ॥ नन्वात्मस्वरूपज्ञानस्यानादित्वान्नज्ञात्राद्यपेक्षा अनादिनःपरान
पेक्षत्वादित्यतआह ॥यदिचेति॥ तदनपेक्षा कर्त्राद्यनपेक्षा । ब्रह्मसत्तायाः ब्रह्मकर्तृकसत्तायाः अस्तिब्रह्मेत्यादावितिशेषः। ब्रह्म

घटादेरपिज्ञानत्वापात्ताच्च अर्थप्रकाशात्मकजडव्यावृत्तेरपिअर्थप्रकाशात्मकत्वंविनाऽयोगाच्च।
एवंज्ञात्रभावादपिनज्ञानं । नहिभोज्यभोक्तृरहिताभुक्तिरस्ति। यदिचज्ञानस्यानादित्वात्तदन
पेक्षातर्ह्यनादेःप्रागभावादेःप्रतियोगिनिजातिरूपस्यधर्मस्यव्यक्तिरूपेधर्मिणिजीवब्रह्मविभाग
स्यचधर्मिप्रतियोगिनोर्वेदरूपस्यशब्दस्यचवक्तृवाच्ययोरज्ञानस्यचाश्रयविषययोर्ब्रह्मसत्तायाश्च
कर्तर्यपेक्षानस्यात् । तथाचास्तिब्रह्मेत्यादौकर्तरिलकारोनस्यात्। अतीतादिज्ञानस्येश्वरज्ञान
स्यचोत्पत्त्यर्थविषयाद्यनपेक्षत्वेपितन्निरूप्यत्वदर्शनेनज्ञानस्यज्ञातृज्ञेयनिरूप्यत्वस्वभावत्वाच्च ।

सत्तायाःकर्तर्यपेक्षानास्त्येवेतिचेत्तत्राह॥ तथाचेति॥ कर्तरि कर्त्रर्थे लकारः अस्तीत्यत्रलड्रूपः। कर्तरिलटोविधानादितिभावः।
ननुज्ञातृज्ञेयादिनिरूप्यस्वभावत्वमप्युत्पत्त्यर्थमेवांगीकार्यं आत्मज्ञानस्यचानादित्वेनतदभावान्नतन्निरूप्यस्वभावत्वकल्पनमिति
मंदाशंकानिरासायोक्तं ॥ अतीतादीति ॥ दृष्टांतोयं। ईश्वरादिज्ञानंदार्ष्टांतिकमितिबुद्ध्याविवेकः । अतीतादिज्ञानस्यविष

विषयकत्वाज्ज्ञानत्वमुपपन्नमित्यप्रयोजकतामाशंक्यनिराकरोति ॥नचेति॥ सप्रतियोगिकइति॥ तथाचाभावादौसप्रतियोगिकत्वादीनांस्वभावत्वमिवब्रह्मरूपज्ञानेपिसविषयत्वंस्वभावएवेत्यंगीकर्तव्येकदाचित्सविषयत्वस्याप्रयोजकत्वात्‌।मोक्षेचात्मरूपज्ञानस्यसविषयकत्वाभावाज्ज्ञानत्वंनस्यादेवेत्यर्थः । मोक्षेविषयानुल्लेखेब्रह्मरूपज्ञानस्यज्ञानस्वभावहान्यापत्त्याज्ञानत्वाभावमुक्त्वादोषांतरमाह॥ परमेति॥मोक्षेआत्मरूपज्ञानस्यनिर्विषयत्वांगीकारेआनंदस्यआत्मरूपज्ञानाविषयं(त्वापत्त्या)त्वप्राप्त्याआनं(दप्रकाशएवन)दाप्रकाशएवस्यात्‌ ।तथाचमोक्षस्यपरमपुरुषार्थत्वं नस्यादित्यर्थः । नचानंदरूपत्वाद्युक्तंपरमपुरुषार्थत्वमितिवाच्यं । द्रविसत्वंवा येनातीतादिज्ञानेतुच्छज्ञानेचव्यभिचारःस्यात्‌ नचकदाचित्सविषयत्वमात्रेणज्ञानत्वं । सप्रतियोगिकेअभावादौसप्रतियोगिकत्ववत्सविषयकेइच्छादौघटादिज्ञानेचसविषयकत्वादेःस्वभावत्वदर्शनात्‌ परमपुरुषार्थेमोक्षेआनंदाप्रकाशापाताच्च।अर्थप्रकाशत्वरूपज्ञानस्वभावाभावेपिज्ञानत्वेणवत्त्वेहिपारिवृढ्यं नतुद्रविणत्वेऽतस्तन्न्यायेनानंदप्रकाशोऽवश्यंवाच्यइतिभावः । निर्विषयत्वेज्ञानमेवनस्याद्घटवदितिभगवत्पादीयवाक्येनिर्विषयत्वाज्ज्ञानमेवनस्यादित्यंशमुपपाद्यघटवदित्यंशमुपपादयति ॥ अर्थेति ॥ ज्ञानस्वभावेति ॥ ज्ञानस्वरूपलक्षणेत्यर्थः । "बुद्धिरर्थप्रकाशन"मितिवचनादितिभावः । नन्वर्थप्रकाशात्मकत्वरूपज्ञानस्वभावाभावेपिज्ञानत्वमस्तु नच घटादेरपिज्ञानत्वापत्तिः अर्थाप्रकाशकंयज्जडंतद्व्यावृत्तत्वमेवज्ञानत्वमित्यंगीकृतत्वात्‌ घटादेस्त्वर्थाप्रकाशात्मकजडव्यावृत्तेरभावादितिचेन्न । ज्ञानस्यार्थप्रकाशात्मकत्वाभावेऽर्थाप्रकाशकजडव्यावृत्तेरेववक्तुमशक्यत्वादित्याह ॥ अर्थाप्रकाशेति ॥

ज्ञात्रभावादिति॥ नतावदात्मस्वरूपभूतज्ञानस्यआत्मैवज्ञाता कर्तृत्वकर्मत्वयोरेकत्रविरोधात्।नापिपरः मोक्षेपराभावादित्य र्थः।एवंकर्तृकर्मणोरभावेपिज्ञानत्वमस्त्वित्यतआह ॥ नहीति ॥ नन्वात्मस्वरूपज्ञानस्यानादित्वान्नज्ञात्राद्यपेक्षा अनादिनश्वरान पेक्षत्वादित्यतआह ॥यदिचेति॥ तदनपेक्षा कर्त्राद्यनपेक्षा । ब्रह्मसत्तायाः ब्रह्मकर्तृकसत्तायाः अस्तिब्रह्मेत्यादाविति॑शेषः। ब्रह्म

घटादेरपिज्ञानत्वापात्ताच्च अर्थप्रकाशात्मकजडव्यावृत्तेरपिअर्थप्रकाशात्मकत्वंविनाऽयोगाच्च। एवंज्ञात्रभावादपिनज्ञानं । नहिभोज्यभोक्तृरहिताभुक्तिरस्ति। यदिचज्ञानस्यानादित्वात्तदन पेक्षातर्ह्यनादेःप्रागभावादेःप्रतियोगिनिजातिरूपस्यधर्मस्यव्यक्तिरूपेधर्मिणिजीवब्रह्मविभाग स्यचधर्मिप्रतियोगिनोर्वेदरूपस्यशब्दस्यचवक्तृवाच्ययोरज्ञानस्यचाश्रयविषययोर्ब्रह्मसत्तायांश्च कर्त्रपेक्षानस्यात् । तथाचास्तिब्रह्मेत्यादौकर्तरिलकारोनस्यात्। अतीतादिज्ञानस्येश्वरज्ञान स्यचोत्पत्त्यर्थंविषयाद्यनपेक्षत्वेपितन्निरूप्यत्वदर्शनेनज्ञानस्यज्ञातृज्ञेयनिरूप्यत्वस्वभावत्वाच्च ।

सत्तायाःकर्तर्यपेक्षानास्त्येवेतिचेत्तत्राह॥ तथाचेति॥ कर्तरि कर्त्रर्थे लकारः अस्तीत्यत्रलड्रूपः। कर्तरिलटोविधानादितिभावः। ननुज्ञातृज्ञेयादिनिरूप्यस्वभावत्वमप्युत्पत्त्यर्थमेवांगीकार्यं आत्मज्ञानस्यचानादित्वेनतदभावान्नतन्निरूप्यस्वभावत्वकल्पनमिति मंदाशंकानिरासायोक्तं ॥ अतीतादीति ॥ दृष्टांतोयं। ईश्वरादिज्ञानंदार्ष्टांतिकमितिबुद्ध्याविवेकः । अतीतादिज्ञानस्यविष

याभावान्नोत्पत्त्यर्थंतदपेक्षा ईश्वरज्ञानस्यतुनित्यत्वादितिज्ञेयं । ज्ञानस्यज्ञेयादिनिरूप्यस्वभावत्वेऽनुभवंप्रमाणयति॥इदमिति ॥
इदमितिविषयस्यअहमितिज्ञातुरुल्लेखइतिज्ञातव्यं ॥ ज्ञातुरिति ॥ ज्ञातुर्योर्थप्रकाशःतदेवज्ञानमित्यर्थः । ज्ञातुरितिकर्त्रपेक्षाअर्थे
तिज्ञेयापेक्षाचोक्तेतिभावः।ज्ञानविशेषाभ्यांप्रमाऽप्रमाभ्यांबहिर्भूतत्वाच्चनात्माज्ञानमित्याह ॥ किंचात्मेति॥तद्वेद्यस्य प्रमारूपसा
क्षिवेद्यस्य प्रमायास्सदर्थविषयकत्वनियमादितिभावः । नन्वित्यनंतरं(यइति)यदितिशेषः ॥ अंतःकरणेति ॥ अंतःकरण

इदमहंजानामीत्यनुभवः। उक्तंहिविवरणे। "ज्ञातुरर्थप्रकाशस्यज्ञानत्वा"दिति। तथाच· "ज्ञातृज्ञेय
विहीनंतेब्रह्मज्ञानात्मकंयदि । भोक्तृभोज्यविहीनापिभवेत्तर्हिभुजिक्रिया" । किंचात्माज्ञानंचेत्प्र
माभ्रमोवा । नाद्यः। तद्वेद्यस्याविद्यादेस्तात्विकत्वापातात्। नांत्यः।दोषाजन्यत्वात्। नन्वंतःकरणवृ
त्तिप्रतिबिंबितस्सप्रमा । अविद्यावृत्तिप्रतिबिंबितस्तुभ्रमइतिचेन्न । स्वभावप्रश्नंप्रत्यस्यानुत्तरत्वात्।

वृत्तिप्रतिप्रविंवितात्मचैतन्यमितियावत् ॥ अविद्येति ॥ अविद्यावृत्तिविंबितसाक्षिचैतन्यमितियावत् ॥ स्वभावेति ॥
यन्मोक्षेप्यु(नु)निवर्तमानंशुद्धात्मस्वभावभूतंज्ञानंतत्प्रमारूपंवाभ्रमरूपंवेतिप्रश्नस्यांतःकरणवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यादेःप्रमात्वा
दिकथनस्यानुत्तरत्वात् वृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यादेःसंसारकालीनत्वात्तत्प्रमात्वादिकथनमयुक्तमित्यर्थः । नन्वात्मरूपंज्ञानंस्व
भावतःप्रमाऽप्रमाबहिर्भूतमितिस्वभावप्रश्नस्योत्तरंवदामइतिचेत्तत्राह ॥ स्वभावतइति ॥ रूपद्वयेति ॥ प्रमात्वाप्रमात्वाख्यध

मेदूयेत्यर्थः ॥ ज्ञानमपीति ॥ यावद्विशेषाभावेसामान्यायोगाद्व्यभिचारइतिभावः ॥ निरस्तत्वादिति ॥ अस्वप्रकाशत्वंदृश्यत्वमित्यत्रेतिशेषः ॥ आत्मत्वमिति ॥ अनात्मत्वप्रतियोगिभूतमित्यर्थः ॥ एकत्वादिति ॥ जातेरनेकानुगतत्वावश्यंभावादित्यर्थः । ननुविशिष्टात्मनांबहूनांसत्त्वात्तदनुगतमात्मत्वंजातिर्भविष्यतीत्यतआह ॥ विशिष्टेति ॥ तथाचविशिष्टात्मनांमिथ्यात्वेनपक्षनिक्षिप्तत्वेनतत्रानात्मत्वहेतोर्भागासिद्धिरित्यर्थः ॥ निरस्तत्वादिति ॥ तथाचज्ञातृत्वादीनामात्मत्वेअज्ञातृत्वम

स्वभावतोरूपद्वयहीनश्चेत्स्वभावतोज्ञानमपिनस्यात् । नतृतीयः । निरस्तत्वात् । चतुर्थेपिनतावदात्मत्वंजातिविशेषः । आत्मनएकत्वात् । विशिष्टात्मनांभेदेपितेषांपक्षनिक्षिप्तत्वात् । नापिज्ञातृत्वंवाज्ञानत्वंवास्वप्रकाशत्वंवा निरस्तत्वात् । नाप्यानंदत्वं । जन्मादिमत्यऽनात्मनिवैषयिकानंदेऽनानंदत्वासिद्धेः ।

ज्ञानत्वमस्वप्रकाशत्वंचानात्मत्वमित्युक्तंस्यात् तथाचाद्यस्याहमर्थेऽसिद्धिःद्वितीयस्यवृत्तिज्ञानेतृतीयस्यफलाव्याप्यत्वेसत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वाभावरूपस्यघटादौअविद्यादौचासिद्धिः शुक्तिरूप्येसाधनवैकल्यंचेतिनिरंस्तमित्यर्थः ॥ वैषयिकेति ॥ तस्यमिथ्यात्वेनपक्षनिक्षिप्तत्वादितिभावः । ननुवैषयिकानंदस्यात्माभिन्नत्वेनपक्षबहिर्भावएवेतिनासिद्धिरित्यतउक्तंजन्मादिमत्यनात्मनीति । अनात्मनि जडइत्यर्थः । तथाचानादिभूतेनचेतनभूतेनात्मनानाभेदइतिभावः । ननुनात्मस्वरूपानंदातिरिक्तो

वैषयिकानंदोस्ति नचविषयभोगादिजन्योऽनुभवसिद्धइतिवाच्यं । विषयसंबंधेनापिआत्मस्वरूपानंदएवाभिव्यज्यतइतिविवर णोक्तेरितितत्राह ॥ तस्यापीति ॥ वैषयिकानंदस्याप्यात्मस्वरूपत्वइत्यर्थः । अनुभवेन प्रत्यक्षेण ॥ साधनेति ॥ सुखंतारत म्यवत् उत्कृष्टापकृष्टसाधनजन्यत्वादितियुक्त्याचेत्यर्थः ॥ नस्यादिति ॥ तथाचवैषयिकानंदस्यानुभवादिसिद्धतारतम्यव त्त्वान्नाखंडैकरसात्माभिन्नत्वमितिभावः । नन्वानंदेनतारतम्यं किंत्वभिव्यक्तावेव तच्चांरतम्यमेवचानंदेउपचर्यते उक्तानुभवा दिकमपितदभिव्यक्तितारतम्यविषयकत्वेनान्यथासिद्धमित्यतआह ॥ अखंडेति ॥ यत्सावयवंवस्तुतत्रकेषांचिदवयवानांव्य

तस्याप्यात्मत्वेनीरपानजातात्क्षीरपानजंसुखमधिकमित्यनुभवेनसैषानंदस्यमीमांसाभवतीत्यादि श्रुत्यासाधनतारतम्यादियुक्त्याचसिद्धमानंदतारतम्यंचनस्यात् । अखंडेस्वरूपानंदेअभिव्य क्तितारतम्यस्याप्ययोगात् । विरोधिनोदुःखस्यसर्वात्मनाभावेपिसुखेतारतम्यानुभवाच्च ।

क्तौवस्तुनोऽपकृष्टाव्यक्तिः बह्ववयवव्यक्तौचोत्कृष्टाव्यक्तिरित्याद्यभिव्यक्तितारतम्यंसखंडेसावयवेएववस्तुनिदृष्टं नाखंडेआत्म स्वरूपानंदइत्यर्थः । ननुवैषयिकानंदआत्मस्वरूपमेव । नचतारतम्यानुपपत्तिः यावानानंदस्तावतीदुःखनिवृत्तिर्भवतीतितद्विरो धियद्दुःखंतन्निवृत्तावेवतारतम्यांगीकारादित्यतआह ॥ विरोधिनइति ॥ सर्वात्मनादुःखतद्ध्वंसाभ्यांरहितेकस्मिंश्चित्पुरुषेनीर पानजात्क्षीरपानजंसुखमधिकमितिसुखतारतम्यानुभवात्स्वरूपानंदेचंतदयोगात्तदतिरिक्तेवैषयिकानंदेंगीकार्येतत्रानानंदत्वंहे

तोरसिद्धिरितिभावः । वैषयिकानंदस्यस्वरूपानंदाभेदेनानुभूयमानत्वादपितदतिरिक्तोवैषयिकानंदोस्तीतिवक्तव्यमित्याह ॥ अं
तःकरणेति ॥ यथास्वरूपज्ञानातिरिक्तमंतःकरणवृत्तिरूपंज्ञानंजानामीत्यनुभवविषयोंगीक्रियते तथाहंसुखीत्यनुभवविषयभूतं
स्वरूपानंदातिरिक्तंअंतःकरणवृत्तिरूपंवैषयिकंसुखमप्यवश्यमंगीकार्यं । एवंचांतःकरणवृत्तिरूपज्ञानवदंतःकरणवृत्तिरूपजडभू
तवैषयिकानंदानंगीकारेऽहंसुखीतिअहमर्थस्यसुखित्वावगाह्यनुभवोनस्यात् । स्वरूपसुखस्याहमर्थनिष्ठत्वाभावात् । ननुअहमि
तिप्रतीयमानोप्यात्मैवेतिचेन्न । तर्हिसुतरामहंसुखीत्यनुभवायोगः । अहमितिप्रतीयमानस्यात्मनस्सुख(आनंद)स्वरूपत्वात्स्व

अंतःकरणवृत्तिरूपज्ञानवत्तद्वृत्तिरूपसुखाभावेअहंसुखीत्यनुभवायोगाच्च । अनानंदत्वस्यमिथ्यात्वं
प्रत्यप्रयोजकत्वाच्च । नाप्यहंत्वं । तदभावस्याहंकारेऽसिद्धेः । आत्मनिव्यभिचाराच्च । नापिप्र
त्यक्त्वं । उक्तादन्यस्यतस्याभावात् । नाप्यपरिच्छिन्नत्वं । निरंसिष्यमाणत्वात् । नाप्यबाध्यत्वं ।

स्मिन्स्ववत्तायानिर्विशेषवादिनात्वयावक्तुमशक्यत्वात् तथाच(स्वरूपानंदातिरिक्ते)वैषयिकानंदेंगीकार्येतत्रानानंदत्वहेतोरसिद्धि
रितिभावः । अप्रयोजकतांचाह॥ अनानंदत्वस्येति ॥तद्रूपानात्मत्वस्येत्यर्थः॥ आत्मनीति ॥ अहंकारनिष्ठाहंत्वस्याभावआ
त्मन्यप्यस्तीतिअनहंत्वहेतोर्व्यभिचारइतिभावः ॥ उक्तादन्यस्येति ॥ आत्मत्वानंदत्वाहंत्वादेःसकाशादन्यस्यप्रत्यक्त्वस्याभा
वादित्यर्थः । तच्चदूषितमितिभावः ॥ निरसिष्यमाणत्वादिति ॥ अपरिच्छिन्नत्वमात्मत्वंचेदनात्मत्वादित्यस्यपरिच्छिन्न

त्वादित्यर्थःस्यात् । सचपरिच्छिन्नत्वहेतुःदेशकालादावसिद्ध्यादिनानिरसिष्यतइतिभावः ॥ साध्येति ॥ तथाचानात्मत्वंनाम बाध्यत्वमित्युक्तंस्यात् । तदेवचमिथ्यात्वमितिसाध्यावैशिष्ट्यमित्यर्थः ॥ आत्मशब्दवाच्यइति ॥ "आत्मादेहेधृतौजीवे(जीवे धृतौदेहे)स्वभावेपरमात्मनी "त्यभिधानादितिभावः ॥ तल्लक्ष्यत्वमिति ॥ तथाचात्मनिआत्मशब्दालक्ष्यत्वरूपानात्मत्वाभा वान्नव्यभिचारः । आत्मशब्दवाच्येदेहादौसत्त्वान्नासिद्धिरितिभावः ॥ तत्प्रतिपाद्यत्वमिति ॥ वाच्यत्वलक्ष्यत्वसाधारणमि त्यर्थः । हेतोः आत्मशब्दालक्ष्यत्वहेतोः । आत्मशब्दलक्ष्यत्वस्यकेवलान्वयित्वादितिभावः । आत्मशब्दाप्रतिपाद्यत्वरूपहेतोर

(र्हेतोः)साध्यावैशिष्ट्यात् । नाप्यात्मशब्दवाच्यत्वं । अवाच्येआत्मनिहेतोर्व्यभिचा
रात् आत्मशब्दवाच्येदेहादावसिद्धेश्च । नापितल्लक्ष्यत्वं । तत्प्रतिपाद्यत्वमात्रंवा ।
इंद्रियादावात्मशब्दलक्ष्येहेतोर्भागासिद्धेः । नापिपराभिप्रेतं १ मयाज्ञातृत्वमात्मत्व
मित्यंगीकारात् । तस्मान्नचतुर्थः । नापिपंचमः । मयाअज्ञातृत्वंजडत्वमित्यंगीकारात् ।

पिलक्षणयातत्प्रतिपाद्येंद्रियादावसिद्धिश्चद्रष्टव्या ॥ परेति ॥ मायावाद्यपेक्षयापरेषांतत्ववादिनामस्माकंयदभिप्रेतमात्मत्वंतदे वमयापिहेतूक्रियतइतिवक्तुंनशक्यंतइत्यर्थः ॥ मयेति ॥ यथोक्तमाचार्यैः" जडत्वंचाप्रमातृत्वमेवे"ति । तथाचतदभावरूपा नात्मत्वंचनत्वयाहेतूकर्तुंशक्यं । आत्मनिव्यभिचारादहमर्थेऽसिद्धेश्चेतिभावः । पराभिप्रेतमेवजडत्वमितिपंचमःकुतोनयुक्तइ त्यतआह ॥ मयेति ॥ तच्चात्मादौव्यभिचारादिमात्वयावक्तुंनशक्यंतइतिभावः । तत्वशुद्धिः मायावा(दि)दग्रंथविशेषः ॥

निरस्तइति ॥ अचेतनत्वंजडत्वमेव तच्चदूषितमितिभावः । यद्वाऽचेतनत्वंचेतनत्वाभावः तत्रचेतनत्वंजातिविशेषोवाज्ञातृत्वं वेत्याद्यात्मत्वनिर्वचनदूषणेनदूषितप्रायं । अतोमिथ्यात्वसाधनायपरोपन्यस्तोऽचेतनत्वहेतुरपिपरास्तइत्यर्थः ॥ इतिजडत्वहेतुभंगविवरणं ॥ ४ ॥ देशतइति ॥ देशांतरेऽसत्त्वमित्यर्थः ॥ कालतइति ॥ कालांतरेऽसत्त्वमित्यर्थः ॥ वस्तुतइति ॥ अन्योन्याभाववत्त्वमित्यर्थः । देशकालयोर्हेत्वभावंप्रत्यक्षा(गमानुमानै)नुमानागमैरुपपादयति ॥ अवकाशरूपेति ॥ अ

एतेनतत्वशुध्युक्तोऽचेतनत्वहेतुरपिनिरस्तइति ॥ ७ ॥ इतिजडत्वहेतुभंगः ॥ ४ ॥ परिच्छिन्नत्वम पिदेशतःकालतोवस्तुतोवा । नाद्यद्वितीयौ । देशकालाज्ञानेषुत्वदभिमतेवियदादेरूप्यादे श्चप्रतिपन्नोपाधिस्थनिषेधेचासिद्धेः । अवकाशरूपदेशस्यकालस्यचाऽपरिच्छिन्न(तथैव)त्वेनैवध र्मिग्राहिणासाक्षिणा "आकाशवत्सर्वगतश्चनित्यः । सदेवसौम्येदमग्रे । दृष्टैवतंसुच्यते ।

व्याकृताकाशरूपेत्यर्थः ॥ अपरिच्छिन्नत्वेनैवेति ॥ देशस्यदेशांतरनिष्ठात्यंताभावाप्रतियोगित्वेनैवकालस्यचप्रध्वंसाप्रतियोगित्वेनैवेत्यर्थः ॥ इदमग्रइति ॥ जगत्सृष्टेःप्राक्प्रलयेकालस्यसत्त्वोक्त्यानित्यत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ दृष्टैवेति ॥ दृष्टेत्यस्यदर्शनानंतरमित्यर्थः । तथाचापरोक्षज्ञानेनसर्वस्यापिजगतोनिवृत्तत्वात्कतकरजोवद्रेणुसंघर्षजाग्निवच्चस्वस्यापिनष्टत्वात्तदनंतरमित्युक्त्यासाक्षात्कारानंतरमपिकालःप्रतीयते । तथाचतस्यनिवर्तकाभावेननित्यत्वावगमान्नकालतःपरिच्छिन्नत्वमित्यर्थः ॥

अथेति॥"यदासर्वेप्रमुच्यंतेकामायेऽस्यहृदिस्थिता"इतिज्ञानेनसर्वकामप्रहाणानंतरममृतोभवतीत्युच्यते ।.तथाचज्ञानेनसर्वकामप्रहाणानंतरमपिकालसत्त्वस्याथेत्यनेनावगमात्नित्यत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ यत्रत्विति ॥ यत्रत्वस्येत्यस्यर्थस्यामवस्थायामित्यर्थकत्वेनाविद्यानिवृत्तिरूपमोक्षावस्थायामपिकालसत्त्वप्रतीत्यातस्यनित्यत्वसिद्धेर्नतस्यकालतःपरिच्छेदइतिभावः । नन्वाकाशेनानित्यत्वंरूपकालपरिच्छेदराहित्यं "तस्माद्वाएतस्मादात्मनआकाशःसंभूत" इतिश्रुतेःसिद्धजंन्यत्वेनहेतुनाध्वंसप्रतियोगित्वरूपकालपरिच्छिन्नत्वस्याकाशेऽनुमातुंशक्यत्वादित्यतआह ॥ आकाशइति ॥ नाव्याकृताकाशविषया(येयं)श्रुतिःकिंतुभूताकाशविषया । भागासिद्धिश्चाव्याकृताकाशएवास्माभिरभिहितेत्याशयः । आकाशद्वयमप्रामाणिकमितिचेत्तत्राह ॥ उक्तंचेति ॥ भूताकाशोऽव्याकृताकाशश्चेत्याकाशद्वयंवियत्पादेसुधायांटीकाकृद्भिरस्माभिश्चचंद्रिकायांप्रतिपादितमित्यर्थः । देशकालयोर्देशांतरेऽसत्त्वरूपंदेशतःपरिच्छिन्नत्वंकालांतरेऽसत्त्वरूपंकालतःपरिच्छिन्नत्वंचवदतात्रदेशोनास्तिइदानींकालोनास्तीतिप्रतीतिरंगीकार्याअस्तीतिचेत्तत्राह ॥ अत्रेति ॥ अत्रेदांनींशब्दाभ्याममधिकरणतयादेशकालौनिर्दिश्यपुनस्तयोर्निषेधेव्याहतिरित्यर्थः ।

अथमर्त्योऽमृतोभवति । यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभू"दित्यादिश्रुत्या सदासर्वत्रकार्यदर्शनादियुक्त्याचसिद्धेः ।। "आकाशःसंभूत"इत्यादिश्रुतेश्चभूताकाशविषयत्वात् ।। उक्तंचाकाशद्वैतमन्यत्र । अत्रदेशोनास्तिइदानींकालोनास्तीत्यस्यव्याहतत्वाच्च ।

नन्वत्रदेशोनास्तिइदानींकालोनास्तीतिप्रतीत्यादेशकालयोर्देशांतरादावसत्त्वरूपंपरिच्छिन्नत्वंनोच्यते येनव्याहतिःस्यात् किंतु ब्रह्मकुत्रचित्कदाचिद्देशकालौविनास्तीति । तथाचयत्रयदाब्रह्मास्तितत्रतदादेशकालयोरभावप्राप्त्यादेर्देशांतरादावसत्त्वरूपंपरिच्छेदसिद्धिरित्यतआह ॥ ब्रह्मेति. १॥ कुत्रचित्कदाचिच्छब्दाभ्यांदेशकालौनिर्दिश्यपुनस्तौविनाब्रह्मास्तीत्यभिधानेव्याघातइत्यर्थः । किंचदेशकालयोर्देशांतरादावसत्त्वरूपपरिच्छेदनिरूपणार्थमपिदेशकालयोरपरिच्छेदसिद्धिरित्याह ॥ देशकालयोरिति ॥ देशादेर्देशांतरादावसत्त्वरूपंपरिच्छिन्नत्वंवदतायदुपाधौदेशकालौवर्तेतेतदुपाधौतयोर्निषेधेविरोधापत्त्यादेशकालनिषे

ब्रह्मकुत्रचित्कदाचिद्देशंकालंचविनास्तीत्यस्यापिव्याहतत्वाच । देशकालयोः

स्वोपाधौनिषेधेविरोधेनाविरोधायन्निषेधोपाधितयादेशकालांतरयोरावश्यकत्वाच ।

धोपाधिभूतावन्यौसत्यभूतौदेशकालौदेशांतरादावसत्त्वरूपपरिच्छेदशून्यावपरिच्छिन्नावेववक्तव्यौ । तयोरपिपुनर्देशांतरादावसत्त्वरूपपरिच्छेदवत्त्वेपुनस्तयोर्यदुपाधौतौदेशकालौवर्तेतेतदुपाधावेवतयोर्निषेधेविरोधापत्त्यापुनस्तयोर्देशकालयोर्निषेधाधिष्ठानभूतावन्यौदेशकालौसत्यभूतौअपरिच्छिन्नावेववाच्यावित्येवमनवस्थास्यादतस्तन्नीलाकयोश्चिद्देशकालयोर्देशांतरादावसत्त्वरूपपरिच्छेदाभावरूपमपरिच्छिन्नत्वमंगीकार्यमतोसिद्धिरितिभावः । ननुदेशांतरादावसत्त्वरूपंपरिच्छिन्नत्वंनोच्यते । येनैतन्निषेधाधि(करण)ष्ठान(भूत)तयादेशकालांतरयोस्सत्यभूतयोरपरिच्छिन्नयोःस्वीकारापत्तिः । किंनाम(अंतरपदंविहाय)देशादावस

त्वमेवदेशादिपरिच्छिन्नत्वमित्युच्यते । इदंचदेशेकालेचास्ति देशस्वरूपेदेशस्यावृत्तित्वात् कालस्वरूपेचकालस्यावृत्तेः । अन्य थाऽऽत्माश्रयात् । अतोदेशादौनिषेधरूपपरिच्छिन्नत्वसद्भावेननासिद्धिरित्यतआह ॥ देशइति ॥ स्वनिर्वाहकतयेति ॥ स्वस्मिन्स्वस्याधाराधेयभावघटकतयेत्यर्थः । नात्माश्रयदोषेणदेशकालयोःस्वस्वरूपेऽवृत्तिर्वाच्या । प्रमेयत्वादिवदभेदेनसंबंधे नस्वस्मिंन्नपिवृत्तेःप्रामाणिकत्वात् । तथाचदेशकालयोर्देशादावसत्त्वरूपंपरिच्छिन्नत्वमप्यसिद्धमितिभावः । प्रतिज्ञांतामज्ञाने हेत्वसिद्धिमुपपादयति ॥ अज्ञानस्येति ॥ अपरिच्छिन्नत्वोपपादनायसर्वगतेत्युक्तं । (सर्वगत)अपरिच्छिन्नदेशकालोपादा(नं

देशस्सर्वत्रास्तिकालस्सदास्तिपूर्वःकालइत्याद्यबाधितप्रतीत्यातयोःस्वनिर्वा
हकतयाप्रमेयत्वादिवत्स्वसंबंधसंभवाच।अज्ञानस्यचसर्वगतदेशकालोपादा
नत्वेनसर्वगतंब्रह्मप्रतिविषयसंबंध्यावरणत्वेनचदेशादिपरिच्छेदायोगात् ।

चाज्ञानं)नत्वादज्ञानंसर्वगतमेववाच्यमिति नतस्यपरिच्छिन्नत्वमित्यर्थः । अज्ञानस्यापरिच्छिन्नत्वेयुक्त्यंतरंसर्वगतंब्रह्मेति । द्वि विधमावरणंलोकेदृष्टं । एकंज्ञातृसंबंधि यथानेत्रपटलादि । एकंविषयसंबंधि यथांधकारादि । तत्रज्ञातृसंबंध्यावरणं(नेत्र)नय नपटलादिस्वयंपरिच्छिन्नमपिमहतःपर्वतादेर्दर्शनप्रतिबंधकं । तदिहाज्ञानस्यज्ञातृसंबंध्यावरणत्वेऽपरिच्छिन्नत्वंनसिद्ध्यतीत्यतउ क्तंविषयसंबंधीति । अत्रचब्रह्मणोविषयत्वात्तस्यचापरिच्छिन्नत्वात्तदावरणभूतमप्यज्ञानंअपरिच्छिन्नमेववाच्यमित्यसिद्धिरित्य

र्थः । प्रतिज्ञातांवियदादेरूप्यादेश्चप्रतिपन्नोपाधिस्थनिषेधेहेत्वसिद्धिमुपपादयति ॥ प्रतिपन्नोपाधाविति ॥ कुत्रचिदिति ॥ देशांतराद्वावसत्त्वरूपपरिच्छिन्नत्वेप्रोच्यमानइत्यर्थः ॥ प्रतियोगिनंइति ॥ अभावाभावस्यप्रतियोगिसत्त्वव्याप्यत्वादितिभावः । संगृह्णाति ॥ तथाचेति ॥ इत्यादिश्रुतिभिः प्रमाणैः कालादिर्नपरिच्छिन्नइत्यन्वयः । नपरिच्छिन्नः . कालांतरेऽसत्त्ववान्नेत्यर्थः ॥ नोचेदिति ॥ कालादेःकालांतरादावसत्त्वरूपपरिच्छिन्नत्वांगीकारेइदानींकालोनास्तीत्यादिप्रतीत्याव्याहतिर्दुर्वारेत्यर्थः । एवंकालांतरादौनिषेधएवकालादिपरिच्छिन्नत्वमित्यंगीकृत्यदूषणमुक्तं । इदानींकालादिपरिच्छिन्नत्वंनामकिमेककाला

प्रतिपन्नोपाधौनिषेधस्यचकुत्रचित्कदाचिदभावेतत्रतदाप्रतियोगिनःसत्वापातात् ।
तथाच । "कालादिर्नपरिच्छिन्नअग्रआसीद्यथामृतः । इत्यादिश्रुतिभिर्नोचेद्दुर्वा
रव्याहतिर्भवेत् ।" किंचकालादिपरिच्छिन्नत्वंनतावदेककालादिमात्रेसत्वं

दिमात्रेसत्त्वंवा कालांतरादावसत्त्वंवेतिविकल्प्याद्यंनिराह ॥ किंचेत्यादिना ॥ एककालमात्रइति ॥ एककालादौसत्त्वमात्रंनासत्त्वमितियोज्यं । एवमुत्तरत्रापि । यथास्थितेतुएककालादिमात्रेसत्त्वोक्त्यामात्रपदव्यवच्छेद्यंतयाकालांतरादावसत्त्वस्यलब्धत्वान्नापिकालांतरादावसत्त्वमितिपृथग्विकल्पानुपपत्तिरितिध्येयं । नचभवत्पक्षेपिकालांतरादावसत्त्वरूपस्यकालांतरादिपरिच्छिन्नत्वस्याग्रआसीदित्यादिश्रुतिविरोधेनदूषितत्वान्नापीतिपुनर्निषेधःकिमर्थइतिवाच्यं । दूषणांतरदानायपुनराशंक्यनिषे

धोपपत्तेरितिध्येयं ॥ रूप्यादाविति ॥ रूप्यादेरत्यंतासत्त्वांगीकारेणैककालेसत्त्वस्याभावात्साधनवैकल्यमितिभावः ॥ त्रैकालिकनिषेधेति ॥ तद्रूपमिथ्यात्वेत्यर्थः ॥ विरोधाच्चेति ॥ एककालादौसत्त्वरूपपरिच्छिन्नत्वहेतोःत्रैकालिकसत्तानिषेधाख्यमिथ्यात्वाभावव्याप्यत्वाद्विरोधइत्यर्थः ॥ धीमात्रमिति ॥ एककालेसत्त्वेनज्ञानमात्रमित्यर्थः । एककालेसत्त्वेनज्ञानमात्रंतु रूप्यादावस्त्येव । अन्यथाप्रवृत्तिर्नस्यादितिभावः ॥ मात्रशब्देनेति ॥ सत्त्वेनज्ञानमात्रंनतुसत्त्वरूपोर्थइत्यर्थसत्त्वंमात्रपदव्यवच्छेद्यमितिभावः ॥ भ्रमोक्ताविति ॥ सत्त्वेनज्ञानमात्रं तज्ज्ञानंतुप्रमारूपंनभवति किंतुसत्त्वमस्ति । परंतुतज्ज्ञानंभ्रमरूप

रूप्यादौममासिद्धेः । तेनत्रैकालिकनिषेधसाधनेविरोधाच्च । नापितथाधीमात्रं । मात्रशब्देनै ककालादिमात्रेसत्वरूपार्थाभावोक्तौभ्रमोक्तौचप्रपंचेममासिद्धेः । प्रमाभ्रमसाधारणधीत्वसामान्योक्तावात्मन्यपितादृशभ्रमसंभवेनव्यभिचरात् । व्यावहारिकप्रमोक्तौरूप्यादावभावात् ॥

मिति मात्रशब्दाभिप्रायइत्यर्थः । पूर्वोत्तरपक्षयोरीतिभेदएवनत्वर्थभेदः । ज्ञानस्यभ्रमत्वेऽर्थस्यासत्त्वनियमादितिद्रष्टव्यं ॥ प्रपंचइति ॥ प्रपंचेसत्त्वांगीकारेणंसत्त्वरूपार्थाभावस्वरूपमात्रपदार्थस्यतथातज्ज्ञानेभ्रमत्वस्यचानंगीकारेणासिद्धिरित्यर्थः ॥ सामान्येति ॥ सामान्यतःप्रयुक्तस्यविशेषविकल्पेननिराकरणेऽनुमानमात्रोच्छेदइत्यर्थः । यावद्विशेषातिरिक्तंसामान्यंनास्तीत्यभिप्रेत्यदूषणमाह ॥ आत्मन्यपीति ॥ तादृशेति ॥ एकका(लादि)लमात्रेसत्त्वेनभ्रमसंभवादितिभावः ॥ व्यावहारि

केति ॥ एककाले(लादौ)सत्त्वप्रकारकव्यावहारिकप्रमाविषयत्वंमात्रशब्दार्थइत्यर्थः ॥ रूप्यादाविति ॥ व्यावहारिकप्रमाविषयत्वाभावेनसाधनवैकल्यमितिभावः । पूर्वंदूषितमपिद्वितीयपक्षंदूषणांतरदानायाशंक्यनिराकरोति ॥ नापीति ॥ कालांतरादावसत्त्वरूपंकालादिपरिच्छिन्नत्वमितोपिनोपपद्यतइत्यर्थः । कुतोनोपपद्यतइत्यत्रातिप्रसंगादित्याह ॥ तेनेत्यादि ॥ अयमर्थः । तेनकालांतरादावसत्त्वरूपपरिच्छिन्नत्वहेतुनायथेदानीमपिस्वोपाधावसत्त्वरूपंमिथ्यात्वंसाध्यते तथावयमपिवदामः । इदानींस्वदेशकालयोःसत्त्वेनकालांतरादावपिसत्त्वं(त्वसाधनं)किंनस्यादिति । नन्विदानींसत्त्वेनकालांतरादावपिसत्त्वसाधनेऽ

नापिकालांतरादावसत्वं । तेनस्वकालादावप्यसत्वसाधनेप्रमाणविरोधस्याविशिष्टतयास्वकालादौ सत्वेनकालांतरादौसत्वसाधनापातात् । रूपांतरेणासतोब्रह्मणःस्वरूपेणाप्यसत्वापाताच्च ।

विबाधकशंकादिरूपबाधकंसद्भावान्नतत्साधनंयुक्तमितिचेत् तर्हिकालांतरेऽसत्त्वेनेदानीमप्यसत्त्वसाधनेसन्घटइत्यादिप्रत्यक्षबाधस्याविशिष्टत्वादिति कालांतरेऽसत्त्वादिदानीमप्यसत्त्वमित्यस्यकेनचिद्रूपेणासतःप्रतीयमानस्वरूपेणाप्यसत्त्वमितिहिफलितोर्थः । तत्रातिप्रसंगमाह ॥ रूपांतरेणेति ॥ निर्धर्मकतयापारमार्थिकत्व(त्वेन)रूपेणासतइत्यर्थः । यद्वामिथ्यात्वादिरूपेणासतइत्यर्थः । किंचकालांतरेऽसत्त्वादिदानीमप्यसत्त्वसाधनेरूप्यादेर्वियदादेश्चकालांतरेऽसत्त्वादिदानीमपिस्वरूपेणासत्त्वंस्यात् । नचेष्टापत्तिः । असद्विलक्षणस्वरू(पमंगीकृत्यतदनुपमर्देन)पांगीकारात् । असद्विलक्षणस्वरूपानुपमर्देनपारमार्थिकत्वाकारेणैवनि

षेधइतित्वत्सिद्धांतविरोधादित्याशयेनाह ॥ रूप्यादेरिति ॥ एतेनेति ॥ कालांतरादावसत्त्वेनेदानीमप्यसत्त्वसाधनेरूप्यादे रित्युक्तातिप्रसंगापातेनेत्यर्थः ॥ कदाचिदिति ॥ भाविबाधकदशायामित्यर्थः । तथाचतदानीमसत्त्वादिदानीमप्यसत्त्वमि तिभावः ॥ शून्यवादीति ॥ तेनेदानींजगदसत्त्वांगीकारात् मायिनाचासद्विलक्षणत्वांगीकारादिदानीमप्यसत्त्वसाधनंशून्य वाद्युक्तिच्छर्दिरेवेत्यर्थः । ननुदेशपरिच्छिन्नत्वंनाम नदेशांतरेऽसत्त्वमेकदेशमात्रेसत्त्वंवाविवक्षितं येनोक्तदोपः किंत्वन्यदेवेति

रूप्यादेर्वियदादेश्चस्वकालेप्यसद्विलक्षणस्वरूपाभावापाताच । एतेनयत्सत्तत्सदा सर्वत्रसदेव । नहिरूपंकदाचित्कुत्रचिद्ध्वंसोभवति । तथाचयत्कदाचित्कुत्रचिदस त्तत्सदासर्वत्रासदेवेतिवाचस्पतीयंशून्यवाद्युक्तयुक्त्युद्गिरणंनिरस्तं । ननुदेशपरि च्छिन्नत्वंसर्वमूर्तासंयोगित्वंवा परममहत्परिमाणानधिकरणत्वंवा महत्त्वानधि करणपरिमाणाधिकरणत्वंवेतिचेन्न । आद्ययोरसंगेनिर्गुणेचब्रह्मण्यपिभावात्

तार्किकरीत्याशंकते ॥ नन्विति ॥ परिमाणाधिकरणत्वंविभुद्रव्येऽतिव्याप्तमतोमहत्त्वानधिकरणेतिपरिमाणविशेषणं । मह त्त्वानधिकरणत्वमात्रंगुणेऽतिप्रसक्तमतःपरिमाणाधिकरणत्वमित्युक्तमितिद्रष्टव्यं ॥ आद्ययोरिति ॥ "असंगोह्ययंपुरुष" इ तिश्रुतेःब्रह्मणोसंगत्वावगमात्सर्वमूर्तासंयोगित्वमस्ति । "केवलोनिर्गुणश्च" तिश्रुतेर्ब्रह्मणोनिर्गुणत्वावगमात्परममहत्परिमाण

रूपगुणाभावेननपरममहत्परिमाणाधिकरणत्वंचास्तीत्यतिव्याप्तिरितिभावः ॥ गुणादाविति ॥ गुणकर्मादौगुणानंगीकारादि तिभावः । तथाचभागासिद्धिरितिभावः । लक्षणत्रयस्याप्यवकाशप्रकृत्यादावसिद्धिःस्पष्टेतिनोक्तेतिद्रष्टव्यं । कालांतरासंत्वा ख्यानित्यत्वमेवकालतःपरिच्छिन्नत्वमितिपक्षेपूर्वानुक्तदूषणांतरमाह ॥ कालेति ॥ अन्योन्याभावादावित्यत्रादिपदेननित्यभूत प्रध्वंसाभावग्रहणं । अन्योन्याभावस्यांऽनित्यत्वेसर्वपदार्थानांतादात्म्यापत्तिः । प्रध्वंसस्यानित्यत्वेचप्रतियोग्युन्मज्जनापत्तिरि तिहृदयं ॥ तद्वीति ॥ वस्तुतःपरिच्छिन्नत्वमित्यर्थः । किंतात्विकभेदवत्त्वंवा कल्पितभेदवत्त्वंवा धर्मिसमसत्ताकभेदवत्त्वं

अंत्यस्यगुणादावप्यभावात् । कालपरिच्छिन्नत्वमन्योन्याभावादौप्रतिवाद्यसिद्धंचनतृती
यः तद्धिभिन्नत्वं । तस्यचतात्विकस्यप्रपंचेप्यभावात् । आत्मन्यप्यनृतव्यावृत्तिस्तात्विकी
तिवक्ष्यमाणत्वाच । कल्पितस्यत्वात्मन्यपिभावात् धर्मिसमसत्वस्यरूप्येपिममाभावात्

वा उभयसाधारणभिन्नत्वमात्रंवा । नाद्यइत्याह ॥ तस्येति ॥ तथाचप्रपंचेत्वयातात्विकभेदवत्त्वानंगीकारादसिद्धिरित्यर्थः । आत्मन्यपिअनृतव्यावृत्तिरूपतात्त्विकभेदवत्त्वसंत्वेनब्रह्मण्येवव्यभिचारश्चेत्याह ॥ आत्मन्यपीति ॥ नद्वितीयः । ब्रह्मण्ये वव्यभिचारादित्याह ॥ कल्पितस्येति ॥ नंतृतीयः । मन्मतेऽन्योन्याभावस्यधर्मिस्वरूपत्वेनासतिचधर्मिणएवाभावेनान्यो न्याभावमात्रस्यैवानंगीकारेणधर्मिसमसत्ताकभेदवत्त्वंरूप्येऽसिद्धमितिसाधनवैकल्यमित्याह ॥ धर्मीति ॥ धर्मिसमसत्त्वस्येति

बहुव्रीहिः । तस्येत्यनुवर्तते । अनृतव्यावृत्तेस्तात्विकत्वेनधर्मिसमसत्ताकभेदवत्त्वस्यब्रह्मणिव्यभिचारोपिद्रष्टव्यः । नचतुर्थः । तत्रापिकिमध्यस्ताद्भिन्नत्वंविवक्षितमुतसत्याद्भिन्नत्वं । नाद्यः । अध्यस्ताद्भिन्नत्वस्यअमिथ्यात्वेनैवव्याप्ततयासत्यत्वसाधकत्वा द्विरुद्धत्वंस्यादित्याह ॥ भिन्नत्वेति ॥ अध्यस्ताद्भेदेन विद्यमानेननिमित्तेन नद्वितीयइत्याह ॥ सत्यादिति ॥ प्रपंचस्यमया सत्यत्वांगीकारादितिभावः ॥ स्वानुगतेति ॥ स्वान्प्रत्यनुगतत्वेनप्रतिभासमानंयद्वस्तुंतत्रकल्पिताइत्यर्थः । विभक्तत्वा दननु

भिन्नत्वमात्रस्यचाध्यस्ताद्भेदेनसत्वेप्युपपत्तेः सत्याद्भेदस्यचासिद्धेः एतेनयदुक्तंप्रमाण मालायां "विवादाध्यासिताः स्वानुगतप्रतिभासेवस्तुनिकल्पिताः । विभक्तत्वात् । यथासर्पमालादिकंस्वानुगतेरज्ज्वाइदमंशेसदर्थेचब्रह्मण्यनुगच्छतिपटादिकंविभज्यते सन्घटःसन्पटइतिप्रतीते" रितिनिरस्तं । विभक्तत्वंहिनतावद्भिन्नत्वं । कादा चित्कत्वंवा क्वाचित्कत्वंवा । निरस्तत्वात् । नापिबाधकदशायांनिषिध्यमानत्वं

गतत्वादित्यर्थः । अननुगतंस्वानुगतेवस्तुनिकल्पितमितितदभिप्रेतोर्थः । सर्पमालादिकमित्यत्रादिपदेनबलीवर्दमूत्रग्रहणं । य थैकस्मिन्रज्जाविदमंशेऽयंसर्पःइयंमालाअयंबलींवर्दमूत्रखंडइत्याद्यारोपदर्शनात्स्वांन्सर्पादीननुगतान्प्रत्यधिष्ठानतयानुगतेर ज्जाविदमंशेसर्पादिकंकल्पितमित्यर्थः । अनुगच्छतिसति विभज्यतेऽननुगतंभवति । तदेवदर्शयति ॥ सन्नित्यादि ॥ विभक्त त्वादितिसामान्यतएवहेतोःकरणात्तदर्थतयाप्रसक्तपक्षानाशंक्यनिषेधति ॥ विभक्तत्वंहीति ॥ निरस्तत्वादिति ॥ आद्यस्य

वस्तुपरिच्छिन्नत्वरूपहेतुनिरासेनद्वितीयतृतीययोः कालपरिच्छिन्नत्वदेशपरिच्छिन्नत्वरूपहेतुनिरासेननिरस्तत्वादित्यर्थः ॥ सा
ध्येति ॥ स्वानुगतप्रतिभासेवस्तुनिकल्पितत्वमपीदमेवेतिसाध्याविशिष्टयमित्यर्थः ॥ सुखदुःखादीति ॥ सुखादेर्ज्ञातैकसत्त्वे
नस्वोत्पत्त्यनंतरंयावत्स्वसत्त्वंसर्वदाप्रकाशमानत्वेनकदाचिदेवप्रकाशमानत्वंनास्तीत्यर्थः ॥ अप्रयोजकत्वाच्चेति ॥ कदाचिदे
वप्रकाशमानत्वरूपंविभक्तत्वंकल्पितत्वंविनासत्यत्वेनाप्युपपन्नमित्यप्रयोजकत्वाच्चेत्यर्थः । ननुनाप्रयोजकता सत्त्वेसर्वदाप्रका
शप्रसंगेनकदाचिदेवप्रकाशमानत्वंनस्यादित्यनुकूलतर्कसद्भावादित्यतोऽत्रान्यथासिद्धिमाह ॥ युक्तोहीति ॥ सतोपिसत्यस्या

साध्याविशिष्टयात् । नापिकदाचिदेवप्रकाशमानत्वं सुखदुःखा(दौभागा)दिभोगेअसि
द्धेः । अप्रयोजकत्वाच्च । युक्तोहिसतोपिप्रकाशसामग्र्याःकादाचित्कत्वेनकदाचिदेवेच्छा
दिवत्प्रकाशोपि । नाप्यननुगतत्वं । अननुगतानांघटपटादीनांचलनादौरूपादौद्रव्य
त्वादौध्वंसादावनात्मत्वादौचखपुष्पनृशृंगादीनांचासतिआत्मनश्चसदर्थेऽनध्यासात् ।

पिवस्तुनःइच्छादिवत्कदाचिदेवप्रकाशोपियुक्तइत्यन्वयः । प्रकाशसामग्र्याः इंद्रियार्थसंनिकर्षादिरूपायाः ॥ इच्छेति ॥ यथा
कदलीफलादेःसत्त्वेपिनसर्वदाइच्छा किंनामार्थेंद्रियसन्निकर्षजन्यज्ञानादिरूपतत्सामग्र्यांसत्यामेवतथेत्यर्थः । एवंसंभावितान्पे
क्षान्निषिध्येतःपरंपराभिप्रेतंविभक्तत्वमाशंक्यनिराकरोति ॥ नापीति ॥ कुतोनेत्यतोव्यभिचारादित्याशयेनाह ॥ अननुग
तानामिति ॥ नन्वननुगतस्यानुगतेऽध्यासोऽस्माभिःसाध्यते । तस्यचनघटादौव्यभिचारः । तत्रघटादौअननुगतत्वसद्भावे

पिचलनादीनामनुगतत्वाभावादित्यतोघटादीनामननुगतत्वसद्भावेपिचलनादीनामनुगतत्वमुपपादयति ॥ अस्तिहीत्यादिना ॥ आत्मासन्नित्यादीति ॥ आत्मासन्द्वितीयाभावःसन्नित्येवमात्मद्वितीयाभावयोरननुगतत्वेपिसदर्थस्यानुगमोद्रष्टव्यः । अतएवपूर्वमप्यात्मनश्चेत्यत्रद्वितीयाभावस्यचेत्यपिग्राह्यं । एवमव्याख्यानेघटपटौप्रतिचलनादिवत्सदर्थस्योभयानुगतत्वंनसिध्येदितिद्रष्टव्यं । किंचयद्यनेकेषामननुगतानामेकस्मिन्ननुगतेऽध्यासदर्शनात्प्रपंचस्यसदर्थेब्रह्मण्यध्यासउच्यतेतर्हिएकस्यापिरू

अस्तिहिघटश्चलतिपटश्चलतिघटोरूपीपटोरूपीघटोद्रव्यंपटोद्रव्यंघटोध्वस्तःपटोध्व स्तःअनात्माघटःअनात्मापटःखपुष्पमसत्नृश्रृंगमसत् आत्मासन्नित्यादिधीः ॥ ७ ॥ दृश्यतेचैकत्रानेकेषामिवैकस्यापिरूप्यस्यानेकेषुशुक्तिवंगादिष्वध्यासः। एवंचसदर्थस्यैवघटादिष्वारोपःकिंनस्यात् । एतेनविवादाध्यासितंसद्रूपेकल्पितं । प्रत्येकंतदनुविद्धतयाप्रतीयमानत्वात्। प्रत्येकंचंद्रानुविद्धजलतरंगचंद्रवदितिब्रह्मसिद्ध्युक्तंनिरस्तं।

प्यस्यानेकेषु शुक्त्यादिष्वध्यासदर्शनादेकस्यैवसदर्थस्यब्रह्मणोनेकेषुपटादिष्वेवाध्यासःकिंनस्यादितिवैपरीत्यमेवस्यादित्याह ॥ दृश्यतेचेति ॥ वंगं सीसं ॥ तदनुविद्धतयेति ॥ सूत्रेस्यूतानांनानामणीनांसूत्रानुस्यूततयायथाप्रतीतिस्तथाघटःसन्पटःसन्नितिसदर्थानुविद्धतयाप्रतीयमानत्वादित्यर्थः । यद्यदनुविद्धतयाप्रतीयते तत्तत्रकल्पितमितिसामान्यव्याप्तौदृष्टांतमाह ॥ प्रत्येकंचंद्रेति ॥ जलतरंगेषुप्रतिबिंबितचंद्रस्यायंचंद्रोयंचंद्रइत्यादिरूपेणगगनस्थचंद्रानुवेधोऽस्तीत्यवधेयं । ब्रह्मसिद्धि मीयां

वादग्रंथविशेषः । प्रत्येकंचलनाद्यनुविद्धत्वेनप्रतीयमानयोर्घटपटयोश्चलनादावनध्यासेनव्यभिचारादितिदूषणमेतेनेत्यतिदिश्य दूषणांतरमाह ॥ खंडोगौरिति ॥ तत्र गोत्वे । तथाचोक्तहेतोःस्वानुविद्धतयाप्रतीयमानेगोत्वादौव्यक्तीनामकल्पितत्वात्खं डमुंडादिव्यक्तौव्यभिचारइत्यर्थः । उक्तहेतोःस्वरूपासिद्धिमप्याह ॥ किंचेति ॥ सन्घटःसन्शब्दइत्यादिज्ञानविषयतयाप्रती यमानेघटादौब्रह्मानुविद्ध(तयाप्रतीयमान)त्वंनास्तीतिकुतइत्यतआह ॥ रूपा(दिहीनमि)दीति ॥ रूपादीत्यादिपदेनगंधादि ग्रहणं । अशब्दमस्पर्शमरूपमित्यादिश्रुतेरित्यर्थः । (नतावत्ब्रह्मचाक्षुषादिज्ञानविषयः । रूपादिहीनत्वात् । धर्मादिवत्इत्य

खंडोगौर्मुंडोगौरितिप्रत्येकंगोत्वानुविद्धस्यापिखंडादेस्त
त्रानध्यासात् । किंचरूपादिहीनमासंसारमज्ञानावृतं

नुमानमुक्तंभवति । नन्विदंमयुक्तं । गुणेगुणानंगीकारेणरूपादावेवव्यभिचारादितिचेत्सत्यं । रूपादिशब्दस्यमहत्त्वसमानाधि करणोद्भूतरूपवत्त्वतद्वृत्तसमवेतत्वादिरूपचाक्षुषत्वादिप्रयोजकधर्मपरत्वेनव्यभिचाराभावादित्यवधेयं ।) महत्त्वसमानाधिकर णोद्भूतरूपवत्त्वतद्वृत्तसमवेतत्वरूपचाक्षुषत्वश्रावणत्वादिप्रयोजकधर्महीनमितिव्याख्येयं । यथाश्रुतेरूपरूपत्वतदभावादिषुव्य भिचारइतिध्येयं । तथाचब्रह्मचाक्षुषश्रावणादिज्ञानाविषयः । तत्प्रयोजकधर्मरहितत्वात् अतींद्रियवदित्यनुमानमुक्तंभवति । हेत्वंतरमाह ॥ आसंसारमिति ॥ तथाचब्रह्मनचाक्षुषादिज्ञानविषयः । आसंसारमज्ञानावृतत्वात् । व्यतिरेकेणघटादिवदि

त्यनुमानमुक्तंभवति । घटादौसंसारप्रसक्तेरेवाभावेनहेत्वभावोऽस्तीतिज्ञातव्यं । विमुक्तिकालीनेब्रह्मचैतन्येस्वरूपासिद्धिवार णायाऽऽसंसारमित्युक्तं । व्यतिरेकेणघटादिर्दृष्टांतः । तत्रसंसारप्रसक्तेरेवाभावेनहेत्वभावस्यसत्त्वादितिद्रष्टव्यं । हेत्वंतरमाह ॥ शब्दैकेति ॥ ब्रह्मनचाक्षुषादिज्ञानविषयः शब्दैकसमधिगम्यत्वाद्धर्मादिवत् व्यतिरेकेणघटादिवच्चेत्यनुमानंद्रष्टव्यं । ननुचा क्षुषादिज्ञानेतावत्सन्घटइत्यादिप्रतीयते । सच्चब्रह्मैवेतिअनुमानानांवाधइतिचेन्न । सत्तुब्रह्मनंभवत्येव । तर्हिंकिमितिपृच्छति ॥ किंत्विति ॥ उत्तरयति ॥ अनित्यइति ॥ ननुरूपादिराहित्याद्युक्तहेतुत्रययुक्तस्यापिब्रह्मणश्चाक्षुषेज्ञानेभानमस्तु कथमितिचे

शब्दैकगम्यंब्रह्मसन्घटःसन्शब्दइत्यादिचाक्षुषादिज्ञानेनभाति । किंत्वनित्योघटइत्यादौअ नित्यत्वादिकमिवसत्त्वमपिघटगतमेव । नचस्वरूपेणाप्रत्यक्षस्यापिराहोश्चंद्रावच्छेदेनेवब्रह्मणो पिघटाद्यवच्छेदेनप्रत्यक्षतेतियुक्तं । शब्दाद्यवच्छिन्नस्यगगनादेःश्रावणादित्वापातात् ।

त् व्यंजकविशेषसमवधानादितिवदामः । यथाहिरूपादिरहिततयास्वरूपेणप्रत्यक्षायोग्यस्यापिराहोःप्रत्यक्षीभूतचंद्रसंबंधोयदा तदोपरागकालेचंद्रावच्छेदरूपव्यंजकसमवधानेनप्रत्यक्षत्वंदृष्टं । एवंस्वरूपेणरूपादिरहिततयाप्रत्यक्षायोग्यस्यापिब्रह्मणःप्रत्य क्षीभूतघटाद्यवच्छेदरूपव्यंजकसमवधानेनप्रत्यक्षत्वोपपत्तेरित्यप्रयोजकतामाशंक्यनिषेधति ॥ नचेति ॥ कुतोनचेत्यतोतिप्र संगानाह ॥ शब्दादीति ॥ तथात्वेस्वरूपेणाश्रावणस्यापिगगनस्यशब्दसंबंधोयदातदाश्रावणीभूतशब्दावच्छेदेन तस्यापिश्रा

वणत्वंस्यादित्यर्थः । एवंस्पर्शावच्छेदेनवायोरपिस्पार्शनत्वंस्यादित्याद्यतिप्रसंगआदिशब्दार्थः । ननुराहोरिवोपपत्तिरित्युक्तमि
तिचेन्न । स्यादिदं यदिराहोःस्वरूपेणरूपादिरहिततयाप्रत्यक्षायोग्यत्वंस्यात् । नचैवं । नीलरूपांगीकारेणचाक्षुषतायास्सत्त्वा
त् । तर्हिकस्मान्नदृश्यतइतिचेत् दूरस्थत्वादिदोषयुक्तत्वात् । ननुतर्हिदूरस्थत्वादिदोषयुक्तत्वादेवराहुप्रतीतिःकदापिनस्यादि
तिचेन्न । राहुमंडलस्यदूरस्थत्वेपिपर्वणिचंद्रंग्रसितुंयदातत्संबद्धंभवति तदानीलरूपवतोराहोःशुक्लभास्वररूपोपेतचंद्रसंबंधाच्चा
क्षुषत्वोपपत्तेः । लोकेनीलस्यवस्तुनोदूरस्थस्यापिसौरादिप्रकाशसंबंधेनचाक्षुषतायाअनुभवसिद्धत्वात् । प्रकृतेचब्रह्मणोरूपादि

राहोस्तुदूरदोषेणाज्ञातस्यनीलस्यशुक्लभास्वरचंद्रसंबंधाच्चाक्षुषतायुक्तेति ॥ ७ ॥ इ.
तिपरिच्छिन्नत्वहेतुभंगः ॥ ७ ॥ ८ ॥ अंशित्वादिहेतुष्वपिमतद्वयेपिकार्यस्यकारणाभे
देनतदनाश्रितत्वात्सिद्धसाधनं । अनाश्रितत्वेनान्याश्रितत्वेनवोपपत्त्यार्थांतरंच ।

रहितत्वेनप्रत्यक्षायोग्यतयाचाक्षुषादिज्ञानेभानायोगात्सदनुविद्धतयाप्रतीयमानत्वंविवादाध्यासितेघटादौस्वरूपासिद्धमित्याशये
नाह ॥ राहोस्त्विति ॥ तथाचप्रत्यक्षायोग्यस्यापीत्युक्तमसदितिभावः ॥ ७ ॥ इतिपरिच्छिन्नत्वहेतुभंगविवरणं ॥ ८ ॥
मतद्वयेपीति ॥ आवयोर्मतइत्यर्थः ॥ कार्यस्येति ॥ कार्यकारणयोरभेदेनआश्रयाश्रयिभावानंगीकारात्एतत्तंतोरेवपटत्वेनै
तत्तंतुनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वंसिद्धमितिसिद्धसाधनमितिभावः ॥ अनाश्रितत्वेनेति ॥ अन्यत्राप्याश्रितत्वंसिद्धमेवास्ति

एतत्तंतुष्वपिनास्तीत्युक्तेऽनाश्रितत्वेनाप्युपपत्तेः । अथवाविशेषनिषेधःशेषविध्यनुज्ञापकइतिन्यायेनएतत्तंतुष्वसत्त्वेऽन्याश्रित त्वमेवसिद्ध्येन्नमिथ्यात्वमित्यर्थः । अर्थांतराभावमाशंक्यनिषेधति ॥ यदिचेति ॥ अनाश्रितत्वेऽन्याश्रितत्वेवाप्रत्यक्षवाधः । एतत्तंत्वारब्धःपटस्तावत्प्रत्यक्षः । अंशित्वंचहेतुः । तत्रांशित्वंनामांशवत्त्वं पटस्यांशाश्चतंतवएव तद्वत्त्वंचाश्रयाश्रयिभावसंबंधेनैव । एवंचांशित्वहेतुर्यदाएतत्पटेप्राप्तस्तदैतत्पटस्यनानाश्रितत्वादिकमित्यर्थः । असत्त्वमत्यंताभावप्रतियोगित्वं । एतत्तंतुष्व सत्त्वसाधनेपिप्रत्यक्षबाधात्उक्तरीत्यांशित्वहेतोःपक्षधर्मताबलाद्वाएतत्तंतुष्वप्यसत्त्वंनसाधयितुंशक्यमित्यर्थः । उक्तमप्यभिक

यदिचप्रत्यक्षबाधादेतत्तंत्वारब्धस्यपक्षत्वेनपक्षधर्मताबलाद्वानानाश्रितत्वादिकं । तर्हिततएवै तत्तंतुष्वपिनासत्वं । अपिचात्यंताभावःप्रामाणिकोप्रामाणिकोवा । आद्येऽद्वैतहानिः । अंत्ये सिद्धसाधनं । एतेनात्यंताभावमात्रंसाध्यमितिनिरस्तं । अत्यंताभावोव्यावहारिकइतितुनिरस्तं ।

विवक्षयाह ॥ अपिचेति ॥ प्रामाणिकइत्यादि ॥ प्रामाणिकात्यंताभावप्रतियोगित्वंवासाध्यमप्रामाणिकात्यंताभावप्रतियो गित्वंवेत्यर्थः ॥ एतेनेति ॥ यावद्विशेषातिरिक्तसामान्याभावेनेत्यर्थः । व्यावहारिकात्यंताभावप्रतियोगित्वंसाध्यतइतिचेत्त त्राह ॥ अत्यंताभावइति ॥ प्रतियोगितदभावयोर्वैलक्षण्यस्यावश्यकत्वेनात्यंताभावस्यव्यावहारिकत्वेतत्प्रतियोगिनोप्राति भासिकस्यजगतःपारमार्थिकत्वंस्यादित्येवंनिरस्तमित्यर्थः । ननुप्रामाणिकात्यंताभावप्रतियोगित्वमेवसाध्यते तथात्वेऽद्वैतहानिः

स्यादितिचेन्न । कुतइत्यतआह ॥ अभावरूपाइति ॥ नेहनानेत्यादिश्रुतीनांभावद्वैतनिषेधपरत्वमेवेतिभावः । अभावस्यद्वितीयस्यांगीकारेद्वितीयभावोप्यवर्जनीयइत्याह ॥ अभावइति ॥ तदाश्रयइति ॥ अभावस्यसाधिकरणत्वादभावाश्रयेब्रह्मणिअभावाश्रयत्वंआदिपदेनअभावेतदाश्रितत्वमित्यादिभावरूपबहुधर्मांगीकारापत्तिरित्यर्थः । ब्रह्मणीवाऽभावेपिव्यावहारिकाधर्मास्संत्येवेतिनानिष्टमेतदित्यस्वरसादाह ॥ अभावरूपेति ॥ अद्वितीयादीत्यादिपदेननिर्गुणनिराकारादिशब्दग्रहणं । अत्रंकिंचित्प्रष्टव्यं । त्वन्मतेब्रह्मणःकस्मात्सर्वशब्दावाच्यत्वमंगीकृतमिति । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतानांद्रव्यगु(णकर्माभावा)णा

नन्वभावरूपाधर्मानाद्वैतंघ्नंतीतिमंडनोक्तेरभावद्वैतंस्वीकृतमितिचेन्न । अभावेअभावत्वादेस्तदाश्रयेचाभावाश्रयत्वादेःभावस्यावश्यकत्वात् । अभावरूपप्रवृत्तिनिमित्तसंभवेनब्रह्मणोऽद्वितीयादिशब्दवाच्यत्वापातात् । अखंडार्थेनवेदांतेनब्रह्माभावयोर्द्वयोरसिद्धेश्च ।

दीनांनिर्धर्मकेब्रह्मण्यभावादितिचेत् तर्हिब्रह्मणोद्वितीयादिशब्दवाच्यत्वंस्यात् । द्वितीयाभावरूपप्रवृत्तिनिमित्तस्यप्रामाणिकस्यब्रह्मणिसद्भावादित्यर्थः । किंचतात्विकेद्वितीयाभावेप्रमाणाभावेनतस्यासिद्धेश्च । ननुकथमसिद्धिः । "एकमेवाद्वितीय"मित्यादिवेदांतेनैवतत्सिद्ध्युपपत्तेरितिचेत्तत्राह ॥ अखंडार्थेनेति ॥ अयमर्थः । वेदांतानांलक्षणया ब्रह्ममात्रप्रतिपादकत्वरूपाखंडार्थत्वांगीकारेणाभावाप्रतिपादकत्वात्तदसिद्धिरेवस्यात् । ननुस्वातंत्र्येणाभावाप्रतिपादकत्वेपिब्रह्मविशेषणत्वेनतत्प्रतिपादकत्वं

भविष्यतीतिचेन्न । तथापिनिर्विशेषार्थनिष्ठत्वरूपाखंडार्थत्वहानिरेवेतिनवेदांतेनतत्सिद्धिरिति । व्यासज्यवृत्त्यभावाभिप्रायेण द्वयोरित्युक्तं । तथाप्यागमातिरिक्तप्रमाणेनतत्सिद्ध्युपपत्तिरितिचेत्तत्राह ॥ अन्यस्यचेति ॥ आगमातिरिक्तयोःप्रत्यक्षानुमानयोरतत्वावेदकत्वात्तत्वावेदकंप्रमाणमागमएवेतिवाच्यं । तेनचतत्सिद्धिर्नसंभवतीत्युक्तमित्यर्थः ॥ श्रौतेति ॥ अयमत्रकक्षाक्रमः । ब्रह्मव्यतिरिक्तंद्वितीयाभावंप्रामाणिकमंगीकुर्वतात्वयाब्रह्मव्यतिरिक्तस्यसर्वस्याभावबोधिकायाः" एकमेवाद्वितीय" मित्यादिश्रुतेरभावव्यतिरिक्तद्वितीयभावमात्रनिषेधपरत्वेनसंकोचःकार्योनत्वभावरूपद्वितीयनिषेधपरत्वेनेत्युच्यते तत्रवदामः ।

अन्यस्यचतत्वावेदकस्याभावात् । श्रौताद्वितीयपदस्याभावरूपद्वितीयनिषेधइव
भावरूपद्वितीयनिषेधेपिमानांतरेणाग्रइतिस्वपदेनचविरोधाविशेषेभावरूपद्विती
यनिषेधपरत्वेनैवसंकोचोनत्वभावरूपद्वितीयनिषेधपरत्वेनेत्यत्रहेत्वभावाच ।

अद्वितीयमित्यत्रब्रह्मव्यतिरिक्तंभावरूपंद्वितीयमस्ति अभावरूपंद्वितीयमेवनास्तीत्यपिसंकोचःक्रियतां विशेषहेत्वभावात् । नन्वस्तिविशेषहेतुः । तात्विकद्वितीयाभावंबोधयताऽद्वितीयपदेनपुनरभावनिषेधेस्वविरोधः । " यत्तदद्रेश्य" मितिमानांतरेणचविरोधः । तत्राभावरूपधर्मप्रतिपादनात् अतोभावरूपद्वितीयनिषेधपरत्वेनैवसंकोचःकर्तव्यइतिचेत् तर्हिभावरूपद्वितीयमात्रनिषेधेप्यग्रआसीदित्यादिकालसत्त्वप्रतिपादकेनस्ववाक्यांतर्गतपदेनविरोधः । सन्घटइत्यादिप्रत्यक्षरूपमानांतरेणचविरोधः

समानएवेति(भावरूपपदार्थमंगीकृत्याभावरूपपदार्थनिषेधपरत्वेनस्वतंत्रभावनिषेधपरत्वेनवासंकोचःक्रियतामिति)भावाभावरूपं पदार्थमंगीकृत्यभावरूपपदार्थएवस्वतंत्रभावनिषेधपरत्वेनैवसंकोचःक्रियतामिति । अभावस्यसत्यत्वांगीकारे(सत्यत्वज्ञानत्वानं तत्वादिरूपस्य)भावमात्रस्यापिसत्यत्वंलब्धं सर्वस्यापिभावस्यस्वाभावाभावत्वेनाभावरूपत्वादित्याह ॥ भावस्यापीति ॥ अ भावस्यैवसत्यत्वमंगीकृत्याभावप्रतियोगित्वमात्रेणमिथ्यात्वांगीकारेबाधकमाह ॥ अभेदस्येति ॥ अन्योन्याभावरूपभेदप्रति योगित्वेनेत्यर्थः । तादात्म्यप्रतियोगिकाभावस्यैवान्योन्याभावत्वादितिभावः । अभावस्यसत्यत्वांगीकारेभेदस्यसत्यत्वंसिद्ध्यती

भावस्यापिस्वाभावाभावत्वाच्च । अभेदस्याप्यन्योन्याभावप्रतियोगित्वे
नतत्सत्यत्वासिद्धेश्च । भेदस्याप्यन्योन्याभावत्वेनतत्सत्यत्वापत्तेश्च ।
प्रध्वंसादेःप्रतियोगिनासहविरोधायस्वतुल्यसत्वप्रतियोगिसापक्षत्वाच्च ।

त्याह ॥ भेदस्यापीति ॥ अन्योन्याभावत्वेन अन्योन्याभावरूपत्वेन । अभावस्यसत्यत्वांगीकारेभावस्यापिसत्यत्वंप्राप्तमित्या ह ॥ प्रध्वंसादेरिति ॥ अभावस्यप्रतियोगिनासहतावद्विरोधोस्ति । सचतुल्यसत्ताकयोरेव नभिन्नसत्ताकयोः तथात्वेप्राति भासिकघटव्यावहारिकतदभावयोर्विरोधापत्तेः । तथाचप्रकृतेप्रध्वंसाद्यभावतत्प्रतियोगिनोर्विरोधायप्रतियोगिनोभावसमसत्ता कत्वमवश्यंवाच्यमेव । अतोऽभावस्यपारमार्थिकत्वेनतत्प्रतियोगिनोभावस्यापिपारमार्थिकत्वापत्तिरित्यर्थः । अभावस्यसत्यत्वां

गीकारेऽन्यदप्यनिष्टमापतितमित्याह ॥ भावत्वेति ॥ सर्वस्यापिभावस्यत्वयासत्त्वेनवाभावत्वेनवाऽन्येनवाकेनापिप्रकारेणनि र्वक्तुमशक्यत्वादेवहिअनिर्वचनीयत्वंस्वीकृतं सत्यत्वेकेनापिप्रकारेणनिर्वक्तव्यत्वापत्तेस्तच्चाशक्यं एवमेवाभावेअभावत्वानिर्वच नेतस्यानिर्वचनीयत्वप्राप्त्यापारमार्थिकसत्यत्वासंभवेनतदर्थमभावत्वादिनिर्वचनेमहाप्रयासस्तवस्यात् तच्चत्वयानिर्वक्तुमशक्यं अतस्तस्याप्यनिर्वचनीयत्वापातेनसत्यत्वंनस्यादितिभावः । अभावत्वप्रकारकप्रमांप्रतिविशेष्यत्वमभावत्वमित्यस्यात्माश्रयदुष्ट त्वात् प्रतियोगिज्ञानाधीनज्ञानविषयत्वादेस्तार्किकरीत्यासमवायेऽस्मद्रीत्यासादृश्येचातिव्याप्तत्वादित्यादिद्रष्टव्यं । अभावस्य

भावत्वानिर्वचनेभावस्येवाभावत्वानिर्वचनेऽभावस्यापिसत्वासिद्धेरभावेसत्वार्थंतवाप्यभावत्वादिनिर्व च(ने)नप्रयासापाताच्च । अभावेदृश्यत्वादेर्व्यभिचारस्य(वा)चाभाववद्भावस्यापिसत्यत्वेपिदृश्यत्वोपप त्त्याअप्रयोजकत्वस्य(वा)चापाताच्चाअभावस्यप्रतियोगिघटितत्वेनभावादपिविशिष्याद्वैतविरोधित्वाच्च ।

सत्यत्वांगीकारेदृश्यत्वानुमानंचदुष्टंस्यादित्याह ॥ अभावइति ॥ नन्वभावव्यतिरिक्तत्वेसतीतिविशेषणंदीयतइतिचेत्तत्राह ॥ अभाववदिति ॥ यथाऽभावेविद्यमानोपिहेतुर्नतत्रमिथ्यात्वप्रयोजकोजातः किंतुतद्व्यतिरिक्तस्थलएवेत्युच्यते एवंपक्षेविद्य मानोपिहेतुःसाध्येप्रयोजकोनस्यादित्यप्रयोजकइत्यर्थः । यत्रव्यभिचारेप्राप्तेतद्व्यतिरिक्तत्वेसतीतिविशेषणंदीयतेतत्रसर्वत्राप्यन यैवरीत्याऽप्रयोजकतैवदेयेतिसंप्रदायः ॥ प्रतियोगिघटितत्वेनेति ॥ प्रतियोगिनिरूप्यत्वेनेत्यर्थः । ब्रह्मव्यतिरिक्तस्यभाव

स्यसत्यत्वांगीकारेऽद्वैतविरोधस्त्वयादीयते तदपेक्षयापितवैवविशिष्याद्वैतविरोधः स्यात् ब्रह्मव्यतिरिक्तस्यद्वितीयाभावस्यसत्य त्वांगीकारेतस्यप्रतियोगिनिरूप्यत्वेनप्रतियोगिभूतभावरूपद्वितीयस्यापिसत्यत्वापत्त्याभावाभावद्वयस्यसत्यत्वांगीकारोविशिष्या द्वैतविरोधीत्याशयः ॥ निरस्तत्वादिति ॥ एतत्तंतुनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वंनस्वरूपेण अनंगीकारात् नापिपारमार्थिकत्वे न । ब्रह्मवत्सत्यत्वेप्युपपत्त्यार्थांतरादितिनिरस्तमित्यर्थः । एतच्चमिथ्यात्वनिरुक्तिदूषणप्रस्तावेउक्तमपिअनुमानदूषणायात्रोच्य

> किंचात्यंताभावप्रतियोगित्वंस्वरूपेणवा पारमार्थिकत्वेनवा । नोभयमपि निरस्तत्वात् । अन्या(न्यत्रा)समवेतस्यांशित्वमेतत्तंतुसमवेतत्वंविना(ऽनुपपन्नमि)नयुक्तमिति विरुद्धश्च । कस्यचित्पटस्यसंयोगवृत्त्यांएतत्तंतुषुसत्त्वादनैकांतिकश्च । समवायवृत्त्याएतत्तंतुष्वसत्त्वंतुविशेषणासत्त्वेनापियुक्तं । इहतंतुषुपटइतिप्रत्यक्षबाधितश्च ।

तइत्यपौनरुक्त्यं । अंशित्वहेतोर्विरुद्धानैकांतिकबाधसत्प्रतिपक्षोपाध्याभाससाम्यानिक्रमेणदर्शयिष्यन्विरुद्धत्वंतावदाह ॥ अन्यासमवेतस्येति ॥ अंशित्वंतंतुरूपांशवत्त्वं तच्चाश्रयाश्रयिभावसंबंधेनैव नान्यथा एवंचान्यासमवेतत्वेनसिद्धस्यपटादेरंशित्वंएतत्तंतुसमवेतत्वंविना(ऽनुपपन्नं)नयुक्तं । तथाचांशित्वरूपहेतोरेतत्तंतुनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वरूपसाध्येनविरोधइत्यर्थः । साध्याभावोपपादनायसंयोगवृत्त्येत्याद्युक्तं ॥ समवायवृत्त्येति ॥ तथाचसाध्यस्यापिसत्त्वान्नपूर्वोक्तोव्यभिचारइतिध्ये

यं ॥ विशेषणासत्त्वेनेति ॥ समवायस्यैवाप्रामाणिकत्वादितिभावः ॥ अप्रसिद्धेति ॥ एतत्तंतुनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वा भावोह्येतत्तंतुषुसत्त्वं तच्चपक्षादन्यत्रकुत्राप्यप्रसिद्धमित्यर्थः । नचतंतुगतरूपादौविशेषणंप्रसिद्धमितिवाच्यं । अत्रहिएतत्तंतुनि ष्ठतत्पटमात्रस्यैवनपक्षत्वं किंनामैतत्तंतुनिष्ठतयासंप्रतिपन्नायेपदार्थाःपटतद्गतरूपाद्यस्तेसर्वेपिपक्षत्वेनाभिम(संहि)ताएवपटस मानन्यायत्वादतोनतत्रविशेषणप्रसिद्धिर्युक्तेतिहृदयं । पटमात्रपक्षीकरणंतुलाघवायेतिज्ञेयं । तथाचपटादिरित्यर्थः । सामान्य तःप्रसिद्धिरस्तीत्याह ॥ एतत्तंत्विति ॥ किंचिदिति ॥ यन्निष्ठात्यंताभावप्रतियोगितत्एतत्तंतुनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वर

अयंपटःएतत्तंतुनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगीन । एतत्तंत्वारंभत्वाद्व्यतिरेकेणपटांत रवदितिसत्प्रतिपक्षश्च । नचाप्रसिद्धविशेषणता । एतत्तंतुनिष्ठात्यंताभावप्र तियोगित्वंकिंचिन्निष्ठात्यंताभावप्रतियोगिसंसर्गाभावप्रतियोगित्वव्याप्यत्वात् ।

हितमेवाऽऽयास्यतीतिभावः ॥ संसर्गाभावेति ॥ अत्राभावप्रतियोगित्वाभावादित्युक्तेअन्योन्याभावप्रतियोगित्वदशायांघ टादौव्यभिचारःस्यात् अन्योन्याभावप्रतियोगित्वदशायांअत्यंताभावप्रतियोगित्वव्यवहाराभावेनसाध्याभावात् अतःसंसर्गा भावेत्युक्तं । तावत्युक्ते(स्वरूपा)ऽसिद्धिः दृष्टांतेसाधनवैकल्यंचस्यात् । पक्षीभूतमत्यंताभावप्रतियोगित्वंदृष्टांतीकृतंप्रागभावप्र तियोगित्वंचसंसर्गाभावप्रतियोगित्वव्याप्यमेवनतुसंसर्गाभावप्रतियोगित्वरूपमेवतदुभयं । नहिनीलघटत्वंघटत्वंचैकमेवेत्यतोऽ

सिद्धिसाधनवैकल्यपरिहारायव्याप्यत्वादित्युक्तमितिद्रष्टव्यं ॥ साध्येति ॥ .संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वेनस्वात्यंताभावसमाना धिकरणत्वादेतत्तंतुनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वरूपंसाध्यमस्तीतिद्रष्टव्यं ॥ खेति ॥ यदधिकरणावच्छेदेनस्वयमस्तितदधिकर णावच्छेदेनस्वयमस्तीतितत्रसाध्यमेवनास्तीतिभावः । अव्याप्यवृत्तित्वमंगीकृत्याप्याह ॥ द्रव्यत्वेति ॥ तथाचपक्षधर्माव च्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिरयमितिभावः । ननुअयंपटएतत्तंतुनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगीअंशित्वादित्यत्रएतत्तंत्वनारब्धत्वंनोपा धिः । हेतुसाध्ययोर्व्याप्यव्यापकभावग्राहकानुकूलतर्कसद्भावेनपक्षएवसाध्यव्यापकताभंगात् । यथोक्तं । " अनुकूलेनतर्केण

प्रागभावप्रतियोगित्ववदितिसामान्यतस्तत्सिद्धेः । एतत्तंत्वनारब्धत्वंचोपाधिः । नचैतत्तंत्वारब्ध संयोगेसाध्याव्यापकं । आवयोस्संयोगःस्वात्यंताभावासमानाधिकरणइतिसंमतेः । द्रव्यत्वाव च्छिन्नसाध्यव्यापकत्वोपपत्तेश्चउपाधिरेवप्रयोजकः । साध्यवतिब्रह्मणिउपाधिवद्धेतोरभावात् ।

सनाथेसतिसाधने । साध्यव्यापकताभंगात्पक्षेनोपाधिसंभव " इति । ततश्चानुकूलतर्कसत्त्वेसाध्येहेतुरेवप्रयोजकतयाप्राप्तोनो पाधिरित्यतआह ॥ उपाधिरेवेति ॥ साध्येउपाधिरेवप्रयोजकोनांशित्वहेतुः । कुतइत्यतआह ॥ साध्यवतीति ॥ ब्रह्मणः एतत्तंतुष्ववृत्तित्वेनैतत्तंतुनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वरूपसाध्यवतिब्रह्मणिएतत्तंत्वनारब्धत्वरूपोपाधिवत् अंशित्वाख्यहेतोरभा वेनतस्मिन्सत्यभवतोंशित्वहेतोस्तस्मिन्साध्येऽप्रयोजकत्वात् अतउपाधिरेवसाध्येप्रयोजकइतिभावः । ननुहेतुसाध्ययोर्व्याप्य व्यापकभावग्राहकानुकूलतर्कसद्भावदशायांसाध्यवतिपक्षेउपाधेरभावेन पक्षएवव्यभिचारादुपाध्यभावसाध्याभावयोर्व्याप्यभा

वात्साध्याभावाविनाभाव्यभावप्रतियोगित्वरूपोपाधिलक्षणाभावान्नास्योपाधित्वमित्यतआह ॥ अनुकूलतर्काभावेचेति ॥ व्यतिरेकहीनस्यापीति ॥ उपाधिव्यतिरेकसाध्यव्यतिरेकयोर्व्याप्तिहीनस्यापीत्यर्थः । अयमाशयः । स्यादेवंयद्यत्रानुकूलतर्कःस्यात् सचनहीतिवक्ष्यमाणरीत्यानास्त्येव तथाचैवमनुकूलतर्काभावेतुपक्षेसाध्यानिश्चयेनव्यभिचाराभावेनोपाध्यभाववति पक्षेसाध्याभावसद्भावादुपाधित्वंयुक्तमेव । नन्वनुकूलतर्काभावदशायांपक्षएवोभयव्यतिरेकसद्भावात्कथंव्यतिरेकहीनस्यापीत्युक्तमितिचेन्न । पक्षादन्यत्रव्यतिरेकहीनस्यापीतिव्याख्यानात् । तंतुरूपादीनांचपक्षतुल्यत्वात् । एवंचयत्रैतत्तंत्वनारब्धत्वाभावः एतत्तंत्वारब्धत्वमितियावत् । तत्रैतत्तंतुनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वाभावः एतत्तंतुषुसत्त्वमितियावत् । इत्येवमुपाधिसाध्य

अनुकूलतर्काभावेचव्यतिरेकहीनस्याप्युपाधित्वाच्च । नह्यंशित्वंसाध्यंविनानयुक्तं । उक्तहेतुनैवैतत्पटार्थक्रियाकारित्वाद्यभावस्यापिसुसाधत्वादाभाससाम्यंच ।

व्यतिरेकयोःपक्षेसद्भावेपितंतुरूपादीनांपक्षतुल्यतयाप्रक्षादन्यत्रकुत्राप्यभावेनोपाधित्वमुपपद्यतएवेति । ननुकथमत्रानुकूलंतर्काभावः यद्येतत्तंतुनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वंनस्यात् तर्ह्यंशित्वंनस्यादितिहेतूच्छित्तिरूपबाधकतर्कस्यसत्त्वादित्यतआह ॥ नहीति ॥ साध्यंविनापियुक्तमेवेत्यर्थः । एतत्तंतुनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वाभावरूपापादकस्यांशवत्त्वरूपंयदंशित्वंतदभावरूपंयदापाद्यंतदभावेनैवव्याप्ततयातर्कस्यविरुद्धत्वापत्त्याऽनुकूलतर्कस्यदुष्टत्वेनवक्तुमशक्यतयापक्षेव्यभिचाराभावेनयुक्तमेतत्तंत्वनारब्धत्वस्योपाधित्वमितिभावः ॥ उक्तहेतुनैवेति ॥ अयंपटः एतत्पटोचितार्थक्रियाकारीन । अंशित्वात्पटांतरवदित्याभासानु

मानेनसाम्यं । अत्रबाधादिकस्यत्वदुक्तानुमानेपिसाम्यादितिभावः ॥ ज्ञानेति ॥ ज्ञानंचब्रह्मैवेतिज्ञेयं ॥ सहोपलंभेति ॥ सहोपलंभनियमेत्यर्थः । यथोक्तंबौद्धेन" सहोपलंभनियमादभेदोनीलतद्धियो," रिति । तद्विरहस्य उपलब्धिविरहस्य ॥ तद्वि रहेति ॥ ज्ञानविरहेत्यर्थः । तथाचासिद्धिरित्यर्थः । तर्ह्युपलब्धिविरहःकिंविरहप्रयुक्तइतिप्रसंगात्पृष्टवंतंप्रत्याह ॥ उपलब्धि

यत्तुविमतंज्ञानव्यतिरेकेणासत्ज्ञानव्यतिरेकेणानुपलभ्यमानत्वादितिविद्यासागरीयंबौद्धोक्तस होपलंभयुक्त्युद्गिरणं । तन्नज्ञानाद्भेदेनानुपलभ्यमानत्वंवाहेतुः । ज्ञानविरहप्रयुक्तोपलब्धिविर हवत्त्वंवा । आद्येऽसिद्धिः । घटस्यज्ञानमितिहिधीः नतुघटोज्ञानमिति । नांत्यः । ज्ञानस्योपल ब्धित्वेनतद्विरहस्यतद्विरहाप्रयुक्तत्वात् । उपलब्धिसामग्रीविरहप्रयुक्तत्वाच्च । यत्तुविमतंमिथ्या धीकालएवान्यथाप्रमितत्वाच्चित्रनिम्नोन्नतादिवत् । भारूपवस्तुसंलग्नत्वात्सवितृच्छिद्रवत् । न चासिद्धिः । इदानीमेव" इदंसर्वंयदयमात्मे "तिश्रुत्याअशेषाऽनात्मनःआत्मत्वप्रमितेः । घ टादिकंस्फुरतीतिभारूपवस्तुसंलग्नत्वाच्चेतिकौमुद्युक्तं । तत्राद्येऽन्यथेत्यस्यंयद्यात्मत्वेनेत्यर्थः ।

सामग्रीति ॥ चित्रेति ॥ सभायामपिचित्रभित्तौलिखितंयन्निम्नोन्नतादिकंतत् अविद्यमानमेवलिखितमस्तीतिधीकालएवद्र ष्टुरन्यथाप्रतीयतइत्यर्थः ॥ असिद्धिरिति ॥ हेतुद्वयस्यापीत्यर्थः । पक्षेहेतुद्वयस्यापिसत्त्वंक्रमेणोपपादयति ॥ इदानीमेवे

ति ॥ धीकालएवेत्यर्थः ॥ सदात्मेति ॥ सन्योयमात्मातदात्मत्वेनेत्यर्थः ॥ असिद्धिरिति ॥ अस्माकंपक्षेऽसिद्धत्वादित्य र्थः ॥ व्यर्थेति ॥ प्रतिपन्नोपाधौनिषेधप्रतियोगित्वेनप्रतीयमानत्वादित्येतावतापूर्तौधीकालएवेतिविशेषणंव्यर्थमित्यर्थः । त त्यागेचसाध्याविशिष्टत्वादितिभावः । सवित्रादेरपिमिथ्यात्वान्नतत्रव्यभिचारइत्यस्वरसादुक्तमात्मनिचेति । तत्रभारूपवस्तुसं लग्नत्वरूपंहेतोरेवाभावान्नव्यभिचारइत्यतआह ॥ तस्यापीति ॥ सवितुरात्मनश्चेत्यर्थः ॥ आद्यइति ॥ एतत्पटात्यंताभावए

तदासदात्मत्वेनप्रमितत्वस्यामिथ्यात्वव्याप्तत्वाविरुद्धोहेतुः । यदिप्रतिपन्नोपाधिस्थनि
षेधप्रतियोगित्वेनेति तर्ह्यसिद्धिः । व्यर्थविशेषणताच । द्वितीयस्तुसवित्रादावात्म
निचानैकांतिकः । तस्यापिसविताप्रकाशतेआत्मास्फुरतीतिभारूपसंलग्नत्वादितिदिक् ।
एतेन नवीनानामनुमानानिनिरस्तानि । आद्येसिद्धसाध(नादि)नदोषात् । द्वितीये
अव्याप्यवृत्तित्वानधिकरणशब्देनावयवावृत्तित्वोक्तावयवंयव्यादेरपक्षत्वापातात् ।

तत्तंतुनिष्ठः एतत्पटानाद्यभावत्वात् एतत्पटान्योन्याभाववदित्याद्यनुमानइत्यर्थः ॥ सिद्धेति ॥ कार्यकारणयोरभेदेनतंतोरेव पटत्वेनस्वस्मिन्स्वस्याभावेनपटात्यंताभावस्यतंतुनिष्ठत्वंसिद्धमेवेत्यर्थः ॥ द्वितीयइति ॥ ब्रह्मप्रमान्येनेत्यादिविप्रतिपत्तिवा क्योक्तविशेषणत्रयवत्त्वेसति अव्याप्यवृत्तित्वानधिकरणंस्वसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगि अनात्मत्वात्संयोगवदितिद्वि तीयानुमानइत्यर्थः ॥ अवयवावृत्तित्वोक्ताविति ॥ कथमिदंलभ्यतइतिचेदुच्यते । संयोगादिकंअव्याप्यवृत्तीत्युक्तेआश्र

यंव्याप्यनवर्ततेकिंनामाश्रयैकदेशेतदवयवेस्तीतिलभ्यते । तथाचाव्याप्यवृत्तित्वंनामाऽवयववृत्तित्वं । अव्याप्यवृत्तित्वानधि
करणत्वंनामअवयवावृत्तित्वंलभ्यतइतिद्रष्टव्यं ॥ अवयव्यादेरिति ॥ अवयवरहितत्वेनतदवृत्तिनोगगनादेरेवपक्षत्वापत्त्या
वयव्यादेरवयववृत्तिनःपक्षत्वंनस्यात् । तथाचावयव्यादेर्मिथ्यात्वंनसिद्ध्येदित्यर्थः । नन्वव्याप्यवृत्तित्वंनामस्वसमानाधिकर
णात्यंताभावप्रतियोगित्वं अव्याप्यवृत्तित्वानधिकरणत्वंचस्वसमानाधिकरणात्यंताभावाप्रतियोगित्वमितिविवक्षितं नावयवावृ
त्तित्वं अतोऽवयव्यादेःपक्षत्वोपपत्तिरित्यतआह ॥ स्वेति ॥ बाधितत्वादिति ॥ तथाचस्वसमानाधिकरणात्यंताभावाप्रति

स्वसमानाधिकरणात्यंताभावाप्रतियोगित्वोक्तौचतदप्रतियोगिनितत्प्रतियोगि
त्वस्यबाधितत्वात् । अनात्मत्वस्यनिरस्तत्वाच्च । तृतीये स्वरूपेणात्यंताभावप्र
तियोगित्वेसाध्येअत्यंतासत्त्वापातात् ।धर्मावच्छेदेनतत्प्रतियोगित्वेसाध्येअर्था
तरत्वात् । नित्यद्रव्याणामपिकालेसत्त्वेनदृष्टांतस्यसाध्यवैकल्याच्च । चतुर्थे

योगिनिविमतेस्वसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगित्वसाधनेबाधः ॥ निरस्तत्वादिति ॥ जडत्वभंगे "नतावदात्मत्वंजाति"
रित्यादिनानिरस्तत्वादितिभावः ॥ तृतीयइति ॥ "विमतंनित्यद्रव्यान्यत् केवलान्वय्यत्यंताभावप्रतियोगि । पदार्थत्वात्
नित्यद्रव्यव" दितितृतीयानुमानइत्यर्थः ॥ धर्मावच्छेदेनेति ॥ पारमार्थिकत्वाकारेणेत्यर्थः ॥ अर्थांतरत्वादिति ॥ ब्रह्म
वत्सत्त्वेप्युपपत्त्यार्थांतरत्वादित्यर्थः ॥ नित्यद्रव्याणामपीति ॥ इदानीमाकाशइत्यबाधितप्रतीतेःसत्त्वादित्यर्थः ॥ चतुर्थइ

ति ॥ " आत्मत्वावच्छिन्नधर्मिताकोभेदःआत्माअनात्मानेत्येवंरूपःनपरमार्थसत्प्रतियोगिकः । अनात्ममात्रप्रतियोगिकत्वात् शुक्तिरूप्यप्रतियोगिकभेदवदि" तिचतुर्थानुमानइत्यर्थः ॥ इत्यपीति ॥ यथानपरमार्थसत्प्रतियोगिकइतिआत्मधर्मिकभेदप्रतियोगिनोऽनात्मनःपारमार्थिकत्वाभावःसाध्यते । एवंनव्यावहारिकसप्रतियोगिकइत्यपिसुसाधत्वेनआत्मधर्मिकभेदप्रतियोगिनोव्यावहारिकसत्वमपिनस्यादित्यर्थः ॥ वक्ष्यमाणेति ॥ सन्घटइत्यादिप्रत्यक्षबाधादिरूपवक्ष्यमाणदोषेत्यर्थः ॥ ७ ॥ इत्थंशित्वहेतुभंगविवरणं ॥ ६ ॥ स्वबाधकेति ॥ दिदर्शयिषितोपाध्यधिकरणंस्वशब्दार्थः । शुक्तिरूप्येदृष्टांतेमिथ्यात्वमस्ति

नव्यावहारिकंप्रतियोगिकइत्यपिसुसाधत्वेनाभाससाम्यात् ।वक्ष्यमाणदूषणगणग्रासाच्च ॥७॥इत्थंशित्वादिहेतुभंगः ॥६॥ सोपाधिकाश्चदृश्यत्वादयः । स्वबाधकाभिमताबाध्यदोषप्रयुक्तभानत्वस्यतद्बाध्यबाधकंप्रतिनिषेध्यत्वेनविषयत्वस्यवापक्षाद्व्यावृत्तस्यसमव्याप्तिमतो

उपाधिश्चास्ति । तथाहि । स्वशब्देनशुक्तिरूप्यंतद्बाधकत्वेनाभिमतंयन्नेदंरजतमितिज्ञानंतदबाध्योयोदोषःकाचादिस्तज्जन्यभ्रमरूपज्ञानविषयत्वेनतत्प्रयुक्तभानत्वस्यसत्त्वात् । दृश्यत्ववतिपक्षेचोपाधिर्नास्ति । तथाहि । स्वशब्देनप्रपंचः तद्बाधकत्वेनाभिमतंयद्वेदांतजन्यचरमवृत्तिरूपंज्ञानं तदबाध्यदोषप्रयुक्तभानत्वंनास्ति जगद्भ्रमनिमित्तेमायाऽविद्या(दि)रूपेदोषेस्वबाधकाभिमतबाध्यत्वस्यैवसत्त्वेनविशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावस्यैवसत्त्वात्साधनाव्यापकइतिभवत्युपाधिः । दोषप्रयुक्तभानत्वमात्रोक्तौसाधनव्यापकतास्यादतःस्वबाधकाभिमताबाध्येतिदोषविशेषणं ॥ तद्बाध्येति ॥ स्वबाधकाभिमताबाध्येत्यर्थः । तथा

चमिथ्यात्ववतिरूप्येउपाधिरस्ति । तथाहि । स्वबाधकाभिमतंयन्नेदंरूप्यमितिज्ञानंतदबाध्यंयद्बाधकज्ञानंस्वयमेव स्वेनैवस्व स्याबाध्यत्वात् तत्प्रतिनिषेध्यत्वेनविषयत्वमस्ति । साधनवतिचपक्षेनास्ति । स्वबाधकाभिमतंयद्बाधकज्ञानंचरमवृत्तिरूपंतद्बा ध्यबाधकंप्रत्येवनिषेध्यत्वेनविषयत्वमस्ति नतुतदबाध्यबाधकंप्रतिनिषेध्यत्वेनविषयत्वं । जगद्बाधकस्यवेदांतजन्यचरमवृत्तिरू पज्ञानस्यकतकरजोवद्वेणुसंघर्षजाग्निवच्चस्वेनैवबाध्यत्वात् । यथोक्तं । "वेणुसंघर्षजोवह्निर्दग्ध्वाशाम्यतितद्वनं । एवंगुणव्य त्ययजोवेदःशाम्यतितद्यथे "ति । वेदोवृत्तिज्ञानमित्यर्थः । एवंचपक्षेस्वबाधकाभिमताबाध्यबाधकंप्रतिनिषेध्यत्वेनविषयत्वंना

व्यतिरेकव्याप्तिमतश्चोपाधित्वात् । नचपर्वतावयववृत्त्यन्यत्वापर्वतीयव

ह्निसामग्रीयुक्तत्वादेरिवपक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवत्त्वात्पक्षेतरत्वं ।

स्तीतिविशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावस्यसत्त्वात्साधनाव्यापकत्वमित्यर्थः । पक्षेसाधनाव्यापकतालाभायस्वबाधकाभिमताबा ध्येतिबाधकज्ञानविशेषणोपादानं ॥ व्यतिरेकेति ॥ साध्याभावाविनाभाव्यभावप्रतियोगित्वस्योपाधित्वेनउपाध्यभाववतिब्र ह्मणिसाध्याभावसत्त्वादित्यर्थः ॥ पर्वतेति ॥ अन्यत्वस्यकेवलान्वयित्वेनसाधनव्यापकत्वात्साधनाव्यापकत्वार्थंपर्वतावय ववृत्तीत्युक्तं । नन्वथापिसाधनव्यापकत्वमेवपर्वतेपर्वतावयववृत्तिरूपाद्यन्यत्वसद्भावादितिचेन्न । अन्योन्याभावस्यप्रतियोगि तावच्छेदकव्यधिकरणत्वेनपर्वतावयववृत्तित्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकवतिपर्वतेतदन्यत्वप्रतीतेर्विरुद्धत्वेनसाधनाव्यापकत्वमेवे

त्यवधेयं । वह्निसामग्रीयुक्तत्वस्यापिसाधनव्यापकत्वात्साधनाव्यापकत्वलाभायापर्वतीयेत्युक्तं । ननुपर्वतावयववृत्तीत्वस्यनप
क्षमात्रव्यावर्तकत्वं पर्वतावयवगतरूपादिव्यावर्तकत्वात् । तथाचकथंपर्वतावयववृत्त्यन्यत्वस्यपर्वतेतरत्वमितिचेत् सत्यं । पक्ष
मात्रव्यावर्तकविशेषणवत्त्वादित्यापाततः वस्तुतस्तुहेतुसाध्ययोर्व्याप्तिग्राहकानुकूलतर्कसद्भावेनसाध्यस्यपक्षेनिश्चितत्वादुपाधेः
साध्यव्यापकताग्राहकानुकूलतर्काभावेपक्षएवसाध्यव्यापकताभंगात्पर्वतावयववृत्त्यन्यत्वादेर्नोपाधित्वंयथातथाप्रकृतयोरप्युपा
ध्योर्मिथ्यात्वव्यापकताग्राहकानुकूलतर्काभावान्नोपाधित्वमितिशंकितुरभिप्रायः । अतएववक्ष्यमाणानुकूलतर्कैःसाध्यव्यापक

वह्निनाधूमेसाध्येआर्द्रैंधनप्रभववह्निमत्त्वादेरिववक्ष्यमाणानुकूलतर्कैः
स्साध्यव्यापकत्वनिश्चयात् । बाधितेपक्षेतरत्वस्याप्युपाधित्वाच्च ।

तान्निश्चयादित्यनुकूलतर्केणसाध्यव्यापकतानिश्चयंवक्ष्यतीतिद्रष्टव्यं । प्रकृतोपाध्योःपक्षेतरत्वतुल्यत्वंपरिहर्तुंअनुकूलतर्कैरुपा
धेःसाध्यव्यापकतानिश्चयोस्तीत्याह ॥ वह्निनेति ॥ आर्द्रैंधनप्रभववह्निमत्त्वोपाधेःसाध्येनधूमेनव्यापकत्वग्राहक आर्द्रैंधनोत्क
र्षेणधूमोत्कर्षरूपानुकूलतर्कोस्ति । एवंप्रकृतोपाध्योरपिसाध्यभूतभ्रमविषयत्वरूपमिथ्यात्वव्यापकताग्राहकोदोषोत्कर्षेणभ्रमो
त्कर्षरूपानुकूलतर्कोस्ति । अतःसाध्यव्यापकत्वनिश्चयादुपाधित्वंयुक्तमित्यर्थः । साध्यव्यापकताग्राहकानुकूलतर्काभावात्पक्षेतर
त्वस्योपाधित्वंनास्तीत्यंगीकृत्यानुकूलतर्कोपपादनंकृतं । वस्तुतस्तुक्वचित्पक्षेतरत्वमप्युपाधिरेवेत्याह ॥ बाधितइति ॥ तर्हिप्र

कृतानुमानेकथंवाधितत्वमित्यतआह ॥ इहचेति ॥ यथावह्निरनुष्णःपदार्थत्वादित्यत्रबाधेनहेतुसाध्ययोर्व्याप्तिग्राहकानुकूलत र्काभावेनपक्षेसाध्यव्यापकताभंगा(योगे)भावेनतत्रवह्नीतरत्वमुपाधिरेवं तद्वदत्रापिसन्घटइत्यादिप्रत्यक्षबाधेनहेतुसाध्ययोर्व्या प्तिग्राहकानुकूलतर्काभावात्पक्षेसाध्यव्यापकत्वभंगाभावेनोक्तोपाध्योः पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवत्त्वेनपक्षेतरत्वेप्युपाधित्वंयु क्तमित्यर्थः । पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवत्त्वरूपपक्षेतरत्वशंकायाअविषयमुपाधिमाह ॥ यद्वेति ॥ ननुविपरीतप्रमाविषयत्वरू पोपाधेरपिदृश्यत्वहेतुनापक्षेसाध्यमानत्वेनसाधनव्यापकत्वान्नोपाधित्वमित्यतउक्तं तस्मिन्साध्यइति । नचैतददृष्टचरमित्यतो

इहचवक्ष्यमाणप्रत्यक्षादिबाधात् । यद्वायथानुकूलतर्काभावान्मित्रातनयत्वेनश्यामत्वे साध्येशाकपाकजत्वं तस्मिन्साध्येश्यामत्वमुपाधि स्तथेहापिबाध्यत्वादिरूपेमिथ्यात्वे साध्येविपरीतप्रमाविषयत्वदोषप्रयुक्तभाज्ञानत्वादिकं तस्मिन्साध्येमिथ्यात्वमुपाधिरस्तु ।

यथेत्युक्तं । हेतुसाध्ययोर्व्याप्तिग्राहकानुकूलतर्काभावादित्यर्थः । मित्रातनयत्वेनैवहेतुनागर्भस्थस्यशाकपाकजत्वमपिसाध्यतेऽ तःसाधनव्यापकत्वमित्यतउक्तंतस्मिन्निति ॥ इहापीति ॥ दृश्यत्वमिथ्यात्वयोरपिव्याप्तिग्राहकानुकूलतर्काभावादित्यर्थः । ननुविपरीतप्रमाविषयत्वदोषप्रयुक्तभानत्वयोरेवंमिथ्यात्वेनकथमुपाधित्वमित्यतउक्तंबाध्यत्वादीति । यदानयोरुपाधित्वंतदामि थ्यात्वंबाध्यत्वादिरूपमन्यदेवोच्यतइत्यर्थः । ननुतत्रमित्रातनयत्वेनैवहेतुनायुगपदेवगर्भस्थःशामःशाकपाकजश्चेत्येवंशामत्व

शाकपाकजत्वयोरुभयोरपिसाधनंक्रियते । ततश्चनपरस्परोपाधित्वंयुक्तं । एवंदृश्यत्वेनहेतुनापक्षेमिथ्यात्वविपरीतप्रमाविषयत्व
योर्मिथ्यात्वदोषप्रयुक्तभानत्वयोर्वायुगपदेवसाधनंक्रियतेऽतोनपरस्परोपाधिग्रस्तत्वमित्यतआह ॥ युगपदिति ॥ कथमित्यत
आह ॥ मिथ्यात्वएवेति ॥ ननुबाध्यत्वरूपेमिथ्यात्वेपि कथंविपरीतप्रमाविषयत्वस्योपाधित्वं विपरीतप्रमाविषयत्वस्यैवबा
ध्यरूपत्वेनतयोरेकत्वादित्यतआह ॥ बाधइति ॥ यत्रेदंरजतमितिभ्रांतिपूर्वकंनेदंरजतमितिज्ञानंजायतेतद्बाधइत्युच्यते । अ
तएव“ पूर्वप्रसंजितान्यथाकारविलोडकंज्ञानंबाध ”इतिबाधलक्षणमाहुः । विपरीतप्रमातुनभ्रांतिपूर्विका यथामार्गेगच्छतःपुरु

युगपदुभयसाधनेत्वर्थांतरं । मिथ्यात्वएवविप्रतिपत्तेः। बाधो
भ्रांतिपूर्वकःविपरीतप्रमातुनेतितयोर्भेदः । यद्वाअधिष्ठा
नाभिमतसमसत्ताकदोषवद्धेतुजन्यज्ञानविषयत्वमुपाधिः ।

षस्यइदंरजतमितिभ्रमप्रसक्त्यभावेपिशुक्तिंदृष्ट्वाझडितिइदंरूप्यंनभवतीतिज्ञानंजायतेसाविपरीतप्रमेतितयोर्भेदइत्यर्थः । प्रमा
याविपरीतत्वंचनिषेधविषयकत्वादित्यंवगंतव्यं ॥ अधिष्ठानेत्यादि ॥ मिथ्यात्ववतिरूप्येऽधिष्ठानाभिमतशुक्तिसमसत्ताकका
चादिदोषवदिंद्रियादिजन्यज्ञानविषयत्वमस्तीतिसाध्यव्यापकः दृश्यत्ववतिपक्षेउपाधिर्नास्ति प्रपंचविषयकज्ञानजनकेमायावि
द्यारूपदोषेप्रपंचारोपाधिष्ठानभूतब्रह्मसमसत्ताकत्वाभावेनविशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावस्यसत्त्वात्साधनाव्यापकत्वमित्यर्थः ।

अस्योपाधेः पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवत्त्वेन पक्षेतरत्वमितिशंकावारणायउपाधौविशेषणकृत्यंदर्शयति ॥ ब्रह्मणइति ॥ बौद्ध कल्पितायेदोषाः यदनृतंतदप्रमाणंदृष्टंयथोन्मत्तवाक्यं । अनृतंचपुत्रकामः पुत्रकामेष्ट्यायजेतेत्यादिवेदवाक्यं कृतायामपीष्टौपु त्रजन्मानुपलंभादित्येवमनृतव्याघाताद्यास्तद्वान्योहेतुर्वेदरूपकरणंतज्जन्यज्ञानविषयत्वेपिमिथ्यात्वाभावेनव्यभिचारात्समव्या प्त्यभावादित्यर्थः । विशेषणं दोषाणांविशेषणमित्यर्थः । तथाचवेदेदोषाणांबौद्धेनकल्पि(तया)तानांप्रातिभासिकत्वेनाधिष्ठाना

ब्रह्मणोपिबौद्धकल्पितदोषवद्वेदजन्यज्ञानविषयत्वात् । समव्याप्त्यर्थमधिष्ठानसमस त्ताकेतिविशेषणं । नतुपक्षव्यावृत्त्यर्थं । येनपक्षेतरत्वंस्यात् । यद्वावेदतात्पर्यविष याद्धर्माधर्मादिरूपात्साक्षिवेद्यात्सुखदुःखादिरूपाद्वापक्षैकदेशाद्व्यावृत्तंश्रुतितात्पर्या विषयत्वंदोषजन्यधीविषयत्वंवापक्षमात्राव्यावृत्तंप्रतिभासमात्रशरीरत्वंवोपाधिः ।

भिमतब्रह्मसमसत्ताकत्वाभावेनतादृशदोषवद्धेतुजन्यज्ञानविषयत्वरूपोपाधेरेवाभावेनोपाधिपुरस्सरव्याप्तौनव्यभिचारइतिभा वः । पक्षव्यावृत्त्यर्थं पक्षमात्रव्यावृत्त्यर्थं । समग्रंपक्षव्यावृत्तोपाधिमुक्त्वापक्षैकदेशव्यावृत्तोपाधिद्वयमाह ॥ यद्वेति ॥ श्रुति तात्पर्याविषयत्वस्यघटादिप्रपंचेसत्त्वेपिधर्माधर्मादिरूपपक्षैकदेशव्यावृत्त्युपपादनायवेदतात्पर्यविषयादित्युक्तं । धर्मादेःश्रुतिता त्पर्याविषयत्वाभावादितिभावः । दोषजन्यधीविषयत्वस्यपरमतेघटादौसत्त्वेपिसुखदुःखादिरूपपक्षैकदेशव्यावृत्त्युपपादनायसा

क्षीत्युक्तं । साक्षिरूपज्ञानस्यदोषजन्यत्वाभावादितिभावः । ननुदृष्टिसृष्टिपक्षेसर्वस्यापिजगतःप्रतिभासमात्रशरीरत्वेनप्रातिभासिकत्वात् साधनव्यापकउपाधिरित्यतआह ॥ नचेति ॥ तवापीति ॥ तवमतेपीत्यर्थः । कुतोनेत्यतआह ॥ प्रतिकर्मेति ॥ देवदत्तंज्ञानस्यैवायंविषयइत्येवमादिरूपव्यवस्थेत्यर्थः । परेणहिब्रह्मरूपेज्ञानेघटादीनामध्यासाद्युगपत्सर्वेषांप्रकाशप्रसक्तौयदिंद्रियसन्निकर्षजन्यांतःकरणवृत्त्यायदवच्छिन्नचैतन्यावरणाज्ञानशक्त्यपगमस्तंप्रत्येवतच्चैतन्यरूपज्ञानेनप्रकाशतइत्येवंव्यवस्थांगीक्रियते साद्दृष्टिसृष्टिपक्षेनयुज्यते अन्योन्याश्रयात् । सतिचैतन्यरूपेज्ञानेतन्मात्रशरीरघटादिस्वरूपसिद्धिः तत्स्वरूपेचसतितेनेंद्रियसन्निकर्षेजातेतदवच्छिन्नचैतन्यावरकाज्ञानशक्त्यपगमानंतरंचैतन्यरूपज्ञानसिद्धिरिति । घटादेःप्रतिभासमात्रशरीरत्वे

नचतवापिजगत्प्रतिभासमात्रशरीरंप्रतिकर्मव्यवस्थाद्ययोगादितिदिक् ॥ ७ ॥

नसन्निकर्षात्पूर्वसत्त्वाभावादितिचद्रष्टव्यं । (सर्वमिथ्येत्यंगीकारेचलाघवं) तस्मात्प्रतिकर्मव्यवस्थानुपपत्त्यादृष्टिसृष्टिपक्षस्याप्रामाणिकत्वेननजगत्प्रतिभासमात्रशरीरमितिसाधनवतःपक्षाद्व्यावृत्तत्वेनोपाधित्वंयुक्तमितिभावः । संप्रदायस्तुशुक्तिरूप्यस्यदृष्टांतत्वमुपलक्षणत्वेन वस्तुतस्तुप्रातिभासिकत्वेनतत्समानानांसुखादीनामपिदृष्टांतत्वेनव्यावहारिकपक्षमात्राद्व्यावृत्तत्वेनसमग्रपक्षव्यावृत्तत्वमेवेत्याशयात् । ननुप्रातिभासिकत्वस्यापिसुखदुःखादौपक्षैकदेशेसत्त्वेनवियदादावसत्त्वेनास्यापिपक्षैकदेशव्यावृत्तत्वमेवनपक्षमात्रव्यावृत्तत्वमितिचेत् पक्षमात्रव्यावृत्तत्वमापाततएव वस्तुतस्तुपक्षैकदेशव्यावृत्तत्वमेवेत्याहुः ॥ ७ ॥ दृश्यत्वादे

रूपाधिविवरणं ॥ ७ ॥ ननुजगतःप्रातिभासिकत्वेतदप्रातिभासिकत्वग्राहिसन्घटइत्यादिप्रत्यक्षविरोधः । ब्रह्मणश्चमिथ्यात्वे तत्सत्यत्वग्राहिश्रुतिविरोधइत्यतआह ॥ जगतइति ॥ अत्राप्रयोजकतापरिहारायानुकूलतर्कमाह ॥ विपक्षेचेति ॥ जगतो दृश्यत्वमंगीकृत्यप्रातिभासिकत्वानंगीकारेजगतःपारमार्थिकत्वप्राप्त्याजगद्ब्रह्मरूपसत्यद्वयांगीकारापत्त्यागौरवंस्यात् । व्यावहारिकत्वांगीकारेपिब्रह्मजगद्रूप्यादीनांत्रिविधसत्त्वांगीकारेत्रैरूप्यापत्त्यागौरवं । ब्रह्मणएकस्यैवसत्यत्वंतदितरस्यसर्वस्यप्रातिभासि

इतिदृश्यत्वादेरुपाधिविवरणं ॥ ७ ॥ विमतंप्रातिभासिकं दृश्यत्वाच्छुक्तिरूप्यवत् । ब्रह्ममिथ्या व्यवहारविषयत्वादसद्विलक्षणत्वाद्वाशुक्तिरूप्यवदित्याभाससाम्यंच । जगतोप्रातिभासिकत्वग्राहिप्रत्यक्षंब्रह्मणस्सत्यत्वश्रुतिश्चानुमानविरोधादप्रमाणं । विपक्षेचगौरवं । व्यवहृतिव्यवहार्ययोःसंबंधांतराभावा त्सर्वंव्यवहार्यंव्यवहृतावध्यस्तमित्यादिचबाधकमितिसुवचत्वात् ॥

कत्वांगीकारेलाघवं । तथाब्रह्मणोपिव्यवहारविषयत्वमंगीकृत्यमिथ्यात्वानंगीकारेसत्यत्वप्राप्त्याब्रह्मसत्यंजगन्मिथ्येतिद्वैरूप्यांगीकारापत्त्यागौरवंविपक्षेबाधकं सर्वंमिथ्येत्यंगीकारेचलाघवमित्यर्थः । द्वितीयानुमानाप्रयोजकतापरिहारायहेतूच्छित्तिरूपंबाधकांतरमाह ॥ व्यवहृतीति ॥ बाधकं अप्रयोजकताशंकायांबाधकं । ब्रह्मणोव्यवहारविषयत्वमंगीकृत्यमिथ्यात्वानंगीकारेसत्यत्वप्राप्त्यासत्यभूतब्रह्मव्यवहारयोःसंबंधांतरायोगात्सर्वंव्यवहार्यंब्रह्मादिव्यवहृतावध्यस्तमित्याध्यासिकसंबंधएववक्तव्यः । त

थाचब्रह्मणोऽव्यवहृतावध्यस्तत्वप्राप्त्यामिथ्यात्वसिद्धिरित्यर्थः । एवमेवदृश्यत्वमंगीकृत्यप्रातिभासिकत्वानंगीकारेदृग्दृश्ययोःसंबंधोनस्यादित्याध्यासिकएवसंबंधोवाच्यस्तथाचजगतोज्ञानेऽध्यस्ततयाप्रातिभासिकत्वसिद्धिरितिहेतूच्छित्तिरूपंबाधकंचद्रष्टव्यं ॥ ७ ॥ दृश्यत्वादेराभाससाम्यविवरणं ॥ ८ ॥ प्रतिज्ञाश्रयंप्रबलप्रमाणविरोधाख्यंदोषंविवक्षुःप्रमाणज्येष्ठप्रत्यक्षविरोधं तावदाह ॥ सन्घटइतीति ॥ प्रत्यक्षगृहीतसत्त्वविरोधिमिथ्यात्वसाधकमनुमानंप्रत्यक्षबाधितंमग्न्यनौष्ण्यानुमानवदित्यर्थः । ननुनमिथ्यात्वानुमानस्यप्रत्यक्षबाधः प्रत्यक्षगृहीतव्यावहारिकसत्त्वस्यानुमानगृहीतपारमार्थिकसत्त्वनिषेधरूपमिथ्यात्वाविरोधि

॥ ७ ॥ इतिदृश्यत्वादेराभाससाम्यविवरणं ॥ ८ ॥ सन्घटइत्यादिप्रत्यक्षबाधिताश्चदृश्यत्वादयः । ननुकिमिदंसत्त्वंयत्प्रत्यक्षसिद्धं परजातिर्वा असद्वैलक्षण्यंवा अर्थक्रियाकारित्वंवा प्रमाविषयत्वंवा तद्योग्यत्वंवा अप्रमाऽविषयत्वंवा स्वसमानाधिकरणस्वसमानकालीननिषेधाप्रतियोगित्वंवा अबाध्यत्वंवा ।

त्वात् । अनुमानगृहीतमिथ्यात्वविरोधिसत्त्वस्यचप्रत्यक्षेणाग्रहणादित्यभिप्रायेणसत्त्वंपृच्छति ॥ नन्विति ॥ असंगतिपरिहारायाह ॥ यदिति ॥ घटादौयत्प्रत्यक्षसिद्धमनुमानगृहीतमिथ्यात्वविरोधीतिशेषः ॥ परजातिरिति ॥ द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वव्यापिकासत्ताजातिरित्यर्थः ॥ तद्योग्यत्वमिति ॥ प्रमाविषयत्वयोग्यत्वमित्यर्थः ॥ स्वेति ॥ स्वाधिकरणाधिकरणकोयःस्वसमानकालीनोनिषेधस्तदप्रतियोगित्वमित्यर्थः । निषेधाप्रतियोगित्वमित्युक्तेघटादेःकालांतरीयनिषेधप्रतियोगित्वादसंभवोऽतः

स्वसमानकालीनेति । तस्यघटादिसमानकालीनत्वाभावेनतादृशनिषेधाप्रतियोगित्वसत्त्वेननासंभवः । तावत्युक्तेस्वसमानकाली
नदेशांतरीयनिषेधप्रतियोगित्वात्पुनरसंभवःस्यादतःस्वसमानाधिकरणेत्युक्तं । देशांतरीयनिषेधस्यस्वाधिकरणाधिकरणकत्वा
भावान्नासंभवः ॥ नाद्याइति ॥ चतुर्थापेक्षयाआद्याः । प्रथमद्वितीयतृतीयाइत्यर्थः ॥ सिद्धसाधनादिति ॥ ननुइदमयुक्तं
सिद्धसाधनतायाअनुमानएववक्तव्यं(तंयाप्र)त्वात्प्रत्यक्षेणैतादृशसत्त्वंविषयीक्रियतइत्युक्तेसिद्धसाधनोद्भावनस्याकौशलव्यंजक
त्वमितिचेत्सत्यं । सिद्धसाधनात्सिद्धार्थावगाहित्वादित्यर्थः । परजात्यादिरूपस्यसत्त्वस्य मिथ्यात्ववादिनामयापिप्रत्यक्षविषय

नाद्याः । सिद्धसाधनात् । नचतुर्थः । असतिप्रमाणांप्रवृत्त्या
तद्विषयत्वात्प्राक्सत्वस्यवक्तव्यतयातस्यसत्वादन्यत्वात् ।

त्वांगीकारादनुमाननिषेध्यपारमार्थिकसत्त्वावगाहित्वाभावान्नतेनबाधइतिभावइत्याहुः । वस्तुतस्तुपरजात्यादिरूपसत्त्वस्यमि
थ्यात्ववादिनामयापिप्रत्यक्षविषयत्वांगीकारादेतादृशसत्त्वंप्रत्यक्षविषयइतिभवदीयवचनंमांप्रतिसिद्धसाधनंसिद्धार्थसाधकंसिद्धा
र्थबोधकंअसंगतमित्यर्थः । तथाचानुमाननिषेध्यपारमार्थिकसत्वावगाहित्वाभावेनभिन्नविषयत्वान्नानुमानस्यतेनबाधइतिभावः
॥ असतीति ॥ सत्येवप्रमाणंप्रवर्ततेनासतीतितावत्सिद्धं तत्कुतइतिपृष्टेप्रमाणप्रवृत्तिप्रयोजकीभूतंसत्त्वंसतिवर्ततेऽसतिचना
स्तीतिवक्तव्यं । एवंचप्रमाणप्रवृत्तिप्रयोजकतयाप्रमितिविषयत्वात्प्राक्सत्त्वस्यावश्यंवक्तव्यत्वेनप्रमितिविषयत्वस्यसत्त्वादन्यत्वे

नतदेवसत्त्वंनेत्यर्थः । किंचप्रमाविषयत्वंपरंपरयावा साक्षाद्वा । नाद्यः । शुक्तिरजतमहं(असत्परोक्षतो)जानामीतिव्यवसायद्वा राऽसतोप्यनुव्यवसायविषयत्वात्असत्यतिव्याप्तिः । नद्वितीयः । इदंरजतमसदितिअसत्त्वप्रकारकप्रमांप्रतिअसतोपिसाक्षाद्वि षयत्वेनासत्येवातिव्याप्तिरित्याह ॥ असतोपीति ॥ आत्माश्रयादिति ॥ सत्त्वलक्षणेसत्त्वप्रवेशादित्यर्थः ॥ अन्योन्याश्र यादिति ॥ सत्त्वज्ञानेप्रतियोगि(गिज्ञानप्राप्त्या)नःप्राप्त्याऽसत्त्वज्ञानंतज्ज्ञानेतद्घटितसत्त्वज्ञानमित्यन्योन्याश्रयइत्यर्थः ॥ अ

असतोपिव्यवसायद्वारासाक्षाच्चासत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाच्च । सत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वेचा त्माश्रयात् । असत्वाप्रकारकप्रमाविषयत्वेचासत्वस्यसत्वनिरूप्यत्वेनान्योन्याश्रयात् । अत एवनपंचमः । नषष्ठः । सतोप्यसत्त्वप्रकारकभ्रमविषयत्वात् । सत्वप्रकारकभ्रमाविषयत्वेचात्मा श्रयात् । असत्वाप्रकारकभ्रमाविषयत्वेचान्योन्याश्रयात् । नसप्तमः । संयोगादावव्याप्तेः ।

तएवेति ॥ सत्त्वस्यप्रमाविषयत्वस्योस्यत्वप्रयोजकत्वेनतस्यसत्त्वादन्यत्वादेवेत्यर्थः ॥ सतोपीति ॥ घटोऽसन्निति भ्रमसंभ वेन तत्रलक्षणाभावादसंभवइतिभावः ॥ असत्त्वाप्रकारकेति ॥ असत्त्वप्रकारकभ्रमविषयत्वंतदप्रकारकभ्रमविषयत्वंचना स्तीत्येवंसर्वथाभ्रमाविषयत्वेनैवपर्यवसानंनतुअसत्त्वप्रकारकभ्रमविषयत्वेनेतिध्येयं ॥ अन्योन्येति ॥ पूर्ववदसत्त्वस्यसत्त्वनि रूप्यत्वेनाऽन्योन्याश्रयादितिभावः ॥ संयोगादाविति ॥ संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वेनसंयोगाधिकरणाधिकरणकोयःस्वसमा

नकालीनोनिषेधः संयोगात्यंताभावएवतदप्रतियोगित्वाभावेनाव्याप्तिरित्यर्थः ॥ शुक्तीति ॥ रूप्यस्यासतोऽधिकरणस्यैवाभा वेनस्वसमानाधिकरणस्वसमानकालीननिषेधस्यैवाभावेनतदप्रतियोगित्वंविशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावमादायास्तीत्यर्थः ॥ अन्योन्येति ॥ बाध्यत्वज्ञानेऽबाध्यत्वज्ञानं । तत्रतस्यप्रतियोगित्वात् । अबाध्यत्वज्ञानेचबाध्यत्वज्ञानं बाध्यत्वस्याऽबाध्यत्व रूपसत्त्वघटितत्वादित्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः । इह जगति । तत्र ब्रह्मणि । तत् सत्त्वं । अनिर्वाच्यं निर्वक्तुमशक्यमित्यर्थः ॥

शुक्तिरूप्यादेरधिकरणाद्यभावेनातिव्याप्तेश्च । नाप्यष्टमः । बाधस्यप्रतिपन्नोपाधौत्रैकालिकस त्वनिषेधत्वेनान्योन्याश्रयत्वात् । उच्यते । तवात्मनियत्सत्वंतदेवेहमम । उक्तंहि "यादृशंब्रह्म णःसत्वंतादृशंस्याज्जगत्यपी "ति । तत्रतदनिर्वाच्यंचेदिहापितथास्तु । सत्वानिर्वचनेपितद्व देवस्वरूपपारमार्थ्योपपत्तेः । यदिचतत्रानृतव्यावृत्तिमात्रंअबाधितस्वरूपंवासत्वं । बाधश्चप्र तिपन्नोपाधौत्रैकालिकनिषेधः । ज्ञानेननिवृत्तिर्वेतिनान्योन्याश्रयः । तर्हीहापितथास्तु

इहापीति ॥ जगत्यपिनिर्वक्तुमशक्यमित्यर्थः । दूषणांतरमाह ॥ सत्त्वेति ॥ ब्रह्मणिसत्त्वस्यनिर्वक्तुमशक्यत्वेपियथातत्पर मार्थसद्रूपंएवंजगन्निष्ठसत्त्वस्यापिनिर्वक्तुमशक्यत्वेपिब्रह्मवदेवपरमार्थसद्रूपमस्त्वित्यर्थः । तत्र ब्रह्मणि ॥ अनृतेति ॥ अपो हवादाश्रयणेनेत्यर्थः । " अनृतजडविरोधिरूप "मित्यादितद्वचनात् । नन्वबाधितस्वरूपंसत्त्वंचेद्बाधस्यत्रैकालिकसत्त्वनिषेध रूपत्वेनपूर्वोक्तरीत्यान्योन्याश्रयइत्यतआह ॥ बाधश्चेति ॥ निषेधःस्वरूपनिषेधः । तथाचबाधोनसत्त्वघटितइत्यर्थः । ननु

ब्रह्मजगतोरेकप्रकारसत्ताकत्वेजगतोब्रह्मसाम्यापत्तिरित्यतआह ॥ ब्रह्मसाम्यस्यैवेति ॥ पारमार्थिकसत्त्वरूपधर्मेणेत्यर्थः ।
ननु " यादृशंब्रह्मणस्सत्त्वंतादृशंस्याज्जगत्यपी." त्ययुक्तं । कुतइत्यतआह ॥ अपरिच्छिन्नत्वमिति ॥ तत्र ब्रह्मणि । नहिज
गत्येतादृशंसत्त्ववक्तुंयुक्तमित्याशयः ॥ शुक्तिरूप्ययोरित्यादि ॥ अथमत्रोत्तरक्रमः । यथाऽपरिच्छिन्नत्वंसत्वमंगीकृत्यजग
तितदभावात्सत्त्वंनास्तीत्युच्यते एवंवयमपिवदामः । परिच्छिन्नत्वमेवसत्त्वंब्रह्मणितुतदभावात्तत्रापिसत्त्वंनास्तीति । ननुपरि
च्छिन्नत्वंसत्त्वंनभवतिशुक्तिवद्रूप्यस्यापिपरिच्छिन्नत्वेनतत्रातिव्याप्तेरितिचेत्तर्ह्यपरिच्छिन्नत्वमपिनसत्त्वं शून्यवादिनाशून्यस्या

ब्रह्मसाम्यस्यैवापेक्षितत्वात् । अपरिच्छिन्नत्वंतत्रसत्वमितिचेन्न । शुक्तिरूप्ययोः
परिच्छिन्नत्वेब्रह्मशून्ययोश्चापरिच्छिन्नत्वेतुल्येपिसत्वासत्वयोर्व्यवस्थितत्वेनजग
त्युक्तपारिभाषिकसत्वाभावस्यब्रह्मण्यपिपरिच्छिन्नत्वरूपसत्वाभावस्येवेष्टत्वात् ।

प्यपरिच्छिन्नत्वांगीकारेणशून्येऽतिव्याप्तेः । एवंचापरिच्छिन्नत्वंसत्त्वमितिस्वीकुर्वतात्वयाब्रह्मशून्ययोरपरिच्छिन्नत्वेतुल्येपिब्र
ह्मण्येवसत्त्वमस्तिनशून्यइतियथासत्त्वासत्त्वयोर्व्यवस्थितत्वंस्वीकृतं एवंपरिच्छिन्नत्वंसत्त्वमितिस्वीकुर्वतामयापिशुक्तिरूप्ययोः
परिच्छिन्नत्वेसमानेपिशुक्तावेवसत्त्वंनरूप्यइत्यपिसत्त्वासत्त्वयोर्व्यवस्थितत्वमेवस्वीकृतं । सतिचैवंब्रह्मणिमदभिप्रेतपारिभाषिक
परिच्छिन्नत्वरूपसत्त्वाभावेप्यपरिच्छिन्नसद्रूपंब्रह्मभवति । एवंजगत्यपित्वदभिप्रेतपारिभाषिकापरिच्छिन्नत्वरूपसत्त्वाभावेपिप

रिच्छिन्नसद्रूपत्वेनैवोपपत्तेःअपरिच्छिन्नत्वंसत्त्वमित्यंगीकृत्यजगतितदभावेनासत्त्वंनवक्तव्यमिति । प्रतिबंद्याअनुत्तरत्वादाह ॥ सौहार्देत्विति ॥ सुहृद्भावेनविचारेत्वित्यर्थः। तंप्रति त्रिकालसर्वदेशीयनिषेधंप्रति । श्लोकंव्याचष्टे ॥ सर्वेति ॥ ननुवृक्षकपि संयोगस्तावदितरत्रकुत्रापिनास्ति । स्वयंयत्रास्तितत्रापितदत्यंताभावोस्त्येव संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वेनस्वात्यंताभावसमानाधि करणत्वादतःसार्वदेशिकनिषेधप्रतियोगित्वसद्भावेनतदप्रतियोगित्वाभावादव्याप्तिरित्यतआह ॥ यदवच्छिन्नइति ॥ भावे क्तःयदवच्छेदेनेत्यर्थः । आवयोर्मतेसंयोगस्यस्वात्यंताभावसामानाधिकरण्यरूपाव्याप्यवृत्तित्वस्यासंमतत्वेनयत्प्रदेशावच्छेदेनसं

सौहार्देतु । "त्रिकालसर्वदेशीयनिषेधाप्रतियोगिता । सत्तोच्यतेऽध्यस्ततुच्छेतंप्रतिप्रातियो गिनी ।" सर्वदेशकालसंबंधिनिषेधाप्रतियोगित्वंसत्वं । यदवच्छिन्नेसंयोगस्तदवच्छिन्नेतदत्यं ताभावोनेऽस्तिनतत्राव्याप्तिः।गगनादेरप्यत्यंताभावःकेवलान्वयीनेत्युक्तत्वान्नगगनादावव्याप्तिः।

योगस्तत्प्रदेशावच्छेदेनैवतदत्यंताभावाभावान्नसार्वदेशिकनिषेधप्रतियोगित्वमितिनाव्याप्तिः। नन्वेंथापिगगनादिनित्यद्रव्यात्यं ताभावस्यकेवलान्वयित्वेनसार्वदेशिकत्वाद्गगनादौसार्वदेशिकनिषेधप्रतियोगित्वस्यैवसद्भावेनाव्याप्तिरित्यतआह ॥ गगनादेर पीति ॥ उक्तत्वादिति ॥ देशकालावपिसंदासर्वत्रदेशकालावित्यबाधितप्रतीत्याप्रमेयत्वाभिधेयत्ववत्स्ववृत्तीअन्योन्यवृत्ती चेत्युक्तत्वेनदेशकालयोर्देशकालयोरेवसत्त्वेननसार्वदेशिकनिषेधप्रतियोगित्वंअतोनाव्याप्तिरित्यर्थः । तुच्छेऽध्यस्तेचातिव्याप्तिं

परिहरति ॥ तुच्छमिति ॥ उक्तत्वादिति ॥ अध्यस्ततुच्छेतंप्रतिप्रतियोगिनीइतिकारिकायामुक्तत्वादित्यर्थः । मन्मतेध्यस्त
स्यतुच्छत्वेपिपररीत्येयमुक्तिरितिज्ञातव्यं । सत्वस्यलक्षणेकृत्यंपदानांतुविचार्यते. । विद्वत्प्रमोदकःसस्यात्दयया श्रीपतेर्गुरोः॥१॥
तथाहि । अत्रलक्षणेविद्वत्प्रमोदार्थंपदकृत्यादिविचारःक्रियते । तथाहिं । सार्वदैशिकसार्वकालिकनिषेधाप्रतियोगित्वंसत्त्वमित्य०
त्रसार्वदैशिकनिषेधाप्रतियोगित्वंसत्त्वमित्येवोक्तेसमवायिकारणनाशजन्यनाशप्रतियोगिनिकिंचित्कालमनाश्रिततयाविद्यमानेप
टेऽव्याप्तिःस्यात् ।०तस्यपटस्यकपालादिदेशेष्वभावस्यसर्वसंमतत्वेनस्वसमवायिदेशेऽवस्थानेनभाव्यं । समवायिकार(णनाशेतु
तत्रा)णाभावात्तत्रावस्थानासंभवेनसार्वदैशिकनिषेधप्रतियोगित्वसद्भावेनतदप्रतियोगित्वाभावादव्याप्तिःस्यादतःसार्वकालिकेत्यु

तुच्छमध्यस्तंचउक्तप्रतिषेधप्रतियोगीत्युक्तत्वान्नातिव्याप्तिरपि ।

क्तं । तथाचतस्यपटस्यसमवायिकारणनाशात्पूर्वंस्वसमवायिकारणेस्थितत्वेनत्रैकालिकनिषेधाप्रतियोगित्वसद्भावान्नाव्याप्तिः ।
नन्वत्रनिषेधपदस्यात्यंताभावपरत्वात्समवायिकारणनाशजन्यनाशप्रतियोगिपटेकथमव्याप्तिः । नाशस्यात्यंताभावत्वाभावेनना
शप्रतियोगित्वादेवतत्रात्यंताभावाप्रतियोगित्वमस्तीतिकथमव्याप्तिः । अतःसार्वकालिकपदंव्यर्थमितिचेन्न । निषेधपदस्यसंसर्गा
भावपरत्वांगीकारात् । तथाचनाशप्रतियोगिनिसंसर्गाभावप्रतियोगित्वसद्भावादव्याप्तिःस्यादेवेत्यतःसार्वकालिकपदंसार्थकमेव।
सार्वकालिकनिषेधाप्रतियोगित्वमित्येवोक्तौअश्वेगोत्वंकदापिनास्तीतिप्रतीत्याश्वनिष्ठगोत्वात्यंताभावप्रतियोगिनिगोत्वेसार्वकालि

कनिषेधप्रतियोगित्वस्यैवसत्त्वेनतदप्रतियोगित्वाभावादव्याप्तिःस्यादतःसार्वदैशिकेत्युक्तं । तथाचगोत्वस्याश्वादिदेशेऽभावेपिग
विसत्त्वेनसार्वदैशिकनिषेधप्रतियोगित्वाभावान्नाव्याप्तिः । ननुगोत्वस्यप्रामाणिकतयानिषेधप्रतियोगित्वासंभवाद्गोत्वसंसर्गएव
निषिध्यतइतिमतेगोत्वेऽश्वनिष्ठसार्वकालिकनिषेधाप्रतियोगित्वसद्भावेनअव्याप्तेरेवाभावात्सार्वदैशिकपदंव्यर्थमितिचेत्सत्यमेवे
तिवदामः । तदिदमाह ॥ अश्वेगोत्वमिति ॥ निषेधपदस्यात्यंताभावपरत्वेतुसमवायिकारणनाशजन्यनाशप्रतियोगिनिपटेऽ
व्याप्त्यभावात्सार्वकालिकपदमप्यनपेक्षितमित्यपिद्रष्टव्यं । ननुतर्हिअश्वेगोत्वसंसर्गःकदापिनास्तीतिप्रतीत्याऽश्वनिष्ठात्यंताभा

अश्वेगोत्वंकदाचिदपिनास्तीत्यादौतत्संसर्गएवनिषिध्यतइतिमतेदेशपदमनपेक्षि
तं । केचित्तुपराभिप्रेतमिथ्यात्वाभावोवा ऽसद्विलक्षणत्वेसत्यनारोपितत्वंवा

वप्रतियोगिनिगोत्वसंसर्गएवाव्याप्तिरितिचेन्न । भ्रांतोसि । अश्वेगोत्वसंसर्गस्यारोपितत्वेनात्यंतासत्त्वादलक्ष्यत्वमेवेतितत्रलक्ष
णाभावोनदोषाय । अतएवोक्तं" अध्यस्ततुच्छेतंप्रतिप्रतियोगिनी "इति । ननुकथमस्मदनुमानानांप्रत्यक्षबाधः । सत्वग्राहि
त्वाद्दितिचेन्न । चक्षुराद्ययोग्यातीतवर्तमानैष्यत्कालदेशाद्यनेकपदार्थघटितसत्त्वस्यकथंप्रत्यक्षसिद्धत्वं चक्षुरादेरेतादृशसत्त्वग्र
हणेऽसामर्थ्यादितिचेत् उच्यते । देशकालयोश्चक्षुराद्ययोग्यत्वेपिसाक्ष्युपनीतयोश्चाक्षुषप्रत्यक्षेभानंसंभवत्येव । कथमन्यथाअ
त्रेदानींघटइत्यत्रापितयोर्भानमिति । पुनःप्रकारांतरंचात्रोपदिशंति । तथाहि । सार्वदैशिकसार्वकालिकनिषेधाप्रतियोगित्वंनाम

सार्वदैशिकसार्वकालिकनिषेधप्रतियोगित्वाभावः । सचप्रत्यक्षयोग्यएव । कथमितिचेदुच्यते । अत्रादावभावस्यप्रत्यक्षेयोग्य तायांतंत्रंकिमितिप्रष्टव्यं । प्रतियोगियोग्यत्वमितिचेन्न । तथात्वेजलपरमाणौपृथिवीत्वाभावःप्रत्यक्षःस्यात् । पृथिवीत्वस्यघटा दौप्रत्यक्षयोग्यत्वात् अतोनप्रतियोगियोग्यत्वंतंत्रं. किंनाम मणिकारोक्तरीत्यायोग्यानुपलब्धिरेव । ननुतथापियोग्यस्यानुपल ब्धिर्योग्यानुपलब्धिः । तथाचपृथिवीत्वस्यघटादौयोग्यस्यानुपलब्धेःसत्त्वात्तदभावोजलपरमाणौप्रत्यक्षःस्यादित्यतिप्रसंगानि स्तारएवेतिचेन्न । योग्यस्यानुपलब्धिर्योग्यानुपलब्धिरितिनार्थः । किंनाम । तर्कितप्रतियोगिसत्त्वप्रसंजितोपलब्धिप्रतियोगि काभावएवहियोग्यानुपलब्धिः । तथाहि । यद्यत्रभूतलेघटःस्यात्तर्ह्युपलभ्येत । घटस्यमहत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपवत्त्वेनयो ग्यत्वात् नोपलभ्यते तस्मान्नास्तीत्येवंरूपा । एवंचजलपरमाणौपृथिवीत्वाभावोनप्रत्यक्षः । तत्रोक्तरूपयोग्यानुपलब्धेरभावा त् । तत्रहियदिजलपरमाणौपृथिवीत्वंस्यात्तदोपलभ्येत योग्यव्यक्तिवृत्तिजातेर्योग्यत्वादित्यापादनंकर्तुमशक्यं । जलपरमाणोः पृथिवीत्वजातिंप्रत्ययोग्यव्यक्तित्वेनपृथिवीत्वस्ययोग्यव्यक्तिवृत्तित्वाभावात् । अतएवमापादनासंभवेनतत्रोक्तरूपयोग्यानुपल ब्धेरभावेनपृथिवीत्वाभावोनप्रत्यक्षः । प्रकृतेचास्त्युक्तरूपायोग्यानुपलब्धिःसार्वदैशिकसार्वकालिकनिषेधप्रतियोगित्वाभावग्रा हिका । तथाहि । यद्यत्रघटादौसार्वदैशिकसार्वकालिकनिषेधप्रतियोगित्वंस्यात्तर्ह्युपलभ्येत । योग्यव्यक्तिवृत्तिधर्मत्वात् नह्युप लभ्यतेऽतोत्रनास्तीत्यापादनसंभवेनोक्तरूपयोग्यानुपलब्धेःसंभवादुक्तनिषेधप्रतियोगित्वाभावस्यप्रत्यक्षयोग्यत्वंयुक्तमिति । अ त्रपुनर्निष्कर्षमुपदिशंति । निषेधाप्रतियोगित्वमित्यत्रान्योन्याभावएवनञर्थतयाविवक्षितः । तथाचसार्वदैशिकसार्वकालिकनि

षेधप्रतियोगिभिन्नत्वमित्यर्थः । इदंचप्रत्यक्षयोग्यमेव । तथाहि । अन्योन्याभावप्रत्यक्षेऽधिकरणयोग्यत्वमेवतंत्रंनप्रतियोगियोग्यत्वं । स्तंभेपिशाचान्योन्याभावस्यप्रत्यक्षत्वात् । यथोक्तंगंगेशेन । "स्तंभेपिशाचान्योन्याभावःप्रत्यक्षएव अधिकरणस्यप्रत्यक्षत्वा" दिति । एवंचप्रकृतेऽन्योन्याभावाधिकरणस्यघटादिजगतोयोग्यत्वात्तन्निष्ठंसार्वदैशिकसार्वकालिकनिषेधप्रतियोगिभिन्नत्वरूपंसत्त्वंप्रत्यक्षयोग्यमेवेतिनकोपिदोषः । अतएतादृशसत्त्वग्राहिप्रत्यक्षविरोधोनुमानस्यसुस्थइतिसर्वमवदातं । स्वोत्प्रेक्षितान्पक्षानेवकेचित्स्वित्याहेतिसंप्रदायः । परैरिति । परैर्मिथ्यात्वंयत्किंचिदेवोच्यतांनास्माकंतत्रनिर्बंधः । तथाचसामान्यतः पराभिप्रेतंयन्मिथ्यात्वंतदभावइत्यर्थः । असद्विशेषस्यकूर्मरोमादेःप्रधानाभावेनकुत्राऽप्यऽनारोपात्तत्राऽतिव्याप्तिवारणायअस

अस्तित्वप्रकारकप्रमांप्रतिकदाचित्साक्षाद्विषयत्वंवा कालसंबंधित्वंवासत्वं । अस्तित्वंचवर्तमानत्वं ।

द्वैलक्षण्येसतीत्युक्तं । पररीत्याशुक्तिरूप्येऽतिव्याप्तिवारणायविशेष्यं ॥ अस्तित्वेति ॥ प्रमाविषयत्वमात्रोक्तौइदंरजतमिदिज्ञानवानहमित्यनुव्यवसायेव्यवसायद्वारारजतस्यापिविषयत्वेनभानादतिव्याप्तिःस्यादतःसाक्षादित्युक्तं । नेदंरजतमितिबाधकप्रमांप्रतिनिषेध्यत्वेनसाक्षाद्विषयेरजतेऽतिव्याप्तिवारणायअस्तित्वप्रकारकेत्युक्तं । तावत्युक्तेऽतीतादावसंभवःस्यादतःकदाचिदित्युक्तं । स्वसत्तादशायांपूर्वमेतल्लक्षणमस्तीतिनदोषः । नन्वस्तित्वंनामसत्त्वमेव । तथाचात्माश्रयइत्यतआह ॥ अस्तित्वंचेति ॥ वर्तमानत्वमिति ॥ घटादेर्वर्तमानत्वंनामस्वप्रागभावविरहरूपत्वं प्रतियोग्यापत्तेरेवाभावविपत्तित्वात् । यथोक्तंशिवादित्ये

न । " तच्चप्राक्संबद्धस्वाभावविरहस्वरूपत्व "मिति । नन्वतीतादौवर्तमानत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावादव्याप्तिःस्यादित्यत आह ॥ अतीतादिरपीति ॥ कदाचित् स्वसत्तादशायां । अनेनकदाचिदितिविशेषणकृत्य(मपि)मुपदर्शितं । ननुकालसंबंधित्वरूपंसत्त्वंशुक्तिरूप्येऽतिव्याप्तं । तस्यप्रातिभासिकत्वेनप्रतिभासकालसंबंधित्वादित्यतआह ॥ आरोपितंत्विति ॥ बाधबोधितमिति ॥ नास्तिनासीन्नभविष्यतीतित्रैकालिकनिषेधरूपे(ण)बाधेनकालत्रयासंबंधित्वेनारोपितस्यबोधिततयाप्रातिभा

अतीतादिरपिकदाचिद्वर्ततएव । आरोपितंतुकालत्रयासंबंधित्वेनबाधबोधितमितिनदोषइत्याहुः ॥ ७ ॥ इतिसत्त्वनिरुक्तिः ॥ ९ ॥ नन्विदंरूप्यमित्यत्रेदमितिवत्सन्घटइत्यत्रापिसन्नित्यधिष्ठानब्रह्मानुवेधएवेतिचेन्न । चाक्षुषादिज्ञानेरूपादिहीनब्रह्मास्फुरणादित्युक्तत्वात् ।

सिकस्यकालासंबंधित्वेनकालसंबंधित्वलक्षणस्यारोपितेनातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ७ ॥ इतिसत्त्वनिरुक्तिविवरणं ॥ ९ ॥ सन्घटइत्यादिप्रत्यक्षस्यघटादौस(त्ता)त्त्वग्राहकत्वेनंनतद्विरोधोनुमानस्येत्याशंकते ॥ नन्विति ॥ यथाइदंरूप्यमित्यत्ररूप्येइदंताविरहात्अधिष्ठानभूतशुक्तिकायांइदंत्वेनगृह्यमाणायांतत्रारोपितंरजतमपीदमितिभ्रमेनिर्दिश्यते तथासद्रूपेब्रह्मणिघटादेरध्यस्तत्वेनतद्गतमेवसत्त्वंघटादौव्यवह्रियते । तथाचनघटादौसत्त्वंप्रत्यक्षविषयइत्यर्थः ॥ उक्तत्वादिति ॥ परिच्छिन्नत्वहेतुभंगइति

शेषः ॥ अन्योन्याश्रयादिति ॥ घटादेरारोपितत्वसिद्धौसत्त्वाभावसिद्धिः तत्सिद्धौचाधिष्ठानगतमेवसत्त्वंप्रतीयतेनवस्तुतइ त्येतत्प्रमेयसिद्ध्याआरोपितत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः । प्रतिबंदींगृह्णाति ॥ अन्यथेति ॥ सदित्यधिष्ठानगतमेवसत्त्वं प्रतीयतइत्यंगीकारइत्यर्थः । ननुसत्यंज्ञानमित्यत्रसदित्यधिष्ठानानुवेधोनभवति । ब्रह्मणःसद्रूपत्वात् घटादौत्वधिष्ठानानुवेधए व तस्यमिथ्यात्वादित्यतआह ॥ नहीति ॥ तथाचब्रह्मैवसद्रूपमन्यन्मिथ्येतिविभागसिद्धौसत्यंज्ञानमित्यत्रसत्यमितिनाधिष्ठा

नीलोघटःमिथ्यारूप्यंअसन्नृशृंगमित्यादावपिनीलइत्यादिरधिष्ठानानुवेधइत्यापाता
च्च । नैल्यादिकंघटेऽस्तिसत्वंतुनेतिचेन्न । अस्यारोपितत्वसिद्ध्यधीनत्वेनान्योन्या
श्रयात् । अन्यथासत्यंज्ञानमित्यत्रापिसत्वमित्यधिष्ठानानुवेधइतिस्यात् । नह्यद्यापि
ब्रह्मैवसद्रूपमन्यन्मिथ्येतिसिद्धं । ननुतथापिकथंप्रत्यक्षमात्यंतिकाबाध्यत्वग्राहि ।

नानुवेधः । सन्घटइत्यत्रतुतदनुवेधइतिप्रमेयद्वयसिद्धिस्तत्सिद्धौचोक्तविभागसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयइत्यर्थः । एवंचयथासत्यं ब्रह्मेत्यत्रब्रह्मगतमेवसत्त्वंप्रतीयते नत्वधिष्ठानगतं(तथा) एवंसन्घटइत्यत्रापिघटगतमेवसत्त्वंप्रतीयतइत्यंगीकार्यमितिभावः । प्र तिपन्नोपाधौत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वसाधकानुमानस्यप्रत्यक्षविरोधोनास्तीत्याशंकते ॥ नन्विति ॥ आत्यंति काबाध्यत्वं कालत्रयेपिसत्त्वं । तथाचग्राह्याभावानवगाहित्वान्नविरोधइतिभावः । ननुवर्तमानकालीनबाधाभावग्राहकत्वमात्रे

णैवविरोधोस्त्वित्यत आह ॥ तात्कालिकेति ॥ तात्कालिकबाधाभावश्चनवस्तुसत्त्वसाधकः । तथात्वेरूप्यादेरपितदापातादि तिभावः । आद्यपक्षस्यत्रेधाविकल्पितत्वान्नाद्यावित्युक्तं । तयोः अनुमानागमयोः ॥ मानेति ॥ प्रत्यक्षरूपप्रमाणाविरोधेने त्यर्थः । ननुभवत्पक्षेप्यन्योन्याश्रयः । प्रत्यक्षस्यप्रामाण्येतद्विरोधादनुमानादेरप्रामाण्यं तयोरप्रामाण्येतद्विरोधाभावात्प्रत्यक्ष

तात्कालिकाबाधस्तुरूप्यादेरिवेष्टइतिचेत्किंप्रत्यक्षमप्रमाणमेवउतप्रमाणमपिवर्तमाम
मात्रग्राहित्वात्त्रिकालाबाधग्रहाक्षमं । आद्येपिस्वतःप्राप्तस्वतत्वावेदनरूपप्रामाण्यस्य
त्यागःकिमनुमानविरोधादागमविरोधाद्वाभाविबाधकशंकामात्रेणवा । नाद्यौ। तयोः
प्रामाण्येतद्विरोधेनाक्षस्याप्रामाण्यंसतिचतस्मिन्मानाविरोधेनतयोःप्रामाण्यमित्यन्यो
न्याश्रयात् । अक्षस्यतुप्रबलस्यप्रामाण्यम(नुमितिशब्दाविरो)नुमानागमाविरोधापे
क्षंनेतिनान्योन्याश्रयः । नहिसिंहःशशशावकाभा(वंप्रतीक्ष्य)वमपेक्ष्यवनंगाहते ।

स्यप्रामाण्यमितीतिचेन्न । प्रत्यक्षप्रामाण्यसिद्धेरनुमानादिविरोधाभावानपेक्षत्वान्नान्योन्याश्रयइत्याह ॥ अक्षस्यत्विति ॥ प्र बलस्यदुर्बलविरोधाभावापेक्षानास्तीत्यत्रदृष्टांतमाह ॥ नहीति ॥ "पोतस्तोकोर्भकोडिंभःपृथुकःशावकःशिशु"रित्यभिधानं । स्यादयमन्योन्याश्रयपरिहारः यदिप्रत्यक्षस्यानुमानादितःप्राबल्यंस्यात्तदेवकुतइत्यतः तस्यानुमानादितोजात्याप्राबल्यंसमर्थय

ते ॥ प्रत्यक्षस्येति ॥ प्रत्यक्षस्यानुमानादितःप्राबल्यंचतदसाध्यकार्यकारित्वेन । तच्चकार्यंद्विविधं । तदगृहीतार्थविषयकत्वं तदनिवर्त्यनिवर्तकत्वंचेत्यभिप्रेत्योक्तं ॥ तदगृहीतेत्यादि ॥ अनुमित्याद्यगृहीतव(ह्निगत)स्तुगतरेखोपरेखादिग्राहकत्वादित्यर्थः ॥ दिङ्मोहादीति ॥ प्रतीच्यांप्राचीत्वारोपेनेयंप्राचीत्याद्याप्तवाक्यजन्यज्ञानेनेयंप्राचीसूर्योदयशून्यत्वादित्याद्यानुमानिकज्ञानेचसत्यपियावत्प्रत्यक्षेणसूर्योदयादिकंनपश्यतितावत्सभ्रमोननिवर्ततइत्यर्थः । ननुधर्मिप्रतियोग्यादिग्राहकत्वेनोपजीव्यतयैवप्राबल्यंलोकेदृष्टं तदतिरिक्तंजात्याप्राबल्यंनामकीदृशमित्यतस्तद्दर्शयति ॥ दृष्टंहीति ॥ वह्निःशीतइत्यनुमानेस्पार्शनप्र

प्रत्यक्षस्यानुमित्यादितःप्राबल्यंचतदगृहीतरेखोपरेखादिविशेषग्राहित्वादनुमि
त्याद्यनिवर्तितदिङ्मोहादिनिवर्तकत्वाच्चजात्यैव । दृष्टंहिवह्निशैत्यानुमाने
धर्म्यादेश्चक्षुरादिनापिसिद्धानुपजीव्यत्वेपिऔष्ण्यप्रत्यक्षस्यजात्यैवप्राबल्यं ।

त्यक्षस्यप्राबल्येनबाधकत्वंतावदस्ति । तत्रप्राबल्यंकथमितिप्रष्टव्यं । धर्मिग्राहकत्वेनोपजीव्यत्वादितिचेन्न । चक्षुरादिनाधर्मिभूतवह्नेःसिद्धत्वात् नाप्यनौष्ण्यप्रतियोग्यौष्ण्यग्राहकत्वेनोपजीव्यत्वंसंभवति । स्यादेतदेवंयद्यनौष्ण्यंसाध्यंस्यात् । नचैवंभावरूपस्यशैत्यस्यसाध्यत्वात् । तदिदमुक्तंवह्निशैत्येति । तथाचएतादृशस्थलेधर्मिप्रतियोगिग्राहकत्वादिनाप्रत्यक्षस्योपजीव्यत्वाद्यभावेपिकेवलंजात्यैवप्राबल्यंदृष्टमित्यर्थः । नन्वेवंप्रत्यक्षस्यैवानुमानागमाभ्यांजात्याप्राबल्ये" प्राबल्यमागमस्यैवजात्यातेषुत्रिषु

स्मृत "मितिब्रह्मतर्कवचनविरोधइत्यतआह ॥ प्राबल्यमिति ॥ वैदिकपरब्रह्मादिरूपार्थनिर्णयविषयेआगमस्यैवजात्याप्राब ल्यं । अत्रतुघटादिप्रपंचरूपलौकिकार्थस्यप्रस्तुतत्वात्तद्विषयेजात्याप्रत्यक्षस्यप्राबल्याभिधानेनतद्विरोधइत्यर्थः ॥ अतएवेति ॥ एवंलौकिकार्थविषयेप्रत्यक्षस्यैवजात्याप्राबल्यदर्शनादेवेत्यर्थः । उक्तं भगवत्पादैः । एवंजात्याप्राबल्यमुपपाद्याऽनुपसंजातविरो धित्वाच्चप्रत्यक्षस्यप्राबल्यमित्याह ॥ उपक्रमाधिकरणन्यायेनेति ॥ तृतीयाध्यायेतृतीयपादेचिंतितं । "श्रुतेर्जाताधिकारः स्या "दित्यत्र ज्योतिष्टोमेश्रूयते" प्रजापतिरकामयतप्रजाःसृजेयेतिसतपोतप्यततस्मात्तेपानात्त्रयोदेवाअसृज्यंतअग्निर्वायुरादित्य

प्राबल्यमागमस्यैवजात्यातेषुत्रिषुस्मृतमितितुवैदिकार्थविषयं । अतएवोक्तं । "क्वचप्रत्यक्षतःप्राप्त मनुमागमबाधितं"मिति । उपक्रमाधिकरणन्यायेनोपसंहारादुपक्रमस्यैवानुपसंजातविरोधित्वाच्च । उक्तंहि । "असंजातविरोधित्वादर्थवादोयथाश्रुतः । व्याख्येयस्तद्विरुद्धस्यविध्युद्देशस्यलक्षणे"ति ।

स्तेतपोतप्यंततेभ्यस्तेपानेभ्यस्त्रयोवेदाअसृज्यंतअग्नेर्ऋग्वेदोवायोर्यजुर्वेदआदित्यात्सामवेद" इत्युपक्रम्यश्रूयते "उच्चैर्ऋचाक्रिय तेउपांशुयजुषाउच्चैःसाम्ने" ति । तत्रसंदेहः किमुच्चैष्ट्वादयोऋगादिधर्माः ऋचामंत्रेणयत्क्रियतेतदुच्चैःकर्तव्यमिति । किंवाऋ ग्वेदादिधर्माः ऋग्वेदेनोच्चैरिति । तत्रक्रियतइतिलकारव्यत्ययेनकुर्यादितिविधेरभिप्रेततयोपसंहारगतेषुविध्युद्देशेषुऋगादिशब्द श्रवणादुपक्रमगतार्थवादेऋग्वेदादिशब्दसत्त्वेपिअर्थवादस्यविधिबोधितार्थप्राशस्त्यमात्रप्रतिपादकस्यविधिशेषत्वेनगुणप्रधानयो

विरोधेप्रधानस्यविध्युद्देशस्यैवानुसरणीयत्वादृगादिधर्मा उच्चैष्ट्वादयः । तथाचार्थवादगतऋग्वेदादिपदंलक्षणयास्वार्थत्यागेनवि ध्युद्देशानुसारेणऋगादिमात्रपरमेव । एवंचयजुर्वेदेपिऋग्वेदस्थर्चासत्त्वाद्यजुर्वेदादिगतेष्वप्यृगादिषुउच्चैष्ट्वादयःकर्तव्याइतिपूर्व पक्षः । सिद्धांतस्तुलब्धात्मनएवप्रधानस्यगुणाद्बलीयस्त्वंवाच्यं । नचेहविध्युद्देशानांऋगादिविषयतयालब्धात्मता । उपक्रमे वेदशब्दसंकीर्तनेनवेदानामतःपरंकिंचित्विधास्यंतइत्याकांक्षायांअनंतरंविधास्यमानस्योच्चैष्ट्वादेर्वेदधर्मत्वावगमात्तदेकवाक्यत यापश्चादापततउपसंहारस्यतद्विरुद्धार्थबोधकत्वासंभवात् असंजातविरोध्युपक्रमगतार्थवादानुसारेणपश्चादापततस्तद्विरुद्धस्यो पसंहारस्थविध्युद्देशस्यलक्षणैवकार्या । तथाचऋक्शब्दस्यऋग्वेदलक्षकत्वेनोच्चैष्ट्वादयऋग्वेदधर्माएवेति । एवंचऋग्वेदेनयत्क्रिय

लिंगाच्छ्रुतेरिवशीघ्रगामित्वाच । उक्तंच ।

तेतदेवोच्चैःकर्तव्यं अतोयजुर्वेदादिगतेष्वप्यृगादिषुउच्चैष्ट्वादिकंनकर्तव्यंकिंतूपांशुत्वादिकमेवेति । एवंचयथाऽसंजातविरोधि त्वादुपक्रमस्योपसंहारापेक्षयाप्राबल्यंतथाप्रत्यक्षसिद्धान्पदार्थान्पक्षीकृत्यानुमानंप्रयोक्तव्यं । एवंचसन्घटइत्यादिप्रत्यक्षस्याप्य संजातविरोधित्वेनप्रबलत्वादद्वैतागमाद्यपेक्षयाप्राबल्यमित्यर्थः । विध्युद्देशस्य विधिर्विधानमेवोद्देशोयस्येतिविध्युद्देशोविधिप्र तिपादकंवाक्यंतस्येत्यर्थः । लिंगाद्यपेक्षयाशीघ्रगामित्वाच्चप्रत्यक्षस्यप्राबल्यमित्याह ॥ लिंगाच्छ्रुतेरिवेति ॥ तृतीयाध्याये तृतीयपादे "श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थान (जै० अ० ३. पा. ३ अधि. ७ सूत्र. १४) समाख्यानांसमवायेपरदौर्बल्यमर्थविप्र

कर्षात् ”इतिबलाबलाधिकरणसूत्रं । तत्रश्रुतिलिंगयोर्विरोधेइदमुदाहरणं । अग्निचयनेश्रूयते “ऐंद्र्यागार्हपत्यमुपतिष्ठत ”इति । अत्रलकारव्यत्ययेनगार्हपत्योपस्थानंकुर्य्यादित्यर्थः । तत्र “प्रवक्षणाअभिनत्पर्वतानांवज्रंजघन्वान्नेंद्रसश्चिदि” त्याद्यैंद्र्याइंद्रप्रकाशिकयाऋचाइंद्रस्योपस्थानंकर्तव्यं उतगार्हपत्यस्याग्नेरितिसंशये “वस्तुशक्त्यनुसारीहिशब्दःसर्वःप्रवर्तत” इतिन्यायेनअशक्यार्थेवस्तुनःकेनापिविनियोक्तुमशक्यत्वादैंद्र्येतितृतीयाश्रुत्याऐंद्रीशक्यएवविनियोक्तव्या । तस्याश्चशक्तिरिंद्रप्रकाशनएवेतितस्यैवोपस्थानंकर्तव्यं । गार्हपत्यशब्दस्तुयज्ञसाधनत्वसाधर्म्यादिनाइंद्रेप्रवर्तयितव्यइतिपूर्वपक्षः । सिद्धांतस्तुयत्रवस्तुनःसर्वथाऽसामर्थ्यंतत्रैवविनियोगोनसंभवति अस्तित्विंद्रशब्दस्यगार्हपत्येगौणंतत् यथोक्तं “गार्हपत्येतुसामर्थ्यंगौणंमंत्रस्यवि

“प्रत्यक्षेचानुमानेव्वयथालोकेबलाबलं । शीघ्रमंथरगामित्वात्तथेहश्रुतिलिंगयो” रिति ।

द्यत ”इति । अवश्यंचमंत्रस्थेंद्रशब्दस्यवाविनियोजकवाक्यपरब्राह्मणस्थगार्हपत्यशब्दस्यवाकस्यचिदमुख्यार्थत्वंकल्पनीयं । तत्रमंत्रस्थेंद्रशब्दएवंयुक्तं विधौलक्षणायाअन्याय्यत्वात् । नचविध्यनुसारेणऐंद्र्याऋचोलक्षणयागार्हपत्योपस्थानेविनियोगेपि इंद्रप्रकाशनशक्तिरूपयामुख्यवृत्त्यालिंगात्मिक्याइंद्रोपस्थानेविनियोगोस्त्वितिवाच्यं । गार्हपत्यमुपतिष्ठतइतिप्रत्यक्षश्रुत्याशीघ्रं मंत्रेविनियुक्तेसतितावतैवमंत्राम्नानस्यचरितार्थतयामंथरगामिलैंगिकविनियोगकल्पनाऽयोगात् । तस्माद्गार्हपत्यस्यैवोपस्थानंकर्तव्यमिति । एवंचप्रकृतेव्याख्यादिसापेक्षतयामंथरगाम्यनुमानाद्यपेक्षयाप्रत्यक्षस्यझडित्यर्थावगाहित्वात्प्राबल्यमित्यर्थः ॥ प्रत्यक्षइति ॥ यथालोकेप्रत्यक्षेचानुमानेचशीघ्रमंथरगामित्वात्वलाबलंदृष्टं तथेहश्रुतिलिंगयोरित्यर्थः । एवंचश्रुतिलिंगयोःशीघ्र

मंथरगामित्वेनबलाबलचिंतायां उदाहरणतयाप्रत्यक्षानुमानयोर्गृहीतत्वात्प्रत्यक्षस्यानुमानापेक्षयाप्राबल्यंनिश्चितमस्तीत्याशयः ।
विशेषविषयत्वाच्चप्रत्यक्षस्यप्राबल्यमुपपादयति ॥ यदाहवनीयइत्यादिना ॥ दशमेध्यायेऽष्टमपादेचिंतितं "अविशेषेणय
च्छास्त्रमन्याय्यत्वाद्विकल्पस्यतत्संदिग्धमाराद्विशेषशिष्टंस्या" दित्यत्रज्योतिष्टोमे "अरुणयैकहायिन्यापिंगाक्ष्यागवासोमंक्रीणा
ती" त्यत्रसोमक्रयणकाले "पदेजुहोतिवर्त्मनिजुहोती" तिश्रूयते । गवांपदसंबंधोयत्रतत्रहोमादिकंकार्यमित्युक्तेऽतिप्रसंगप्राप्तौ
गौर्येनवर्त्मनासोमक्रयणार्थंनीयतेतद्वर्त्मनिविद्यमानेपदेहोमःकर्तव्यइतितदर्थः । "गार्हपत्येपत्नीसंयाजान्यजती" त्यादिचश्रू
यते तथा "यदाहवनीयेजुहोती" तिच । तत्रहोमसामान्येऽधिकरणतयाश्रुतस्याहवनीयस्यहोमविशेषेऽधिकरणत्वेनविहितवर्त्म

यदाहवनीयेजुहोतीत्यस्मात्पदेजुहोतीत्यस्यैवविशेषविषयत्वाच्च ।

पदगार्हपत्यादिनाविकल्पोबाधोवेतिसंशयेसामान्यविशेषशास्त्रयोर्द्वयोरपिप्रत्यक्षत्वेनक्लृप्ततयाबलाबलानवधारणात्विकल्पइति
पूर्वपक्षः । सिद्धांतस्तुसामान्यविशेषशास्त्रयोःक्लृप्तत्वेपिविशेषशास्त्रतःसोमक्रयणार्थंनीयमानावस्थाविशेषकालीनहोमविशेषेपत्नी
संयाजादिहोमविशेषेचाधिकरणतयावर्त्मपदगार्हपत्यादेःस्पष्टश्रुत्यैवप्राप्तिः । "यदाहवनीय" इतिसामान्यशास्त्रतस्तु आहव
नीयादेःहोमसामान्याधिकरणताविधानाच्छ्रुतहोमसामान्यमुखेनतद्विशेषेलक्षणयाप्राप्तिरित्येवंसन्निकर्षविप्रकर्षसद्भावाद्विशेषवि
षयैर्वर्त्मपदगार्हपत्यादिभिःसामान्यतोविहिताहवनीयस्यबाधएवेति । एवंचप्रकृतेपिप्रत्यक्षस्यविशेषविषयत्वात्तेनसामान्यविष

यिण्याःश्रुतेरेवबाधइत्यर्थः । कथंप्रत्यक्षश्रुत्योःसामान्यविशेषविषयकत्वमित्यतआह ॥ प्रत्यक्षंहीति ॥ किंचप्रत्यक्षस्यनिरवकाशत्वात्सावकाशश्रुतेःप्राबल्यमित्याह ॥ किंचयथायत्किंचित्प्राचीनमिति ॥ नवमेध्यायेप्रथमपादेचिंतितं "देशबद्धमुपांशुत्वं तेषांस्याच्छ्रुतिनिर्देशात्तस्यचतत्राभावादि" त्यत्र ज्योतिष्टोमेश्रूयते" यत्किंचित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनोपांशुचरतीति" । तत्राग्नीषोमीयपश्वालंभनात्पूर्वंयत्किंचित्कर्तव्यंदीक्षाकालमारभ्यक्रियमाणदीक्षणीयेष्टियूपावटबर्हिस्स्तरणऋत्विग्वरणादितत्समस्तमपिकर्मकिमुपांशुमंत्रोच्चारणपूर्वकंकर्तव्यमुतनेतिसंशयेऽग्नीषोमीयात्पूर्वतनंसमस्तमप्युपांश्वेवकर्तव्यं समस्तव्यक्तिवाचिथा

प्रत्यक्षंहिविशिष्यघटसत्वग्राहि । श्रुतिस्तुसामान्येनद्वितीयनिषेधिका । किंचयथा "यत्किंचित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनोपांशुचरती" त्यत्रत्यस्ययत्किंचिच्छब्दस्यप्रकृतविशेषवाचित्वेनसामान्याविषयत्वेपि

वदर्थकयत्किंचिच्छब्दश्रवणात् । अन्यथायत्किंचिच्छब्दोव्यर्थःस्यात् इतिपूर्वपक्षेप्राप्तेसिद्धांतितं । नाग्नीषोमीयात्प्राचीनंसमस्तमुपांशुकर्तव्यं तत्साधकाभावात् । नचयत्किंचिच्छब्दोस्तीतिवाक्यं । तस्यप्रकृताग्नीषोमीयपूर्वकालीनदीक्षणीयादिसमस्तविशेषवाचित्वेनसामान्याविषयत्वेपिंदीक्षणीयाव्यतिरिक्तेतस्यसावकाशत्वेनसंकोचकरणात् । कुतइतिचेत् "यावत्यावाचाकामयीत तावत्यादीक्षणीयायामनुब्रूयादि" तिनिरवकाशवाक्यसद्भावात् । अतोग्नीषोमीयात्प्राक्दीक्षणीयेष्टिव्यतिरिक्तमेवोपांशुकर्तव्यमिति ॥ प्रकृतेति ॥ प्रकृताग्नीषोमीयपश्वालंभपूर्वकालीनदीक्षणीयेष्टिऋत्विग्वरणयूपावटादिसमस्तविशेषवाचित्वेनेत्य

र्थः ॥ दीक्षणीयेति ॥ प्रकृतविशेषेष्वपीतिशेषः ।·ननुतर्हिप्रकृतेश्रुतिप्रत्यक्षयोःकथंसावकाशत्वनिरवकाशत्वेइत्यतस्तदुपपाद यति ॥ तथावृत्त्यंतरेणेत्यादिना ॥ "तत्त्वमसीत्यादौ" वृत्त्यंतरेणलक्षणया "ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येती" त्यादौब्रह्मशब्दस्याने कार्थत्वेन "सर्वएकीभवंती" त्यादौस्थानैक्यादिरूपविषयांतरपरत्वेनवाऽद्वैतश्रुतेःसावकाशत्वमित्यर्थः ॥ निरवकाशेनेति ॥ वृत्त्यंतरादिनावकाशानर्हेणेत्यर्थः । पूर्वंसामान्यंविशेषभावेनबाधेतात्पर्यं अत्रतुसावकाशत्वादिनासंकोचेइतिभेदः । यद्यपिसा

दीक्षणीयाव्यतिरिक्तेसावकाशत्वात् "यावत्यावाचाकामयीततावत्यादीक्षणीयाया मनुब्रूया" दित्यनेननिरवकाशेनसंकोचः । तथावृत्त्यंतरेणवाअनेकार्थत्वेनवाविषयांतर परत्वेनवासावकाशायाःश्रुतेर्निरवकाशेनाक्षेणसंकोचःकिंनस्यात् । किंचपंचदशरा त्रेप्रथमेहनिअग्निष्टुन्नामकेनामातिदेशेनएकाहाग्निष्टुद्धर्मभूतासुब्रह्मण्याग्नेयीप्राप्ता. ।

मान्यविशेषभावस्थलेपिसावकाशत्वादिनासंकोचएवक्रियते तथाप्युदाहरणभेदेनशब्दभेदेनचोपपादनमात्रमितिद्रष्टव्यं । किंच "बहुबाधस्यान्याय्यत्वादि" तिन्यायेनद्वैतग्राहिप्रत्यक्षादिबहुप्रमाणाऽबाधायाऽद्वैतवाक्यस्यप्रतीतार्थबाधएवकार्यइत्याशयेना ह ॥ किंचपंचदशरात्रइत्यादिना ॥ द्वादशाध्यायेद्वितीयपादेचिंतितं । "जै. अ. १२. पा. २. अधि. ७ सू. २२ विप्रति षिद्धधर्माणांसमवायेभूयसांस्यात्सधर्मत्व" मित्यत्र । अयमत्राधिकरणनिष्कर्षः । अस्तिपंचदशरात्राख्यंसत्रंपंचदशसुत्यात्मकं

तस्यप्रथमंसौत्यंअहरग्निष्टुन्नामकं ततःपराणित्रीण्यहानि ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकानि अग्निष्टुत्ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकाऐ
काहिकाःप्रसिद्धाः । अपरेपिक्रतवोवर्तंते तेषांनामान्यग्निष्टुदादीनि तदीयेतिकर्तव्यताप्राप्त्यर्थंपंचदशरात्रस्यप्रथमदिवसचतुष्टये
स्थाप्यंते । ततःपराण्येकादशाहानिद्वादशाहक्रतुप्रकृतिकानि । तत्रपंचदशस्वप्यहस्सुउपसदःसंति । आज्यहविष्काइष्टयोह्युप
सदइत्युच्यंते । तत्रसुब्रह्मण्यानामकायजुर्वेदीयनिगदविशेषाःसंति । तत्र“ यदस्यकर्मणोत्यरीरिचंयद्वान्यूनमिहाकरं । अग्निष्ट
त्स्विष्टकृद्विद्वान्सर्वंस्विष्टंसुहुतंकरोत्वि” त्याग्नेयीसुब्रह्मण्या । “गौरावस्कंदिन्मेधातिथेमेषवृषाणअहल्यायैजारे” त्यैंद्रीसुब्रह्म
ण्या । इत्येवंसुब्रह्मण्याद्वयमस्ति । तेनाग्नींद्रयोराह्वानंतत्रोपसत्कालेकार्यं । तत्रपंचदशरात्रस्ययत्प्रथममहरग्निष्टुन्नामकंतत्रोपस
त्कालेएकाहाग्निष्टुन्नामधेयसाम्येन आग्नेयीसुब्रह्मण्याप्राप्ता । एकाहाग्निष्टुतिउपसत्कालेआग्नेय्याःसुब्रह्मण्यायाःसत्त्वात् । ज्यो
तिर्गौरायुरित्येतत्संज्ञकेषुत्रिष्वहस्सुक्रियमाणोपसत्कालेज्योतिर्गौरायुरित्येतत्संज्ञकैकाहनामधेयसाम्येनैंद्रीसुब्रह्मण्याप्राप्ता । ऐ
काहिकज्योतिरादिदिवसेउपसत्कालेऐंद्र्याःसुब्रह्मण्यायाःसत्त्वात् । परिशिष्टेष्वेकादशाहस्सुक्रियमाणोपसत्कालेऐंद्र्येवसुब्रह्मण्या
चोदकेनप्राप्ता । एतत्प्रकृतिभूतेद्वादशाहक्रतौक्रियमाणोपसत्कालेऐंद्र्याःसुब्रह्मण्यायाःसत्त्वात् । एवंचपंचदशरात्रेआद्याहीयो
पसदःआग्नेयीसुब्रह्मण्याअंगं । परिशिष्टानांचतुर्दशानामह्नांऐंद्रीअंगं । तत्रचैंद्रीत्रिषूपसत्कालेनामधेयेनप्राप्नोति । एकादशाह
स्सुचचोदकेनेतिविवेकइतिवस्तुगतिः । तत्राग्निष्टुन्नामकेप्रथमेह्नि उपसत्कालीनसुब्रह्मण्यायांसंदेहः किमाग्नेयीआह्वातव्याऐंद्री
ति । ननुप्रथमेह्निउपसत्कालेऐंद्र्याःप्राप्तेरेवाभावात्संदेहएवानुपपन्नइतिचेत् संप्रदायानभिज्ञोसि । याउपसदस्ताऐंद्र्यइतिसामा

॥ १०३ ॥

न्यश्रुत्याउपसन्मात्रस्यइंद्रदेवताकत्वावगमेनऐंद्र्याःसुब्रह्मण्यायाअग्निष्टुन्नामकप्रथमाहःसंबंध्युपसत्कालेपिप्राप्त्यासंशयसंभवात् । तत्रैकाहाग्निष्टुदुपसदःआग्नेयीसुब्रह्मण्यांगत्वेनतन्नामसाम्येनप्रथमोपस्थितत्वेनमुख्यत्वात् । असंजातविरोधित्वेनचाग्नेय्येवआह्वातव्या । नत्वैंद्री चरमोपस्थितत्वेनसंजातविरोधित्वेनचामुख्यत्वात् । तथाचैतदनुसारेणचतुर्दशाहस्स्वप्याग्नेय्येवाह्वातव्येतिपूर्वपक्षः । सिद्धांतस्तुऐंद्र्येवाह्वातव्येति । चतुर्दशस्स्वहस्सुउपसत्कालेऐंद्र्याआहूयमानत्वात् । भूयसांसाधर्म्यायात्रापिऐंद्र्येवाह्वातव्या । बहुबाधस्यान्याय्यत्वात् । "त्यजेदेकंकुलस्यार्थे" इतिन्यायादिति । प्रथमेह्नीत्यनंतरंउपसत्कालइतिशेषः ॥ अ

तस्याअल्पविषयायाश्चतुर्दशाहस्सुचोदकेनप्राप्तयाऐंद्र्यावहुविषयंयाबाधः । बहुबाध
स्यान्याय्यत्वात् । तथाद्वैतग्राहिप्रत्यक्षतदुपजीव्यनुमानकर्मकांडसृष्ट्यादिवाक्यसगु
णोपासनावाक्यादिरूपबहुप्रमाणाबाधायाद्वैतवाक्यस्यप्रतीतार्थबाधःकिंनस्यात् ।

ल्पविषयायाइति ॥ अग्निष्टुन्नामकप्रथमाहस्संबंध्युपसन्मात्रविषयत्वादित्यर्थः । ननुचतुर्दशाहस्सुचोदकप्राप्तयेत्यनुपपन्नं । उक्तरीत्याएकादशस्वेवाहस्सुचोदकेनप्राप्तेःत्रिष्वहस्सुचनामधेयेनैवप्राप्तेर्निर्णीतत्वादितिचेत्सत्यं । चोदकेनेत्यनंतरंनामधेयसहितेनेतिशेषः । तथाचनामधेयसहितेनचोदकेनप्राप्तयाऐंद्र्येत्यर्थोद्रष्टव्यः । तत्रत्रिषुनामधेयेनएकादशसुचोदकेनेतिविवेकः । ननुकथमत्रद्वैतग्राहिप्रमाणानांवहुत्वमित्यतआह ॥ तथाद्वैतग्राहीति ॥ द्वैतग्राहिबहुप्रमाणविरोधादेवाद्वैतवाक्यस्यप्रतीता

र्थेऽप्रामाण्यमित्यत्रभगवत्पादवाक्यैंसंवादयति ॥ तदुक्तमिति ॥ ९ ॥ प्रत्यक्षस्यजात्योपक्रमादिन्यायैश्चप्राबल्यविवरणं ॥ १० ॥ श्रुतेःस्मृतितइति ॥ स्मृतीनांश्रुतिमूलकत्वेनोपजीव्यत्वाद्यथाश्रुतेःस्मृतितःप्राबल्यंतथाद्वैतग्राहिप्रत्यक्षस्याप्यद्वैतंश्रुत्यपेक्षयाप्राबल्यमित्यर्थः । तदुपपादयति ॥ तच्चेति ॥ तच्चोपजीव्यत्वेनप्राबल्यं अक्षेणचाक्षुषप्रत्यक्षेण ग्राह्यत्वाद्धेतोरित्यन्वयः ॥ अनुमितिकारणस्येति ॥ स्वरूपसतःपक्षादेरनुमितिकारणत्वाभावात्कथमेतत् । नचपक्षशब्देनतज्ज्ञानग्रहणं

तदुक्तं "बहुप्रमाणविरोधेचैकस्याप्रामाण्यंदृष्टंशुक्तिरजतादावि" ति ॥ ९ ॥ इतिप्रत्यक्षस्यजात्योपक्रमादिन्यायैश्चप्राबल्यं ॥ १० ॥ किंचोपजीव्यत्वात्प्राबल्यमक्षस्य श्रुतेःस्मृतितइव । तच्चाक्षेणानुमितिकारणस्यपक्षसाध्यहेतुव्याप्त्यादेःशाब्दधीहेतोःशब्दस्वरूपस्यतद्धर्मस्ययोग्यतादेःउपक्रमोपसंहारैकरूप्यादेःअनुमितिशाब्दधीस्वरूपतत्प्रामाण्यादेश्चग्राह्यत्वात् । यदाहि घटोव्यापकःसत्वादित्यत्राक्षंधर्मिमात्रग्राहित्वेनशुचिनरशिरःकपालंप्राण्यंगत्वादित्यत्रशब्दः

तथात्वेऽक्षेणपक्षस्यग्राह्यत्वादित्युक्त्ययोगात् । उच्यते । अनुमितिकारणस्येत्येतत्अनुमितिप्रयोजकस्येतिव्याख्येयं । पक्षादीनांचज्ञानद्वाराप्रयोजकत्वंत्वस्तीतिध्येयं ॥ शब्दस्वरूपस्येति ॥ तस्यज्ञानकरणत्वादितिभावः । उपक्रमोपसंहारयोर्यदैकरूप्यं तदादेः ॥ धर्मिमात्रग्राहित्वेनेति ॥ एतदनुमानबाधकंयदक्षंतस्यव्यापकत्वविरोधिपरिच्छिन्नपरिमाणग्राहकस्यपक्षीभूतघट

॥ १०४ ॥

ग्राहकत्वेनैवोपजीव्यत्वं । यदि चसत्त्वरूपहेतुग्राहकत्वेनाप्युपजीव्यत्वंब्रूयास्तर्हिंसिद्धांतेऽतिरिक्तसत्तायाअभावात्तस्याअपिपक्ष
कोटावेवनिवेशइत्यवधेयं । प्राण्यंगत्वादित्यनंतरंशंखवदितिशेषः ॥ साध्यमात्रग्राहित्वेनेति ॥ दृष्टांतेसाध्यग्राहकागमजा
तीयत्वमात्रेणेतिव्याख्येयं । अयमभिप्रायः । नरशिरःकपालंशुचिप्राण्यंगत्वाच्छंखवदितिनरशिरःकपालशुचित्वानुमानस्य
बाधकतयाऽभिप्रेतोयो "नारंस्पृष्ट्वास्थिसस्नायुसवासाजलमाविशे" दित्यशुचित्वागमस्तस्यदृष्टांतेशंखेशुचित्वग्राहकोयः "त्रैलो
क्यैयानितीर्थानिवासुदेवस्यचाज्ञया । शंखेतिष्ठंतिविप्रेंद्रतस्माच्छंखंप्रपूजये" दित्याद्यागमस्तज्जातीयत्वमात्रेणप्राबल्यमितिसंप्र

साध्यमात्रग्राहित्वेनमनोविभुज्ञानासमवाय्याधारत्वा
दित्यत्रानुमानंहेतुमात्रग्राहित्वेनाऽनुमानस्योपजीव्यं ।

दायः ॥ ज्ञानासमवायीति ॥ ज्ञानासमवायिकार(णभूतात्म)णात्ममनस्संयोगाधारत्वादात्मवदित्यर्थः ॥ हेतुमात्रेति ॥
"युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसोलिंग" मित्युक्तत्वेनयत्संयोगवशाज्ज्ञानेक्रमःप्रक्रमते । तदेकंक्रमिकज्ञानासमवायिकारण(भूतसं)सं
योगाधारभूतंकिंचिद्द्रव्यमणुभूतमंगीकार्यं । तथाचमनोविभुत्वानुमानस्यबाधकीभूतंसत् "सुखादिप्रतीतिःक्रमिकसंयोगवत्क
रणसाध्याक्रियात्वाच्छिदिक्रियावदि" त्येवमाद्यनुमानं तत्हेतुमात्रग्राहकत्वेनोपजीव्यमित्यर्थः । यद्यपीदंपक्षीभूतमनोग्राहक
मपीतिनहेतुमात्रग्राहकं तथापिज्ञानासमवाय्याधारत्वेनैवमनोग्राहकं । नमनस्त्वेनकेवलंमनःस्वरूपमात्रग्राहकमितिसंप्रदायः ॥

सर्वेति ॥ व्याप्याद्यशेषेत्यर्थः । 'ननुयुष्माभिःसन्घटइत्यादिचाक्षुषप्रत्यक्षविरोधोऽभिहितस्तस्यदृश्यत्वादिलिंगापेक्षितग्राहित्वे नोपजीव्यत्वेपि "नेहनाने" त्यादिशब्दस्वरूपादिग्राहकत्वाभावाच्छब्दापेक्षितसर्वग्राहित्वेनकथमुपजीव्यत्वं येनप्राबल्यंस्यादित्यतआह ॥ चक्षुरादेरिति ॥ सन्घटइत्यादिसत्त्वग्राहिणइत्यर्थः ॥ तद्ग्राहीति ॥ शब्दस्वरूपग्राहिश्रोत्रं तज्जन्यज्ञानप्रामाण्यादिग्राहीसाक्षीतिध्येयं ॥ रूपादीति ॥ रूपादीनामपिपक्षत्वात्‌रूपादिरूपधर्म्यंशइतिवारूपादिमद्घटादिप्रपंचरूपधर्म्यंशइतिवार्थः ।

तदेहप्रत्यक्षंलिंगशब्दापेक्षितसर्वग्राहीतिकथंनोपजीव्यं । चक्षुरादेःशब्दतज्जन्यज्ञानप्रामाण्याद्यग्राहित्वेपितद्ग्राहिश्रोत्रसाक्ष्यादिसजातीयत्वात् । रूपादिधर्म्यंशेसाक्षादुपजीव्यत्वाचप्राबल्यं । दृष्टंचनरशिरःकपालाशुचित्वागमस्यतच्छुचित्वानुमानादुपजीव्यशुचित्वग्राहिशब्दसाजात्यमात्रेणप्राबल्यं ।

ननुसाक्षादनुपजीव्यस्यउपजीव्यसजातीयत्वमात्रेणप्राबल्यमदृष्टचरमित्यतआह ॥ दृष्टंचेति ॥ अशुचित्वागमस्य "नारंस्पृष्ट्वे" त्यादेरित्यर्थः ॥ तदिति ॥ नरशिरःकपालेत्यर्थः ॥ उपजीव्यशुचित्वेति ॥ दृष्टांतीभूतेशंखेशुचित्वग्राहितयोपजीव्यभूत "त्रैलोक्येयानी "त्यादिशब्देत्यर्थः । नन्वथापिअनुमानंप्रतिप्रत्यक्षंयथोपजीव्यं तथाप्रत्यक्षंप्रत्यनुमानमप्युपजीव्यं ज्ञाते नहिचक्षुरादिनाघटादिसत्त्वंगृह्यतइतिवक्तव्यं । तत्स्वरूपज्ञानंचरूपादिज्ञानजन्यं । तथाचानुमानस्ययथाव्याप्त्याद्यंशेप्रत्यक्षा

पेक्षा तथाप्रत्यक्षस्यापिस्वस्वरूपसिद्धिंप्रत्यनुमानापेक्षातुल्येत्याशंक्यनिराकरोति ॥ यद्यपीति ॥ तथापीति ॥ इंद्रियस्याऽ ज्ञातकरणत्वाज्ज्ञानजननार्थं नस्वस्वरूपज्ञानापेक्षा । अनुमानादीनांतुज्ञानजननार्थमेवप्रत्यक्षापेक्षेतिविशेषसद्भावान्नानुमाप्रत्य क्षंप्रत्युपजीव्येत्यर्थः । नन्वनुमानविरुद्धत्वात्प्रत्यक्षस्यैवाप्रामाण्यंकिंनस्यादित्यतआह ॥ अक्षेति ॥ तदिति ॥ चक्षुस्साक्ष्या दीत्यर्थः । अनुमाननिष्ठव्याप्त्यादेःशब्दनिष्ठयोग्यतादेरितिविवेकः । व्याप्त्यादेर्बाधेऽनुमेयस्ययोग्यतादेर्बाधेशब्दार्थस्यचकुतो

यद्यपींद्रियमनुमेयं तथापितस्याज्ञातकरणत्वान्नानुमोपजीव्या । अक्षाप्रामाण्येहितत्सिद्धस्य व्याप्त्यादेर्योग्यतादेश्चबाधेनानुमेयस्यशब्दार्थस्यचबाधःस्यात् । अनुमेयस्यव्याप्त्यादिनानुमि तिप्रामाण्यादिनाशब्दार्थस्यचयोग्यतादिनाशाब्दधीप्रामाण्यादिनाचतुल्ययोगक्षेमत्वात् ।

बाधइत्यतस्तदुपपादयति ॥ अनुमेयस्येत्यादिना ॥ तुल्येति ॥ समसत्ताकत्वादित्यर्थः । नन्विदमयुक्तंअनुमेयस्यव्याप्त्या दिसमसत्ताकत्वनियमाभावात् धूलीपटलेधूमभ्रमादिनानुमितिर्जायते । तत्रदैवाद्वह्निरप्यस्ति तथाचतत्रानुमेयस्यव्यावहारि कत्वेनव्याप्त्यादेःप्रातिभासिकतयाऽनुमेयस्यव्याप्त्यादिनासमसत्ताकत्वाभावाद्व्यभिचारइतिचेत् । अत्रवदंति । अत्रव्याप्त्यादी त्यादिपदेनचित्रगुमानयेत्यादिवदतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणापंचरूपमध्येऽबाधितत्वाख्यंरूपंग्राह्यं । तथाचानुमेयस्याबाधितत्व

---

१ पक्षवृत्तित्वसपक्षवृत्तित्वविपक्षावृत्तित्वाबाधितत्वासत्प्रतिपक्षत्वानिपंचरूपाणि ।

रूपेणसमसत्ताकत्वनियमोभिप्रेतः '। एवंचाक्षाप्रामाण्ये तद्गृहीतस्यसाध्याभा(वप्रमाभावरू)वाप्रमारूपाबाधितत्वस्यापिबाधेना
नुमेयस्यापिबाधोनियतएवेति । गुरुचरणास्तु याद्दच्छिकस्थलेऽनुमेयस्यस्वतःसिद्धत्वेनव्याप्त्यादिबलसिद्धसिद्धिकत्वाभावात् ।
तथात्वेवह्निरहितस्थलेपिकदाचिद्धूलीपटलेधूमभ्रमेणापिवह्निसिद्ध्यापत्तेः (अतो)ततोव्याप्त्यादिबलसिद्धसिद्धिकंयदनुमेयंतद्व्या
प्त्यादिसमंसत्ताकं यथाधूमानुमानेव(ह्न्यादीति)ह्निरितिव्याप्तेरत्राभिप्रेतत्वात् । अस्याश्चव्यभिचाराभावाद्व्याप्त्यादीत्येतद्यथा

अन्यथाप्रातिभासिकव्याप्त्यादिमताबाष्पाध्यस्तधूमेनतात्विकोव्यावहारिको(वह्निः)वाग्निःव्यावहारि
कव्याप्त्यादिमताचधूमेनतात्विकोऽग्निःव्यावहारिकेणाबाधेनविरुद्धधर्माधिकरणत्वेनचविश्वस्यजीवेश
भेदस्यचतात्विक(स)त्वंसिध्येत् ' । प्रातिभासिकयोग्यतादिमताऽनाप्तवाक्येनचतात्विकोव्यावहा
रिकोवार्थःव्यावहारिकयोग्यतादिमताचलौकिकवाक्येनाग्निहोत्रादिवाक्येनचतात्विकोर्थःसिध्येत् ।

स्थितमेवेत्युपदिशंति । अतएवोक्तंसुधायां "याद्दच्छिकस्थलेव्याप्त्यादिबलसिद्धसिद्धिकत्वाभावादनुमेयस्ये"ति ॥ अन्यथेति॥
अनुमेयस्यव्याप्त्यादिसमसत्ताकत्वाभावइत्यर्थः । वह्निः ह्रदे व्यावहारिकव्याप्त्यादिमतेत्येतत्व्यावहारिकाबाधितत्ववतेति
व्याख्येयमित्याहुः । व्यावहारिकेणाबाधेनविश्वस्यतात्विकत्वंव्यावहारिकेणविरुद्धधर्माधिकरणत्वेनजीवेशभेदस्यचतात्विकत्वं
सिध्येदित्यन्वयः । शब्दार्थस्ययोग्यतादिनासमसत्ताकत्वाभावेऽतिप्रसंगमाह ॥ प्रातिभासिकेति ॥ नन्वयंप्रदेशोबिंबवान्

प्रतिबिंबवत्त्वादितिप्रतिबिंवेनबिंबानुमानंक्रियते तत्रबिंबस्यसत्यत्वात्प्रतिबिंबस्यप्रातिभासिकतयामिथ्यात्वेनतत्रसामानाधिक रण्यगर्भव्याप्तेरेवाभावात्कथंसत्यभूतबिंबरूपाऽनुमेयस्यव्याप्त्यादिसमसत्ताकत्वमित्यतआह ॥ प्रतिबिंबस्येति ॥ प्रतिबिंबस्य मिथ्यात्वेनसाध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्त्यभावेपिबिंबरहितस्थलेऽवृत्तित्वंवाबिंबराहित्येनावृत्तित्वंवाव्याप्तिरस्त्येव । तथाचप्र तिबिंबस्यसत्यत्ववादिमतेपिबिंबरहिताघृत्तित्वमस्त्येव । प्रतिबिंबस्यमिथ्यात्ववादिमतेपिप्रतिबिंबस्यसत्यत्वाभावादेवप्रतिबिंबर

प्रतिबिंबस्यमिथ्यात्वेपिबिंबरहिताघृत्तित्वरूपाव्याप्तिरस्त्येव । नचधूमस्यता
त्विकाग्निनानव्याप्तिःदृश्यत्वस्यतुतात्विकमिथ्यात्वेनव्याप्तिरित्यस्ति । न(चा)
व्याप्यापिमिथ्यात्वप्रमाणंतत्वावेदकमन्यदतत्वावेदकमितिव्यवस्थासिद्धा ।
येनक्लृप्तनियमत्यागः । अकस्मात्त्यागेचदृश्यत्वस्यमिथ्यात्वनियमोपित्याज्यः ।

हितावृत्तित्वमस्त्येव । अविनाभावरूपव्याप्तिरस्त्येवेत्यर्थः । ननुधूमाद्यनुमानस्यातत्वावेदकत्वेनतन्निष्ठव्याप्त्यादेरपिव्यावहारिक त्वेनाग्नेरपिव्यावहारिकतयातात्विकत्वाभावेनानुमेयस्यव्याप्त्यादिसमसत्ताकत्वमस्ति । दृश्यत्वानुमानस्यतुतत्वावेदकतयाव्याप्त्या दिसमसत्ताकत्वाभावेपिनदोषइत्यप्रयोजकतायामाह ॥ नचेति ॥ कुतोनचेत्यतआह ॥ नहीति ॥ कारणंविनापिक्लृप्तनियमत्यागे बाधकमाह ॥ अकस्मादिति ॥ एवमनुमेयस्यव्याप्त्यादिसमसत्ताकत्वमुपपाद्यानुमितिप्रामाण्यादिनापिसमसत्ताकत्वमुपपादयि

तुमुत्तरोग्रंथः। तत्रेदमाशंकते॥ नन्विति ॥ तथापीति ॥ अनुमेयस्यव्याप्त्यादिसमसत्ताकत्वेसत्यपीत्यर्थः॥ कथमिति ॥ येना
नुमितिप्रामाण्यस्यसत्यत्वेऽनुमेयस्यसत्यत्वंस्यादितिभावः। अप्रमाणत्वेन अतत्वावेदकप्रमाणत्वेन। तद्विषयस्यअतत्वावेदकप्रमा
णविषयस्य। तथाचानुमित्यादिप्रामाण्यग्राहकस्यप्रत्यक्षस्याप्रामाण्येऽनुमितिप्रामाण्यस्यापिमिथ्यात्वापत्त्याविषयस्यानुमेयस्यापि
मिथ्यात्वमेव। प्रमाणांतरेणतत्सि(द्धेरसं)ध्यसंभवात् प्रत्यक्षस्यचाप्रमाणत्वात्। अद्वैतश्रुतिजन्यज्ञानप्रामाण्यग्राहकस्यप्रत्यक्षस्याप्र

ननुतथापिकथंप्रामाण्यमिथ्यात्वेविषयमिथ्यात्वं। प्रत्यक्षस्याप्रमाणत्वेनतद्विषयस्यश्रौ
तधीप्रामाण्यस्यमिथ्यात्वेपिश्रुतेःप्रमापात्वात्तद्बोध्याद्वैतस्यसत्यत्वोपपत्तेरितिचेन्न।
रूप्यादिज्ञानेषुप्रामाण्यमिथ्यात्वेविषयमिथ्यात्वदर्शनात्। अर्थाबाधरूपप्रामाण्य
स्यातात्विकत्वेऽर्थस्यतात्विकत्वायोगाच। यत्तूक्तंवाचस्पतिना "उपजीव्यविरोधे
नश्रुत्यप्रामाण्येइदंरूप्यमितिपूर्वधीविरोधान्नेदंरूप्यमितिधीरप्रमास्यादि" ति तन्न।

माणत्वेन तद्विषयस्यश्रौतधीप्रामाण्यस्यमिथ्यात्वेपिश्रुतिबोध्याद्वैतस्यसत्यत्वमुपपद्यते। श्रुतेःप्रमाणत्वेनतयैवतत्सिद्धिसंभवादि
त्यर्थः॥ अर्थाबाधेति॥ अर्थाबाधरूपप्रामाण्यस्यार्थसत्त्व(घटिततया)मर्यवसन्नतयाप्रामाण्यबाधेऽर्थबाधएवेतिभावः। ननुश्रुतेः
प्रमाणत्वात्तद्बोध्याद्वैतस्यसत्त्वमुपपद्यतइतिचेन्न। श्रुतेरन्यार्थत्वेनस्वार्थेतात्पर्याभावादित्याशयात्॥ उक्तमिति॥ किंचोपजी

व्यत्वात्प्राबल्यमक्षस्येत्येतदुपरिसमाधानमुक्तमित्यर्थः। पूर्वधीत्युक्त्याउपजीव्यत्वमुक्तंभवति। नेदंरूप्यमितिधीरेव ॥ यत्प्रामाण्यमिति ॥ अनुमित्यादिप्रामाण्यंस्वस्वरूपसिद्ध्यर्थंसाक्षिप्रामाण्यायत्तंव्याप्त्यादिज्ञानप्रामाण्यायत्तंचभवतीतितत्तस्योपजीव्यं। नन्वेवमनुमितिप्रामाण्यस्यस्वरूपसिद्ध्यर्थंस्वोत्पत्त्यर्थंव्याप्त्यादिज्ञानप्रामाण्या(धीनत्वे)यत्तत्वेप्रामाण्यस्यगुणजन्यत्वापत्त्यापरतस्त्वापत्तिरित्यतउक्तं ॥ अपवादनिरासार्थंचेति ॥ तथाचानुमित्यादिप्रामाण्यंतार्किकमतेउत्पत्तौव्याप्त्यादिज्ञानप्रामाण्या

यत्प्रामाण्यंस्वरूपसिध्यर्थंअपवादनिरासार्थंवायत्प्रामाण्यायत्तंतत्तस्योपजीव्यं । इहनचव्याप्त्यादिज्ञानाप्रामाण्येनुमित्याद्यप्रामाण्यवत्सर्वज्ञ(त्वनिर्दुःख)त्वादिरूपब्रह्मबुध्यप्रामाण्येब्रह्मात्मैक्यबुध्यप्रामाण्यवच्चप्रतिषेध्यज्ञानाप्रामाण्येप्रतिषेधकज्ञानाप्रामाण्यं। येनतदुपजीव्यंस्यात्। यद्वायेनविनायस्यानुत्थानंतत्तस्योपजीव्यं। इदंरूप्यमितिधीश्चप्रतिषेध्यार्पकतयाधर्म्यर्पकतयाचोपजीव्यैव।

यत्तं। अस्मन्मतेत्वपवादनिरासार्थंबुद्धिदोषनिरासार्थंयत्प्रामाण्यायत्तंतत्तस्योपजीव्यमित्यर्थः । यत्प्रामाण्याधीनसिद्धिकंयत्प्रामाण्यंतत्तस्योपजीव्यमित्यर्थो(बोद्धव्यः)द्रष्टव्यः। एवंसतिपूर्वस्येदंरूप्यमितिज्ञानस्योपजीव्यत्वमेवनास्तीत्याह ॥ नचेति ॥ सर्वज्ञत्वादीति ॥ ब्रह्मात्मैक्यबोधनेस्वरूपमात्रस्यनोपजीव्यत्वं। तथात्वेचैतन्यंचैतन्याभिन्नमितिबोधनापत्त्यासिद्धार्थबोधनापत्तेः। तथाचसर्वज्ञत्वादिविशिष्टंचैतन्यंआत्माभिन्नमितिबोधनीयं । तथाचसर्वज्ञत्वादिविशिष्टब्रह्मबुद्धेरुपजीव्यत्वात्तदप्रा

माण्येतदुपजीविब्रह्मात्मैक्यबुद्धेरप्यप्रामाण्यमेवेत्यर्थः । प्रतिषेध्यज्ञानं इदंरूप्यमितिज्ञानं ॥ नदोषइति ॥ उपजीव्यत्वेकथं बाध्यत्वमितिदोषोनेत्यर्थः ॥ तंत्रमिति ॥ येनइदंरूप्यमितिज्ञानमुपजीव्यंस्यादित्यर्थः ॥ परीक्षितत्वेति ॥ इदंरूप्यमिति ज्ञानंचापरीक्षितमितिभावः । येनविनेत्यादिरूपंपूर्वमुक्तमुपजीव्यत्वंपरीक्षितत्वविशेषितमेवप्राबल्येतंत्रमित्येवंनास्माकमेवपरीक्षितत्वविशेषणमावश्यकं किंनामभट्टोक्तंपश्चात्तनत्वापरपर्यायंपरत्वंप्राबल्येप्रयोजकमित्यंगीकुर्वतस्तवाप्यावश्यकमित्याह ॥

तथापिनदोषः । नह्युपजीव्यत्वमेवप्राबल्येतंत्रं । किंतुपरीक्षितत्वविशिष्टं । उक्तंहि "यावच्छक्तिपरीक्षायामुपजीव्यस्यबाधने । दोषोनाशोधितेदोषउपजीव्यत्वमस्त्वल" मिति । नहिपरत्वंप्राबल्येतंत्रमितित्वन्मतेपिपरत्वमात्रंतंत्रं । किंतुपरीक्षितत्वविशिष्टं । अन्यथाप्रमानंतरभ्रमस्यवेदात्परस्यबाह्यागमस्यचतत्त्वंस्यात् । परीक्षितत्वंचनतावत्प्रतिषेध्यापेक्षेशुक्तिरूप्या

नहीति ॥ इति भट्टेनांगीकृतत्वाद्धेतोः । त्वन्मतेपि व्यवहारेभट्टनयइत्यंगीकुर्वतस्तवमतेपि । परत्वमात्रमेवकुतोनप्राबल्येतंत्रमित्यतआह ॥ अन्यथेति ॥ बाह्येति ॥ वेदस्यापौरुषेयत्वेनपूर्वत्वात्बाह्यागमस्यबौद्धागमस्यपौरुषेयत्वेनपश्चात्तनत्वादितिभावः । तत्त्वंस्यात् प्राबल्यंस्यात् । ततश्चभ्रमबाह्यागमाभ्यांप्रमावेदयोरेवबाधापत्तिरितिभावः । एवंसतिपरीक्षितत्वस्यतवाप्यावश्यकत्वात्परीक्षितत्वविशिष्टमेवोपजीव्यत्वंप्राबल्येतंत्रं । इदंचइदंरजतमितिज्ञानेनास्तीत्याह ॥ परीक्षितत्वंचेति ॥ अ

भेदज्ञानांशइति ॥ तादा(त्म्यरूपांशे)त्म्यारोपांशइत्यर्थः । इदमंशेत्वस्त्येवपरीक्षितत्वं । तदंशेउपजीव्यत्वमप्यस्त्येवेतिभावः । कुतोनोपजीव्यत्वंतादात्म्यरूपांशइत्यतआह ॥ सजातीयेति ॥ इदंरजतंइदंरजतमितिज्ञानद्वयंजातं तत्रापिस्वसमानविषयकभ्रमरूपज्ञानांतरसंवादसत्त्वेनतस्यापिसजातीयसंवादत्वाप्रत्तिरतउक्तं । विशेषदर्शनजन्येतिज्ञानांतरविशेषणं । तादृशंचज्ञानं प्रमारूपमेवभवति । अतएवसाक्षात्स्वविषयविषयकमानांतरसंवादोहिसजातीयसंवादइतिप्रवादः ॥ रूप्यार्थक्रियेति ॥

भेदज्ञानांशेस्ति । सजातीयविजातीयसंवादविसंवादभावाभावौहिपरीक्षा ।
नचात्रविशेषदर्शनजन्यस्वसमानविषयकज्ञानांतररूपःसजातीयसंवादोवारू
प्यार्थक्रियादिरूपोविजातीयसंवादोवास्ति प्रत्युततद्विसंवादएव । दृश्यतेचो
त्तरस्यैवसंवादादिकमितिपूर्वधीर्बाध्या । जगत्सत्यत्वप्रत्यक्षेतुविशेषदर्शनजन्यं
सन्घटइतिज्ञानांतरं घटार्थक्रिया प्रत्यक्षेक्लृसदूरादिदोषाभावश्चास्तीतिमतद्बाध्यं।

ज्ञाननिष्ठप्रामाण्यव्यवस्थापनद्वाराज्ञानविषयविषयकरूप्योचितार्थक्रियाकारित्वरूपोविजातीयसंवादइत्यर्थः । नन्वेतादृशसंवादादिकंपूर्वज्ञानस्यचेत्स्यात्तदातस्यापिपरीक्षितत्वमेवस्यादितिचेत्तत्राह ॥ दृश्यतेचेति ॥ प्रकृतेचजगत्सत्यत्वग्राहिप्रत्यक्षंतुपरीक्षितमित्याह ॥ जगत्सत्यत्वेति ॥ नन्वेवंप्रतिषेध्यसमर्पकस्योपजीव्यस्योपजीवकेनबाधांगीकारेऽभेदश्रुतिंप्रतिप्रतिषेध्या

र्पकभेदश्रुतिरेवबाध्यास्यादितिचेत्तत्राह ॥ जीवेशाभेदश्रुतौचेति ॥ तथाचनिषेध्यार्पकतयोपजीव्यमपियदिपरीक्षितंतर्ह्युप जीवकस्यैवबाधकमितिभावः । ननुपरीक्षितत्वमप्यप्रयोजकमेवपरीक्षायाअपिदोषाभावादिज्ञानरूपत्वेनतत्राप्यनाश्वासएवेत्यत आह ॥ इत्थमेवेति ॥ अपौरुषेयत्वेनहेतुना तज्ज्ञानेदोषाभावज्ञानेतद्रूपपरीक्षायामित्यर्थः ॥ त्वदुक्तेत्यादि ॥ दृश्यत्वाद्यनु मानंहेत्वाभासादिदोषरहितंअनुमानयोग्यानांदोषाणामनुपलंभात्इत्येवंहेत्वाभासादिराहित्यरूपपरीक्षायामित्यर्थः । आनुगुण्य

जीवेशाभेदश्रुतौचनिषेध्यार्पिकाभेदश्रुतिःसाक्षिप्रत्यक्षंचादोषत्वात्परीक्षितमितिनतद्पिबा ध्यं। इत्थमेवचदोषाभावादिज्ञानरूपपरीक्षायामनाश्वासेवेदस्यापौरुषेयत्वेनतज्ज्ञानेत्वदुक्तानु मानेचयोग्यानुपलंभादिनाहेत्वाभासादिराहित्यज्ञानेब्रह्ममीमांसायांचप्रत्यधिकरणंसिद्धांत्य भिप्रेतार्थेउपक्रमाद्यानुगुण्यज्ञानेचानाश्वासःस्यादितिप्रमाणतदाभासादिव्यवस्थानस्यात् । यद्यपिधर्म्यर्पकेइदंज्ञानांशेपरीक्षितत्वविशिष्टमुपजीव्यत्वमस्ति । तथापितन्नबाध्यते ।

ज्ञानरूपपरीक्षायां । नन्विदंरूप्यमितिज्ञानेपिपरीक्षितत्वविशिष्टमुपजीव्यत्वमस्तीत्याशंक्यनिषेधति ॥ यद्यपीति ॥ नेदंरजत मितिज्ञानेधर्मिभूतोयइदमंशःतदर्पकइत्यर्थः ॥ तथापीति ॥ नेदंरजतमित्यत्रइदमंशमात्रंधर्मि नतुरजतत्वविशिष्टं इदमंशमा त्रेरूप्यनिषेधेनैवेष्टसिद्धेः । एवंचयदुपजीव्यंतन्नबाध्यं इदमंशमात्रस्याबाधात् । य(च्चबा)द्बाध्यंरजतत्वविशिष्टं नतदुपजीव्यं

रजतत्वविशिष्टस्याधर्मित्वादित्यर्थः । नन्वेवमैक्यबोधनेपिब्रह्मस्वरूपमात्रमेवधर्मि नतुसार्वज्ञादिविशिष्टंब्रह्मस्वरूपं । एवंचयदु पजीव्यंतन्नबाध्यं य(च्चबा)द्बाध्यंनतदुपजीव्यमितिनैक्यश्रुतेरुपजीव्यविरोधइत्यतआह ॥ शिष्टमिति ॥ ऐक्यवाक्येसार्वज्ञा दिनाभावरूपेणनिर्दुःखत्वादिनाऽभावरूपेणवाऽसाधारणधर्मेणैवब्रह्मोद्देष्टव्यं उतचित्त्वादिनासाधारणधर्मेणं । द्वितीयेचितएव जीवैक्यंसिद्ध्येन्नब्रह्मणः जीवचितोर्जीवैक्यस्यममापिसिद्धत्वात् । तस्मादाद्यएवांगीकार्यः । तथाचोपजीव्यविरोधःसुस्थइत्या द्यैक्यभंगेवक्ष्यतइत्यर्थः ॥७॥ प्रत्यक्षस्योपजीव्यत्वेनप्राबल्यविवरणं ॥११॥ औदुंबरीमिति ॥ प्रमाणलक्षणेस्मृतिपादे

शिष्टमैक्यभंगेवक्ष्यते ॥ प्रत्यक्षस्योपजीव्यत्वेनप्राबल्यविवरणं

॥ ११ ॥ यदितुप्रत्यक्षंलिंगंबाध्यंतर्हि "औदुंबरींस्पृष्ट्वोद्गायेत्"

चिंतितं । "विरोधेत्वनपेक्षंस्यादसतिह्यनुमान"मित्यत्र ज्योतिष्टोमे "औदुंबरींस्पृष्ट्वोद्गाये"दितिश्रुत्याउदुंबरमयींयज्ञसदस्स्थूणां स्पृष्ट्वाउद्गात्राउद्गानंकर्तव्यमितिविहितं । स्मृतिकारास्तुतत्स्पर्शनविरुद्धंतस्याःकात्स्‍र्न्येनवाससावेष्टनंस्मरंति । "औदुंबरीवासर्वा वेष्टयितव्ये"ति । तत्स्मरणंप्रमाणं (अप्रमाणंवेति)नवेतिसंशयेस्मृत्यधिकरणेस्मृतीनांमूलश्रुत्यनुमापकतयाश्रुतिमूलकत्वेनप्रा माण्यसमर्थनादियमपिस्मृतिर्मूलश्रुतिमनुमापयंतीप्रमाणमितिपूर्वपक्षः । स्पर्शनवेष्टनयोर्विरुद्धत्वेनतत्कर्तव्यताबोधकयोरपि औष्ण्यशैत्यवद्विरुद्धत्वाद्वह्नावौष्ण्यप्रत्यक्षेणशैत्यानुमानस्येवप्रत्यक्षसिद्धस्पर्शनश्रुत्यासर्ववेष्टनश्रुत्यनुमानस्यबाधान्मूलश्रुत्यभा

वेनाप्रमाणंस्मरणमितिसिद्धांतः ॥ ऐंद्र्येति ॥ गार्हपत्यमितिप्रत्यक्षश्रुत्याबाधादिंद्रप्रकाशकत्वेनेंद्रशेषत्वानुमानंअप्रमाणमिति सिद्धांतितं । एतदधिकरणंचपूर्वमुपन्यस्तं ॥ शरमयमिति ॥ दशमाध्यायेचतुर्थपादेचिंतितं । "चोदनालिंगसंयोगेतद्विकारः प्रतीयेतप्रकृतिसंनिधानात्" इत्यत्रसोमारौद्रचरौश्रूयते "शरमयंबर्हिर्भवती" ति । तत्रकिंदर्शपौर्णमासिकाःकुशाननिवर्तंते निवर्तंतेवेतिसंशयेउपदेशेनशराणां "प्रकृतिवद्विकृतिःकर्तव्ये", त्यतिदेशेनकुशानांचावगतत्वेनद्वयोरपिप्रमाणत्वात्समुच्चयइति पूर्वपक्षः । सिद्धांतस्तुबर्हिश्शब्दलक्षितेबर्हिःकार्येशराणांविधायकस्यवचनस्यप्रत्यक्षत्वात्तैरेवकृतस्वका(कर्मणां)र्याणांकुशानां

"ऐंद्र्यागार्हपत्यमुपतिष्ठते" "शरमयंबर्हिर्भवति" इतिश्रुतित्रयंग्राहिप्रत्यक्षंचयथाक्रमंऔदुंबरीवा सर्वावेष्टयितव्येतिस्मृतिरूपेणसर्ववेष्टनश्रुत्यनुमानेन"नेंद्रसश्चसिदाशुष" इतिमंत्रसामर्थ्यरूपेणइंद्र शेषत्वश्रुत्यनुमानेनचोदनालिंगसारूप्येणकुशश्रुत्यनुमानेनबाध्येतेतिसर्वैवमीमांसोन्मूलितास्यात् ।

प्रापकस्यकुशसाधारणस्यातिदेशवाक्यस्यकल्पनंनप्रवर्तते । किंतुकुशव्यतिरिक्तांगप्रापकएवससाधारणोतिदेशइत्यनुमीयते । अतःप्रापकाभावात्कुशानिवर्तंतइतिसिद्धांतितं ॥ स्मृतिरूपेणेति ॥ स्मृत्याख्यलिंगेनेत्यर्थः ॥ चोदनालिंगसारूप्येणेति ॥ चोदनाविधिवाक्यंतत्सारूप्यरूपलिंगेनेत्यर्थइतिव्याख्येयं । यथाप्रकृतिवद्विकृतिःकर्तव्येतिचोदनयाइतरांगानांप्राप्तिः तथातत्सारूप्येणकुशरूपांगस्यापिप्राप्त्यनुमानमित्यर्थः । अत्रसर्वत्राप्यनुमानप्रकारस्त्वित्थं । औदुंबरीश्रुत्युक्तसर्ववेष्टनयुक्ता । बाध

काभावेसतिसर्ववेष्टनप्रतिपादकस्मृतियुक्तत्वात् । यत्यदर्थप्रतिपादकस्मृतियुक्तं तत्तच्छ्रुत्युक्ततदर्थयुक्तं यथासंमतमितिसामा
न्यव्याप्तिः । कदाचनस्तरीरसिनेंद्रसश्चसिदाशुषइतिमंत्रःइंद्रशेषत्वप्रतिपादकश्रुतियुक्तः बाधकाभावेसतींद्रप्रकाशनसाम
र्थ्योपेतत्वात् यद्यत्प्रकाशनसमर्थं तत्तस्यशेषत्वप्रतिपादकश्रुतियुक्तं यथासंमतं । सोमारौद्रश्चरुःकुशबर्हिःप्रतिपादकश्रुतियुक्तः
कुशश्रुतियुक्तदर्शपौर्णमासचोदनासदृशनिर्वापशब्दाष्टाकपालादिसंख्याद्विदेवतादियुक्तचोदनायुक्तत्वात् यद्यत्सदृशचोदनोपे
तंतंत्तदीयधर्मप्रतिपादकश्रुतियुक्तं यथासंमतमिति । नन्विदमापादनंमीमांसकमतविरुद्धं । औदुंबर्याद्युदाहरणेषुप्रत्यक्षेणश्रु

अग्न्यौष्ण्यप्रत्यक्षंचतच्छैत्यानुमित्याविवरणोक्तंआत्मस्थायित्वप्रत्यभिज्ञानंचबौद्धोक्ततत्क्ष
णिकत्वानुमित्याबाध्येतेतिकालात्ययापदिष्टोच्छेदःस्यात् । तथाचशृंगित्वेपशुत्वंतंत्रंनतुत
द्विशेषोगोत्वादीत्यादितर्कानुगृहीतेनपशुत्वादिनाशशादेस्तात्विकंव्यावहारिकंवाशृंगं ०।

तिरेवबाध्यतइत्येवप्रतिपादितमस्ति । नतुश्रुत्याऽनुमानंबाध्यतइति । अतःप्रत्यक्षस्यशब्दबाध्यत्वांगीकारएवेदमापादनीयं नतुप्र
त्यक्षस्यलिंगबाध्यत्वांगीकारे । अतइदमापादनमयुक्तमित्यस्वरसाद्दूषणांतरमाह ॥ अग्न्यौष्ण्येति ॥ आत्मस्थायित्वप्रत्यभि
ज्ञानमस्माभिर्नोक्तमित्यनुक्तोपालंभइतिशंकापरिहारायोक्तं ॥ विवरणोक्तमिति ॥ तत्क्षणिकत्वेति ॥ आत्मक्षणिकत्वेत्य
र्थः । प्रत्यक्षस्यानुमानबाध्यत्वेऽतिप्रसंगांतराण्याह ॥ तथाचेत्यादिना ॥ शशःशृंगीपशुत्वादित्यत्रशृंगित्वेपशुत्वंनतंत्रंकिंतु
गोत्वादिरूपःपशुत्वविशेषएवेत्यप्रयोजकतापरिहारायातिप्रसंगंतर्कानुसारेणोपपादयति ॥ शृंगित्वइति ॥ पशुत्वादिनेत्यत्रादि

पदेनवस्तुत्व(परिग्र)संग्रहः । शशादेरित्यत्रादिपदेनतुरगसंग्रहः । तथाचभगवत्पादोक्तो "वस्तुत्वात्तुरगःशृंगी" त्यतिप्रसंगःसंगृहीतइतिज्ञातव्यं । भूतचतुष्टयस्यपृथिवीत्वादृष्टेःपृथिव्या अपिपृथिवीत्वंनस्यादितिभगवत्पादोक्तातिप्रसंगमाह ॥ गंधवदिति ॥ तत्वोद्योतोक्तातिप्रसंगंहृदिनिधायाह ॥ पदार्थत्वादिनेति ॥ अयंचहेतुर्वक्ष्यमाणातिप्रसंगद्वयेपिबोध्यः । मृत्कलत्रकंटकादृष्टांताः ॥ अदृश्यत्वमिति ॥ ब्रह्मवदितिशेषः ॥ घटवृत्तित्वादिनेति ॥ दृश्यत्वंप्रातिभासिकत्वाख्यमिथ्यात्वव्याप्यंन ।

गंधवद्द्रव्यस्यभूतत्वेनाऽपृथिवीत्वं पदार्थत्वादिनाऽभिमतस्यानन्नत्वं सुखस्यनिरुपाधिकेष्टत्वाभावः दुःखस्यनिरुपाधिकानिष्टत्वाभावः असद्वैलक्षण्येनशुक्तिरूप्यस्यापिसत्यत्वं अप्रातिभासिकत्वादिनाप्रपंचस्यादृश्यत्वं घटवृत्तित्वादिनादृश्यत्वस्यमिथ्यात्वाव्याप्यत्वंच स्यादितिव्यावहारिक्यपिव्यवस्थानस्यात् । नह्यत्रप्रत्यक्षबाधादन्योदोषोऽस्ति ॥ प्रत्यक्षस्यानुमानबाध्यत्वेबाधकं ॥ १२ ॥ यदिचाक्षंशब्दबाध्यंतर्हिजैमिनिनातस्माद्धूमएवाग्नेर्दिवाददृशेनार्चिरित्याद्यर्थवादस्य

घटवृत्तित्वाद्घटत्ववत् । घटादीनांव्यावहारिकतयाप्रातिभासिकत्वापरपर्यायमिथ्यात्वव्याप्यत्वंघटवृत्तित्वादेर्नास्तीतिदृश्यत्वादिहेतोरपिशुक्तिरजतादौतन्नस्यादित्यर्थः ॥ ७ ॥ इतिप्रत्यक्षस्याऽनुमानबाध्यत्वेबाधकविवरणं ॥ १२ ॥ ७ ॥ तस्माद्धूमएवाग्नेरिति ॥ प्रमाणलक्षणेऽर्थवादाधिकरणे "तस्माद्धूमएवाग्नेर्दिवाददृशेनार्चिस्तस्मादर्चिरेवाग्नेर्नक्तंददृशेनधूम" इत्य

र्थवादयोर्दिवाप्यर्चिर्दर्शनान्नक्तमपिधूमदर्शनाद्दृ(ष्टिवि)ष्टविरोधेनाप्रामाण्यं "शास्त्रदृष्टविरोधाच्चे" तिसूत्रेणपूर्वपक्षयित्वादि
वानक्तंचार्चिर्धूमयोर्दर्शनशब्दोगौणइति "गुणवादस्त्वि" तिसिद्धांतसूत्रेणदृष्टविरोधःसमाहितः । गौणतानिमित्तंच "दूरभूय
स्त्वादि" तिसूत्रेणोक्तंयथादिवाधूमोदूरस्थैर्भूम्नादृश्यतेनतथार्चिःरात्रौचयथाअर्चिर्दूरस्थैर्भूम्नादृश्यतेनतथाधूमः । अतोनदृष्ट
विरोधादप्रामाण्यमिति ॥ अदितिर्द्यौरिति ॥ प्रमाणलक्षणेमंत्राधिकरणे "अदितिर्द्यौरदितिरंतरिक्षमदितिर्मातासपितास
पुत्र" इतिमंत्रस्यएकस्याअदितेःपरस्परभिन्नद्युगगनाद्यनेकात्मकत्वस्यदृष्टविरोधेनार्थविवक्षायाअयोगादप्रामाण्यमिति "विप्रति

अदितिर्द्यौरित्यादिमंत्रस्यचदृष्टविरोधेनाप्रामाण्येप्राप्तेतदविरोधाय "गुण
वादस्तुगुणादविप्रतिषेधःस्यादि" त्यादिनागौणार्थतानोच्येत । तत्सिद्धि
रित्यादितत्सिद्धिपेटिकयाच "यजमानःप्रस्तर" इत्यादेर्गौणार्थतानोच्येत ।

षेधादि" तिसूत्रेणपूर्वपक्षयित्वा "गुणादविप्रतिषेधःस्यादि" तिसिद्धांतसूत्रेणान्तरिक्षादिवत्सुखंकरत्वादिनाद्युशब्दादीनांगौ
णार्थत्वमंगीकृत्यदृष्टविरोधःसमाहितः । तदेतत्सर्वंशब्दस्यप्रत्यक्षबाधकत्वेविरुध्येत मुख्यार्थपरत्वमेवस्यादित्यर्थः ॥ तत्सि
द्धिरित्यादितत्सिद्धिपेटिकयेति ॥ एकार्थप्रतिपादकानेकाधिकरणं(समूहः)संग्रहःपेटिकेत्युच्यते । मीमां(सकशा)साशास्त्र
प्रसिद्धोयंशब्दः । प्रमाणलक्षणेनामधेयपादे "तत्सिद्धिजातिसारूप्यप्रशंसाभूमलिंगसमवाया" दितिसूत्रेण "यजमानःप्रस्तरः

अग्निर्वैब्राह्मणः आदित्योयूपः अपशवोवाअन्येगोअश्वेभ्य” इतिश्रुतिषुप्रस्तरस्ययज्ञसाधनभूतदर्भमुष्टिविशेषस्ययजमानत्वं ब्रा
ह्मणस्याग्नित्वं यूपस्यादित्यत्वं गवाश्वव्यतिरिक्तानांअजादीनामपशुत्वं प्रत्यक्षविरुद्धमितितत्परिहारायप्रस्तरादिषुयजमानादि
शब्दागौणाइति तेषांप्रवृत्तिनिमित्तभूतागुणाःप्रदर्शिताः । तत्रयजमानशब्दस्यप्रस्तरेप्रवृत्तौ(तत्सिद्धिः)तत्कार्यकरत्वंगुणः । उ
भयोरपियज्ञसाधनत्वेनएककार्यकरत्वात् । ब्राह्मणेऽग्निशब्दप्रवृत्तौ(जातिः)जन्मम्कप्रभवत्वंगुणः । “ब्राह्मणोस्यमुखमासीत्
मुखादिंद्रश्चाग्निश्चे” तिब्राह्मणाग्न्योर्मुखजत्वश्रवणात् । यूपेआदित्यशब्दस्यप्रवृत्तौ आज्यांजननिमित्तमौज्वल्यंगुणः । तदेवसा
रूप्यमित्युक्तंसूत्रे । यद्यपितत्सिद्ध्यादिकमपिसारूप्यमेव । तथापिइदंचक्षुर्ग्राह्यंसारूप्यमितिविशेषात्तथोक्तं । अपशुशब्दस्याजा

त्वयाचप्रत्यक्षाविरोधायतत्त्वंपदयोर्लक्षणानोच्येत । श्रुतिविरोधात्प्रत्यक्षस्यैवाप्रामाण्यसंभवात् ।

एतेनाद्वैतवाक्यमनन्यपरत्वान्नामुख्यार्थंप्रस्तरवाक्यादिकंतुअन्यपरम्मितिवाचस्पत्युक्तंनिरस्तं ।

दिषुप्रवृत्तौगवादीनांप्रशंसानिमित्तं । पशुशब्देनगवाश्वगतेनोपकारातिशयेनप्रशस्तत्वेलक्षितेनञातदभावःपश्वंतरेषुबोध्यते ।
यथोक्तं । “गवाश्वादिगतांपूर्वमुपादायप्रशस्ततां । तदभावोन्यपश्वादौनञ्समासेनबोध्यत” इति भूमलिंगसमवायोदाहरणा
नितुग्रंथगौरवभयान्नप्रदर्श्यंते । एतावतैवचारितार्थ्यात् । यथोक्तं “तत्सिद्धिजातिसारूप्यप्रशंसालिंगभूमभिः । षड्भिःसर्वत्रश
ब्दानांगौणीवृत्तिःप्रकल्पिते” ति ॥ प्रत्यक्षाविरोधायेति ॥ सार्वज्ञादिविशिष्टदुःखादिविशिष्टयोरैक्यस्यप्रत्यक्षविरुद्धत्वात्
तदविरोधायेत्यर्थः । लक्षणा सार्वज्ञादिभागत्यागेनेतिशेषः ॥ अनन्यपरत्वादिति ॥ अद्वैतेतात्पर्यलिंगानांसत्त्वेनाद्वैतव्य

तिरिक्तेऽर्थेतात्पर्याभावात्तत्रैवतात्पर्यं । प्रस्तरादिवाक्येतुतात्पर्यलिंगाभावेनयजमानाभेदेनतात्पर्यं । किंनामान्यत्रैवतत्कार्यंका रित्वादावित्यर्थः । वाक्यस्यैकत्रतात्पर्यतदभावयोर्मानांतराविरोधतदभावयोरेवप्रयोजकत्वं नतात्पर्यलिंगसत्त्वासत्त्वयोःव्यभि चारादित्याह ॥ सत्यपीति ॥ मानांतरविरोधे प्रत्यक्षरूपमानांतरविरोधे ॥ सोमेनेति ॥ सोमेनयागेनेष्टंभावयेदितितदर्थः । एवंचसोमलतायायागाभेदःप्रत्यक्षेणविरुद्धइत्यर्थः । अनन्यपरत्वस्य प्रतीतार्थव्यतिरिक्तार्थांतरेतात्पर्याभावस्यायोगादित्यर्थः ।

सत्यपितात्पर्यलिंगेमानांतरविरोधेप्रस्तरादिवाक्यवत्सोमेनयजेतेत्यादिवचानन्यपरत्वस्यैवा योगात् । नहिकुरूपांअशूरंचोद्दिश्यअहोदर्शनीयेतिसिंहइतिचशतकृत्वःप्रयुक्तमपिवा क्यंवाच्यार्थपरंभवति । नवातत्वमसिवाक्यंषड्विधतात्पर्यलिंगोपेतमपिमानांतरविरुद्धंवा च्यार्थपरं । किंचोपक्रमोपसंहारादिकंहिप्रत्येकंतात्पर्यलिंगं अस्तिचप्रस्तरादिवाक्येऽपूर्वता ।

सत्यपितात्पर्यलिंगेमानांतरविरोधेस्वार्थेतात्पर्यंनास्तीत्येतदृष्टांतांतरेणोपपादयति ॥ नहीति ॥ दर्शनीया सुरूपा । शतकृत्वः शतवारं । शतकृत्वइत्यभ्यासरूपतात्पर्यलिंगसद्भावोक्तिः ॥ प्रयुक्तमपीति ॥ आप्तवाक्यमपीत्यर्थः । प्रत्यक्षविरोधस्तुस्पष्टः ॥ वाच्यार्थेति ॥ विशिष्टैक्यरूपेत्यर्थः । त्वन्मतइतिशेषः । ननुप्रस्तरादिवाक्यवदितिपूर्वोक्तोदृष्टांतोनयुक्तः । तत्रतात्पर्य लिंगस्यैवाभावादित्यतआह ॥ अस्तिचेति ॥ उपक्रमादीनांषण्णामपिसंभूयैवतात्पर्यलिंगत्वान्नापूर्वतामात्रंतात्पर्यलिंगमित्यत

उक्तंउपक्रमेत्यादि । किंचोपक्रमादीनांप्रत्येकमेवतात्पर्यलिंगत्वंवक्तव्यंनतद्बाहुल्यस्यातिप्रसंगादित्याह ॥ त्वत्पक्षेचेति ॥ बहुप्रमाणसंवादस्यास्मन्मतेदार्ढ्यहेतुत्वात्त्वत्पक्षेचेत्युक्तं ॥ एकलिंगेति ॥ उपक्रमरूपेत्यर्थः । लिंगांतरं तत्रैवप्रवर्तमानमुपसंहारादिकं । तत्रदृष्टांतःप्रत्यक्षसिद्धइति । प्रत्यक्षसिद्धेभेदेप्रवर्तमानायाभेदश्रुतेर्यथानुवादकत्वमुच्यतेतथेत्यर्थः । तथाचैकलिंगसिद्धेतात्पर्येलिंगांतरस्यानुवादकत्वाभावेभेदश्रुतेरप्यनुवादकत्वंनस्यादित्याशयः ॥ अन्यशेषत्वादिति ॥ यज्ञोपयुक्तार्थप्र

त्वत्पक्षेचप्रत्यक्षसिद्धेभेदेश्रुतिरिवैकलिंगसिद्धेतात्पर्येलिंगांतरमनुवादकमेवे तिकिंतद्बाहुल्येन । यच्चोक्तंवाचस्पतिना प्रस्तरादिवाक्यमन्यशेषत्वादमुख्यार्थं अद्वैतवाक्यंतुनतथा । उक्तंहिशाबरभाष्ये "नविधौपरःशब्दार्थ" इति । तन्न । अन्यशेषेपिप्रत्यक्षाद्यविरुद्धेलोके "इयंगौःक्रय्याबहुक्षीरे"त्यादौ

तिपादकत्वादित्यर्थः ॥ नतथेति ॥ (स्वप्राधान्येन)स्वातंत्र्येणाद्वैतप्रतिपादकत्वादनन्यशेषमित्यर्थः । विधिवाक्यरूपमितियावत् ॥ नविधाविति ॥ विधौ विधायकेप्रधानवाक्ये । परः प्रतीयमानवाक्यार्थातिरिक्तोन्योवाक्यार्थोनास्तीत्यर्थः । अमुख्यार्थत्वेऽन्यशेषत्वंनप्रयोजकं किंनाम प्रत्यक्षविरोधएव । अन्यशेषत्वेपिप्रत्यक्षविरोधाभावेलोकेवेदेचमुख्यार्थत्वस्यैवदर्शनादित्याह ॥ अन्यशेषेपीति ॥ कुतःक्रय्या यतोबहुक्षीरेत्यर्थः । इयंगौःक्रय्येत्यस्यशेषभूतेबहुक्षीराक्रयपत्याऽनवद्यप्रजेत्यादि

वाक्येप्रत्यक्षविरोधाभावेनप्रतीयमानबहुक्षीरादिसंसर्गपरत्वेनमुख्यार्थत्वात् कामधेनुरितिव्यतिरेकदृष्टांतः । यथाइयंगौःक्रय्या
यतःकामधेनुरित्यत्रकामधेन्वभेदस्यप्रत्यक्षसिद्धायांगविबाधितत्वेनयथाऽमुख्यार्थत्वंकल्प्यतेतथानेत्यर्थः ॥ वेदेपीति ॥ "त
स्यहिरण्यंदक्षिणे" तिहिरण्यदक्षिणाविधिशेषे "सोरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्यरुद्रत्वं यदश्रुअश्रीयततद्रजतमभवत्तस्माद्रजतमद
क्षिण्यमश्रुज" मित्यादिष्वपिप्रतीयमानसंसर्गेदक्षिणाभावरूपवाक्यार्थेतात्पर्यंविनारजतनिंदाया असिद्धेःप्रत्यक्षविरोधाभावात्प्र
तीयमानसंसर्गपरत्वरूपमुख्यवृत्तिरेवाश्रीयतइत्यर्थः॥ प्रस्तरादीति ॥ व्यतिरेकदृष्टांतः । यथाप्रत्यक्षविरोधात्प्रस्तरादिवा

"कामधेनु" रित्यादाविवाऽमुख्यवृत्तेर्वेदेपि "सोरोदीदि" त्यादौप्रस्तरादिवाक्यइवामुख्यवृत्तेरना
श्रयणात् २ अनन्यशेषेपि "सोमेनयजेते" त्यादौवैयधिकरण्येनाऽन्वयेविरुद्धत्रिकद्वयापातात्

क्येऽमुख्यवृत्तिर श्रीयतेतथानेत्यर्थः । एवमेवमुख्यार्थत्वेऽनन्यशेषत्वंनप्रयोजकं किंनाम प्रत्यक्षाविरोधएवं । अनन्यशेषत्वे
पिप्रत्यक्षविरोधेऽमुख्यार्थत्वस्यस्वीकारादित्याह ॥ अनन्यशेषेपीति ॥ सोमेनयजेतेति ॥ प्रमाणलक्षणेनामधेयपादेचिंति
तं "सोमेनयजेते" तिश्रूयते तत्रलतारूपेणसोमेनयागंभावयेत् यागेनचेष्टंभावयेदितिवैयधिकरण्येनान्वयोवासोमेनयागेनेष्टं
भावयेदितिसामानाधिकरण्येनान्वयोवेतिसंदेहेसोमलतायागयोरैक्याभावेनसामानाधिकरण्यायोगाद्वैयधिकरण्येनान्वयइतिपू
र्वपक्षः । सिद्धांतस्तुवैयधिकरण्येनान्वयेपिसोमेनयागंभावयेद्यागेनेष्टंभावयेदितिवाक्यभेदापत्तेः । तथाविरुद्धत्रिकद्वयमापद्य

ते । तथाहि । सोमेनयागंभावयेदित्यत्रयागंभावयेदितियत्तत्सोमेनेतिसोमरूपगुणविधानेयागेकर्मत्वानुबंधि प्रधानत्वं अनुवाद्यत्वं उद्देश्यत्व मितित्रिकं तथासोमेकरणत्वानुबंधि गुणत्वं विधेयत्वं उपादेयत्वं चेतित्रिकमस्ति । यागेनचेष्टंभावयेदित्यत्रतु यागस्यकरणत्वेनपूर्वकर्मत्वानुबंधित्रिकवतएवतद्विरुद्धकरणत्वानुबंधित्रिकवत्त्वप्राप्तेः । अतोवैयधिकरण्येनान्वयायोगात्सामानाधिकरण्येनान्वयः । तत्रचप्रत्यक्षविरोधःसमायाति । यजेःसोमलतारूपत्वाभावात् । अतःप्रत्यक्षाविरोधायमत्वर्थलक्षणया

सामानाधिकरण्येनान्वयेप्रत्यक्षाविरोधायसोमवतायागेनेतिमत्वर्थलक्षणायाः
विचारविधायकेचजिज्ञासासूत्रेतद्विजिज्ञासस्वेत्यादिश्रुतौचप्रत्यक्षाविरोधायजिज्ञा
साशब्देनविचारलक्षणायाःसर्वंखल्विदंब्रह्मेत्यादौअमुख्यार्थतायाश्चस्वीकृतत्वाच ।
सर्वस्यापिवाक्यस्यावाच्येब्रह्मणिलक्षणायाएवेष्टत्वेनामुख्यार्थत्वनिषेधायोगाच

सोमद्रव्यवतायागेनेष्टंभावयेदित्यर्थांगीकारेणलक्षणयाऽमुख्यार्थांगीकारादित्यर्थः ॥ श्रुतौचप्रत्यक्षाविरोधायेति ॥ इच्छायाविधेयत्वस्यानुभवरूपप्रत्यक्षविरुद्धत्वात्तदविरोधायेत्यर्थः ॥ सर्वमिति ॥ घटादेर्ब्रह्माभेदस्यबाधितत्वादित्यर्थः । अनन्यशेषत्वादमुख्यार्थंब्रह्माद्वैतवाक्यंनेतिनिषेधोनयुक्तइत्याह ॥ सर्वस्यापीति ॥ मुख्यार्थत्वेवाच्यत्वापत्त्यालक्षणायांअंगीकारेणामुख्यार्थतैवांगीकृतेत्यर्थः । अद्वैतवाक्यस्यविधिवाक्यरूपत्वान्नतत्रलक्षणायुक्तेतिचेन्न । लक्षणाबीजसद्भावेविधिवाक्ये

पिलक्षणाआवश्यकीत्याह ॥ अन्वयेति ॥ गंगायांघोषइत्यत्रान्वयानुपपत्तिः । भोजनसमयेयष्टीःप्रवेशयेत्यादौतात्पर्यानुपपत्तिः । तर्हि "नविधौपरःशब्दार्थ" इतिशाबरवचनविरोधइत्यतआह ॥ शाबरेति ॥ कयोश्चिदनुवादकविधायकयोर्वाक्ययोर्मध्येअनुवादकस्यमुख्यार्थत्वायविधायकवाक्येलक्षणानन्याय्या । किंनाम । विधायकानुसारेणानुवादएवामुख्यार्थइत्येवंपरं । नतुसर्वत्रापिविधिवाक्येलक्षणैवनास्तीत्येवंपरमित्यर्थः ॥ ७ ॥ प्रत्यक्षस्यशब्दबाध्यत्वेबाधकविवरणं ॥ १२ ॥ ७ ॥

अन्वयानुपपत्तेस्तात्पर्यानुपपत्तेर्वालक्षणाबीजस्याविध्यविधिसाधारण्याच्च । शाबरवचनं तुअनुवादमुख्यार्थत्वायविधौलक्षणानयुक्तेत्येवंपरं । तस्मान्नप्रत्यक्षंशब्दबाध्यं । तदुक्तं "यजमानप्रस्तरत्वंयथानार्थःश्रुतेर्भवेत् । ब्रह्मत्वमपिजीवस्यप्रत्यक्षस्याविशेषत "इति ॥ प्रत्यक्षस्यशब्दबाध्यत्वेबाधकं ॥ १३ ॥ यत्तूक्तंवाचस्पतिना पूर्वस्यप्रत्यक्षस्यपरेणागमेनापच्छेदन्यायेनबाधइति तन्न । नह्यस्माभिःपूर्वत्वमात्रेणप्रत्यक्षस्यबाधकतोक्ता किंतूपजीव्यत्वेन

परेणेति॥प्रत्यक्षसिद्धजीवादिधर्मिकत्वादित्यर्थः ॥ अपच्छेदन्यायेनेति ॥ षष्ठेचिंतितं । "पौर्वापर्येपूर्वदौर्बल्यंप्रकृतिवत्" । "अध्वर्युंप्रस्तोतान्वारभतेप्रस्तोतारंप्रतिहर्ताप्रतिहर्तारमुद्गाताउद्गातारंब्रह्मातंयजमान" इत्यादिश्रुत्याविहितस्यबहिष्पवमानंप्रसर्पतांप्रस्तोत्रादीनांअध्वर्य्वाद्यन्वारंभस्यविच्छेदेसतिप्रायश्चित्तविशेषाःश्रूयंते । बहिष्पवमानंप्रसर्पतांमध्ये "यदिप्रस्तोतापच्छिद्या

द्ब्रह्मणेवरंदद्याद्यजमानःयदिप्रतिहर्ताऽपच्छिद्यात्तर्हिसर्ववेदसंदद्यात्यद्युद्गाताऽपच्छिद्याददक्षिणंयज्ञमिष्ट्वातेनपुनर्यजेततत्रतद्द्याद्यत्पूर्वस्मिन्दास्यन्स्यादि" ति । तत्रक्रमेणप्रतिहर्त्रुद्गात्रोरपच्छेदेकिंपूर्वनिमित्तकंसर्वस्वदक्षिणारूपंप्रायश्चित्तंकार्यंउतोत्तरनिमित्तकोऽदक्षिणाकोयागःकार्यइतिसंशयेपूर्वस्यासंजातविरोधित्वेनप्रबलत्वात्प्रतिहर्त्रपच्छेदनिमित्तकंसर्वस्वंदक्षिणारूपंप्रायश्चित्तंकार्यमितिपूर्वपक्षे "नानुपमृद्यपूर्वंतद्विरोध्युत्तरमुत्पत्तुमर्हती" तिन्यायेनपूर्वोपमर्देनपरप्राबल्यस्यैवन्याय्यत्वादुद्गात्रपच्छेदनिमित्तकोऽदक्षिणाकोयागएवकार्यइतिपरेणपूर्वस्यबाधइतिसिद्धांतः ॥ नचापच्छेदइति ॥ प्रतिहर्त्रपच्छेदउद्गात्रपच्छेदस्योप

नचापच्छेदेपूर्वमुपजीव्यं । किंचप्रतिहर्त्रुद्गात्रोःक्रमेणापच्छेदेप्रतिहर्त्रपच्छेदनि
मित्तसर्ववेदसदानस्यपरेणोद्गात्रपच्छेदनिमित्तादक्षिण्येनबाधेपिनात्यंतबाधः प्र
तिहर्तृमात्रापच्छेदेद्वयोरपियुगपदपच्छेदेक्रमेणापच्छेदेपिप्रतिहर्त्रपच्छेदस्यपश्चात्त्वे
च "यदिप्रतिहर्तापच्छिद्यात्तर्हिसर्ववेदसंदद्यादि" तिशास्त्रप्रामाण्यसंभवात् ।

जीव्योनैवंभवति । येनपरेणोपजीवकेनपूर्वस्योपजीव्यस्यापच्छेदनयेबाधदर्शनात्प्रकृतेपितथास्यादित्युच्येतेत्यर्थः ॥ अत्यंतबाधइति ॥ विषयांतरेप्यनवकाशेनसर्वथाऽप्रामाण्यरूपइत्यर्थः । कुतोनात्यंतबाधइत्यतआह ॥ प्रतिहर्त्रिति ॥ प्रतिहर्तृमात्रापच्छेदेयदिप्रतिहर्तापच्छिद्येततदासर्ववेदसंदद्यादितिशास्त्रप्रामाण्यसंभवादित्यन्वयः ॥ क्रमेणेति ॥ प्रतिहर्त्रुद्गात्रोःक्रमेणापच्छेदेपियदाप्रतिहर्त्रपच्छेदःपश्चात्तनोभवतितदापरेणपूर्वबाधांगीकारात्सर्ववेदसंदद्यादितिशास्त्रस्यप्रामाण्यसंभवादित्यर्थः ।

ननुप्रतिहर्त्रुद्गात्रोर्युगपदपच्छेदेकथंसर्ववेदसंदद्यादितिशास्त्रप्रामाण्यसंभवइत्यतआह ॥ अतएवषष्ठइति ॥ यतोयुगपदपच्छेदेपिसर्ववेदसंदद्यादितिशास्त्रप्रामाण्यसंभवोऽतएवेत्यर्थः ॥ विकल्पउक्तइति ॥ नात्यंतबाधेनाप्रामाण्यमित्यर्थः । षष्ठेऽध्यायेचिंतितंतत्रविप्रतिषेधाद्विकल्पःस्यात्प्रतिहर्त्रुद्गात्रोर्युगपदपच्छेदे तन्निमित्तकंसर्वस्वदानादक्षिण्यरूपंनैमित्तिकद्वयंसमुच्चीयते उतविकल्पइतिसंशयेपुनर्यजेतेतिप्रयोगद्वयसद्भावेनपूर्वस्मिन्प्रयोगेऽदक्षिणत्वमुत्तरस्मिन्सर्वस्वदानमित्युभयस्यापिसंभवात्समुच्चयइतिपूर्वपक्षः । यस्मिन्प्रयोगेनिमित्तंतस्यैवांगंनैमित्तिकंनप्रयोगांतरेतस्यावकाशसंभवइति एकस्मिन्नेवप्रयोगेद्वयमाप्रतितं ।

अतएवषष्ठे "तत्रविप्रतिषेधाद्विकल्पःस्यादि" त्यधिकरणेद्वयोर्युगपदपच्छेदेविकल्पउक्तः॥ किंच "यद्युद्गाताजघन्यःस्यात्पुनर्यज्ञेसर्ववेदसंदद्यादि" त्यधिकरणेउद्गात्रपच्छेदस्यप्रतिहर्त्रपच्छेदात्परत्वेउद्गात्रपच्छेदनिमित्तकंप्रथमप्रयोगंदक्षिणाहीनंसमाप्यकर्तव्येज्योतिष्टोमस्यद्वितीयप्रयोगे "तद्दद्याद्यत्पूर्वस्मिन्दास्यन्स्यादि"

तच्चविरुद्धमतोविकल्प्यतइतिसिद्धांतः । एवंप्रतिहर्त्रुद्गात्रोःक्रमेणापच्छेदेप्रतिहर्त्रपच्छेदनिमित्तस्यसर्वस्वदानस्यपरेणोद्गात्रपच्छेदेनबाधेपिनात्यंतबाधः । प्रकारत्रयेणापितच्छास्त्रप्रामाण्योपपत्तेरित्युपपाद्यइतोपिनात्यंतबाधःप्रयोगांतरेनिक्षेपोपपत्त्यातच्छास्त्रप्रामाण्योपपत्तेरित्याह ॥ किंचेति ॥ षष्ठेस्थितं "यद्युद्गाताजघन्यःस्यात्पुनर्यज्ञेसर्ववेदसंदद्यात्" प्रतिहर्त्रुद्गात्रोःक्रमेणापच्छेदेयदोद्गात्रपच्छेदोजघन्यःपरःपश्चात्तनोभवतितदा "यद्युद्गाताऽपच्छिद्याददक्षिणंयज्ञमिष्ट्वातेनपुनर्यजेततत्रतद्दद्याद्यत्पूर्वस्मिन्दा

स्यन्स्यादि" तिश्रूयते । तत्रोद्गात्रपच्छेदनिमित्तकेप्रथमप्रयोगंदक्षिणाहीनंसमाप्यकर्तव्येज्योतिष्टोमस्यपुनःप्रयोगेतद्दद्यादितिश्रुतादक्षिणाकिंप्रस्तोत्रादिप्रसर्पणाधिकरणीभूतपूर्वक्रतुसंकल्पकालेयादित्सिताद्वादशशतरूपासैववा । उतप्रतिहर्त्रपच्छेदेदित्सितासर्वस्वरूपावेतिसंशयेपूर्वस्मिन्दास्यन्स्यादित्युक्तत्वेनयाक्रतुस्वभावतःप्राप्ताद्वादशशतरूपासैवेतिप्राप्तेप्रथमंद्वादशशतंधनंदास्यन्नासीत्तत्परेणप्रतिहर्त्रपच्छेदनिमित्तेनसर्ववेदसेनबाधितमेवेतिपुनर्यज्ञेसर्वस्वदक्षिणैवदेया । नचसर्वस्वदक्षिणापिप्रतिहर्त्रपच्छेदात्परेणोद्गात्रपच्छेदनिमित्तकाऽऽदक्षिण्येनबाधितेतिवाच्यं । प्रतिहर्त्रपच्छेदनिमित्तकसर्वस्वदक्षिणायांःप्रयोगांतरेनिक्षेपोपपत्ते

तियाश्रुत्युक्तादक्षिणासापूर्वभाविप्रतिहर्त्रपच्छेदनिमित्तकपूर्वप्रयोगस्थसर्वस्वदित्सायाअबाधेन
सर्वस्वरूपैव नतुयाज्योतिष्टोमेनित्याद्वादशशतरूपासा तस्मान्नप्रतिहर्त्रपच्छेदस्यसर्वथाबाधः

रदक्षिण्येननसर्वथाबाधइतिसिद्धांतितं । प्रथमप्रयोगं बहिष्पवमानप्रसर्पणाधिकरणीभूतं ॥ नन्विति ॥ येनसर्ववेदसंदद्यादितिशास्त्रस्यप्रयोगांतरेनिक्षेपाभावेनाप्रामाण्यंस्यादितिभावः । इतिउद्गात्रपच्छेदनिमित्तकप्रयोगांतरेसर्वस्वदानेद्वादशशतदक्षिणायाअपिप्राप्तत्वेनतदंतर्भावादिज्ञातव्यं । यत्पूर्वस्मिन्नित्युक्तदक्षिणायाद्वादशशतरूपत्वेप्रतिहर्त्रपच्छेदनिमित्तकप्रायश्चित्ताकरणेनप्रत्यवायप्राप्तेः । अयंचविचारउद्गात्रपच्छेदस्यप्रतिहर्त्रपच्छेदात्पाश्चात्यत्वएवसति नान्यथा । यदिचप्रतिहर्त्रपच्छेदाभावेपिउद्गातृमात्रापच्छेदएवजातस्तदापुनर्यजेत तत्रतंदद्याद्यत्पूर्वस्मिन्दास्यन्स्यादित्युक्तादक्षिणाद्वादशशतरूपैव नसर्वस्वरूपा ।

तस्याःप्रतिहर्त्रपच्छेदमात्रनिमित्तकत्वेनतदभावेयोगादिति ॥ प्रयोगांतरइति ॥ उद्गात्रपच्छेदनिमित्तकप्रथमप्रयोगंदक्षिणा
हीनंपरिसमाप्यप्रतिहर्त्रपच्छेदनिमित्तेनकर्तव्येज्योतिष्टोमस्यद्वितीयप्रयोगइत्यर्थः । इतोपिनसर्वस्वदानशास्त्रस्यबाधः । तथा
हि । यथाबदरफलेश्यामरक्तरूपयोःक्रमेणोत्पत्त्यनंतरंयःपूर्वंश्यामःसएवेदानींपाकेनरक्तइतिज्ञानयोर्यथाऽविरोधेनप्रामाण्यमेवा
स्ति । एवमेवयोद्वादशशतदक्षिणाधिकरणक्रतुःप्रतिहर्त्रपच्छेदेननिमित्तेनसर्वस्वदानविशिष्टतयाकर्तव्योऽभूत्सएवेदानीमुद्गात्र

किंतुप्रयोगांतरेनिक्षेपइत्युक्तं । उक्तंहिटुप्टीकायां "तस्यप्रयोगांतरेनिक्षेपःक्रियत" इति ।
अपिचैकस्मिन्नपिप्रयोगेक्रमिकाभ्यांनिमित्ताभ्यांकृतौतत्तन्नैमित्तिककर्तव्यतयोर्बदरफलेश्यामरक्त
रूपयोरिवक्रमेणोत्पत्तेरूपज्ञानद्वयवच्छास्त्रद्वयमपिप्रमाणमेव । उक्तंह्यपच्छेदाधिकरणे "नैमि
त्तिकशास्त्रस्यह्ययमर्थः निमित्तोपजननात्प्रागन्यथाकर्तव्योपिक्रतुर्निमित्तेसत्येवंकर्तव्य" इति ।

पच्छेदेननिमित्तेनादक्षिण्यविशिष्टतयाकर्तव्योजातइत्येवंतयोःसर्वस्वदानादक्षिण्यप्रतिपादकशास्त्रजन्यज्ञानयोःप्रामाण्यात्तज्ज
नकशास्त्रयोरपिप्रामाण्यमित्याह ॥ अपिचेत्यादिना ॥ क्रमिकाभ्यां प्रतिहर्त्रुद्गात्रपच्छेदरूपाभ्यां ॥ तत्तन्नैमित्तिकेति ॥
प्रतिहर्त्रपच्छेदनिमित्तकसर्वस्वदानवत्तयाकर्तव्यतायाःउद्गात्रपच्छेदनिमित्तकादक्षिण्यवत्तयाकर्तव्यतायाश्चक्रमेणोत्पत्तेरित्यर्थः
॥ अन्यथेति ॥ द्वादशशतदक्षिणावत्त्वेनेत्यर्थः ॥ निमित्तेसतीति ॥ प्रतिहर्त्राद्यपच्छेदरूपेनिमित्तेप्राप्तेसतीत्यर्थः ॥ एव

मिति ॥ सर्वस्वदक्षिणावत्त्वादिनाकर्तव्यइत्यर्थः । तथाचनसर्वथाऽप्रामाण्यमितिभावः ॥ अप्रामाण्यमिति ॥ (प्रामाण्य मेवेति) ॥ तथाचपूर्वस्मिन्नेकस्मिन्नेवक्रतौप्रकारद्वयेनकरणयोग्यतयोरुत्पन्नत्वेनतदुभयज्ञानस्यप्रामाण्यात्तज्जनकंतस्मिन्क्रतौस र्वस्वदानादक्षिण्याभ्यांकरणयोग्यताप्रतिपादकतज्ज्ञानजनकमितियावत् । शास्त्रद्वयंप्रमापमेवेत्यर्थः । प्राक्तथाभूतस्य श्याम तयाभूतस्य पश्चादन्यथाभावात् रक्ततयाभावात् यथाश्यामरक्तरूपेणबदरफलरूपार्थस्यैवतादृशत्वात्श्यामरक्तस्वरूपत्वात्तज्ज्ञा नयोर्नाप्रामाण्यंयथास्थितार्थावगाहित्वात् । एवंप्राक्तथाभूतस्यप्रतिहर्त्रपच्छेदनिमित्तकसर्वस्वदक्षिणावत्त्वेनक्रकरणयोग्यत्ववत्तः

ततश्चार्थस्यैवबदरफलस्येवश्यामरक्तरूपेणप्राक्तथाभूतस्यपश्चादन्यथा
भावा "त्पूर्वशास्त्रस्यप्रामाण्यमेव "न्नपूर्वशास्त्रस्याप्रामाण्यं । नहि
बदरफलेश्यामत्वविज्ञानंअनंतरस्यरक्तत्वस्यावगत्यामिथ्याभवतीति ।

क्रतुरूपार्थस्यैवपश्चादन्यथाभावातउद्गात्रपच्छेदनिमित्तकादक्षिण्येनकरणयोग्यतावत्तयाभावात्क्रतुरूपार्थस्यैवतादृशत्वात्सर्व स्वदक्षिणादक्षिण्यांकरणयोग्यतावत्स्वरूपत्वात्नैकस्मिन्क्रतौतदुभयज्ञानयोरप्रामाण्यं यथास्थितार्थावगाहित्वात् ततश्चनतज्ज नकशास्त्रयोरप्यप्रामाण्यमितिभावः । ननुएकस्मिन्नेवक्रतौप्रतिहर्त्रपच्छेदनिमित्तकसर्वस्वदक्षिणावत्त्वेनकर्तव्यत्वज्ञानंअनंतर भाविन्योद्गात्रपच्छेदनिमित्तकादक्षिण्यवत्तयाकर्तव्यतावगत्यामिथ्याकिंनस्यादित्यतआह ॥ नहीति ॥ विज्ञानं प्रागासीदि

तिविज्ञानं । अपच्छेदन्यायवैषम्यंप्रकृतेउपपाद्यतद्विषयंसंगृह्णाति ॥ पौर्वापर्यमिति ॥ केवलमितिशेषः । यत्रेतिश्रवणात्तत्रे
तिग्राह्यं । तथाचकेवलमुपजीव्योपजीवकभावरहितंपौर्वापर्यंयत्रास्ति तत्रापच्छेदनयोऽपच्छेदन्यायोभवेत् । नहिप्रतिहर्त्रुद्गा
त्रोःक्रमेणापच्छेदेपूर्वमुपजीव्यमित्यर्थः । प्रकृतेचप्रत्यक्षागमयोःपौर्वापर्येसत्यपिउपजीव्योपजीवकभावांगीकारात्ताभ्यांतन्न्याय
वैषम्यमितिभावः । तथाविरोधश्चयत्रास्तितत्प्रयुक्तंनियमात्अत्यंतंविषयांतरेऽनवकाशरूपंपूर्वाप्रामाण्यंचयत्रनास्तितत्रापच्छेद
नयोभवेत् । प्रतिहर्त्रुद्गात्रोःक्रमेणापच्छेदेतन्निमित्तकसर्वस्वदानादक्षिण्ययोर्विरोधोस्तितत्प्रयुक्तंपूर्वाप्रामाण्यंनियमान्नास्ति । स

तस्मात् पौर्वापर्यंविरोधश्चपूर्वाप्रामाण्यमेवच । नियमान्नास्तियत्रासावपच्छेदन
योभवेत् । नचैवंप्रकृतेप्रत्यक्षप्रामाण्यस्यावकाशोस्तीतिनापच्छेदन्यायः । एते
नसगुणसप्रपंचश्रुत्योर्निर्गुणनिष्प्रपंचश्रुतिभ्यामपच्छेदन्यायेनबाधइतिनिरस्तं।

र्ववेदसंदद्यादितिशास्त्रस्यप्रतिहर्तृमात्रापच्छेदादौसतिसावकाशत्वात् । प्रकृतेचप्रत्यक्षागमयोर्विरोधोस्ति । तन्निमित्तकंपूर्वस्यप्र
त्यक्षस्याप्रामाण्यंनियमान्नास्ति । विषयांतरेसावकाशत्वसंभवादितिवक्तव्यं । नह्येवंवक्तुंशक्यते । अनुमानविरोधेन्नसत्त्वग्राहि
णःप्रत्यक्षस्यसत्त्वरूपार्थंविनाविषयांतरेप्रामाण्यस्यावकाशाभावान्नापच्छेदन्यायावकाशः । नचप्रकृतेपिसत्त्वग्राहिणःप्रत्यक्षस्या
पिव्यावहारिकसत्त्वावगाहित्वेनसावकाशत्वमस्तीतिवाच्यं । सत्तात्रैविध्यस्योत्तरत्रदूष्यत्वादितिहृदयं ॥ एवमिति ॥ सर्ववेद
सशास्त्रवदित्यर्थः ॥ एतेनेति ॥ अपच्छेदन्यायवैषम्योपपादनेनेत्यर्थः ॥ सगुणेति ॥ सगुणश्रुतेर्निर्गुणश्रुत्यापच्छेदन्याये

नबाधः । निषेधरूपत्वेननिर्गुणश्रुतेः परत्वात् । तथासप्रपंचश्रुतेर्निष्प्रपंचश्रुत्यापरयाऽपच्छेदन्यायेनबाधइतिपरोक्तमप्येतेनैव निरस्तं । नह्यस्माभिः पूर्वत्वमात्रेणबाधकत्वमुच्यते किंतूपजीव्यत्वेन । नचापच्छेदेपूर्वमुपजीव्यमित्युक्तन्यायेनेत्यर्थः । यद्वा सर्वस्वदानशास्त्रवत्सप्रपंचादिश्रुतेरर्थांतरेऽवकाशाभावेनेत्यर्थः ॥ तत्परत्वादिति ॥ वैदिकं अद्वैतादिवाक्यं पूर्वस्य प्रत्यक्षस्य बाधकं । कुतः अद्वैतवाक्यस्यतत्परत्वात् । तस्मिन्नद्वैतेतात्पर्ययुक्तत्वात् । परत्वात् अपच्छेदन्यायेनपरत्वादित्यर्थः ॥

एतेनैव “तत्परत्वात्परत्वाच्चनिर्दोषत्वाच्चवैदिकं । पूर्वस्यबाधकंनायंसर्पइत्याप्तवाक्यवदि”
त्यानंदबोधोक्तंनिरस्तं । यतः “तत्परत्वमसिद्धत्वात्परत्वंव्यभिचारतः । निर्दोषताऽन्य
थासिद्धेःप्राबल्यंनैवसाधयेत्” । असिद्धंहिमानांतरविरोधेश्रुतेःतत्परत्वं । परत्वंतुप्रमानं
तरभ्रमेव्यभिचारि । दृश्यतेच “नक्त्वासेडि”तिपरंप्रति “मृडमृदे”त्यादिपूर्वंबाधकं ।

निर्दोषत्वाच्चेति ॥ अपौरुषेयत्वेनानाशंकितदोषत्वादित्यर्थः । आप्तवाक्यवत् यथाऽयंसर्पइतिप्रत्यक्षस्यबाधकमित्यर्थः । अद्वैतेतात्पर्याभावेचनिर्दोषत्वंनसंभवतीतिभावः । तत्परत्वं अद्वैततात्पर्ययुक्तत्वादित्ययंहेतुः प्राबल्यंनैवसाधयेत् । कुतः असिद्धत्वात् । अद्वैतेतात्पर्ययुक्तत्वस्यासिद्धत्वादित्यर्थः । असिद्धिमेवाह ॥ असिद्धंहीति ॥ द्वितीयस्यपरत्वहेतोर्व्यभिचारस्थलमाह ॥ परत्वंत्विति ॥ पुनःपरत्वस्यव्याकरणशास्त्रीयंव्यभिचारस्थलांतरमाह ॥ दृश्यतेचेति ॥ “मृडमृदगुधकुषक्लि

शवदवसःक्त्वा"। एभ्योधातुभ्यःपरःक्त्वाकित्स्यादितिक्त्वाप्रत्ययस्यकित्त्वंककारेत्संज्ञकत्वंविहितं। इदंचसूत्रंपूर्वं नक्त्वासेडिति परंपश्चात्त्वनंसूत्रं। सेड्धातवोऽनिड्धातवइतिद्विविधाधातवःसंति। तत्रसेट्क्त्वा सेड्धातोःपुरतःप्राप्तःक्त्वाप्रत्ययः कित्न इडागमो पेतःक्त्वाककारेत्संज्ञकोनस्यात्इत्येवंसेटःक्त्वाप्रत्ययस्यकित्त्वनिषेधःकृतइतिस्थितिः। तत्रमृडमृदेत्यादिनायत्क्त्वाप्रत्ययस्यकि त्त्वंविहितंतदनुपपन्नं। क्त्वाप्रत्ययस्यकित्त्वंस्वभावतएवसिद्धमितितद्विधानवैयर्थ्यात् असिद्धस्यैवविधेयत्वात् अतो"व्यर्थंसत्किं चिदिष्टंज्ञापयती"तिन्यायेन"नक्त्वासेडि"तिसेटःक्त्वाप्रत्ययस्ययःकित्त्वनिषेधःकृतस्तन्निषेधार्थत्वंमृडेत्यादिविधानस्यांगीकृतं। तथाचशास्त्रेपिपूर्वमेवपरस्यबाधकंदृष्टमितिपरत्वहेतोर्व्यभिचारित्वात्नप्राबल्यसाधकत्वमितिभावः। यथोक्तंवैयाकरणैः"स्वत एवकितःक्त्वायाःकिद्वाचोऽनर्थकत्वतः। सेटःक्त्वायाःकिन्निषेधनिषेधार्थत्वमास्थितमिति"। स्वतएव स्वभावतएव कितःककारे त्संज्ञकस्य क्त्वायाःक्त्वाप्रत्ययस्य किद्वाचः मृडेत्यादिसूत्रेणकित्त्वविधानस्य अनर्थकत्वतः व्यर्थत्वात् सेटःक्त्वायाःयःकिन्निषेधः कित्त्वनिषेधःनक्त्वासेडितिसूत्रेणकृतस्तन्निषेधार्थत्वमास्थितमंगीकृतंपाणिनिनेत्यर्थः। अयमेवाऽर्थःपुनःकारिकांतरेणसंगृहीतः। "कित्त्वंहिक्त्वोनिजंयन्नक्त्वासेडितिनिराकृतं। मृडेत्यादिविधानंतुपुनरुज्जीवयत्यद" इति। क्त्वःक्त्वाप्रत्ययस्य कित्त्वं निजं स्वाभाविकं अतोनविधेयमितिमृडेत्यादिसूत्रेणतद्विधानंतुकर्तृ नक्त्वासेडितिसूत्रेणयत्सेटःक्त्वायाःकित्त्वंनिराकृतं अदःकित्त्वं पुनरुज्जीवयति सेटःक्त्वायाःकित्त्वनिषेधनिषेधेनकित्त्वमेवपुनर्विधत्तइत्यर्थः।निर्दोषत्वाच्चेतिहेतोःनिर्दोषतान्यथासिद्धेरित्यन्यथा

सिद्धिरुक्ता तामुपपादयति ॥ निर्दोषत्वंत्विति ॥ अद्वैतादिवाक्यस्यस्वार्थेतात्पर्याभावेपिअर्थांतरेप्रामाण्येननिर्दोषत्वमन्यथा
सिद्धमितिनतस्यप्राबल्यहेतुत्वमित्यर्थः ॥ ७ ॥ इत्यपच्छेदन्यायवैषम्यविवरणं ॥ १४ ॥ व्यवस्थापकंवेति ॥ एतादृ
शस्थलेअक्षस्यलिंगबाध्यत्वं एतादृशस्थलेनेतिव्यवस्थापकंवक्तव्यमित्यर्थः । उक्तं व्यवस्थापकमुक्तमित्यर्थः ॥ लिंगेति ॥ स
र्ववेष्टनस्मृत्याश्रुतिरनुमीयतेयतोऽतोलिंगग्राह्यासर्ववेष्टनश्रुतिः । पदार्थत्वादिलिंगग्राह्यमनुष्णत्वं । "यजमानःप्रस्तर" इति

निर्दोषत्वंतुअर्थांतरेप्रामाण्येनान्यथासिद्धमिति ॥ ७ ॥ अपच्छेदन्यायवैषम्यं ॥ १४ ॥ एवंचाक्षस्य
लिंगादिबाध्यत्वेकालात्ययापदिष्टादेर्दोषताघात्याज्याव्यवस्थापकंवावक्तव्यं । अत्रोक्तंखंडने ।
तत्राक्षसिद्धस्पर्शनश्रुत्युष्णत्वायजमानत्वादिवल्लिंगशब्दग्राह्यसर्ववेष्टनश्रुत्यनुष्णत्वयजमानत्वा
दिकमपिव्यावहारिकं । इहत्वक्षसिद्धंसत्यत्वंव्यावहारिकं । लिंगशब्दग्राह्यंमिथ्यात्वंतुतात्विकं ।

शब्दग्राह्यंयजमानत्वमितिविवेकः । तथाचोष्णत्वप्रत्यक्षेणानौष्ण्यानुमानंबाध्यते । उभयोरपिव्यावहारिकत्वेनाक्षसिद्धव्यावहा
रिकौष्ण्यनिषेधरूपत्वादनुमानस्य । अतोनुमानमेवाक्षबाध्यं । समानविषयकत्वात् । समानविषयकत्वंनामतत्सिद्धसाध्यसमा
नसत्ताकवस्तुविषयकत्वंविवक्षितं । प्रकृतेचाक्षग्राह्यसत्त्वस्यव्यावहारिकतयाऽनुमानविषयस्यसत्त्वनिषेधरूपमिथ्यात्वस्यता
त्विकतयाभिन्नविषयकत्वादनुमानेनैवात्र(सन्घटइत्यादि)प्रत्यक्षंबाध्यं अतःसमानविषयकत्वेबाध्यबाधकभावः । भिन्नविषयत्वे

तुनेत्येवंव्यवस्थापकमस्तीत्यर्थः । अद्वैतं द्वितीयनिषेधरूपंमिथ्यात्वं ॥ शरणमिति ॥ तत्प्रतिपादकत्वादितियावत् । श्रुतिः नेहनानेत्यादिका । अनुमानंचग्राह्यं । व्यावहारिकसत्त्वग्राहिणोपजीव्यप्रत्यक्षेणविरोधान्नबिभेतीत्यर्थः ॥ किंवेति ॥ बाध्य बाधकभावमंगीकृत्यमिथ्यात्वग्राहिप्रमाणंतात्विकविषयकत्वाद्बाधकमेव नतुबाध्यं । बाध्यंतुप्रत्यक्षमेवेतिभावइत्यर्थः । अनु

एवंच "पारमार्थिकमद्वैतंप्रविश्यशरणंश्रुतिः । विरोधादुपजीव्येननबिभेतिकदाचने" ति । तत्र किंसत्यत्वमिथ्यात्वग्राहिणोर्व्यावहारिकतात्विकविषयकत्वाद्बाध्यबाधक(भावोने)तैवनेतिभावः. किंवामिथ्यात्वग्राहितात्विकविषयकत्वाद्बाधकमेवनतुबाध्यमिति । आद्येप्यनुमित्यादिकंकिमक्ष सिद्धव्यावहारिकसत्वस्याभावमगृहीत्वैवतदसिद्धस्यतात्विकसत्यत्वस्यैवाभावंगृह्णाति किंवात त्सिद्धस्यैवप्रतिपन्नोपाधौतात्विकमभावं । नाद्यः मिथ्यात्वश्रु(ते)त्यादेरप्रसक्तप्रतिषेधत्वापा तात् । अक्षसिद्धस्यसत्वस्यप्रतिपन्नोपाधावभावाग्रहणेतस्यतात्विकत्वापाताच्च । नद्वितीयः ।

मित्यादिकं मिथ्यात्वावगाह्यनुमित्यादिकमित्यर्थः । तदसिद्धस्य अक्षासिद्धस्य । तत्सिद्धस्यैव प्रत्यक्षसिद्धतात्विकसत्त्वस्यैव । मिथ्यात्वश्रुतेः तात्विकसत्त्वनिषेधपरायाः ॥ अप्रसक्तेति ॥ तात्विकसत्त्वस्यप्रत्यक्षासिद्धत्वेनाप्रसक्तत्वादित्यर्थः ॥ अक्ष सिद्धस्येति ॥ अक्षसिद्धसत्त्वाभावमगृहीत्वैवतदसिद्धसत्त्वस्याभावग्रहणेऽक्षसिद्धसत्त्वाभावग्राहकत्वाभावेनतस्याबाधितत्व

प्राप्त्याऽक्षसिद्धसत्त्वस्यतात्त्विकत्वंस्यादित्यर्थः ॥ तात्त्विकतदभावेति ॥ तात्त्विकोयःसत्त्वाभावःतद्ग्राहिणएवेत्यर्थः । तद्बा
धकत्वेन अक्षसिद्धसत्त्वबाधकत्वेन ॥ अबाधोक्त्वीति ॥ समानविषयकत्वप्राप्त्याऽबाधोक्त्ययोगादित्यर्थः ॥ उपजीव्येति॥
तथाच "मिथ्यात्वग्राहितात्त्विकविषयकत्वाद्बाधकमेवे" त्ययुक्तमितिभावः ॥ योगेवेति ॥ उपजीव्यप्रत्यक्षबाधितस्यापिता
त्त्विकत्वयोगइत्यर्थः । तात्त्विकादित्यतां तात्त्विकादित्याभेदं ॥ श्रुतिरिति ॥ "आदित्योयूप" इतिश्रुतिरित्यर्थः ॥ उपजी

प्रतिपन्नोपाधौतात्त्विकतदभावग्राहिणएवतद्बाधकत्वेनाबाधोक्त्ययोगात् । नांत्यः उपजीव्य
प्रत्यक्षबाधितस्यमिथ्यात्वस्यतात्त्विकत्वायोगात् । योगेवाऽनौष्ण्यमपितात्त्विकंस्यात् । एवं
च "आदित्योयूप" इत्यादावपि तात्त्विकादित्यतांयूपस्याश्रित्यशरणंश्रुतिः । विरोधादुपजी
व्येननबिभेतिकदाचनेतिस्यात् । नन्विदमनौष्ण्यमतात्त्विकविश्वांतर्गतेनजलाद्यनौष्ण्ये
नतुल्यस्वभावंचेन्नतात्त्विकं । नचेदद्वैतस्यैवनामांतरंस्यादितिचेत् न । विश्वमिथ्या
त्वमपिघटादितुल्यतयाक्षसिद्धेनाऽतात्त्विकेनरूप्यादिमिथ्यात्वेनसमस्वभावंचेन्नतात्त्विकं ॥

व्येनेति ॥ व्यावहारिकभेदग्राह्युपजीव्यप्रत्यक्षविरोधान्नबिभेतीत्यर्थः । योगेवानौष्ण्यमपितात्त्विकंस्यादित्युक्तंतदयुक्तमित्या
शंकते ॥ नन्विदमिति ॥ वह्नौसाध्यमानंतात्त्विकतयाभवद्भिरापाद्यमानंअनौष्ण्यमित्यर्थः । तुल्यंस्वभावं व्यावहारिकं ॥
नचेदिति ॥ अतात्त्विकजलाद्यनौष्ण्येनव्यावहारिकेणसमस्वभावंनचेत्तर्ह्यौष्ण्याभावस्तात्त्विकःप्राप्तः । तथाचास्मदभिमतता

त्विकद्वितीयाभावएवपर्यवसन्नइतितस्यैवेदंनामांतरमित्यर्थः । तथाचेष्टापत्तिरितिभावः । विश्वमिथ्यात्वं अनुमानेनत्वयासा
ध्यमानं । अतात्त्विकेन व्यावहारिकेण । नतात्त्विकं तथाचमिथ्यात्वस्यतात्त्विकत्वाभावेजगतःपारमार्थिकत्वसिद्धिरितिभावः ॥
नचेदिति ॥ प्रपंचनिष्ठमिथ्यात्वंअर्थक्रियानर्हरूप्यादिनिष्ठमिथ्यात्वसमस्वभावंनभवतिकिंत्वर्थक्रियाकारित्वाद्यविरोधिकिंचि
दस्तीत्यंगीक्रियमाणेब्रह्मभिन्नसत्यप्रपंचप्राप्त्याद्वैतस्यैवनामांतरंस्यात् । अद्वैतस्यैवनामांतरंस्यादित्येतत्प्रतिबंदीत्वेनोक्तं । वस्तु
तस्तुप्रपंचेमिथ्याभूतरूप्यादिवैलक्षण्यप्राप्त्यातत्स्वरूपोपमर्दकंनस्यात् । तथाचतत्स्वरूपसहिष्णोस्तत्प्रतिषेधत्वस्यपारिभाषिक

नचेत्द्वैतस्यैवनामांतरंस्यादितिसाम्यात् । ननुतात्त्विकत्वमात्रेणविल
क्षणमपितन्मिथ्यात्वलक्षणयुक्तमितिचेदिदमपितन्मात्रेणविलक्षणमपि
स्पर्शत्वव्याप्यजातिविशेषवदाश्रयत्वरूपानौष्ण्यलक्षणयुक्तमितिसमं ।

त्वापातादित्यत्रतात्पर्यमितिज्ञेयं । साम्याभावमाशंकते ॥ नन्विति ॥ विलक्षणं व्यावहारिकात्रूप्यमिथ्यात्वात् । तत् प्रपं
चनिष्ठंमिथ्यात्वं ॥ मिथ्यात्वेति ॥ प्रतिपन्नोपाधौनिषेधप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वलक्षणसत्त्वमात्रेणतत्रमिथ्यात्वमितिव्यपदि
श्यतइत्यर्थः । इदमपि वह्नौसाध्यमानानौष्ण्यमपि ॥ तन्मात्रेणेति ॥ तात्त्विकत्वमात्रेणविश्वांतर्गतव्यावहारिकजलाद्यनौ
ष्ण्यविलक्षणमपिअनौष्ण्यलक्षणयुक्तत्वादेवानौष्ण्यमितिव्यपदिश्यतइत्यर्थः । अनौष्ण्यंलक्षयति ॥ स्पर्शत्वेति ॥ स्पर्शत्व

व्याप्योयोजातिविशेषःशीतत्वंतद्वान्शीतस्पर्शःतदाश्रयोजलादिरनुष्णइत्युच्यतेतन्निष्ठधर्मत्वमेवानौष्ण्यमित्यर्थः । पुनर्व्यव स्थापकांतरंशंकते ॥ नन्विति ॥ प्रातिभासिकस्यमिथ्यात्वं प्रातिभासिकप्रतियोगिकप्रतिपन्नोपाधिनिषेधः ॥ व्यावहारिक स्येति ॥ व्यावहारिकप्रपंचप्रतियोगिकोनिषेधस्तात्विकःअतस्तात्विकनिषेधग्राह्यनुमानमेवव्यावहारिकसत्त्वावगाहिप्रत्यक्षस्य बाधकमितिभावः । प्रातिभासिकप्रतियोगिकोनिषेधएवव्यावहारिकइत्यस्यप्रतिबंदीमाह ॥ जलादीति ॥ मिथ्यात्वंनिषेधइ

ननुप्रातिभासिकस्यैवमिथ्यात्वंव्यावहारिकं व्यावहारिकस्यतुतात्विकमितिचेन्न । जलादिस्थ स्यप्रातिभासिकौष्ण्यस्याभावएवव्यावहारिकः अग्न्यादिस्थंस्यव्यावहारिकौष्ण्यस्यतुतात्वि कइत्यापातात् तस्मान्मिथ्यात्वंतात्विकंअनौष्ण्यंतुव्यावहारिकमितिव्यवस्थानयुक्ता । अ स्तुवासा तथापितात्विकंमिथ्यात्वानुमितिबाधेनसत्यत्वस्यव्याजहारिकत्ववत्व्यावहारि कानुष्णत्वानुमितिबाधेनौष्ण्यंनभोनैल्यवत्स्वार्थक्रिययासहस्वप्नवत्प्रातिभासिकंस्यात् ।

त्यव्याख्यानेऔष्ण्यस्याभावइतिप्रतिबंद्ययोगइतिमंतव्यं । व्यावहारिकप्रतियोगिकनिषेधस्तात्विकइत्यस्यापिप्रतिबंदीमाह ॥ अग्न्यादिस्थस्येति ॥ औष्ण्यस्यत्वित्यनंतरंअभावइतिवर्तते । खंडनकारोक्तांव्यवस्थांदूषयित्वोपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ मिथ्यात्वं लिंगशब्दग्राह्यं । व्यावहारिकं स्पर्शनश्रुत्युष्णत्वायजमानत्वादिवदित्यर्थः । सा व्यवस्था सत्यत्वस्य अक्षसिद्धस्य ॥ व्यावहारिकेति ॥ तात्विकमिथ्यात्वविषयकानुमितिबाधेनाक्षसिद्धस्यव्यावहारिकत्वेव्यावहारिकानुष्णत्वानुमितिबाधेना

क्षसिद्धमौष्ण्यंनभोनैल्यवत्प्रातिभासिकंस्यात् न्यायसाम्यादितिशेषः । नचौष्ण्यस्यप्रातिभासिकत्वेकरतलानलसंयोगाद्दाहाद्यर्थ क्रियानस्यादितिवाच्यं । अर्थक्रिययासहस्वप्नस्यवप्रातिभासिकत्वंतद्वत्दाहाद्यर्थक्रिययासहैवौष्ण्यंप्रातिभासिकमित्यर्थः । न चवह्नावनुमितिविषयभूतमनौष्ण्यंप्रातिभासिकमेवनव्यावहारिकमितिवाच्यं । तर्हिमिथ्यात्वानुमितिविषयभूतमिथ्यात्वमपिप्रा तिभासिकमेवनतात्विकमितिसमं । पुनर्व्यवस्थापकमाशंक्यनिषेधति ॥ तत्वेति ॥ उभयेति ॥ वादिप्रतिवादीत्यर्थः । तथा चप्रत्यक्षेणैवानुमानबाधः । सत्वबुद्धिप्रामाण्येनोभयसंमतिः । भवतांसंमतत्वेपिममासंमतेः । अतोत्रानुमानमेवप्रत्यक्षबाधक

तत्वप्रदीपिकायांतुऔष्ण्यधीप्रामाण्येउभयसंमतिः सत्वबुद्धौतुनेत्युक्तं तन्न । इहाऽसंमतौहेत्वभा वात् । तत्त्वशुद्धौतुमिथ्यात्वानुमितिःश्रुत्यनुगृहीतेतिनाक्षबाध्याइतरातुनेतितद्बाध्येत्युक्तं तन्न ।

मित्यर्थः ॥ इहेति ॥ सत्वंबुद्धिप्रामाण्यइत्यर्थः । पुनर्व्यवस्थापकांतरमाशंक्यनिषेधति ॥ तत्त्वशुद्धाविति ॥ इतरा अनु ष्णत्वानुमितिः श्रुत्यनुगृहीतानेत्यक्षबाध्येत्यर्थः ॥ मिथ्यात्वेति ॥ मिथ्यात्वानुमित्यनुग्राहिकाश्रुतिरनुवादकत्वेनाप्रमाणं । नचमिथ्यात्वस्याप्राप्तत्वाच्छ्रुतेस्तदनुवादकत्वायोगः । दृश्यत्वेनानुमितासत्यमिथ्यात्वानुवादित्वसंभवात् । नचानुमानप्राप्तानु वादकत्वंश्रुतेःकथमितिवाच्यं । यथावह्नौहिमनिवारणशक्तेरतींद्रियत्वेनप्रत्यक्षसिद्धत्वाभावात्अयंवह्निर्हिमनिवारणशक्तिमान् उद्भूतोष्णस्पर्शविशेषवत्त्वादित्याद्यनुमानसिद्धहिमनिवारणशक्त्यनुवादित्वं "अग्निर्हिमस्यभेषज"मितिश्रुतेर्दृष्टंतद्वदित्यर्थः ।

पुनर्व्यवस्थापकांतरमाशंक्यनिराचष्टे ॥ मिथ्यात्वेति ॥ अतोनाक्षबाध्येत्यर्थः । इतरा अग्न्यनौष्ण्यानुमितिर्नतर्कानुगृहीता तोबाध्येत्यर्थः ॥ उक्तंचेति ॥ अक्षबाधेनात्मक्षणिकत्वतर्काणामाभासत्वमित्यर्थः । ध्रुवे सति । लिंगं क्षणिकत्वसाधकंसत्त्वं ॥ प्रत्यक्षेति ॥ यतइतिशेषः । योऽहंपाकादिकर्ताऽभवंसोहमधुनाव्याख्याताभुवमितिस्थैर्यग्राहिप्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षसिद्धार्थविरु

मिथ्यात्वश्रुतेः(अग्निर्हिमस्यभेषज)मितिश्रुतेरनुमितवह्निमनिवारणशक्त्यनुवादित्ववद्
नुमितासत्यंमिथ्यात्वानुवादित्वोपपत्तेः। मिथ्यात्वानुमितिस्तर्कानुगृहीता इतरातुनेति
चेन्न । तर्काणांमिथ्यात्वानुमितिवदक्षबाधेनात्मक्षणिकत्वादितर्काणामिवाभासत्वा
त् । उक्तंचसुरेश्वरवार्तिकेबौद्धंप्रति । "प्रत्यभिज्ञायमानेर्थेतदेवेदमितिध्रुवे । लिंगमा
भासतामेतिप्रत्यक्षार्थविरुद्धदृगि."ति । नन्वनौष्ण्यस्यौष्ण्यनिरूप्यत्वात्तस्यचाग्न्यादा
वेवग्राह्यत्वात्तत्रतदभावानुमाबाधिता मिथ्यात्वंतुनसत्यत्वाभावः । किंतुभावांतरं ।

द्धार्थज्ञानजनकमित्यर्थः । मिथ्यात्वानुमितेरग्न्यनौष्ण्यानुमितिवैषम्यमाशंकते ॥ नन्विति ॥ तस्यचेति ॥ प्रतियोगिभूतौ ष्ण्यस्य । तत्र वह्नौ तदभावानुमा अनौष्ण्यानुमा । प्रतियोगिग्राहकतयोपजीव्येनप्रत्यक्षेणबाधितेत्यर्थः ॥ मिथ्यात्वंत्विति ॥ येनपक्षएवसत्यत्वरूपप्रतियोगिग्राहकतयोपजीव्येनप्रत्यक्षेणबाधःस्यादित्यर्थः । अभावत्वेपि सत्यत्वाभावत्वेपि प्रतियो

गिसत्त्वं तत्प्रतियोगिभूतसत्त्वं ॥ ब्रह्मणीति ॥ तथाचौष्ण्यस्यपक्षएवग्रहणवत्नसत्यत्वरूपप्रतियोगिज्ञानंपक्षएवापेक्षितं ये तपक्षएवप्रतियोगिग्राहकतयोपजीव्यप्रत्यक्षेणबाधःस्यादित्यर्थः । औष्ण्यप्रत्यक्षानौष्ण्यानुमित्योर्भिन्नविषयत्वाद्बाध्यबाधक भावएवनास्तीत्याह ॥ औष्ण्येति ॥ इहेति ॥ पक्षएवप्रतियोगिग्राहकत्वेनोपजीव्यत्वाभावेपीत्यर्थः । किंचमिथ्यात्वंनसत्य त्वाभावःकिंतुभावांतरमभावत्वेपिप्रतियोगिसत्त्वंब्रह्मणिप्रसिद्धमित्यत्रन्यायसाम्येनदोषमाह ॥ उष्णमात्रइति ॥ अयमर्थः ।

अभावत्वेपितत्प्रतियोगिसत्वंब्रह्मणिप्रसिद्धमितिचेन्न। औष्ण्यतदभावयोर्व्यावहारिकत्वतात्विक त्वाभ्यांप्रातिभासिकत्वव्यावहारिकत्वाभ्यांवाव्यवस्थोक्तेः। तत्रप्रतियोगिग्राहिणउपजीव्यत्वेइह चधर्म्यादिग्राहिणस्सुतरामुपजीव्यत्वाच्च। उष्णमात्रेशैत्यस्यउष्णविशेषेवानुष्णत्वस्यसाधनेऽबाधा पाताच्च। एतेनौष्ण्यात्यंताभावात्मकमनौष्ण्यंऔष्ण्यमिथ्यात्वरूपमेवेतितस्यतात्विकत्वेष्टेतिनिरस्तं।

अन्वयनौष्ण्यानुमितेर्नप्रत्यक्षबाधोयुक्तः । नचप्रत्यक्षेप्रतियोग्युष्णत्वग्राहकत्वेनोपजीव्यत्वाद्युक्तइतिवाच्यं । यदाप्रत्यक्षसिद्धं तेजःपक्षीकृत्यानुष्णत्वंसाध्यते तदाबाधोनस्यादेवं । प्रतियोगिभूतौष्ण्यंस्यचतेजोंतरेग्रहणसंभवेनपक्षएवग्रहणात् । अथवास र्वतेजःपक्षीक्रियते । ननुतर्ह्युष्णत्वंप्रतियोगिभूतंपक्षएवप्रत्यक्षेणज्ञातव्यमितितद्बाधःस्यादेवेतिचेत् स्यादेतदेवं यद्यनौष्ण्यंसा ध्येत नचैवं किंतुशैत्यंसाध्यते तथाचतस्यभावरूपत्वेननतत्रप्रतियोगिग्रहापेक्षा अतःप्रतियोगिग्राहकतयोपजीव्येनप्रत्यक्षेणत

त्राबाधापातादिति । योगेवानौष्ण्यमपितात्विकंस्यादितिपूर्वमापादितं । तदुपरिकेनचिदिष्टापत्तिःस्वग्रंथेप्रतिपादितास्तितामाशं क्यदूषयति ॥ एतेनेति ॥ एतेनेत्युक्तंविवृणोति ॥ शैत्यस्येति ॥ स्यादिदंयद्यनौष्ण्यंसाध्येत नह्येवं किंनाम शैत्यंसाध्यते तदानैवंवक्तुंशक्यं । शैत्यस्यभावरूपत्वेनऔष्ण्यात्यंताभावात्मकत्वाभावात् । अस्मभिरपियोगेवाशैत्यमपितात्विकंस्यादित्येवा पाद्यमानत्वान्नेष्टापत्तेरवकाशइतिभावः । संगृह्णाति ॥ तस्मादिति ॥ प्रत्यक्षोपजीविभिर्लिंगाद्यैः । स्वविरोधात् प्रत्यक्षविरो

शैत्यस्यातद्रूपत्वात् । तस्मात् " स्वतःप्रमात्वंप्रत्यक्षेलिंगाद्यैःस्वोपजीविभिः । स्व विरोधान्मृत्यवस्थामापन्नैनैवबाध्यते " ॥ ७ ॥ मिथ्यात्वानुमितेरग्निशैत्यानुमि तिसाम्यं ॥ १५ ॥ इदंरूप्यमितिप्रत्यक्षमपिनेदंरूप्यमितिसयुक्तिकबलवत्प्रत्यक्षे णबाध्यं । नतुयुक्त्यैव । गौरोहमित्याद्यपिममशरीरमितिबलवत्प्रत्यक्षबाध्यं

धात् मृत्यवस्थामापन्नैः प्रत्यक्षेविद्यमानंयत्स्वतःप्रामाण्यंतन्नैवबाध्यतइतिकारिकार्थः ॥ ७ ॥ मिथ्यात्वानुमितेरग्निशैत्या नुमितिसाम्यविवरणं ॥ १५ ॥ नन्विदंरूप्यमितिप्रत्यक्षंइदंरूप्यंनभवतिदाहच्छेदादिमत्त्वादितियुक्तिबाध्यंदृष्टमितिचेत्त त्राह ॥ इदंरूप्यमिति ॥ ननुगौरोहमितिअहंत्वगौरत्वयोःसामानाधिकरण्यप्रतीतेरात्मनःशरीराभेदावगाहिप्रत्यक्षंआत्मानश रीरंचेतनत्वादित्यादिभेदानुमानबाध्यंदृष्टमित्यतआह ॥ गौरोहमिति ॥ किंचममशरीरमितिसर्वसिद्धभेदप्रत्ययाच्चगौरोह

मितिनैक्याध्यासः किंतूपचारइत्याह ॥ कर्दमेति ॥ गौणं उपचारः । तथाचव्यवहारमात्रमेवेदंनज्ञानमित्यर्थः । "उपचार श्चकृष्णोहमपिकर्दमलेपने । वस्त्रस्ये"त्यनुव्याख्यानोक्तेः । ननूष्णंजलमितिप्रत्यक्षंनोष्णंजलंशीतत्वादित्याद्यनुमानबाध्यमि तिचेत्तत्राह ॥ उष्णमिति ॥ गौणं उपचारः । तथाचप्रत्यक्षस्यानुमानबाध्यत्वेगौरोहमुष्णंजलमितिउदाहरणद्वयमप्यऽयुक्त मित्याशयः । प्रौढिवादोयं । संयुक्तसमवायेनउष्णंजलंकृष्णंवस्त्रमित्यनयोःप्रत्यक्षयोःप्रमाणत्वादितिध्येयं । अतएवास्वरसा

कर्दमलिप्तेवस्त्रेकृष्णंवस्त्रमितिवद्गौणंवा उष्णंजलमित्यपिगौणमेवनतुलिंगादि बाध्यं । यद्वानिश्चितद्रव्यांतरसमभिव्याहाररूपदोषेणशंकिताप्रामाण्येनउ ष्णंजलमित्यनेनावकाशोदत्तेलिंगादिकंप्रवर्ततेनतुतल्लिंगादिबाध्यं । अहमिहै वास्मिसदनेजानानइत्यादितुप्रमाणमेव जीवस्याणुत्वात् नतुलिंगादिबाध्यं..।

दूषणांतरमाह ॥ यद्वेति ॥ जलेऔष्ण्याभावस्यस्पार्शनेनपूर्वमेव(सिद्धत्वात्निश्चि)निश्चितत्वात् । निश्चितंयद्द्रव्यांतरंअनुद्भू तरूपोद्भूतस्पर्शवत्तेजोरूपंतत्समभिव्याहाररूपदोषेणोष्णंजलमितिज्ञानंशंकिताप्रामाण्योपेतमेवजायते ततःपरंप्रवर्तमानंलिंगंबा धकमिवोच्यतइत्यर्थः । नन्वथापिअहमिहैवास्मिसदनेजानानइत्यात्माणुत्वग्राहिप्रत्यक्षं । आत्माविभुःसर्वत्रकार्योपलंभादित्य नुमानबाध्यंदृष्टमित्यतआह ॥ अहमिहैवेति ॥ अणुत्वादिति ॥ उत्क्रांतिगत्यागतीनांहेतूनांसकाशादणुरेवेत्युक्तेरित्यर्थः ।

ननुदीपज्वालैक्यग्राहिप्रत्यक्षंह्रस्वत्वदीर्घत्वादिविरुद्धधर्माधिकरणत्वान्नैकापूर्वोत्तरदीपज्वालेत्यनुमानबाध्यंदृष्टमितिचेत् तत्रवि
कल्पयामः । यत्रादौदीपोनिर्वापितःपश्चात्पुनरारोपितस्तत्रज्वालैक्यग्राहिप्रत्यक्षमित्युच्यते । अथवायत्रनिर्वापितारोपितोनभ
वति किंतुयथास्थितएवास्ति तत्रज्वालैक्यग्राहिप्रत्यक्षमित्युच्यते । आद्येआह ॥ निर्वापितेति ॥ नाशितेत्यर्थः ॥ भेदग्रा
हीति ॥ पूर्वोत्तरज्वालयोरितिशेषः । द्वितीयेत्वाह ॥ अन्यत्रापीति ॥ निर्वापितारोपितदीपेनभवतिचेदित्यर्थः । प्रत्यक्षेण

ज्वालैक्यप्रत्यक्षमपिनिर्वापितारोपितदीपेचेद्भेदग्राहिप्रत्यक्षेणाबाधितमेवजायते । अ
न्यत्रापिदीर्घोयंदीपोह्रस्वोनेतिप्रत्यक्षेणबाध्यते नत्वऽनुमित्या । तादृशप्रत्यक्षाभावेतुन
दीपभे(दमनुपश्यामः)दः । दूरस्थस्यायंसर्पइत्याद्यपिप्रत्यक्षंनशब्दमात्रेणबाध्यं किंतुना
यंसर्पइत्याप्तवाक्यमूलपरीक्षितप्रत्यक्षगौरवादेव । राजगौरवादिवराजभृत्येनामात्यः

परिणामभेदग्राहिप्रत्यक्षेण । दीर्घोयमित्यादिपरिणामभेदग्राहिप्रत्यक्षाभावेकथमित्यतआह ॥ तादृशेति ॥ नेति ॥ एकप्र
कारेणैवदीपस्यसत्त्वात्तत्रभेदग्राहिलिंगस्यैवाभावात् । तथाचतत्रैक्यग्राहिप्रत्यक्षंप्रमाणमेवेतिभावः । नन्वयंसर्पइतिप्रत्यक्षंना
यंसर्पइत्याप्तवाक्येनबाध्यंदृष्टमित्यतआह ॥ अयंसर्पइति ॥ अयंसर्पइतिप्रत्यक्षंपुनरुत्तरक्षणेनायंसर्पइतिस्वप्रत्यक्षेणैवबाध्यं
भविष्यतीत्यतउक्तं ॥ दूरस्थस्येति ॥ स्वस्यदूरस्थत्वेनविशेषदर्शनावकाशाभावेनभ्रमएवभविष्यति नबाधकप्रत्यक्षावकाश[illegible]

तिभावः । दृष्टांतांतरमाह ॥ श्रुतीति ॥ श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानांसमवायेपरदौर्बल्यस्यनिर्णीतत्वात् । दुर्बले नापिश्रुत्यनुसारिणाप्रकरणेनश्रुतिगौरवात्प्रबलमपिलिंगादिकंबाध्यंदृष्टं । तथाहि "यएषोंतरक्षणी"त्यत्रोक्तंचक्षुरंतस्स्थत्वरू पलिंगंप्रबलमपि "प्राणोब्रह्मकंब्रह्मखंब्रह्मे"त्यादिब्रह्मश्रुत्युपेतप्रकरणेनदुर्बलेनापिश्रुतिगौरवाद्बाध्यंदृष्टमित्यवधेयं ॥ शिष्टा कोपेयथोदितमिति ॥ प्रमाणलक्षणेस्मृतिपादेचिंतितं । "शिष्टाकोपेविरुद्धमितिचेत्नशास्त्रपरिमाणत्वादि"त्यत्र "वेदंकृ त्वावेदिंकरोती" तिश्रूयते । वेदोनामसंमार्जनसाधनभूतदर्भमुष्टिः । तस्यकरणंनामदृढबंधनादिरूपःसंस्कारः । वेदिर्नामगार्ह

श्रुतिगौरवाद्विवाश्रुत्यनुसारिप्रकरणादिनालिंगादिकं । उक्तंहि "दुर्बलस्यप्र माणस्यबलवानाश्रयोयदा । तदापिविपरीतत्वंशिष्टाकोपेयथोदित "मिति ।

पत्याहवनीययोर्मध्येचतुरंगुलखाताभूमिः । तत्करणंनामवेदेनसंमार्जनादिसंस्कारः । तथाचादौवेदःकार्यःपश्चाद्वेदिःकार्येतिश्रु तौक्रमःप्रतिपाद्यते । अत्रैव "क्षुतआचामेदि" तिस्मरणमस्ति । तत्रयदिवेदकरणानंतरंयदिक्षुतःस्यात्तर्ह्याचामेत्अनंतरंवेदिः कार्येतिस्मृत्यर्थः।तत्रतत्स्मरणंप्रमाणमप्रमाणंवेतिसंशयेवेदवेदिक्रमवचनस्यैवप्रबलत्वात्तद्विरुद्धंस्मरणमेवाप्रमाणमितिपूर्वःपक्षः। सिद्धांतस्तुक्षुतआचामेदितिस्मरणंप्रधानभूताचमनादिपदार्थप्रतिपादकतयाप्रबलं । श्रुतिस्तुवेदवेदिरूपपदार्थयोर्धर्मभूतक्रमप्र तिपादकतयादुर्बला अतोनिरंतरानंतर्यप्रतिपादिकाश्रुतिरेवस्मृत्याबाध्यतइति । प्रबलाश्रयसद्भावदशायामेवनीचंप्रबलबाधकं

नान्यदेत्येतदुपपादयति ॥ नहीति ॥ प्रधानभूतेति ॥ पदार्थनिष्ठधर्मापेक्षयापदार्थानांप्रधानत्वादित्यर्थः । तथाचप्रधानभूताचमनादिविषयकत्वरूपबलवदाश्रयवतीस्मृतिःश्रुतिबाधिकेतिभावः ॥ अन्यत्रापीति ॥ औदुंबरींस्पृष्टोद्गायेदित्यादावपीत्यर्थः ॥ अतएवेति ॥ अयंसर्पइतिप्रत्यक्षंनायंसर्पइत्याप्तवाक्यंप्रतिमूलभूतपरीक्षितप्रत्यक्षगौरवादेवशब्दबाध्यंयतोऽतएवेत्य

नहिप्रधानभूताचमनादिपदार्थविषयस्मृत्यापदार्थधर्मभूतक्रमनिषया "वेदंकृत्वावेदिंकरोती"तिश्रुतिर्बाधितेत्यन्यत्रापितयास्ता बाध्यते । अतएवनायंसर्पइत्युक्तेप्रतिवदंति किमेवंवदसि केवलं अपिपुनःपरामृश्यपश्यसीति । ननुतथापिपीतःशंखःनीलंनभइत्यादिप्रत्यक्षंश्वैत्यनीरूपत्वाद्यनुमित्यैवचंद्रप्रादेशत्वप्रत्यक्षंचाप्रत्यक्षमूलशब्देनैवबाध्यंदृष्टमितिचेत् उच्यते ।

र्थः ॥ शब्देनैवेति ॥ "अष्टाशीतिसहस्राणिविस्तीर्णयोजनानितु । प्रमाणंतत्रविज्ञेयंकलाःपंचदशैवत्वि"तिशब्देनैवेत्यर्थः । ननुतत्रापितन्मूलभूतप्रत्यक्षेणैवबाधइतिशंकावारणायअप्रत्यक्षमूलेत्युक्तं । चंद्रप्रादेशत्वादिसर्वापटुप्रत्यक्षवैलक्षण्यंजगत्प्रत्यक्षस्योपपादयितुंचंद्रप्रादेशत्वादिप्रत्यक्षस्यापटुत्वेऽनुमानागमाबाध्यत्वंकथं । प्रत्युतापटुत्वादेवानुमानागमबाध्यत्वमेवस्यादित्या

शंकांपरिहरन्ज्ञानप्रभेदंतावदाह ॥ द्विविधंहीत्यादिना ॥ एकाकारनियतं एककोट्यवगाहीत्यर्थः ॥ निश्चयादिति ॥ य
दूरस्थत्वादिदोषयुक्तंतत्परिमाणादावयथार्थमितिसाक्षिणानिश्चितत्वादित्यर्थः ,। एवंज्ञानप्रभेदमुक्त्वाइदानींचंद्रप्रादेशत्वादिप्र
त्यक्षस्यएकाकारविषयत्वात्स्तंभप्रत्यक्षवत्पटुत्वमेव । अपटुत्वेपिआगमादिबाध्यत्वमेवेतिशंकायाउत्तरमाह ॥ एवंचेत्यादि

द्विविधंहिज्ञानं संदेहरूपमेकाका(रनियतंचे)रंचेति । द्वितीयमप्यप्रामाण्यधीकलंकितंतदकलंकितं चेतिद्वेधा । (अप्रामाण्यधी)कलंकितत्वमपिद्वेधा बाधकाभिमतज्ञानोदयात्प्रागेवदोषज्ञानेनवा ऽर्थाभावनिश्चयेनवा । तत्राद्यंयथा चंद्रप्रादेशत्वग्राहि । शैलाग्रस्थतरुपरिमाणादिज्ञानेदूरादेर्दो षत्वनिश्चयात् । द्वितीयंयथा सवितृशंखादौसुषिरपीतत्वादिग्राहि । प्रागेवतत्रपरीक्षितप्रत्यक्षे णसुषिराद्यभावनिश्चयात् । एवंचचंद्रप्रादेशत्वादिप्रत्यक्षेणप्रागेवज्ञातदूरादिदोषेणअप्रमाणत्वे नज्ञातेनसंदेहवत्स्वार्थपरिच्छेदपराङ्मुखेननिःशंकप्रवृत्त्यजनकेनावकाशेदत्तेपश्चाच्छब्दादिःप्रवर्तते नतुतेनप्रत्यक्षबाधः । यथाप्रबलप्रत्यक्षबाधितस्याक्षस्यानंतरंप्रवृत्तेनशब्दादिनानबाधस्तद्वत् । ये नयस्यभ्रमत्वंज्ञायतेतत्तस्यबाधकं । नचचंद्रप्रादेशत्वादिप्रत्यक्षस्यागमादिनाभ्रमत्वंज्ञायते ।

ना ॥ आदिपदेननभोनैल्यप्रत्यक्षग्रहः ॥ ज्ञातेनेति ॥ साक्षिणेतिशेषः । परिच्छेदो निश्चयः ॥ नतुतेनेति ॥ शब्दादिनान
बाधः किंतुप्रबलप्रत्यक्षेणैवेतिभावः ॥ नबाधइति ॥ तत्रप्रवर्तमानंशब्दादिबाधकमिवोच्यतइत्यर्थः ॥ आगमादिनेति ॥

येनतस्यबाधकत्वंस्यादित्यर्थः । किंनामप्रबलप्रत्यक्षेणैवातस्तस्यैवबाधकत्वमितिवाक्यशेषः । द्वितीयेद्वितीयमुदाहरति ॥ अकलंकितमिति ॥ स्वार्थपरिच्छेदे स्वार्थनिश्चये ॥ नह्यत्रेति ॥ घंटस्सन्नेवेत्यादिजगत्प्रत्यक्षइत्यर्थः । तथाचसर्वापटुप्रत्यक्ष वैलक्षण्यमितिभावः ॥ प्रत्यक्षेक्लृप्तेति ॥ चंद्रप्रादेशत्वादिप्रत्यक्षेक्लृप्तेत्यर्थः । कल्प्येत जगत्प्रत्यक्षेपीत्यर्थः ॥ विप्रलंभेति ॥

अकलंकितंस्वार्थपरिच्छेदेऽभिनिविष्टंनिःशंकप्रवृत्तिजननयोग्यं । यथा अग्निरुष्णएव प्रस्तरोयजमानोनैव घटस्सन्नेवेत्यादि । नह्यत्रप्रागेवदूरादिदोषधीर्वाऽर्थाभावनिश्चयो वाऽस्ति । यदिचप्रत्यक्षेक्लृप्तदूरादिदोषाभावेप्यन्यःकल्प्येत तर्हिश्रुतावपिशब्देक्लृप्त विप्रलंभाद्यभावेप्यन्यःकल्प्येत । नचाविद्यकतैवदोषः मेयाविधकत्वस्याद्याप्यसिद्धेः । मानाविद्यकत्वस्यतुश्रुतावपिसत्त्वात् । नाप्यनादिभेदभ्रमवासनादोषः श्रौतज्ञान स्यापिप्रकृतिप्रत्ययादिभेदवासनाजन्यत्वात् । भेदधियोद्यापिभ्रांतित्वासिद्धेश्च ।

विप्रलंभादिदोषेत्यर्थः । अपौरुषेयत्वेनपुरुषदोषनिबंधनदोषाभावादितिभावः । जगत्प्रत्यक्षेऽन्यत्रक्लृप्तदोषव्यतिरिक्तंदोषांतरमाशंक्यनिषेधति ॥ नचेत्यादिना ॥ जगत्प्रत्यक्षेदोषत्वेनोच्यमानमाविद्यकत्वंकिंमेयस्य उतमानस्य नोभयमपीत्याह ॥ मेये त्यादिना ॥ श्रौतेति ॥ तथाचतस्याप्यप्रामाण्यंस्यादितिभावः ॥ भेदवासनेति ॥ तथाचभेदभ्रमवासनायादोषत्वकथन

मयुक्तमितिभावः ॥ इदंचेति ॥ अनुमानादिबाधकत्वयोच्यमानंसत्त्वग्राहिप्रत्यक्षमित्यर्थः ॥ अवकाश(प्र)दमिति ॥ स्वबा
धनायतिशेषः । बाह्यं साक्षिभूतस्वरूपस्वरूपेंद्रियव्यतिरिक्तंचक्षुरादि । अन्येन । अनुमानेनागमेनवेत्यर्थः ॥ अवकाशद
मिति ॥ स्वबाधनायेतिशेषः । एवंचंद्रप्रादेशत्वादिप्रत्यक्षस्यागमाबाध्यत्वमुपपाद्यनभोनैल्यप्रत्यक्षस्याप्यनुमानाबाध्यत्वमुप
पादयति ॥ एवंचेति ॥ दूरतःक्रोशादिपरिमितप्रदेशेनैल्यबुद्धौसत्यांसमीपेतावदाकाशेममरूपंनप्रतीयतएवदूरेतज्ज्ञानंदोषज
न्यमितिसमीपगमनात्प्रागेवनिश्चिततयापश्चात्पुनर्धावनेनयत्प्रदेशेरूपंप्रतीतंतत्रगमनेसतिरूपंनप्रतीयतएव । तथाचनभोनैल्य

इदंचाकलंकितंप्रत्यक्षंसाक्षिरूपंचेन्नकेनापिबाध्यं नकस्याप्यवकाशदं । बाह्यंतुप्रबलप्रत्यक्षेणबाध्यं
नत्वन्येनबाध्य मन्यस्यावकाशदंवा । एवंचाकाशेसमीपेनीरूपत्वनिश्चयाद्दूरेतद्धीर्दूरदोषजन्ये
तिप्रागेवनिर्श्चिता नतुनीरूपत्वानुमितिबाध्या । केचित्त्वाकाशोनीलिमोदेतीतिश्रुतेर्नभोनीलमेव
समीपेतुभूसंनिकर्षस्यप्रतिबंधकत्वान्नैल्यानुपलंभइत्याहुः । अन्येतुनैल्यधीःसाक्षिप्रत्यक्षबाधिता ।

प्रत्यक्षेणप्रागेवज्ञातदूरादिदोषेणाप्रमात्वेनसाक्षिणाज्ञातेनसंदेहवत्स्वार्थपरिच्छेदपराङ्मुखेननिश्शंकप्रवृत्त्यजनकेनावकाशेदत्तेप
श्चात्नभोनीरूपंविभुत्वादितिप्रवर्तमानमनुमानंबाधकमिवोच्यते नतुतेनबाधः किंतुसमबलप्रत्यक्षेणैवेतिभावः । अन्यापदेशे
नस्वयमेवपक्षांतरमुत्प्रेक्षयति ॥ केचित्त्वित्यादिना ॥ नीलमेवेति ॥ तथाचदूरेनभोनैल्यप्रत्यक्षंप्रमारूपमेवनभ्रमरूपमि
त्यर्थः । तर्हिसमीपेकस्मान्नोपलक्ष्यतइत्यतआह ॥ समीपेत्विति ॥ केचिदाहुरित्यस्वरसोद्भावनं । तद्बीजंतुगुरुचरणाइत्थमु

पंदिशंति । तथाहि । सिद्धांतेऽव्याकृतमेवाकाशनीरूपंसाक्षिवेद्यं नतुभूताकाशंसाक्षिवेद्यं "आकाशोनीलिमोदेती" तिश्रुतिर्भूताकाशविषयैव नीलरूपोपेतमपितद्भूताकाशमतींद्रियमेव । नसर्वजनप्रत्यक्षविषयः । "भूतमप्यसितंदिव्यदृष्टिगोचर" मिति दिव्यदृष्टिगोचरत्वोक्तेः । नीलंनभइतिप्रत्यक्षंचसर्वजनसाधारणं । अतोनायंपक्षःसाधीयानिति । ननुकथंनैल्यधियःसाक्षिप्रत्यक्षबाधितत्वं । तथात्वेसाक्षिणानभसिनीलरूपंनास्तीतिप्रतीत्याभाव्यं । नचेयंप्रतीतिर्युक्ता । येनेंद्रियेणप्रतियोगीगृह्यतेतेनैवतदभावोपिगृह्यतइतिनियमदर्शनादत्राप्यभावप्रतियोगिभूतनीलरूपस्यबाह्यपदार्थस्यसाक्षिप्रत्यक्षाविषयत्वात्कथंसाक्षिणातदभाव

अचाक्षुषपिशाचान्योन्याभावस्यस्तंभःपिशाचोनभवतीतिचक्षुषेवसाक्ष्ययोग्यरूपाभावस्यापिनीरूपत्वविशेषावकाशत्वग्राहिणासाक्षिणाग्रहणात् ।

ग्रहइतिचेन्न । अन्योन्याभावप्रत्यक्षेऽधिकरणप्रत्यक्षस्यैवतंत्रतायाःसर्वतार्किकसंमतत्वेनप्रतियोगियोग्यत्वस्यातंत्रत्वात् । यथाप्रतियोगिभूतपिशाचस्याचाक्षुषत्वेपिअधिकरणीभूतस्तंभस्यप्रत्यक्षत्वमात्रेणस्तंभःपिशाचोनेतिअन्योन्याभावस्यज्ञानंचक्षुषाभवतीत्यंगीकृतं । एवमिहापिअधिकरणभूताव्याकृताकाशस्यसाक्षिसिद्धत्वात्प्रतियोगिनोनीलरूपस्यायोग्यत्वेपितदभावज्ञानंसाक्षिणायुक्तमेवेत्याह ॥ अचाक्षुषेति ॥ साक्ष्ययोग्येतिरूपविशेषणं ॥ रूपाभावस्यापीति ॥ रूपात्यंताभावस्यापीत्यर्थः । नीलरूपाभावोपपादनायाव्याकृताकाशेऽत्रकाशत्वंनिर्वक्ति ॥ नीरूपत्वेति ॥ नीरूपत्वोपेतपदार्थविशेषत्वमेवाकाशत्वमित्यर्थः ।

एवंप्रतियोगिभूतनीलरूपस्यसाक्ष्ययोग्यत्वेपितदभावःसाक्षिप्रत्यक्षएवेत्यस्मद्रीत्योक्तं । परमतेतुनेदंदुर्घटं तन्मतेनीलरूपस्यापि साक्षिवेद्यत्वांगीकारात् । नचैतदनानुभाविकं । नीलंनभइतिसाक्षिणानुभूयमानत्वात् । नचेयंप्रतीतिश्चक्षुषैवनसाक्षिणेतिवाच्यं । निमीलितनेत्रस्यापिनीलंनभइतिप्रतीतेर्दर्शनात् । तथाचप्रतियोगिनोनीलरूपस्याधिकरणीभूताकाशस्यचसाक्षिवेद्यत्वांगीकारेणप्रतियोगितदभावयोरेकेंद्रियग्राह्यत्वप्राप्त्यानैल्याभावज्ञानंसाक्षिणैवभ(वती)विष्यतीत्याह ॥ परमतेपीति ॥ अत्र चाक्षुषपिशाचान्योन्याभावदृष्टांतेनसाक्ष्ययोग्यरूपाभावस्यापिसाक्षिणाग्रहणादित्युक्तं । अन्योन्याभावप्रत्यक्षेअधिकरणप्रत्यक्ष

परमतेपिह्याकाशंसाक्षिवेद्यंनिमीलितनेत्रस्यनीलंनभइतिधीश्चसाक्षिरूपेत्याहुः । यद्वाअश्रावणेआकाशेश्रावणशब्दाभावधीरिवाचाक्षुषेप्याकाशेरूपाभावधीर्वायाविवचाक्षुष्येव ।

स्यैवप्रयोजकत्वेनप्रतियोगिनोचाक्षुषत्वेपिअन्योन्याभावस्यचाक्षुषत्वोपपत्तावपिप्रकृतेनतथासंभवति । नभोनीलंनेत्यत्यंताभावस्यैवप्रतीतेः । तत्रचप्रतियोगिनोऽभावग्राहकेंद्रियत्वस्यैवतंत्रत्वेनप्रकृतेतदभावात् । नचनभोनीलंनेतिप्रतीतिरपिअन्योन्याभावप्रतीतिरेवेतिवाच्यं । तथात्वेनभोनीलंनेतिप्रतीत्यानीलरूपान्योन्याभावस्यैवावकाशेसिध्यांनीलरूपाभावासिद्धेः । घटादौ रूपान्योन्याभावसत्वेपितद्वत्वस्यैवदर्शनादित्यस्वरसमाहुरित्यनेनसूचयति । नीलरूपवदन्योन्याभावकत्वेतुस्वारस्यंद्रष्टव्यं । अतएवास्वरसादाह ॥ यद्वेति ॥ आकाशेनीलरूपंनास्तीतिप्रतीतिःचक्षुषैवभवति नसाक्षिणा । नचाधिकरणस्याकाश(स्यचक्षु

षाऽयो)स्यायोग्यत्वात्तत्रकथंरूपाभावज्ञानंचक्षुषास्यादितिवाच्यं । आकाशस्यश्रावणत्वाभावेपिआकाशेशब्दोनास्तीतिशब्दाभावप्रतीतेःश्रावणत्वदर्शनात् । तथाऽचाक्षुषेपिवायौरूपाभावज्ञानस्यचाक्षुषत्वदर्शनात् । अतोऽधिकरण(स्याप्रत्यक्षत्वेपि)स्यायोग्यत्वेपिप्रतियोगियोग्यत्वमात्रेणतदत्यंताभावस्यप्रत्यक्षतायास्तार्किकैरंगीकारात्प्रकृतेप्याकाशस्याचाक्षुषत्वेपिनीलरूपात्यंताभावज्ञानंचाक्षुषमेवभविष्यतीत्यर्थः । आकाशेरूपाभावज्ञानंचक्षुषैवभवतीत्येतदनुभवसिद्धमित्याह ॥ दूरस्थस्येति ॥ अन्यथेति ॥ आकाशेनीरूपत्वप्रतीतेश्चाक्षुषत्वानंगीकारइत्यर्थः । नन्वाकाशस्यनीरूपत्वेकथंलिंगाभावः । नभोनीरूपं परममहत्परि

दूरस्थस्यपुंसोयत्रनभःप्रदेशेनैल्यधीस्समीपस्थस्यतस्यैवतत्रैवचक्षुषैवानैल्यबुद्धेः । अन्यथाऽऽकाशस्यनीरूपत्वंनसिध्येत् । लिंगाभावात् । तत्पक्षेमहत्त्वद्रव्यानारंभकत्वादेरसिद्धेः ।

माणवत्त्वात् द्रव्यानारंभकत्वात् निस्पर्शत्वात् कालादिवत् पृथिव्यादित्रयेतरत्वाद्वायुवदित्यनुमानैस्तत्सिद्धिसंभवादित्यतआह ॥ महत्त्वेति ॥ परममहत्परिमाणवत्त्वेत्यर्थः । अन्यथामहत्त्वमात्रस्यघटादौव्यभिचारापत्तेरितिध्येयं । ननुपरममहत्त्वस्यकथमसिद्धिरुच्यते । भवद्भिरव्याकृताकाशेपरममहत्परिमाणांगीकारादित्यतउक्तं ॥ तत्पक्षइति ॥ अव्याकृताकाशस्यपरेणानंगीकाराद्भूताकाशस्यच "अवन्नीरनभोऽहंकृन्महत्तत्त्वगुणत्रयैः । क्रमाद्दशोत्तरै" रितिस्मृत्यापरिच्छिन्नत्वावगमेनपरममहत्त्वस्यासिद्धिरेव । तथाद्रव्यानारंभकत्वमप्यसिद्धमेव "आकाशाद्वायु" रित्याकाशस्यवायुरूपद्रव्यारंभकत्वांगीकारादित्यर्थः ।

अंत्यावयविनिघटादौव्यभिचारोपिद्रष्टव्यः ॥ तमसीति ॥ ननुनीरूपत्वस्यापितत्रसत्त्वान्नव्यभिचारइतिचेन्न । "नीलंविदा
रयामासतमश्चक्रेणमाधव" इतिहरिवंशादौतमसोविदारणोक्त्यातमसोनीलरूपवद्द्रव्यत्वस्यास्माकंसम्मतत्वात् । "नीलरूपंत
मोद्रव्य" मितिवाचस्पत्युक्त्यापरस्यापिसंमतत्वादितिभावः ॥ एतैरेवेति ॥ परममहत्त्वादिहेतुभिरित्यर्थः ॥ अशब्दत्वस्या
पीति ॥ शब्दरूपगुणराहित्यस्यापीत्यर्थः । त्रिवृत्करणपक्षेआकाशेरूपासिद्ध्यापंचीकरणेनेत्युक्तं । एवंचपंचानांभूतानांमिश्री
करणपक्षेआकाशस्यरूपवत्तेजोजलपृथिव्यात्मकतयारूपवत्त्वसद्भावेनरूपाभावानुमानेबाधःस्यादित्यर्थः ॥ यद्वेति ॥ नभोनी

निस्स्पर्शत्वस्यतमसिव्यभिचारात् पृथिव्यादित्रयेतरत्वादेश्चाप्रयोजकत्वात् । एतैरे
वाशब्दत्वस्याप्यापाताच्च । पंचीकरणेनरूपस्यापिसत्त्वेनबाधाच्च । यद्वाव्याप्तिप्र
त्यक्षेणतन्मूलानुमित्यावातद्बाधः । अनौष्ण्यहेतोस्तुनव्याप्तिः अप्रयोजकत्वात् ।

रूपंविभुत्वात् यद्विभुतन्नीरूपमितिव्याप्तिग्राहकंयत्साक्षिप्रत्यक्षंतेनैवनीरूपत्वग्राहिणानीलंनभइतिप्रत्यक्षस्यबाधोनानुमानेनेत्य
र्थः ॥ तन्मूलेति ॥ साक्षिप्रत्यक्षगृहीतव्याप्तिकंविभुत्वानुमानेनैवबाधः । राजगौरवेणराजभृत्ये नामसत्यस्येवेत्यर्थः । नन्वेवं
चेद्भवद्रीत्यैववह्निरनुष्णःपदार्थत्वादित्यनुमानेनस्पार्शनप्रत्यक्षस्यबाधाभावेपियत्रपदार्थत्वंतत्रानुष्णत्वमितिव्याप्तिग्राहकंप्रत्यक्ष
मस्ति तेनैववा तन्मूलानुमित्यावा बाधोस्त्वित्यतआह ॥ अनौष्ण्येति ॥ स्यादिदं यदिपदार्थत्वानुष्णत्वयोर्व्याप्तिःस्यात्तर्हि

वतद्ग्राहकप्रत्यक्षेणबाधदानावकाशः । नचैवं तत्राप्रयोजकत्वेनव्याप्तेरेवाभावादितिभावः । नन्वथापियद्दृश्यंतन्मिथ्येतिव्याप्तिग्राहकंयत्प्रत्यक्षंतेनवा तन्मूलकानुमित्यावा सत्त्वग्राहिप्रत्यक्षस्यबाधोस्त्विवतिसाम्यमित्याशंक्याह ॥ मिथ्यात्वेति ॥ घटधीवदिति ॥ यथाघटधियोघटसत्त्वग्राहित्वंतथेत्यर्थः । व्याप्तिधीः व्याप्तिग्राहिप्रत्यक्षं । नैवंत्वयावक्तुंशक्यं । तथाहि । यद्दृश्यंतन्मिथ्येतिव्याप्तिग्राहिप्रत्यक्षेणस्वविषयस्यहेतुसाध्यव्याप्त्यादेःसत्त्वंविषयीक्रियतेनवा । नेतिपक्षेव्याप्त्याद्यसत्त्वप्राप्त्यानुमानाप्रामाण्यं । आद्येनदृश्यत्वहेतुमतिमिथ्यात्वसिद्धिः । प्रत्यक्षविषयतयादृश्यत्ववतिव्याप्त्यादौमिथ्यात्वाभावेनव्यभिचारा

मिथ्यात्वहेतौतुघटधीवत्व्याप्तिधीरपिस्वार्थसत्वग्राहितयाऽनुमितिप्रतिकूलैव
नतुतस्यामूलं । अथवानीरूपत्वानुमितिरुपजीव्यव्याप्तिप्रत्यक्षाद्यविरुद्धाधर्मि
ग्राहकाऽबाधिताच । मिथ्यात्वाद्यनुमितिस्तूपजीव्यव्याप्तिप्रत्यक्षादिविरुद्धाध
र्मिग्राहकबाधिताचेतिवैषम्यं । तस्मात् स्वार्थनिश्चयरूपेणनिश्चलाद्यपरोक्षधीः ।

पत्तेरतोनुमित्यायत्सिषाधयिषितंप्रमंचांतर्गतव्याप्त्यादेरपिमिथ्यात्वंतत्प्रतिकूलतयाव्याप्तिप्रत्यक्षस्यानुमितिमूलत्वासंभवान्नतेनवातन्मूलानुमित्यावासत्त्वग्राहिप्रत्यक्षस्यबाधइतिसांप्रदायिकोर्थः । प्रकारांतरेणापिनास्मन्न्यायेनत्वयापिमिथ्यात्वानुमित्यासत्त्वग्राहिप्रत्यक्षस्यबाधोवक्तुंशक्यतइत्याह ॥ अथवेति ॥ व्याप्तिप्रत्यक्षं साक्षिप्रत्यक्षं ॥ धर्मीति ॥ आकाशरूपधर्मिग्राहकोपिसाक्ष्येव । अतस्तादृशानुमित्यानैल्यप्रत्यक्षबाधइतिभावः ॥ व्याप्तीति ॥ उक्तरीत्येत्यर्थः । अतएतादृशानुमित्यानसत्त्वप्र

त्यक्षबाधइत्याशयः । निश्चला अप्रामाण्यशंकयाऽकलंकितेत्यर्थः ॥ विजातीयेति ॥ सजातीयंप्रबलप्रत्यक्षेणविनाविंजाती
यानुमानादिनानबाध्येत्यर्थः। ननुतर्हिंयद्वाव्याप्तिप्रत्यक्षेणेत्यादिनानीरूपत्वानुमित्याकथंनैल्यप्रत्यक्षबाधोऽभिहितइत्यतउक्तं ॥
केवलेनेति ॥ अतएवतत्रव्याप्तिप्रत्यक्षमूलानुमित्यैवबाधउक्तोनकेवलयेतिद्रष्टव्यं । परीक्षितंप्रत्यक्षंनानुमानादिबाध्यमित्येत
त्तवापिसंमतमित्याह ॥ उक्तंचेति ॥ व्यवहारः प्रवृत्तिः ॥ तत्रतथेति ॥ तंत्रप्रत्यक्षस्यापरीक्षितत्वादनुमानादिनाबाधितं

विजातीयप्रमाणेनकेवलेननबाध्यते। तदुक्तं" नहिदृष्टस्यवस्तुनोबलवद्दृष्टिंविनाऽन्यद्बाध
क "मिति । उक्तंचविवरणेपि " यत्राविचारपुरस्सरमेवप्रत्यक्षावभासमप्यनुमानादिना
बाधितमुच्छिन्नव्यवहारंभवतितत्रतथाभवतु यत्रपुनर्विचारपदवीमुपारूढयोर्ज्ञानयोर्ब
लाबलचिंतयाबाधनिश्चयस्तत्रनानुमानादिनाप्रत्यक्षस्यमिथ्यात्वसिद्धिरिति ॥ ७ ॥
प्रत्यक्षस्यलिंगाद्यबाध्यत्वेबाधकोद्धारः ॥ १६ ॥ नापिभाविबाधकशंकामात्रेणेतितृतीयः

भवतीत्यर्थः ॥ चिंतयेति ॥ परीक्षयेत्यर्थः ॥ ७ ॥ प्रत्यक्षस्यलिंगाद्यबाध्यत्वेपरोक्तबाधकानामुद्धारविवरणं ॥ १६॥
प्रत्यक्षमप्रमाणमेवेतिप्रथमःकल्पःस्वतःप्राप्ततत्वावेदनलक्षणप्रामाण्यस्यत्यागःकिंमनुमानविरोधात् आगमविरोधाद्वा भा
विबाधकशंकयावे तित्रेधाविकल्पितः । तत्रप्रथमद्वितीयौनिराकृतौ । इदानींतृतीयमनूद्यदूषयति ॥ नापीति ॥ सत्त्वग्राहि

प्रत्यक्षस्यशंक्यमानंभाविबाधकंकिमनुमान मागमोवा प्रत्यक्षंवा । नाद्यद्वितीयौ । कुतइत्यतआह ॥ उक्तरीत्येति ॥ जात्या उपक्रमादिन्यायैश्चप्रबलेनप्रत्यक्षेणविरोधान्नलिंगशब्दयोर्बाधकत्वमित्यर्थः । नतृतीयइत्याह ॥ अक्षस्येति ॥ जगत्प्रत्यक्षवदे वतद्बाधकेपिप्रत्यक्षेऽप्रामाण्यशं(कापातेनबाधकत्वायो)कयातेनबाध्यत्वायोगादित्यर्थः । ननुसामान्यतःकेनचित्प्रमाणेनबाधः शंक्यतइतिचेत्तत्राह ॥ सर्वेति ॥ सत्त्वग्राहिप्रत्यक्षंबाध्यंत्रैकालिकनिषेधरूपबाधोपेतत्वात्स्वाप्नप्रत्यक्षवदितिअनुमातव्यं स्वाप्नगजादिज्ञानस्यहिजाग्रत्कालीनंस्वाप्नगजाद्यभावज्ञानमेवबाधकंवाच्यं । तथाचजाग्रत्कालीनस्वाप्नगजाद्यभावप्रत्यक्षस्यापिभा

उक्तरीत्यालिंगशब्दयोरबाधकत्वात् अक्षस्याप्रमाणतयाशंक्यमानत्वात् सर्वविशेषा भावेचसामान्यस्याप्यभावेनबाधकशंकायाअनुदयात् । किंचत्वन्मतेजाग्रदादिज्ञान स्याप्रमाणत्वेनस्वप्नादेर्बाधासिद्धौकथंतद्दृष्टांतेनान्यत्रतच्छंका । तदुक्तंवार्तिकेबौद्धंप्रति "प्रतियोगिनिदृष्टेचजाग्रज्ज्ञानेमृषाभवेत्।स्वप्नादिबुद्धिरस्माकंतवभेदोपिकिंकृत" इति।

विबाधकशंकयाऽप्रामाण्येस्वाप्नप्रत्यक्षस्यबाधकाभावेननिषेधप्रतियोगित्वरूपबाधासिद्धौदृष्टांताभावेनान्यत्रसत्त्वग्राहिप्रत्यक्षेपि बाधकशंकानयुक्तेत्याह ॥ किंचेति ॥ जाग्रच्छब्देनस्वप्नदृष्टस्यगजादेरभावोग्राह्यः । शुक्तिरूप्यादेरभावआदिशब्दार्थः । तयोर्ज्ञानस्येत्यर्थः । स्वप्नादेरित्यादिपदेनशुक्तिरूप्यादि । बाधोनिषेधप्रतियोगित्वं । वार्तिकेभट्टवार्तिके । भट्टाचार्येणेतिशेषः ॥ प्रतियोगिनीति ॥ विरोधिनीत्यर्थः । स्वाप्नगजादिज्ञानविरोधिनिजाग्रज्ज्ञानेजाग्रत्कालीनगजाद्यभावज्ञाने दृष्टेप्रामाणिकेस

ति । अस्माकं सत्यमिथ्याविवेकवतां स्वप्नादिबुद्धिर्मृषामिथ्यार्थावभासिकाभवेत् । तव सर्वमिथ्यात्ववादिनः स्वाप्नजाग्रज्ज्ञा
नयोर्भेदःकिंकृतः बाधकत्वेनाभिमतस्यजाग्रद्द्वंजाङ्घ्रंभावज्ञानस्यापिमिथ्यार्थावभासत्वात्स्वप्नगजादेर्मिथ्यात्वंनसिद्ध्यतीतिवार्ति
कार्थः । विश्वबाधकत्वेनाभिमतज्ज्ञानेबाधकत्वव्यापकाभावात्तदभावइत्याह ॥ अपिचेति ॥ भ्रमकालीनापरोक्षबु
द्धिर्भ्रमएव स्वस्यस्वकालीनत्वात् तदविषयोयोविशेषःशुक्तित्वादिस्तद्विषयाइयंशुक्तिरितिधीर्बाधिकादृष्टेत्यर्थः । प्रकृतेतद
भावमाह ॥ नचेति ॥ धीः वेदांतजन्यब्रह्मविषयकचरमवृत्तिः । भ्रमाविषयविशेषविषयानभवति ब्रह्मणोनिर्विशेषत्वादि

अपिचभ्रमकालीनापरोक्षबुद्ध्यविषयविशेषविषयैवधीर्बाधिका नचतवविश्वबाधिका
धीस्तद्विषया । किंचसप्रकारैवधीर्बाधिका । निर्विकल्पिकायाःसप्रकारकभ्रमा
विरोधित्वात् नचते(तव)विश्वबाधिकाधीःसप्रकारिका । किंचनतावत्सासप्रकारा

तिभावः । बाधकत्वव्यापकांतराभावमाह ॥ किंचेति ॥ सप्रकारैवेति ॥ भ्रमविरोधिप्रकारप्रकारिकेत्यर्थः । कुतइत्यतआ
ह ॥ निर्विकल्पिकायाइति ॥ धर्मिमात्रविषयकत्वेनाबाधकत्वादितिभावः । प्रकृतेतदभावमाह ॥ नचेति ॥ किंचविश्व
बाधिकाधीःकिंशब्दजन्या शब्दाजन्यावा आद्येपिकिंसासप्रकारा निष्प्रकारावा त्वदनभिप्रेतत्वान्नाद्यइत्याह ॥नतावत्सेति॥
शब्दजन्याविश्वबाधिकाधीः नद्वितीयः । शब्दस्यसंसर्गप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानजनकतयानिष्प्रकारकज्ञानजनकत्वा

सिद्धेरित्याह ॥ नापीति ॥ नांसइत्याह ॥ नचत्वन्मतइति ॥ बाधिकाधीरिति ॥ नेदंरजतमित्यादिका ॥ भ्रमस्येत्यादि ॥ एतावत्कालंशुक्त्यज्ञानमासीद्रजतज्ञानमासीदित्यनुभवेनाज्ञानंभ्रमस्वरूपंचनबाध्यते किंतुभ्रमविषयएव विषयस्वबाध्यत्वेपिज्ञानस्वरूपस्याबाध्यत्वंचदुःखादिविषयकंसाक्षिणःपरमतेप्रसिद्धमितिभावः ॥ नेति ॥ त्वयत्तुबाधकत्वाभिमतचरमवृत्त्याभ्रमस्वरूपाज्ञानदोषाध्यस्तद्रष्टृभूतजीवादिसर्वप्रपंचबाधांगीकारेणदृष्टवैरूप्यापत्तइत्यर्थः । एतावत्पर्यंतंभाविबाधकतयाशंक्यमानंज्ञानंनबाधकमित्युपपाद्यतद्बाध्यत्वंसन्घटइत्यादिप्रत्यक्षेनास्तिबाध्यत्वव्यापकाभावादित्याह ॥ किंचेति ॥ दोषज

नापिनिष्प्रकाराशब्दजन्येतिंवक्ष्यते । नचत्वन्मतेसाशब्दान्यजन्या । किंचबाधिकाधी
र्भ्रमस्यतद्धेतोरज्ञानस्यतद्दोषस्याध्यस्तस्यद्रष्टुश्चनबाधिकेतिनभ्रमादिबाधोयुक्तः । किं
चदोषजन्यमेवबाध्यं नचसाक्षिप्रत्यक्षंतज्जन्यं । अद्वैतज्ञानेतुश्रुतितात्पर्यभ्रमोदोषः ।

न्यं ज्ञानं । प्रकृतेतदभावादित्याह ॥ नचेति ॥ साक्षीति ॥ वियदादिजगत्सत्यत्वग्राहीत्यर्थः ॥ तज्जन्यमिति ॥ अजन्यत्वात्तस्येतिभावः । ननुयथाऽपौरुषेयतयावेदस्यदोषाजन्याप्यद्वैतश्रुतिर्भेदश्रुतिबाध्येतिभवद्भिरुच्यते । एवंदोषाजन्यमपिसाक्षिज्ञानंबाध्यतामित्यतआह ॥ अद्वैतज्ञानेत्विति ॥ नास्माभिर्भेदश्रुत्याऽद्वैतश्रुतिर्बाध्यतइत्युच्यते । किंनामाद्वैतश्रुतिजन्यंज्ञानमेव । तच्चाभेदविषयकश्रुतितात्पर्यभ्रमजन्यमेवेत्यर्थः । सन्घटइत्यादिज्ञानेऽबाध्यत्वव्याप्यस्यसत्त्वादबाध्यत्वमंगीकार्य

मित्याह ॥ किंचेति ॥ रूप्यज्ञानबाधकंयत्नेदंरजतमितिज्ञानंतत्तुल्यंयन्मानंइयंशुक्तिरितिआप्तवाक्यजन्यज्ञानांतरंतत्संवादि इयंशुक्तिरितिज्ञानंतन्नबाध्यमित्यर्थः । प्रकृतेतत्सद्भावमाह ॥ द्वैतेति ॥ अबाध्यत्वव्याप्यांतरमाह ॥ किंचेति ॥ बाधकधी बोध्यं अनिषेध्यत्वेनेतिशेषः । तेनरजतस्यापिनिषेध्यतयाबाधकधीबाध्यत्वादबाध्यत्वादबाध्यत्वापत्तिरितिशंकानवकाशः ॥ नबाध्यमिति ॥ अधिष्ठानभूतशुक्तिवदित्यर्थः । प्रकृतेतत्सद्भावमाह ॥ भेदश्चेति ॥ कथंबाधकधीबोध्यत्वंभेदस्येत्यतआह तयेति ॥ बाधकधियेत्यर्थः ॥ स्वेति ॥ चरमवृत्तिरूपबाधकधीविषयस्यब्रह्मणोऽभेदस्यवेत्यर्थः ॥ भेदेति ॥ स्वबाध्योयोभे

किंचबाधकतुल्यमानसंवादिनबाध्यं । द्वैतप्रत्यक्षंचाद्वैतश्रुतितुल्यद्वैतश्रुतिसं वादि । किंचबाधकधीबोध्यंनबाध्यं भेदश्चबाधकधीबोध्यः तयाचस्वविष यस्यभेदाभिन्नतयौदासीन्येनवाग्रहेबाधकत्वायोगेनाभिन्नतयैवग्राह्यत्वात् ।

दस्तदभिन्नतयेत्यर्थः । अयंभावः । द्वैतस्यबाधकंवेदांतजन्यचरमवृत्तिरूपंज्ञानंस्वविषयंब्रह्मअभेदंवानिषेध्याद्भेदादभिन्नतयागृ ह्णाति । औदासीन्येनवाभिन्नतयावा । नाद्यः । तथात्वेभ्रमत्वस्यैवापत्त्याबाधकत्वायोगात् । यथानेदंरजतमितिज्ञानंस्वविषयं शुक्तिकाशकलंनिषेध्यरजताभिन्नतयागृह्णातिचेत्तस्यभ्रमत्वमेवदृष्टं । तथाइहापिब्रह्मअद्वैतंवास्वविषयंनिषेध्यभेदाभिन्नतयागृ ह्णातिचेद्भ्रमत्वमेवस्यान्नबाधकत्वं भेदौदासीन्येनग्रहणेपितथैव । भेदादिप्रपंचसाधारण्येनैवैक्यग्रहणात् । तस्माद्यदानेदंरजत

मितिज्ञानंस्वविषयभूतंशुक्तिशकलंरजताद्भिन्नमितियदिगृह्णातितर्ह्येवबाधकतयादृष्टं अतोत्रापिबाधकत्वोपपत्तयेचरमवृत्तिर्ब्रह्म अद्वैतंवास्वविषयंस्वनिषेध्यभेदाद्भिन्नमितिगृह्णातीत्यवश्यमभ्युपेयं। ततश्चभेदस्यबाधकधीबोध्यत्वंसिद्धमिति । उपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ बाधकशंका भाविबाधकशंका सन्घटइतिप्रत्यक्षेभाविबाधकशंकाकिमबाधितबाधोभविष्यतीत्येवंरूपाआहो स्विद्बाधितबाधोभविष्यतीत्येवंरूपा । नाद्यः । अबाधितबाधरूपकोट्यप्रसिद्धेः । नचरूप्यादिज्ञानबाधकेनेदंरूप्यमितिज्ञानेऽबाधितत्वंप्रसिद्धमितिवाच्यं । रूप्यादिबाधेपिबाधकशंकायाःसत्त्वात् । नद्वितीयः । तादृशशंकायाद्वैतादेरबाध्यत्वाविरोधि

तस्मान्नबाधशंकायुक्ता । कथंचेयंशंका रूप्यादिबाधेपिबाधकशंकापातेनाबाधितबाधरूपकोट्यप्रसिद्धेः । बाधितबाधशंकायाश्चाबाध्यत्वाविरोधित्वात् भाविबाधेपिबाधशंकापातेनस्वव्याघाताच्च । तदुक्तंवार्तिकेबौद्धंप्रति "दुष्टज्ञानगृहीतार्थप्रतिषेधोपियुज्यते । गृहीतमात्रबाधेतुस्वपक्षोपिनसिध्यती"ति ।

त्वात् । बाधोभविष्यतीत्येवंसामान्यतःशंकायाश्चयावद्विशेषाभावेनायोगादित्याह ॥ कथंचेयंशंकेत्यादिना ॥ स्वव्याघाताच्चेति ॥ स्वेनोक्ताभाविबाधकशंकास्वात्मानमेवघातितवतीत्यर्थः । दुष्टज्ञानं इदंरजतमितिज्ञानं । युज्यतेनेदंरजतमितिबाधकरूपादुष्टज्ञानेनेत्यर्थः ॥ गृहीतमात्रेति ॥ त्वन्मतेऽप्रामाण्यस्यस्वतस्त्वात्यःप्रत्ययःसमृषादृष्टइतिव्याप्तिमाश्रित्यगृहीतमात्रस्यभाविबाधकशंकयाबाधांगीकारेस्वपक्षोपिगृहीतमात्रस्यबाधरूपःस्वकीयःपक्षोपिनसिद्ध्यति तत्रापिबाधकशंकाप्रसरेण

व्याघातादितिभावः ॥ धीमात्रइति ॥ तथाचनभाविबाधकज्ञानेबाधशंकेतिभावः ॥ किंत्विति ॥ तथाचद्वैतादिसाक्षा
त्कारएवबाधकशंकायुक्तेत्यर्थः । भाविबाधकस्यासाक्षात्काररूपत्वनैयत्येनाप्रसिद्धांताभीरुणापरेणोक्तमंगीकृत्यदूषणमाह ॥
विशेषेतिं ॥ वस्तुतस्तुभाविबाधकज्ञानस्यापिवेदांतजन्यचरमवृत्तित्वेनसाक्षात्काररूपतयातत्रापिशंकास्यादेवेत्याह ॥ वृत्तिरू
पेति ॥ शब्दाजन्येति ॥ द्वैतादिसाक्षात्कारःशब्दाजन्यइतितत्रशंकायुक्ता । अद्वैतसाक्षात्कारस्तुशब्दजन्यइतिनतत्रशंकेत्य

नचधीमात्रेनबाधशंका किंतुसाक्षात्कारइतियुक्तं । विशेषहेत्वभावात् । वृत्तिरूपा
द्वैतसाक्षात्कारेतत्प्रसंगाच्च । नापिशब्दाजन्यसाक्षात्कारेतच्छंका । मुक्तस्वरूपानं
दसाक्षात्कारेतत्प्रसंगात् । वेदांतजन्यधीप्रामाण्यग्राहिसाक्षिप्रत्यक्षमप्यतत्वावेदक
मेवतत्त्वावेदकत्वेनगृह्णातीतिशंकयातत्त्वज्ञानायवेदांतश्रवणादिस्वक्रियाविरोधाच्च ।
शंकाग्राहिसाक्षिप्रत्यक्षमपिअशंकामेवशंकात्वेनगृह्णातीतिशंकयास्वव्याघाताच्च ।

र्थः ॥ मुक्तस्वरूपेति ॥ तस्यनित्यत्वेनसर्वथाऽजन्यत्वेनशब्दाजन्यत्वादितिभावः । अतत्वावेदकमेव वेदांतजन्यधीस्वरूपमि
तिशेषः ॥ स्वक्रियाविरोधाच्चेति ॥ सर्वत्रप्रत्यक्षेशंकास्तीतिवदतस्तत्वबह्वायाससाध्यावेदांतश्रवणादिक्रियावेदांतजन्यधीप्रा
माण्यग्राहिसाक्षिगोचराप्रामाण्यशंकाभावसाध्याविरुध्येतेत्यर्थः ॥ शंकेति ॥ भाविबाधकशंकेत्यर्थः ॥ अशंकामिति ॥ व
स्तुगत्याशंकानभवतीत्यर्थः ॥ स्वव्याघाताच्चेति ॥ घटादिसत्त्वग्राहिप्रत्यक्षंवस्तुतोऽप्रमाणमेवप्रमाणत्वेनसाक्षीगृह्णातीतियथो

च्यते तथाशंकाग्राहिप्रत्यक्षमप्यशंकामेवशंकात्वेनगृह्णातीतिशंकापातेनस्वन्यायेनव्याघातादित्यर्थः ॥ शब्दान्येति ॥ द्वैतसा
क्षात्कारःशब्दान्यजन्यइतितत्रशंकायुक्ता । वेदांतजन्यसाक्षात्कारस्तुशब्दजन्यएवेतिनतत्रशंकेत्यर्थः । अनेनमु(क्तस्वरूपानंद)
क्तानंदव्यावृत्तिःकृताद्रष्टव्या । शब्दान्यजन्यसाक्षात्कारेतच्छंकेत्युक्त्याशब्दजन्यसाक्षात्कारेतच्छंकानास्तीत्युक्तंस्यात् अमि
तिचेत्तत्राह ॥ दशमइति ॥ शब्दाभासेति ॥ वस्तुतोनचमेदशमस्त्वमसीतिप्रयुज्यमानंवाक्यंशब्दाभासएवेत्यर्थः ॥
साक्षात्कारेपीति ॥ दशमोऽस्मीतिभ्रमरूपसाक्षात्कारइत्यर्थः । दशमस्त्वमसीतिवाक्यंसाक्षात्कारजनकमितितन्मतरहस्यं ॥

लापिशब्दान्यजन्यसाक्षात्कारेतच्छंका । दशमस्त्वमसीतिशब्दाभासजन्यसाक्षात्कारेपिबाधदर्श
नेनविशेषहेत्वभावात् । विश्वान्यप्रत्यक्षएवतच्छंकेतिसुवचत्वाच्च । अद्वैतश्रुत्यनुमानादिग्राहिप्र
त्यक्षमपितात्त्विकींव्यावहारिकींवाअनेकमेवसद्वितीयमितिश्रुतिमेवव्यावहारिकेणप्रातिभासिके
नवाएकमेवाद्वितीयंब्रह्मेतिश्रुतित्वेनगृह्णातीत्यादिशंकयामिथ्यात्वादिश्रुत्यादेरेवासिद्ध्यापत्तेश्च ।

विशेषेति ॥ शब्दान्यजन्यसाक्षात्कारएवतच्छंकानतुशब्दजन्यसाक्षात्कारइत्यत्रविशेषहेत्वभावादित्यर्थः ॥ विश्वान्येति ॥
शब्दान्यजन्यसाक्षात्कारएवतच्छंका नतुशब्दजन्यसाक्षात्कारइतियथोच्यते एवंवयमपिवदामो विश्वविषयकप्रत्यक्षभिन्नप्रत्य
क्षएवभाविबाधकशंका । ततश्चवेदांतजन्यसाक्षात्कारेपितच्छंकास्यान्नविश्वप्रत्यक्षइत्यपि(सुवचत्वा)वक्तुंशक्यत्वादित्यर्थः । य
दिभाविबाधकशंकयाऽप्रमाणमेवप्रमाणत्वेनप्रत्यक्षंगृह्णातीत्युच्यते तर्हिमिथ्यात्वश्रुतिरेवत्वन्मतेनसिद्ध्येदित्याह ॥ अद्वैतेति ॥

अद्वैतश्रुतिस्वरूपग्राहिश्रोत्रप्रत्यक्षंलिंगकरणतापक्षेऽनुमानस्वरूपग्राहिचक्षुरादिकं । तथाचवस्तुगत्याएकमेवाद्वितीयमितिश्रुतिर्नास्त्येव किंनामानेकमेवसद्वितीयमित्येवास्तिश्रुतिः । एवंचानेकमेवसद्वितीयमितितात्विकीमेवश्रुतिंव्यावहारिकैकमेवाद्वितीयमितिश्रुतित्वेनअथवाव्यावहारिकीमेवानेकमेवसद्वितीयमितिश्रुतिंप्रातिभासिकैकमेवाद्वितीयमितिश्रुतित्वेनश्रोत्रप्रत्यक्षंगृह्णातीतिशंकयामिथ्यात्वश्रुतिरेवनसिद्ध्येदित्यर्थः । तथाऽधूममेवधूमत्वेनचक्षुर्गृह्णातीतिशंकयातेनवह्निसिद्धिरपिनस्यादित्यपि द्रष्टव्यं ॥ शून्येत्यादि ॥ अयमर्थः । त्वन्मतेब्रह्माद्वैतमेकतत्वं द्वितीय(स्यसतोऽभाव)स्यात्यंताभावएवतत्त्वं नतुशून्याद्वैतं

शून्याद्वैतंतत्वमितिसद्वैतंतत्वमितिचश्रुतेरभावग्राहिप्रत्यक्षमपितात्विक्यांव्यावहारिक्यां वातस्यांश्रुतौसत्यामेवव्यावहारिकंप्रातिभासिकंवातदभावंगृह्णातीतिशंकयाशून्याद्वैतादि सिद्ध्या(पाताच्च)पत्तेश्च।नचात्माद्वैतश्रुतिविरोधाद्युक्तशंकानुदयः तस्याएवसंदिह्यमानत्ववत्।

सद्वैतंवातत्वं तथाश्रुतेरश्रवणादितित्वयोच्यते । तत्रवदामः । शून्याद्वैतंतत्वमित्यादिश्रुत्यभावग्राहिश्रोत्रप्रत्यक्षंतात्विक्यांशून्याद्वैतंतत्वमित्यादिश्रुतौसत्यामेवव्यावहारिकंतदभावंगृह्णाति अथवाव्यावहारिक्यांशून्याद्वैतंतत्वमित्यादिश्रुतौसत्यामेवप्रातिभासि(कमेवत)कंतदभावंगृह्णाति । प्रतियोगितदभावयोर्भिन्नसत्ताकत्वंनियमादि(तिशं)त्यांशंकयाशून्याद्वैतसद्वितीयरूपतत्त्वसिद्धेरप्यापातादिति । आदिपदेनसद्वैतग्रहणं ॥ उक्तशंकेति ॥ शून्याद्वैतादिसिद्ध्यापादकोक्तशंकेत्यर्थः ॥ तस्याएवेति ॥ आत्माद्वैतश्रुतेरेवभाविबाधकशंकयाऽप्रमाणत्वेनसंदिह्यमानत्वादित्यर्थः । तथाचशंकाया अभावेनात्माद्वैतश्रुतिप्रामाण्यसिद्धौ

तद्विरुद्धतयातात्विक्यांव्यावहारिक्यांवेत्यादिनोक्तशंकायाअभावेनशून्याद्वैताद्यसिद्धिः । तस्यांचसत्यांतद्विरोधाभावेनआत्मा द्वैतश्रुतिप्रामाण्यसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयादितिभावः । यदुक्तमद्वैतश्रुतिस्वरूपग्राहिप्रत्यक्षेपिशंकापत्त्यामिथ्यात्वश्रुत्यादेरेवासि द्ध्यापत्तेश्चेति तदयुक्तं । वस्तुतोमन्मतेमिथ्यात्वश्रुतिरपिनास्त्येव । सर्वस्यापिब्रह्मातिरिक्तस्यमिथ्यात्वांगीकारात् । नचतर्हिमि थ्यात्वसिद्धिःकथमितिवाच्यं । व्यवहारदशायांभवदीय(भेदश्रु)द्वैतश्रुतिरेवास्तितत्वतःसाऽद्वैतश्रुतित्वेनास्माभिर्ज्ञाताऽस्ति ता दृश्यैवचश्रुत्याऽद्वैतंसिद्ध्यति । असतएवमन्मतेसाधकत्वेनांगीकारादित्याशंक्यातिप्रसंगानाह ॥ नचेत्यादिना ॥ भेदश्रुति

नचतत्वतोद्वैतश्रुत्याव्यवहारदशायामद्वैतश्रुतित्वेनगृहीतयामिथ्यात्वसिद्धिः । वह्नित्वे नज्ञाताद्गुंजापुंजाद्दाहापत्तेः । भेदश्रुतित्वेनपूर्वपक्षिणाज्ञातेनाद्वैतवाक्येनद्वैतसिद्ध्या पत्तेश्च । नचाद्वैतश्रुतितत्प्रामाण्यादेरप्यन्यत्राद्दष्टस्तात्विकसत्वाविरोधीतत्वावेदकेनैवबा धःशंक्यःनतुस्वप्नादौदृष्टःव्यावहारिकसत्वविरोधीअतत्वावेदकेनबाधइतिराजाज्ञास्ति ।

त्वेनेति ॥ यथाऽसतएवसाधकत्वेनाद्वैतश्रुतित्वेनज्ञातयाद्वैतश्रुत्यैवमिथ्यात्वंसिद्ध्यतीतित्वयोच्यतेतथेत्यर्थः । असतःसाधक त्वमप्युत्तरत्रनिराकरिष्यतइत्यवधेयं । ननुमयाप्रत्यक्षादीनांतत्वावेदकेनाद्वैतागमेनबाधःशंकितुंशक्यते । तत्वावेदकेनबाधस्य तात्विकसत्त्वविरोधित्वेनव्यावहारिकसत्त्वाविरोधित्वात् । अद्वैतागमस्यतुबाधोनशंकितुंशक्यः । सहितत्वावेदकेनैवशंक्यो नातत्वावेदकेन तत्वावेदकंचाऽद्वैतागमादन्यन्नास्तीतिकथमद्वैतागमेबाधशंकेत्यतआह ॥ नचेति ॥ अद्वैतश्रुत्यादेस्तात्विकस

त्त्वविरोधीयस्तत्वावेदकेनबाधःसएवशंक्यो नतुव्यावहारिकसत्त्वविरोधीअतत्वावेदकेनबाधःशंकनीयइतिराजाज्ञायाअभावेन
द्वैतश्रुत्यादेरतत्वावेदकेनैवबाधोऽस्माभिःशंक्यतएव प्रत्युतत्वयोच्यमानःतत्वावेदकेनबाधोन्यत्रस्वप्नादौकुत्राप्यदृष्टः । अस्मा
भिरुच्यमानोऽतत्वावेदकेननायंगजइत्यादिजाग्रज्ज्ञानादिनाबाधोव्यावहारिकसत्त्वविरोधीस्वाप्नेशुक्तिरजतादौचदृष्टोऽतोतत्वा
वेदकेनैवबाधोऽद्वैतश्रुत्यादेःशंक्यते तथाचव्यावहारिकसत्त्वंयदंगीकृतंश्रुत्यादेस्तंन्नस्यात् तावतैवममेष्टसिद्धेरित्यर्थः । नन्विद
मयुक्तं । अन्यत्रस्वप्नादावदृष्टेपितत्वावेदकेनैवबाधेजगतिशंकितेतस्यचतात्विकसत्त्वविरोधित्वात्तदेवगच्छति नव्यावहारिकस
त्त्वं । अद्वैतश्रुत्यादेरन्यत्रस्वप्नादौदृष्टेनअतत्वावेदकेनबाधेशंकितेतस्यव्यावहारिकसत्त्वविरोधित्वात्तस्मिन्नपगतेप्रातिभासिक

अप्रातिभासिकत्वधीस्तुतात्विकत्वधीरिवयुक्ता ।

त्वमेवस्यात् । नचेष्टापत्तिरितिवाच्यं । अप्रातिभासिकत्वधीविरोधादित्यतआह ॥ अप्रातिभासिकत्वधीस्त्विति ॥ यथात्र
ह्मव्यतिरिक्तस्यमिथ्यात्ववादिनस्तवाद्वैतश्रुतितत्प्रामाण्यादौतात्विकत्वधीस्तवास्ति साकथमितिवाच्यं । बाधविलंबाभावाच्छु
क्तिरजतादावतात्विकत्वधीः श्रुत्यादौबाधविलंबात्तात्विकत्वधीरितियदिब्रूयास्तर्हिव्यावहारिकसत्त्वविरोध्यतत्वावेदकागमेनबा
धशंकयाश्रुत्यादेःप्रातिभासिकत्वलाभेपितत्राप्रातिभासिकत्वधीरपितात्विकत्वधीवत्बाधविलंबप्रयुक्तेतिवयमपिवदामइत्यर्थः ।
ननुश्रुत्यादेःप्रातिभासिकत्वेपिअप्रातिभासिकत्वधीस्तात्विकत्वधीरिवयुक्तेत्ययुक्तं तथात्वे "तरतिशोकमात्मविदि"तिब्रह्मतत्व

ज्ञानाच्छ्रुत्यादिसर्वप्रपंचनिवृत्तिप्रतिपादकश्रुतिविरोधः । प्रातिभासिकस्यब्रह्मतत्वज्ञानान्निवृत्त्यनुपपत्तेरित्याशंक्यनिषेधति ॥ नचैवमिति ॥ वस्तुतस्तुतन्निवृत्तिश्रुतिरेवनास्तितत्रापिभाविबाधकशंकाप्रसरादित्याह ॥ अत्रापीति ॥ अनिवृत्तीति ॥ वस्तुगत्याब्रह्मतत्वज्ञानान्निवृत्तिश्रुतिस्सानभवत्येव । साचतन्निवृत्तिश्रुतित्वेनगृहीतेत्तिशंकोदयादित्यर्थः । तद्दर्शनेन दोषबाध दर्शनेन । अद्वैतलिंगं मिथ्यात्वसाधकंदृश्यत्वादि । तत्वमसीत्यद्वैतशब्दः । तच्छंका दोषबाधशंका । सदोषानुमायानिर्दोष

नचैवंब्रह्मतत्वज्ञानात्तन्निवृत्तिश्रुतिविरोधः । अत्राप्यनिवृत्तिश्रुतिरेवनिवृत्तिश्रुतितयागृही तेतिशंकोदयात् । किंचापरीक्षितेरूप्यादिप्रत्यक्षेदोषबाधयोर्दर्शनेनपरीक्षितेजगत्प्रत्यक्षे पितदाशंकायांलिंगशब्दाभासयोस्तद्दर्शनेनाद्वैतलिंगशब्दयोरपितच्छंका । बाधितेअ क्षलिंगाद्याभासेपिभ्रमबाधितप्रमादृष्टांतेनाबाधशंकापिस्यादितिप्रमाणतदाभासव्यवस्थान स्यात् । तदुक्तं "निर्दोषानुमायास्सदोषत्वंसदोषानुमायानिर्दोषत्वमित्यव्यवस्थे" ति ।

त्वमित्युक्तातिप्रसंगांतरमाह ॥ बाधितइति ॥ बाधितेकथमबाधितत्वंशंकितुमर्हमित्यतउक्तं भ्रमबाधितेति । भ्रमबाधितत्वे नाभिमतेत्यर्थः । भ्रमनिवृत्तेत्यर्थइत्यन्ये । इदंरजतमितिबाधितेऽक्षेऽनुष्णत्वादिसाधकेपदार्थत्वादिलिंगाभासेचाबाधशंकापि स्यात् कुतः इयंशुक्तिरितिप्रमानंतरंजातेनइदंरजतमितिभ्रमेणसाप्रमाबाध्यते तस्याःप्रमायावस्तुगत्याऽबाध्यत्वमप्यस्ति कुतः

भ्रमस्यअन्यथाविज्ञातस्यसम्यग्विज्ञानत्वाभावेनतद्बाधकत्वात् तथाचभ्रमबाधितेप्यबाधितत्वदर्शनेनबाधितेऽक्षादावपिअबा
धशंकास्यादित्यर्थः । तथाचवस्तुगत्याअबाधितेपिजगत्प्रत्यक्षेबाधितरूप्यादिप्रत्यक्षदृष्टांतेनयदिबाधशंकाक्रियते तर्हिभ्रमबाधि
तत्वेनाभिमतायांप्रमायांवस्तुगत्याऽबाध्यत्वसत्वेनतद्दृष्टांतेनवस्तुतोऽबाधितेप्यक्षेलिंगेचबाधशंकास्यादितिप्रतिबंदीग्रहणमिति
भावः । अद्वैतलिंगशब्दयोरपिबाधशंकास्यादित्ययुक्तं । लोकेदोषजन्यज्ञानएवबाधदर्शनात् श्रुतेश्चनित्यत्वेनदोषजन्यत्वाभा
वादित्याशंकते ॥ श्रुतिरिति ॥ नित्यत्वंस्वरूपासिद्धमित्याह ॥ त्वन्मतइति ॥ ननुनाद्वैतश्रुतौदोषबाधयोःशंका तस्याःप्र

श्रुतिर्नित्यत्वान्निर्दोषेतिचेन्न त्वन्मतेश्रुतिनित्यतायाआकल्पंस्थितिमात्ररूपत्वेनआकाशा
दिवत्प्रतिकल्पंतस्याउत्पत्तेः । तस्याःप्रमाकरणत्वेपिममद्वैतइवब्रह्ममीमांसायांप्रत्यधिक
रणंपूर्वपक्ष्यभिमतार्थइवचतवाद्वैतेतात्पर्यधीःभ्रमइतिशंकयातज्जन्याद्वैतधियःप्रमात्वासिद्धे
श्च । उपक्रमोपसंहारतदैकरूप्यग्राहिप्रत्यक्षेप्युक्तन्यायेनशंकोदयेनतदैकरूप्यासिद्धेश्च ।

माकरणत्वरूपविशेषदर्शनसद्भावादित्यतआह ॥ तस्याइति ॥ श्रुतेःप्रमाकरणत्वेपिममतत्ववादिनोजायमानाद्वैतेतात्पर्यधी
र्भ्रमइतितवशंकयातज्जन्यद्वैतधियःप्रमात्वंनसिध्यति । यथावाब्रह्ममीमांसायांप्रत्यधिकरणंपूर्वपक्ष्यभिमतश्रुत्यर्थतात्पर्यधीर्भ्र
मइतिशंकयातज्जन्यधियःप्रमात्वंनसिद्ध्यति एवमेवश्रुतेःप्रमाकरणत्वेपिपूर्वपक्ष्यभिमतार्थइवतवाद्वैततात्पर्यधीर्भ्रमइतिममशंक
यातज्जन्यायास्त्वदीयाद्वैतधियःप्रमात्वासिद्धेरित्यर्थः ॥ उपक्रमेति ॥ अद्वैतइतिशेषः ॥ उक्तन्यायेनेति ॥ अनेकरूप्येएवै

करूप्यशंकयेत्यर्थः । दोषजन्यत्वज्ञानरूपकारणाभावाच्चनभाविबाधकशंकेत्याह ॥ किंचेति ॥ क्लृप्तदोषाणा मतिदूरत्वादीनां । अत्र जगत्सत्यताग्राहिप्रत्यक्षे । विनिश्चितः परीक्षयेतिशेषः । अन्यस्य अक्लृप्तस्य । प्रत्यक्षेदूरादिदोषाभावस्ययोग्यानुपलब्ध्यानिश्चयेपिसन्घटइतिप्रत्यक्षेयदिदोषशंका तदाश्रुतावपिसास्यादित्यर्थः । ननुदूरादिदोषाभावनिश्चयमात्रेणनप्रत्यक्षेणार्थसिद्धिः स्वप्नेप्येतादृशनिश्चयसद्भावेनस्वाप्नप्रत्यक्षतुल्यत्वादित्याशंकते ॥ स्वाप्नेति ॥ तर्हिंब्रह्मैवतत्वमितिवेदेपिभ्रांत्याद्यभावनिश्चयोयोजायतेसोपिशून्यमेवतत्वमितिस्वप्नेकश्चनवेदोदृष्टस्तत्रभ्रांत्याद्यभावनिश्चयोयोजातस्तत्तुल्यइत्याह ॥ स्वाप्नइति ॥

किंच प्रत्यक्षेक्लृप्तदोषाणामभावोत्रविनिश्चितः । अन्यस्यकल्पनानित्येवेदेपिननिवार्यते ।
स्वाप्नप्रत्यक्षेपितदादूराद्यभावनिश्चयोस्तीतिचेन्न । स्वाप्नेशून्यमेवतत्वमितिवेदेपितदाभ्रांत्याद्यभावनिश्चयस्यसत्वात् । स्वप्नवैषम्यानुभवस्तूभयत्रसमः । किंच नतावत्साक्षिणिबाधशंका तस्यानित्यानुभवरूपतयावेदइवतात्पर्यभ्रांतेरप्ययोगेनवेदादप्यनाशंकितदोषत्वात् ।

नन्वद्वैतश्रुतौस्वाप्नशून्यप्रतिपादकवेदवैषम्यानुभवान्नस्वाप्नवेदतुल्यत्वमित्यतआह ॥ स्वप्नेति ॥ समइति ॥ सन्घटइतिप्रत्यक्षेपिस्वाप्नप्रत्यक्षवैषम्यानुभवात्नतत्तुल्यत्वमित्यर्थः । एतावत्पर्यंतंभाविनोबाधकत्वमेवाऽयुक्तं तस्यबाधकत्वेपिनास्यजगतस्तद्बाध्यत्वं अतोनभाविबाधकशंकायुक्तेत्युक्तं । इदानीमस्तुवासाशंका साकिंसाक्षिप्रत्यक्षेक्रियते बाह्यप्रत्यक्षेवा नाद्यइत्याह ॥ किंचेति ॥ ननुदोषजन्यत्वज्ञानाभावेपिप्रमाणाजन्यत्वमात्रेणसाक्षिण्यप्रामाण्यहेतुभूतबाधकशंकास्यादितिचेत्समानमेतद्वेदे

पीत्याह ॥ प्रमाणेति ॥ तदप्रामाण्ये तस्याप्रामाण्यहेतुभूतबाधकशंकायां ॥गुणेति ॥ अपौरुषेयंतयाआप्तोक्तत्वरूपगुणस्यैवा
भावादितिभावः ॥ अप्रामाण्येति ॥ अप्रामाण्यहेतुबाधकशंकापातादित्यर्थः ॥ निश्शंकमिति ॥ निश्शंकंयथास्यात्तथा ।
साक्षिग्राह्यंयत्सुखादिकमित्यन्वयः । अस्त्यत्रपुरतःपानीयमितिवाक्यंश्रुतवतःपानीयसमीपप्राप्तिः प्राप्तस्यपानं तेनोदन्यानि
मित्तदुःखनाशःसुखप्राप्तिरित्येवंरूमयासुखादिपर्यंतपरीक्षयेत्यर्थः ॥ तन्निरासादिति ॥ दोषजन्यत्वज्ञाननिरासेनशंकानिरा

प्रमाणाजन्यत्वमात्रेणतदप्रामाण्येगुणाजन्यत्वमात्रेणवेदस्याप्यप्रामाण्यापातात् । नापि
बाह्यप्रत्यक्षे । तत्रापिनिःशंकंसाक्षिग्राह्यसुखादिपर्यंतपरीक्षयातन्निरासात् । उक्तंहि "न
परीक्षानवस्यास्यात्साक्षिसिद्धेत्वसंशयादि" ति । "नहिबाधःक्वचिद्दृष्टोदुःखाद्यनुभवस्य
त्वि"तिच्च । ननुस्वाप्नजलप्रत्यक्षेपिस्वाप्नावगाहनंपानंतज्जन्यसुखपर्यंतापरीक्षास्तीतिचेन्न ।

सादित्यर्थः । प्रत्यक्षेसुखपर्यंतापरीक्षापिस्वाप्नप्रत्यक्षपरीक्षातुल्येत्याशंकते ॥ नन्विति ॥ यदिस्वाप्नजलप्रत्यक्षसंबंधिपरीक्षासा
म्येनजाग्रदवस्थाकालीनजलप्रत्यक्षसंबंधिपरीक्षायाअप्यप्रामाण्येनानाश्वासःशंक्यते । तर्ह्यद्वैतश्रुतावप्यनाश्वासःस्यात् । ननु
तत्रनानाश्वासः ब्रह्मैवतत्त्वमितिवेदस्यापौरुषेयत्वज्ञानषड्विधतात्पर्यलिंगज्ञानतदनुग्राहकतर्कानुसंधानशून्याद्वैतप्रतिपादकश्रुति
प्रतियोगिकप्राबल्यनिर्णयब्रह्मसाक्षात्कारतज्जन्यब्रह्मभावापत्तिरूपमोक्षपर्यंतापरीक्षास्तीतिचेन्न । शून्यमेवतत्त्वमितिस्वाप्नवेदप

रीक्षातुल्यत्वादित्याह ॥ स्वाप्नस्येत्यादिना ॥ नन्वद्वैतश्रुतिपरीक्षायाःस्वाप्नशून्याद्वैतश्रुतिपरीक्षातोवैषम्यमनुभूयतइतिचेत् तर्हिस्वाप्नजलप्रत्यक्षेसुखांतपरीक्षायाःसकाशात्जाग्रत्कालीनप्रत्यक्षेऽपिसुखांतपरीक्षायावैषम्यमनुभवसिद्धमित्याह ॥ स्वाप्नेति ॥ अन्यथेति ॥ परीक्षायामप्यनाश्वासइत्यर्थः ॥ नसिद्ध्येदिति ॥ तत्सिद्धिश्चत्वयापरीक्षयैववाच्या तदप्रामाण्येतन्नसिद्ध्येदि-

स्वाप्नस्यशून्यमेवतत्वमितिवेदस्याप्यपौरुषेय(त्वादिज्ञा)त्वज्ञानषड्विधतात्पर्यलिंगज्ञानानुग्राह कतर्कानुसंधानब्रह्माद्वैतश्रुतिप्रतियोगिकप्राबल्यनिर्णयस्वाप्नशून्यसाक्षात्कारतज्जन्यशून्य भावापत्तिरूपमोक्षपर्यंतापरीक्षास्तीतिफलपर्यंताद्वैतश्रुतावप्यनाश्वासापातात् । स्वाप्नवैष म्यानुभवेनाश्वासस्तूभयत्रसमइत्युक्तं।अन्यथापरस्यापिप्रातिभासिकवैलक्षण्यंनसिध्येत् । एवंच ।.स्वाप्नाद्विशेषस्यासिद्धौप्रपंचस्याद्वयश्रुतिः ।स्यात्फलेनसहस्वाप्नीसिद्धौशंकाक्षजेकुतः. ॥ १ ॥ नहिप्रत्यक्षशब्दत्वकृतंवैषम्यमीक्ष(क्ष्य)ते । बाधाबाधकृतस्त्वेवविशेषःसंप्रदृश्यते॥२॥

त्यर्थः । प्रपंचस्यस्वाप्नाद्विशेषस्येत्यन्वयः । स्वाप्नीः स्वाप्नशून्याद्वैतश्रुतिसमानास्यात् । सिद्धौ प्रपंचस्यस्वाप्नाद्विशेषस्येतिवर्तते । ननुप्रत्यक्षंप्रत्यक्षत्वादेवाप्रमाणं अद्वैतश्रुतिस्तुशब्दत्वादेवप्रमाणमित्युच्यतइत्यतआह ॥ नहीति ॥ नहीक्षते प्रामाण्यमिति शेषः । ईक्ष्यतइतिपाठमंगीकृत्यप्रामाण्याप्रामाण्यप्रयोजकत्वेननप्रदर्श्यतइत्यर्थइत्यन्ये । प्रामाण्यंकर्तृ वैषम्यंनेक्षते । नापेक्षत

इत्यर्थः । विशेषइत्यनंतरंप्रामाण्येप्रयोजकतयेतिशेषः । प्रत्यक्षेश्रुतिवत्प्रामाण्यप्रयोजकोऽबाधोस्तीत्युपसंहरति ॥तस्मादिति
समेति ॥ शंकामात्रेणापवादेसप्तमोरसःकश्चनस्यादित्यपिशंकास्यादितिभावः ॥ स्वव्याघातादिनेति ॥ भाविबाधकशंका
यामपिभाविबाधकशंकाप्रसरादित्यर्थः ॥ उक्तंहीति ॥ बाधाभावस्यप्रामाण्यप्रयोजकत्वमित्यर्थः । अर्थेऽत्यंतासत्यपिशब्द
स्तावदत्यंतासद्रूप्यादिविषयकंज्ञानंकरोत्येव तत्रविषयाभावात्तज्ज्ञानंबाध्यते । अत्रेतितद्ग्रंथप्रकृतपरामर्शः । तत्रस्वतःप्रामा

तस्मात्त्वयाप्यौत्सर्गिकस्यप्रामाण्यस्यबलवद्बाधकदर्शनैकापोद्यत्वेनसप्तमरसशंकातु
ल्येनशंकामात्रेणानपवादात् स्वव्याघातादिनाशंकानुदयाच्चश्रुतेःप्रामाण्यनिश्चयइ
तिवाच्यं।उक्तंहिखंडने "अत्यंतासत्यपिज्ञानमर्थेशब्दःकरोतिहि । अबाधात्तुप्रमा
मत्रस्वतःप्रामाण्यनिश्चला "मिति ।(ए)तत्प्रत्यक्षेपितुल्यं।'उक्तंहिसुरेश्वरेणापि" अ
तोवबोधकत्वेनदुष्टकारणवर्जनात् । अबाधाच्चप्रमाणत्वंवस्तुन्यक्षादिवच्छ्रुते:"रिति ।

ण्यान्निश्चलामचलांप्रमांकरोति ।.तत्रहेतुरबाधात्त्विति ॥ तुल्यमिति. ॥ औत्सर्गिकप्रामाण्यस्यबलवद्बाधकैकापोद्यत्वेनप्रकृते
तदभावात्प्रत्यक्षस्यप्रामाण्यनिश्चयइत्यर्थः । अतःश्रुतेःप्रमाणत्वमित्यन्वयः । तत्रहेतुरवबोधकत्वेनेत्यादि । वस्तुनि वस्तुसद्भा
वे । श्रुतेरबाधितत्वेनप्रामाण्येऽक्षप्रामाण्यस्यदृष्टांतत्वेनोपादानादित्यर्थः । स्वक्रियादिविरोधतः तत्वज्ञानायवेदांतश्रवणादिरू

पस्वक्रियाविरोधप्रसंगात् । अध्यक्षेश्रुताविवभाविबाधकशंकानयुक्ता । स्वक्रियाविरोधेदृष्टांतः ॥ अहेत्विति ॥ कारणंविना
पिकार्यंस्यादितिशंकावत् धूमार्थंवह्निमुपादत्ते तृप्त्यर्थंचभोजनं तत्कारणंचतन्नेतिब्रूतेइत्येवंवचनक्रियायाउपादानक्रिययाविरो
धइत्यर्थः । प्रकृतेचोक्तरीत्यास्वक्रियाविरोधआयातीतिनभाविबाधकशंकाकार्येत्यर्थः ॥ उक्तंचेति ॥ भाविबाधकशंकाराहि
तस्मात् "अहेतुकार्यशंकेवस्वक्रियादिविरोधतः । भाविबाधकशंकानयुक्ताध्यक्षेश्रुताविव" । उक्तंह्युद
यनेन तदेवह्याशंक्येतयस्मिन्नाशंक्यमानेस्वक्रियाव्याघातोनभवतीति । उक्तंचवार्तिकेबौद्धंप्रति "इह
जन्मनिकेषांचिन्नस्यवदुपलभ्यते । योग्यवस्थागतानांतुनविद्मःकिंभविष्यती"ति । नहिसंभवतिशब्दा
नुमानाभासयोःरूप्यादिधीप्रामाण्यग्राहिप्रत्यक्षस्यचबाधंपदार्थत्वस्यचमिथ्यात्वव्यभिचारंस्वैरिण्याश्चा
नियमंपश्यन्नपिपरीक्षितत्वाद्वेदांततदनुकूलानुमानयोःवेदांतधीप्रामाण्यग्राहिप्रत्यक्षस्यचाबाधंदृश्यत्व
स्यचमिथ्यात्वाव्यभिचारंस्वमातुश्चनियमंनिश्चिनोति । जगत्प्रत्यक्षस्यतुपरीक्षितस्याप्यपरीक्षितरूप्या
दिप्रत्यक्षदृष्टांतमात्रेणाबाधंननिश्चिनोतीति । परीक्षितप्रत्यक्षेप्यनाश्वासेहिनैकापिव्यवस्थासिध्येत्
त्यमित्यर्थः । इहजन्मनिकेषांचित्केषामपिबाधोनोपलभ्यते । योगिनांभविष्यतीतिचेत्तत्राह ॥ योगीति ॥ योग्यवस्थायांबा
धोभविष्यतिवानवेतिवयंनविद्मइत्युपहासः । परःकेवलंस्वपक्षनि(क्षिप्तदृ)ष्टदृष्टिरित्यपहासमुखेनातिप्रसंगंसूचयन्जगत्प्रत्यक्ष
स्यपरीक्षितत्वादबाधनिश्चयोयुक्तइत्याह ॥ नहीत्यादिना ॥ शब्दानुमानाभासयोर्बाधंपश्यन्नपिपरीक्षितत्वाद्वेदांततदनुकूल

नुमानयोरबाधंनिश्चिनोति । रूप्यादिधीप्रामाण्यग्राहिप्रत्यक्षस्यबाधंपश्यन्नपिपरीक्षितत्वाद्वेदांतजन्यधीप्रामाण्यग्राहिप्रत्यक्षस्या
बाधंनिश्चिनोति। पदार्थत्वरूपहेतोर्ब्रह्मणिमिथ्यात्वव्यभिचारंपश्यन्नपिपरीक्षितत्वाद्दृश्यत्वहेतोर्मिथ्यात्वाव्यभिचारंनिश्चिनोति।
स्वैरिण्यास्संभोगकर्तृपुरुषानियमंपश्यन्नपिपरीक्षितत्वात्स्वमातुःसंभोगेकर्तृपुरुषनियमंनिश्चिनोति । जगत्प्रत्यक्षस्यतुपरीक्षित
स्याप्यपरीक्षितरूप्यादिप्रत्यक्षदृष्टांतमात्रेणाबाधंननिश्चिनोतीतिसंभवति। परीक्षितप्रत्यक्षेप्यंऽनाश्वासेऽपरीक्षितशब्दानुमानाभा
सादिदृष्टांतमात्रेणपरीक्षितवेदांततदनुकूलागमादेरप्यबाधादिनिश्चयोनस्यादितिनकाप्युक्तव्यवस्थासिध्येदित्यतिप्रसंगइत्यर्थः ।

तद्वसानत्वात्सर्वस्य नहिश्रुतेनुमितेवादृष्टइवाश्वा
सः । किंचैवंनहिंस्यादिस्यस्याग्नीषोमीयेव्यभिचारदर्श
नेनान्यत्रापितदाशंक्येतेत्युत्सर्गापवादन्यायोभज्येत ।

कुतोनसिद्ध्यतीत्यतआह ॥ तद्वसानत्वादिति ॥ परीक्षावसानत्वादित्यर्थः । प्रत्यक्षसिद्धेऽनाश्वासोनास्तीत्येतदनुभवसि
द्धमित्याह ॥ नहीति ॥ भाविबाधकशंकांगीकारे(दूषणांत)बाधकांतरमाह ॥ किंचेति ॥ व्यभिचारेति ॥ अग्नीषोमीयप
शुहिंसायाःकर्तव्यत्वस्यश्रुतत्वाद्भूतत्वस्याहिंस्यत्वेनव्यभिचारदर्शनेनेत्यर्थः । अन्यत्रापि ब्राह्मणहिंसायामपि ॥ तदाशंक्येते
ति ॥ कर्तव्यत्वशंकास्यादित्यर्थः ॥ न्यायइति ॥ अग्नीषोमीयपशुहिंसाव्यतिरिक्तब्राह्मणादिहिंसायाअकर्तव्यत्वरूपस्तदर्थो

नसिद्ध्येदित्यप्रामाण्यंस्यादित्यर्थः । इष्टापत्तिंपरिहर्तुमाह ॥ उक्तंहीति ॥ उपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ भाविबाधकशंक
याप्रत्यक्षमात्रस्याप्रामाण्यंनवक्तुंयुक्तमित्याह ॥ किंचेति ॥ अन्यथा तस्याप्रामाण्ये ॥ वृद्धिमिच्छतइति ॥ शतद्रव्यवतः
कुसीदादिनाशतद्वयंमेस्यादितिद्रव्याभिवृद्धिमिच्छतोमूलहानिवत्नेदंरजतमितिप्रत्यक्षविरोधेनशुक्तिरूप्यप्रत्यक्षस्याप्रमाणतया

उक्तंहि " उत्सर्गतोपियत्प्राप्तमपवादविवर्जितं । अव्यभिचार्यपवादेनमानमेवभविष्य
ती "ति । एवंच " बाधाभावोत्रनिर्णीतःशशश्रृंगाद्यभाववत् । अन्यथाशशशृंगादिर
पिशंक्येतबाधवत् " । तस्मात्प्रामाण्यस्योत्पत्तौज्ञप्तौचस्वतस्त्वादिहचोत्पत्तिस्वतस्त्वा
पवादस्यदोषस्यज्ञप्तिस्वतस्त्वापवादस्यबाधकस्यचादर्शनात्निर्मूलशंकायाश्चस्वक्रियावि
रोधादिनानुत्थानात्सुस्थंप्रत्यक्षप्रामाण्यं किंच नेदंरूप्यमितिप्रत्यक्षप्रामाण्यमाव
श्यकंअन्यथाइदंरूप्यमित्यस्याप्रामाण्यंनस्यादितिवृद्धिमिच्छतोमूलहान्यापत्तेः ।

तद्विषयस्यमिथ्यात्वात्तदृष्टांतेनसमस्तस्यापिजगतोमिथ्यात्वंसिषाधयिषितं । अन्यथानेदंरजतमितिप्रत्यक्षस्याप्रामाण्येइदंरूप्य
मितिप्रत्यक्षस्याप्रामाण्यसाधकाभावेन(प्रमात्वापत्त्या)प्रामाण्यापत्त्याशुक्तिरूप्यादेर्मिथ्यात्वसाधकाभावेनमिथ्यात्वाभावात्दृष्टां
ताभावान्नविश्वमिथ्यात्वसिद्धिरित्यर्थः । अत्रशुक्तिरूप्यमिथ्यात्वंमूलंविश्वमिथ्यात्वंवृद्धिरितिविवेकः । यद्वाइदानींत्वयारूप्यप्र

॥ १३३ ॥
॥ १३८ ॥

त्यक्षदृष्टांतेनसर्वजगत्प्रत्यक्षस्याप्यप्रामा(ण्यमुच्यतेतत्र)ण्यंसिषाधयिषितंतत्रनेदंरजतमित्येकस्यबाधकस्यप्रत्यक्षस्याप्रामाण्येइदंर
जतमितिप्रत्यक्षस्याप्रामाण्यंनसिद्ध्यति । तस्यबाधकप्रमाणकत्वात् । तथाचदृष्टांताभावान्नप्रत्यक्षमात्रस्याऽप्रामाण्यंवक्तुंयुक्त
मित्यर्थः । अत्ररूप्यप्रत्यक्षाप्रामाण्यंमूलं सर्वजगत्प्रत्यक्षाप्रामाण्यंवृद्धिरितिविवेकः । मूलसंरक्षणार्थंरूप्यादिबाधकप्रत्यक्षस्यप्र
माणत्वेंगीकार्येघटादिसत्ताग्राहकस्यापिप्रामाण्यंस्यादित्याह ॥ तथाचेति ॥ नेदंरूप्यमितिप्रत्यक्षस्यप्रामाण्येसिद्धेसतीत्यर्थः ॥
तत्तुल्येति ॥ नेदंरूप्यमितिप्रत्यक्षतुल्ययोगक्षेमम्त्यिर्थः ॥ सौषुप्तिकानंदानुभवस्येति ॥ तद्रूपसाक्षिप्रत्यक्षस्येत्यर्थः । सु

तथाचतत्तुल्ययोगक्षेमंसन्घटइत्यादिप्रत्यक्षंकथंनप्रमाणं । किंचसौषुप्तिकानंदानुभवस्याप्रामाण्येक
थमात्मनआनंदरूपतातात्विकी । आनंदश्रुतेरनुभूतातात्विकानंदानुवादित्वोपपत्तेः।किंच "स्मृतिः
प्रत्यक्ष" मित्यादिश्रुत्या "प्रत्यक्षमनुमानंचशास्त्रंचविविधागमा" इतिमनुस्मृत्याचासिद्धंतत्प्रामाण्यं।

खमस्वाप्समित्युत्तरकालीनपरामर्शबलेनआत्मनआनंदरूपत्वंसाक्षिणासुषुप्तौतात्विकमेवानुभूयतइतिस्वीकृतं साक्षिप्रत्यक्षस्यै
वाप्रामाण्येकथमानंदरूपतातात्विकीस्यात् प्रमाणाभावादित्यर्थः । ननुसौषुप्तिकानंदानुभवस्याप्रामाण्येपिआत्मनआनंदरूपता
"विज्ञानमानंदंब्रह्मे" त्यादिश्रुत्यासेत्स्यतीत्यतआह ॥ आनंदेति ॥ अनुभूतेति ॥ अप्रमाणभूतसाक्षिसिद्धेत्यर्थः । तत्प्रामा
ण्यं प्रत्यक्षप्रामाण्यं । ननुनास्माकंश्रुतिस्मृतिविरोधः श्रुतौतत्त्वावेदकप्रामाण्यस्यप्रत्यक्षेत्वतत्त्वावेदकप्रामाण्यस्यचांगीकारादि

त्यतआह ॥ नचेति ॥ कुतोनयुक्तमितिचेत् सकृत्प्रयुक्तशब्दस्यार्थद्वयकल्पनायाबलवत्साधकाधीनत्वात् । प्रत्यक्षेत्वतत्वावे
दकप्रामाण्यसाधकानांभाविबाधकशंकादिरूपाणांबाधकानांपरिहृतत्वादित्याशयः ॥ ७ ॥ प्रत्यक्षस्यभाविबाधकशंकाभंग
विवरणं ॥ १७ ॥ पूर्वंप्रत्यक्षमप्रमाणमेवउतप्रमाणमपिकालत्रयाबाध्यत्वरूपसत्त्वग्रहाक्षममितिद्वौविकल्पावुक्तौ तत्राद्यस्त्रेधा
विकल्प्यनिराकृतः । संप्रतिद्वितीयमनूद्यनिराकरोति ॥ नापीति ॥ प्रत्यक्षस्यवर्तमानमात्रग्राहित्वात्रसग्रहणादौचक्षुषइवत्रि

नचसकृत्प्रयुक्तस्यप्रमाणशब्दस्यश्रुतौतत्वावेदकत्वमर्थः प्रत्यक्षेऽतत्वावेदकत्वमितियु
क्तं ॥७॥ इतिप्रत्यक्षस्यभाविबाधकशंकाभंगः ॥ १७॥ नापिप्रत्यक्षंकालत्रयाबाध्यत्वग्र
हाक्षममितिद्वितीयः तद्धिनकालत्रयेपिसत्वं मन्मतेप्यनित्यप्रपंचेतदभावात् किंतुका
लत्रयवृत्तियदसत्वंतदभावः सचकदाचित्सत्वेगृहीतेपिगृहीतएवेतिप्रतिपन्नोपाधौस
त्वग्राहिणाप्रत्यक्षेणतदुपाधौत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वाभावसिद्धिः ।
स्वकालेह्यस्तितांगृह्णन्साक्षात्कारस्त्रिकालगं । प्रतिषेधंनिरुंधानोगृह्णात्येवात्यबाध्यतां ।

कालाबाध्यत्वरूपसत्यताग्रहणेऽक्षमत्वादित्यर्थः ॥ तद्धीति ॥ अबाध्यत्वरूपंसत्यत्वमित्यर्थः। सत्त्वं विद्यमानत्वं । तदभावात्
कालत्रयेपिसत्त्वरूपाबाध्यत्वाभावादित्यर्थः ॥ कदाचित्सत्त्वइति ॥ वर्तमानकालीनेसत्त्वइत्यर्थः ॥ स्वकालइति ॥ ननु
कथमत्रविरोधः नहिवर्तमानकालीनंसत्त्वंकालत्रयवृत्तिसत्ताप्रतिषेधाभावरूपमितिचेत् उच्यते । अनुमानग्राह्यंयत्कालत्रयवृत्ति

सत्त्वप्रतिषेधरूपमिथ्यात्वंतदभावव्याप्यभूतैककालीनसत्त्वावगाहित्वेनविरोधोत्राभिप्रेतइत्याहुः । तन्न । वह्निरनुष्णइत्यत्रापि कालत्रयेऔष्ण्याभावस्यसाध्यत्वात्प्रत्यक्षेणचवर्तमानकालएवऔष्ण्यग्रहणात्त्रैकालिकानौष्ण्याभावव्याप्यभूतैककालीनौष्ण्यग्रहणात्साक्षात्साध्याभावावगाहित्वेनबाधकत्वंसर्वसंमतंनस्यादिति । गुरुचरणास्तुप्रतिपन्नोपाधौत्रैकालिकसत्तानिषेधइत्यत्रदेशकालयोरपिननिषेध्यकोटौप्रवेशः किंत्वधिकरणकोटावेव तथाचसर्वदेशेकालत्रयेचयासत्तासत्प्रतिषेधोविवक्षित स्तथाचवर्तमानकालेस्तितांसत्तांगृह्णन्साक्षात्कारःकालत्रयेसत्ताप्रतिषेधमात्ररूपबाध्यत्वंनिरुंधानोऽत्यबाध्यतांगृह्णात्येव । तथाचसाक्षाद्ग्राह्याभा

वेदेपिहिविषयस्याबाध्यत्वेज्ञानप्रामाण्यमेवतंत्रं नतुशब्दत्वंवावर्तमानकालाद्य
नवच्छेदेनस्वविषयसत्वग्राहित्वंवासर्वकालादिसंबंधित्वेनस्वविषयसत्वग्राहि
त्वंवातंत्रं । उक्तप्रकारत्रययुक्तानाप्तवाक्यविषयस्यात्यंताबाध्यत्वापातात् ।

वावगाहित्वेनैवविरोधइति । यथोक्तंभक्तिपादीयसुधायां “तत्सत्ताप्रतिषेधमात्ररूपबाधस्यतत्सत्ताग्राहिणाप्रत्यक्षेणविरोधावश्यंभावाद्धि” ति । एतच्चतट्टिप्पण्यांगुरुचरणैर्निपुणतरमुपपादितमनुसंधेयं । किंचप्रत्यक्षंस्वविषयस्थवास्तवाबाध्यत्वग्राहिप्रमाणत्वात्वेदवत् । नचवेदेशब्दत्वादिकमेवस्वविषयाबाध्यत्वेप्रयोजकं नतुतज्जन्यज्ञानप्रमाण्यमितिवाच्यं । मद्वाक्यविषयःसर्वकालसंबंधीभाविबाधकशून्यश्चेत्यनाप्तवाक्येव्यभिचारेणशब्दत्वाद्युपाधेःसमव्याप्त्यभावात् । ततश्चज्ञानप्रामाण्यमेवविषयाबाध्यत्वेतंत्रमित्यंगीकार्यमित्याह ॥ वेदेपीति ॥ उक्तानुमानदृष्टांतभूतेवेदेपीत्यर्थः । उक्तप्रकारयुक्तानाप्तवाक्येत्येवपाठः । उक्त

प्रकारत्रययुक्तेतिपाठेशब्दत्वस्यसिद्धत्वात्तदनभिप्रेतमितिमंतव्यं । ततःकिमित्यतआह ॥ तच्चेति ॥ ननुज्ञानग्राहकेणसाक्षिणाप्रामाण्यस्यग्राह्यत्वंकुतइत्यतआह ॥ प्रामाण्यस्येति ॥ स्वतस्त्वादिति ॥ ज्ञानग्राहकग्राह्यत्वस्यैवस्वतस्त्वादित्यर्थः । ननुघटादिज्ञानेकश्चिद्दोषोबाधोवाभविष्यतीतिनविषयाबाध्यत्वगर्भंप्रामाण्यमित्यतआह ॥ नचेति ॥ कालतोमर्यादेत्यन्वयः । मर्यादाव्यवच्छेदःतात्कालिकत्वमितियावत् । श्रुतिप्रत्यक्षयोःसत्यत्वग्रहणेप्यवांतरवैषम्यमस्तीत्याह ॥ इयांस्त्विति ॥ वर्तमानेति ॥ "तत्सत्य" मित्यादिश्रुतौवर्तमानकालोपस्थापकपदाभावादितिभावः । तत्र ब्रह्मणि । सा सत्ता तदनवच्छिन्ना वर्तमानकालानवच्छिन्ना ॥ प्रत्यक्षेणेति ॥ प्रत्यक्षज्ञानेवर्तमानकालस्यावश्यंविषयताप्रतीयते । इदमिदानीमितिहिप्रत्यक्षानुभवः । अतएव "कालःषडिंद्रियवेद्य" इतिप्रवादइत्यर्थः । तत्र घटादौ सा सत्ता तदवच्छिन्ना वर्तमानकालावच्छिन्ना । प्रामा[illegible]

तच्चतत्वावेदनरूपंप्रामाण्यंश्रौतज्ञानस्येवाक्षजज्ञानस्याऽपिज्ञानग्राहिणासाक्षिणागृह्यते प्रामाण्यस्यस्वतस्त्वात् । नचरूप्यादिज्ञानेष्विवबाधोवादोषोवानिश्चितः येनतदपोद्येत । तदुक्तं "यदिस्वतस्त्वंप्रामाण्येविश्वसत्ताकथंनते । प्रामाण्यस्यचमर्यादाकालतोव्याहताभवेदि"ति । इयांस्तुभेदः "तत्सत्य" मित्यादिश्रुत्याब्रह्मणोवर्तमा(नकालाद्य)नादिकालाद्यनवच्छेदेनसत्तागृहीतेतितत्रसातदनवच्छिन्ना प्रत्यक्षेणतुघटादेस्तदवच्छिन्नासागृहीतेतितत्रसातदवच्छिन्नेति ।

ण्यप्रयुक्ताऽबाध्यत्वंवेदाक्षोभयसाधारणमित्याह ॥ यद्देशेति ॥ उभयेति ॥ वेदप्रत्यक्षोभयेत्यर्थः ॥ नित्यत्वादीति ॥ स
र्वकालावच्छिन्नसत्तासंबंधरूपनित्यत्वाद्यसिद्धावपीत्यर्थः ॥ त्रैकालिकेति ॥ तद्व्याप्यावगाहित्वइतिकेचित् । उक्तरीत्याकाल
स्यअधिकरणकोटावेवप्रवेशेननिषेध्यकोटावप्रवेशात्सत्ताग्राहित्वेनकालत्रयेयस्सत्यताप्रतिषेधस्तदप्रतियोगित्वरूपाबाध्यत्वग्राहि
त्वंसाक्षादस्त्येवेतिगुरुचरणाः । ननुयंद्देशकालप्रकारावच्छेदेनयत्रयस्ययेनसत्तागृहीतातद्देशकालप्रकारावच्छेदेनतत्रतस्यतेनस

यद्देशकालप्रकारा(द्य)वच्छेदेनतुयस्ययेनसत्तागृहीतातद्वच्छेदेनतस्याबाध्यत्वंप्रामाण्यप्रयु
क्तंउभयसाधारणमितिप्रमाणेनप्रत्यक्षेणनित्यत्वाद्यसिद्धावपिस्वोपाधौत्रैकालिकनिषेधाप्रति
योगित्वरूपमात्यंतिकाबाध्यत्वंसिध्यत्येव । कालांतरादिस्थमपिहिबाधकंकिंयत्कालाद्यव
च्छेदेनानेनस्वार्थोगृहीतस्तदवच्छेदेनैवतन्निषेधति अन्यावच्छेदेनवा आद्येकथमस्यप्रामाण्यं ।
अंत्येत्वनित्यत्वादिकमेवस्यान्नतुमिथ्यात्वं । किंचानागतकालग्राहीसाक्षीस्वविषयस्यगगना
देःसाक्षात्स्वाविषयस्यघटादेरपिनिर्दोषतद्धीप्रामाण्यग्रहणद्वाराभाविबाधाभावंगृह्णात्येव ।

त्वसिद्धावपिनत्रैकालिकनिषेधाप्रतियोगित्वसिद्धिः । "नेहनाने" तिभाविबाधबाधितत्वादित्यतआह ॥ कालांतरेति ॥ अ
न्येति ॥ यत्कालाद्यवच्छेदेनतेनस्वार्थोगृहीतस्तत्कालभिन्नकालावच्छेदेनतन्निषेधतीत्यर्थः ॥ आद्यइति ॥ अनेनबाधकप्रमा
णेनरूप्यज्ञानवत्यस्मिन्कालेयत्रार्थोगृहीतस्तस्मिन्नेवकालेतत्रार्थापहारादित्यर्थः ॥ अंत्यइति ॥ यस्मिन्कालादौयोऽर्थोगृहीतः

पूर्वज्ञानेनतस्मिन्नेवकालादौबाधकज्ञानेनसोऽर्थोऽप्रतिषिद्धएव । अन्यदैवतु निषिद्धइतिअनित्यत्वमेवस्यादित्यर्थः । कथमित्यत आह ॥ नहीति ॥ अन्यथेति ॥ वर्तमानमात्रग्राहित्वइत्यर्थः । प्रत्यक्षस्यत्रिकालाबाध्यत्वरूपपारमार्थिकसत्त्वग्राहित्वाभावे नाप्रामाण्येघटादेःप्रातिभासिकवैधर्म्यरूपव्यावहारिकत्वंनसिद्ध्येत् । नचार्थक्रियाकारित्वेनतद्वैधर्म्यसिद्धिरितिवाच्यं । तस्यैव ममतात्विकत्वसाधकत्वात् । तथाचप्रत्यक्षस्यत्रिकालाबाध्यत्वरूपतात्विकसत्ताग्राहित्वंसिद्ध्यतीत्याह ॥ किंचेति ॥ येन विशे

नहिविषयाबाधमनंतर्भाव्यप्रामाण्यग्रहणंनाम । त्वदुक्तव्यंचपरेणैवप्रत्यक्षस्यवर्तमानमात्रग्राहित्वं अन्यथारूप्यादेःप्रतिपन्नोपाधौत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपंमिथ्यात्वंप्रत्यक्षंनस्यात् । किंच “प्रातिभासिकवैधर्म्यंतवयेनप्रसिध्यति । घटादेःपरमार्थत्वंममतेनैवसेत्स्यति” । अ स्तिहित्वन्मतेपिघटादेर्व्यावहारिकसत्त्वायतज्ज्ञानेरूप्यादिधीतोविशेषः । तथाचतेनैवविशे षेणतात्विकत्वसिद्धिः । किंच “यद्यऽक्षसिद्धंविश्वस्यसत्यत्वंनैवतात्विकं । तर्ह्यक्षसिद्धंरूप्या दिमिथ्यात्वंतात्विकंकथं” । नहिघटस्सन्रूप्यंमिथ्येतिप्रत्यक्षयोर्मात्रयापिविशेषोनुभूयते ।

षेण वैधर्म्यंव्यावहारिकत्वं कारिकार्थमाह ॥ अस्तिहीति ॥ विशेषः अर्थक्रियाकारित्वरूपः । तात्विकं त्रिकालाबाध्यं ॥ तर्हीति ॥ तथाचतदपितात्विकंनस्यादित्यर्थः । कथमिदमापादनमित्यतस्तयोरविशेषादित्याह ॥ नहिघटइति ॥ दोषाभावा दिनिश्चयस्यरूप्यमिथ्यात्वप्रत्यक्षइवविश्वसत्यत्वप्रत्यक्षेप्यविशेषादित्यर्थः । ननुअक्षसिद्धत्वाविशेषाद्रूप्यमिथ्यात्वंतात्विकंनस्या

दित्यत्रेष्टापत्तिः यतःरूप्यधर्मोमिथ्यात्वमपिमिथ्यैव । धर्मिणएवमिथ्यात्वेधर्मस्यापिमिथ्यात्वात् । नहिवंध्यासुतस्यश्यामत्वा भावेगौरत्वंसेत्स्यतीत्यतआह ॥ रूप्येति ॥ कालांतरबाध्यत्वे मिथ्यात्वइत्यर्थः ॥ तात्विकंस्यादिति ॥ मिथ्याभूतमिथ्यात्व कत्वाद्रूप्यंसत्यंस्यादित्यर्थः । तथाचपरस्परात्यंताभावरूपयोरेवान्यतरनिषेधेऽन्यतरस्यसत्यत्वं गौरश्यामरूपयोस्तुनपरस्परवि रहरूपत्वं अतोनैकाभावेऽपरस्यसत्यत्वमितिभावः । किंचप्रत्यक्षस्यातत्वावेदकत्वंतांवदंगीकृतं । तत्रातत्त्वंनामान्यस्यान्यात्म

रूप्यमिथ्यात्वस्यकालांतरबाध्यत्वेचंरूप्यंतात्विकंस्यात् । किंच " पारमार्थिकस त्यत्वंनचेत्प्रत्यक्षगोचरः । तन्निषेधश्रुतीनांस्यादप्रसक्तनिषेधता " । किंच " अ तत्वंतात्विकत्वेनप्रपंचंनावभासयेत् । अक्षंयद्दितदातस्याऽतत्वावेदकताकथं " । नहिव्यावहारिकंतथैवगृह्णत्अतत्वावेदकंभवति किंतुपारमार्थिकत्वेन ।

त्वं तथाचवस्तुतोव्यावहारिकस्यप्रपंचस्यत्रिकालाबाध्यत्वरूपपारमार्थिकत्वरूपंयदन्यात्मत्वाख्यमतत्वं तदावेदकत्वेखलुप्रत्यक्ष स्यातत्वावेदकत्वंसिद्ध्यति । एवंचत्रिकालाबाध्यत्वरूपपारमार्थिकसत्त्वावगाहितायाआवश्यकत्वेननवर्तमानमात्रग्राहित्वनियम इत्याह ॥ किंचेति ॥ अतत्वं तत्वंपारमार्थिकंतद्भिन्नमतत्वंव्यावहारिकं । इदमेवव्यावहारिकत्वंजगतस्तत्त्वंवास्तवंरूपंतन्मत इत्यर्थः । तथैव व्यावहारिकतयैव । यद्यथास्तितत्तथैवगृह्णतस्तत्वावेदकत्वमेवस्यात् । त्वदभिमतमतत्वावेदकत्वंनसिद्ध्येदित्य

र्थः । त्रिकालाबाध्यत्वरूपपारमार्थिकसत्त्वग्राहित्वमनुभवसिद्धं चेत्याह ॥ अनुभूयतेचेति ॥ प्रत्यक्षबाधमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ ७ ॥ प्रत्यक्षस्यपारमार्थिकसत्त्वग्राहित्वविवरणं ॥ १८ ॥ प्रत्यक्षबाधमभिधायानुमानबाधमाह ॥ अनुमानेति ॥ ब्रह्मप्रमान्येनेत्यादि ॥ ब्रह्मान्यदित्येवोक्तेऽसतोपिपक्षकोटिनिवेशप्राप्त्यातत्रसत्त्वसाधनेबाधस्स्यात्तद्वारणायअसत्त्वानधिकरणत्वेसतीत्युक्तं । तर्हिप्रातिभासिकस्यापिपक्षकोटिनिवेशःपत्त्याबाधवारणायाबाध्यत्वेसतीत्युक्तं । मायिमतेप्रपंचस्या

अनुभूयतेचजगतिलौकिकानांपारमार्थिकत्वधीः । तस्मात्प्रत्यक्षस्यप्रतिपन्नोपाधौत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वाभावग्राहित्वात्तद्बाधितादृश्यत्वादयः ॥ ७ ॥ इतिप्रत्यक्षस्यपारमार्थिकसत्त्वग्राहित्वं ॥ १८ ॥ अनुमानबाधिताश्चदृश्यत्वादयः तथाहि ब्रह्मप्रमान्येनवा वेदांततात्पर्यप्रमाजन्यज्ञानान्येनवा

बाध्यत्वाभावेनाश्रयासिद्धिवारणायब्रह्मप्रमान्येनेत्युक्तं प्रपंचस्यमायिमतेब्रह्मप्रमान्येनाबाध्यत्वान्नपक्षालाभः । प्रातिभासिकस्यतुब्रह्मप्रमान्येनबाध्यत्वात्तद्व्यावृत्तिः । तत्त्ववादिमतेपक्षलाभायनञ्द्वयगर्भता । ब्रह्मवृत्तिव्याप्यमितिमतेनेदंविशेषणं । ब्रह्मवृत्तिव्याप्यंनेतिमतेब्रह्मप्रमेत्येववक्तुमशक्यमतआह ॥ वेदांतेति ॥ प्रपंचस्यवेदांततात्पर्यप्रमाजन्यंयज्ज्ञानंचरमवृत्तिरूपंतदन्येनाबाध्यत्वान्नमायिमतेपक्षालाभः । प्रातिभासिकस्यतुवेदांततात्पर्यप्रमाजन्यज्ञानान्यज्ञानबाध्यत्वात्तद्व्यावृत्तिः । तत्त्ववादि

मतेपक्षलाभायनञ्द्वयगर्भत्वं । शाब्दप्रमांप्रतितात्पर्यप्रमाहेतुरितिमतेनेदं । शाब्दप्रमांप्रतितात्पर्यप्रमानहेतुः अन्योन्याश्रयात् मानांतरागम्यस्यवाक्यार्थस्यवाक्या(त्प्रतीतौस)दुपस्थितौसत्यांतत्रवाक्यस्यतात्पर्यावधारणं तात्पर्यावधारणेचतेनवाक्यार्थप्रतीतिः तात्पर्यज्ञानस्यवाक्यार्थज्ञानेकारणत्वस्यपरेणोच्यमानत्वादित्येवंमन्योन्याश्रयान्नशब्दार्थसंसर्गरूपवाक्यार्थप्रमांप्रतितात्पर्यप्रमाहेतुरितिमतेनाह ॥ मोक्षहेत्विति ॥ प्रपंचस्यमोक्षहेतुभूतंयज्ज्ञानंचरमवृत्तिरूपंतदन्येनाबाध्यत्वान्नमायिमतेपक्षालाभः। तत्ववादिमतेपक्षलाभायनञ्द्वयगर्भता । गौरवान्नैवंमक्षनिर्देशइत्याशयेनाह ॥ विमतंवेति ॥ सद्वापरमार्थसद्वेतिसाध्यद्वयं ।

मोक्षहेतुज्ञानान्येनवा अबाध्यत्वेसतिअसत्वानधिकरणत्वेसतिब्रह्मान्यद्विमतंवा ।
सद्वा पारमा(र्थस)र्थिकसद्वा प्रातिभासिकत्वानधिकरणत्वेसत्यसत्वानधिकरणत्वात्

तत्रप्रपंचेव्यावहारिकसत्त्वंनामसत्त्वेनप्रतीतिमात्रं वस्तुतोऽर्थगतंसत्त्वंनास्ति । अतएवप्रतिपन्नोपाधौस्वरूपेणैवत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वमंगीकुर्वंति । तन्मतानुसारेणसदित्येवसाध्यनिर्देशः। अर्थगतंमायिकंसत्त्वमस्ति । अतएवप्रतिपन्नोपाधौस्वरूपेणैवसत्ताप्रतिषेधस्यकर्तुमशक्यत्वात्पारमार्थिकत्वाकारेणैवनिषेधमंगीकुर्वंति । तन्मतेसदित्येवसाध्यनिर्देशेसिद्धसाधनतास्यादतः परमार्थसद्वेत्युक्तं । तेनपारमार्थिकसत्त्वनिषेधांगीकारात्परमार्थसद्वेतिसाधितमितिभावः॥ प्रातिभासिकत्वेति ॥ अनधिकरणत्वादित्येवोक्तेसत्त्वादिधर्मानधिकरणेऽसतिव्यभिचारःस्यादतःअसत्त्वानधिकरणत्वादित्युक्तं । तावत्युक्तेप्रातिभासिकेव्यभि

चारःस्यादतःसत्यंतविशेषणं । असतिव्यभिचारवारणायविशेष्यभागः ॥ अनिषेध्यत्वेनेति ॥ पुरोवृत्तिनंरंगंरजततयाजाना
मीत्याद्यनुव्यवसायरूपप्रमांप्रतिव्यवसायद्वाराविषयेप्रातिभासिकेरजतेव्यभिचारवारणायसाक्षादित्युक्तं । नेदंरजतमितिबाध
कज्ञानरूपप्रमांप्रतिनिषेध्यतयासाक्षाद्विषयेरजतेव्यभिचारपरिहारायअनिषेध्यत्वेनेतिविषयविशेषणं । इदंरजतमितिभ्रमंप्रति
अनिषेध्यत्वेनसाक्षाद्विषयेरजतेव्यभिचारवारणायप्रमांप्रतीत्युक्तं ॥ अनिषेध्यत्वेनेति ॥ पदानांकृत्यंपूर्ववत् । इदंरजतमि
त्यस्मदादिभ्रमरूपंज्ञानंप्रतिअनिषेध्यत्वेनसाक्षादपरोक्षत्वंरजतेप्यस्तीतिव्यभिचारवारणायपूर्वंप्रमांप्रतीत्युक्तं । अत्रतत्स्थानेई

अनिषेध्यत्वेनप्रमांप्रतिसाक्षाद्विषयत्वात् अनिषेध्यत्वेनेश्वरं
प्रतिसाक्षादपरोक्षत्वात् सप्रकारकाबाध्यार्थक्रियाकारित्वात्
आरोपितमिथ्यात्वकत्वात् कल्पकरहितत्वाच आत्मवत् ।

श्वरंप्रतीत्युक्तं । रजतंचेश्वरंप्रतिनिषेध्यत्वेनैवसाक्षादपरोक्षमित्यदोषः । इदंच "अपरोक्षदृशोमिथ्यादर्शनंनक्वचिद्भवेत् । स
र्वापरोक्षविद्विष्णुर्विश्वदृक्तन्नतन्मृषे" तिप्रमाणोक्तमनुमानं । असत्यार्थक्रियाकारित्वस्यैंद्रजालिकेपिसत्त्वाद्व्यभिचारवारणायाबा
ध्येत्युक्तं । ऐंद्रजालिकार्थक्रियातुबाध्येति । नन्वेवंस्वरूपासिद्धिः । प्रपंचगतार्थक्रियायानिष्प्रकारकब्रह्मज्ञानबाध्यत्वांगीकारा
दित्यतउक्तं ॥ सप्रकारकाबाध्येति ॥ तथाचनासिद्धिः । प्रपंचगतार्थक्रियायानिष्प्रकारकज्ञानबाध्यत्वेनसप्रकारकाबाध्य

त्वादितिभावः । रूप्यादौव्यभिचारवारणायआरोपितेत्युक्तं । प्रातिभासिकस्येत्यादेरुक्तरीत्यार्थःस्पष्टः । वैकल्पिकं वाशब्दो
प्रेतं ॥ एतद्विशेषणेति ॥ ब्रह्मप्रमान्येनेत्यादिविशेषणेत्यर्थः । स्वबाधकाभिमतबाध्यदोषजन्यज्ञानविषयत्वेनस्वबाधकाभि
मताबाध्यबाधविषयत्वेनपरमतेपर्यवसानेनपक्षलाभः । अस्मन्मतेपक्षलाभायनद्व्यगर्भत्वं । स्वबाधकस्यैवाभावेनतदबाध्यदो
षजन्यज्ञानविषयत्वंतदभिमताबाध्यबाधविषयत्वंचनास्ति अतोनास्माकंपक्षालाभइतिज्ञेयं । प्रातिभासिकंचैतेनपक्षाद्व्यावर्तितं

प्रातिभासिकस्य(रूप्यादेः)बाधकंहिज्ञानंब्रह्मप्रमान्यत् वेदांततात्पर्यप्रमाजन्यज्ञानान्यत्मोक्षहे
तुज्ञानान्यच्चेतितस्यापक्षत्वायंपक्षेसतीत्यंतंवैकल्पिकमाद्यंविशेषणत्रयं। तत्रापिब्रह्मवृत्तिव्याप्यमि
तिमतेनाऽऽद्यंविशेषणं ब्रह्मवृत्तिव्याप्यमपिन्नेतिमतेनतुद्वितीयतृतीये । तत्रापिशाब्दप्रमांप्रतिता
त्पर्यप्रमाहेतुरितिमतेनद्वितीयं । अन्योन्याश्रयान्नहेतुरितिमतेनतृतीयं । यद्वा एतद्विशेषणस्थाने
स्वबाधकाभिमताऽबाध्यदोषजन्यज्ञानाऽविषयत्वेसतीतिवास्वबाधकाभिमताबाध्यबाधाविषयत्वे
सतीतिवासमानाधिकरणकर्मप्रागभावसमानकालीनज्ञानाबाध्यत्वेसतीतिवाविशेषणंदेयं ।

प्रातिभासिकरजतविषयकज्ञानहेतुकाचादिदोषस्यरजतबाधकत्वेनाभिमतंयन्नेदंरजतमितिज्ञानंतदबाध्यत्वेनस्वबाधकाभिमताबा
ध्यदोषजन्यज्ञानविषयत्वस्यैवसत्त्वात् । तथाप्रातिभासिकविषयकोयोबाधस्तस्यप्रातिभासिकबाधकत्वेनाभिमतेनस्वेनैवबाध्य
त्वादितिध्येयं ॥ समानाधिकरणेति ॥ ज्ञानेनसमानाधिकरणेत्यर्थः । ज्ञानेनाबाध्यत्वेसतीत्येवोक्तेमायिमतेपक्षालाभः अतः

कर्मप्रागभावसमानकालीनेत्युक्तं । जगद्बाधकंचज्ञानंनकर्मप्रागभावसमानकालीनं साक्षात्कारानंतरं "क्षीयंतेचास्यकर्माणितस्मिन्दृष्टेपरावर" इतिवचनात् कर्मणामनुदयेनतदाकर्मप्रागभावाभावात् अतःकर्मप्रागभावसमानकालीनंयदयंघटइ(त्यादिज्ञा)तिज्ञानंतदबाध्यत्वमस्तीतिनपक्षालाभः । नन्वथापिपक्षालाभः यज्ञदत्तस्यजगद्बाधकज्ञानोत्पत्तिकालेदेवदत्तकर्मप्रागभावसत्त्वेनप्रपंचस्यदेवदत्तकर्मप्रागभावसमानकालीनयज्ञदत्तज्ञानेनबाध्यत्वात् । अतःसमानाधिकरणेतिकर्मप्रागभावविशेषणं । तथाचबाधकज्ञानाधिकरणकोयःकर्मप्रागभावोयज्ञदत्तीयएव तत्समानकालीनंयज्ज्ञानंअयंघटइतिज्ञानं तेनाबाध्यत्वमस्तीत्यर्थः । प्रा

प्रातिभासिकविषयकज्ञानहेतुर्दोषःतद्बाधश्चनप्रातिभासिकनाधकबाध्यौ । तथाचरम
साक्षात्कारानंतरंसमानाधिकरणकर्मांतरानुदय(वत्शु)इवशुक्तिसाक्षात्कारानंतरंतद
नुदयाभावात् प्रातिभासिकंसमानाधिकरणकर्मप्रागभावसमानकालीनज्ञानबाध्यमि
तितद्व्यवच्छेदः । व्यावहारिकसत्त्वंसत्त्वेनव्यवहारमात्रमितिमतानुसारेणाद्यंसाध्यं ।

तिभासिकंचानेनपक्षाद्व्यावर्तितं । शुक्तिसाक्षात्कारानंतरमपिकर्मणामुदयेनप्रातिभासिकरजतबाधकस्यशुक्तिज्ञानस्यज्ञानसमानाधिकरणकर्मप्रागभावसमानकालीनत्वेनतादृशज्ञानेनाबाध्यत्वस्यप्रातिभासिकेऽभावादितिद्रष्टव्यं । स्वबाधकेत्यादिप्रकारत्रयेणपक्षनिर्देशेनप्रातिभासिकव्यावृत्तिर्जातेत्याह ॥ प्रातिभासिकेत्यादिना ॥ प्रातिभासिकेति ॥ प्रातिभासिकस्ययद्बाधकंतेनबाध्यौनभवतइत्यर्थः । सद्वेतिसाध्यनिर्देशकृत्यमाह ॥ व्यावहारिकेति ॥ द्वितीयसाध्येविशेषणवैयर्थ्यंपरिहरति ॥

अर्थंगतमिति॥मायिकं व्यावहारिकं । ननुवादिनस्त्वमतेपरमार्थसद्वेतिद्वितीयसाध्येपरमार्थेतिविशेषणंव्यर्थं । नचापरमार्थस
द्या(वर्तकत्वेनसार्थकमितिवाच्यं)वृत्त्यर्थंतदितिवाच्यं । भवन्मतेऽपरमार्थसतोऽभावेनव्यावर्त्याप्रसिद्धेः अतःसदित्युक्ते(पारमा
र्थिकसत्व)परमार्थसत्त्वस्यैवप्राप्तेस्तद्विशेषणंअनुमानंप्रयोक्तुर्वादिनस्तवमतेव्यर्थमित्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ सत्त्वेने
ति ॥ सत्त्वेनधीमात्रमेव नतुवास्तवंसत्त्वमित्येवंरूपमपारमार्थिकसत्त्वंरूप्यादौमयाप्यंगीकृतमितितद्वारणायतत्सार्थकमितिभा
वः । तर्हिमायिमतेप्रवेशःस्यादित्यस्वरसादेवाह ॥ अनिर्वाच्येति ॥ नेदंविशेषणंव्यर्थं । प्रातिभासिकव्यावहारिकसत्त्वव्या

अर्थंगतंमायिकंसत्वमितिमतानुसारेणद्वितीयं । नचवादिनःपारमार्थिकत्वविशेषणंव्यर्थंव्यावर्त्या
प्रसिद्धेरितियुक्तं । सत्वेनधीमात्ररूपस्यापारमार्थिकसत्वस्यमन्मतेऽपिसत्वात् । अनिर्वाच्यलक्षणेस
दसत्वानधिकरणत्वेसतीतिविशेषणव्यावर्त्यस्यसदसत्वस्यैवपरप्रसिद्धत्वमात्रेणव्यावर्त्यतन्नोपपत्तेश्च ।

वृत्त्यर्थत्वात् । नचभवन्मतेव्यावर्त्याप्रसिद्धिरितिवाच्यं । परमतेतत्सद्भावेनपरप्रसिद्धिमात्रेणव्यावर्त्यत्वोपपत्तेः । परप्रसिद्धि
मात्रेणस्वलक्षणस्थविशेषणकृत्यकथनमदृष्टमितिचेन्न । यथाहिसत्त्वानधिकरणत्वेसत्यसत्त्वानधिकरणत्वेसतिसदसत्त्वानधिकर
णत्वमनिर्वचनीयत्वमित्यनिर्वाच्यत्वलक्षणेआद्यविशेषणद्वयव्यावर्त्यप्रसिद्धावपिसदसतोमायिमतेऽभावात्तृतीयंविशेषणंव्यर्थमि
त्याशंकायांस्याद्वादिमतेजगतःसप्तभंगित्वेनसदसत्त्वस्यतन्मतेप्रसिद्धत्वेनव्यावर्त्यत्वंपरैरुक्तंतद्वदित्यर्थः । परप्रसिद्धिमात्रेणेत्य

स्यस्याद्वादिप्रसिद्धिमात्रेणेतिसांप्रदायिकोर्थः । कस्यचित्पुंसःसदसत्त्वारोपःकुत्रचिज्जातःतादृशभ्रमरूपप्रसिद्धिमात्रेणेत्यर्थइत्ये तदसांप्रदायिकंव्याख्यानमित्युपेक्ष्यं । किंचमयात्वांप्रत्यनुमानंप्रयुज्यते तत्रविमतंसदित्येवप्रयोगेतवसिद्धसाधनतास्यादतःपर मार्थेतिविशेषणं । नचेदंमत्प्रयोजनमेवनभवत्प्रयोजनमितिवाच्यं । अनुमानप्रयोक्त्रामयायथातवसिद्धसाधनादिकंनस्यात्तथाय त्नःकार्यः । अतस्तवप्राप्तसिद्धसाधनोद्धारोपिमत्प्रयोजनमेवेत्याह ॥ परार्थेति ॥ जन्येति ॥ यथानिरीश्वरवादिनंमीमांसकं प्रतिजन्यपदस्यव्यर्थत्वेपिजन्यकृत्यजन्यत्वावच्छिन्नेसकर्तृकत्वसिद्धेरुद्देश्यत्वेनउपरंजकव्यावर्तकंविशेषणंतदित्यंगीकृतं । यथा

परार्थानुमानेपरंप्रतिसिद्धसाधनोद्धारस्यापिमत्प्रयोजनत्वाच्च । जन्यकृत्यजन्यानी
त्यत्रमीमांसकंप्रतिजन्यत्वस्येवेहाऽपिमांप्रतिपरमार्थत्वस्यप्रमेयत्वादिवदुपरंजकत्वे
नविशेषणत्वोपपत्तेश्च । अन्यथाप्रपंचःपरमार्थसद्विविक्तइतित्वदीयप्रयोगेपिपर
मार्थत्वविशेषणंमांप्रतिव्यर्थंस्यात् । नचाऽऽद्यहेतौवादिनंप्रतिप्रातिभासिकत्वा

वापर्वतःप्रमेयवह्निमानित्यत्रप्रमेयत्वंवह्नेर्नव्यावर्तकंविशेषणं । किंतुप्रमेयवह्निसिद्धेरुद्देश्यत्वेनोपरंजकमेवतदितिअवैयर्थ्यमित्यु च्यते । तथापरमार्थसत्त्वरूपसाध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वेनउपरंजकविशेषणत्वेनावैयर्थ्यादित्यर्थः । यथोक्तंपरेण "विशेषणमपिद्वि विधं व्यावर्तकमुपरंजकंचेति । तत्राव्यावर्तकंविशेषणमुपरंजकमित्युच्यत" इति ॥ मांप्रतीति ॥ त्वन्मतेव्यावर्त्याप्रसिद्धेरि तिभावः ॥ आद्येति ॥ प्रातिभासिकत्वानधिकरणत्वेसत्यसत्त्वानधिकरणत्वादित्याद्यहेतावित्यर्थः ॥ वादिनंप्रतीति ॥ अ

नुमानप्रयोक्तारंत्वांप्रतीत्यर्थः ॥ अप्रसिद्धिरिति ॥ "सद्भ्यामधिकरणप्रतियोगिभ्यामभावोनिरूप्यंत" इतिवचनादितिभावः ॥ अप्रामाणिकस्यापीति ॥ तथाचप्रतियोगिसत्त्वंनापेक्षितमित्यर्थः ॥ प्रतिभासमात्रशरीरेति ॥ मात्रशब्देनार्थोव्यावर्त्यते अर्थाभावेपिप्रतिभासवत्त्वमित्यर्थः । यथाश्रुतेज्ञानात्मकत्वापत्तौविरोधःस्यादितिध्येयं । तस्य प्रातिभासिकत्वस्य । प्रसिद्धेः

प्रसिद्ध्यातदनधिकरणत्वाप्रसिद्धिः । मतद्वयेप्यप्रामाणिकस्यापिनिषेधप्रतियोगित्वात् । आरोपितत्वेनोभयसंमतत्वरूपस्यवाप्रतिभासमात्रशरीरत्वरूपस्यवातस्यप्रसिद्धेश्च । अन्यथा त्वन्मतेपिमिथ्यात्वानुमानेप्रातिभासिकान्यस्यैवपक्षीकर्तव्यत्वाद्दोषसाम्यं । नचाद्यहेतौप्रातिभासिकत्वविशेषणस्याऽसिद्धिवारकत्वंदोषः । " शरीराजन्यत्वात् । अनभ्यासदशायां सांशयिकत्वात् । विमतंसौरभविशेषवद्धूमरहितं चंदनप्रभववह्निरहितत्वात् । विमतं निर्धूमंआर्द्रेंधनप्रभववह्निरहितत्वा "दित्यादावसिद्धिवारकविशेषणस्यापिस्वीकारात् ।

मन्मतेपीतिशेषः ॥ अन्यथेति ॥ प्रातिभासिकत्वाप्रसिद्ध्यातदनधिकरणत्वाप्रसिद्धौचोदितायामित्यर्थः । त्वयापिप्रातिभासिकान्यद्विश्वंमिथ्येत्यनुमातव्यं । अन्यथासिद्धसाधनतापत्तेः । "ब्रह्मप्रातीतिकान्यद्विश्वंमिथ्याप्रतीतित" इतित्वदुक्तेश्च । तथाचतत्रप्रतियोग्यप्रसिद्ध्यातदन्यत्वाप्रसिद्धेःपक्षएवाप्रसिद्धइत्यनुमानस्यैवायोगइतिदोषसाम्यमित्यर्थः ॥ असिद्धीति ॥ अ

नधिकरणत्वेसतीत्येवोक्तेयत्किंचिदधिकरणेप्रपंचेऽनधिकरणत्वमसिद्धमित्यर्थः । विमतं पर्वतादिरूपं । सौरभेत्याद्यनुमानंधूम व्रहृयोःसद्भावदशायामेव । अन्यथाचंदनप्रभवत्वादिविशेषणस्यासिद्धिवारकत्वायोगादितिद्रष्टव्यं । विमतं तप्तायोगोलकं ॥ दृष्टांतेपीति ॥ आत्मनीत्यर्थः । आत्मनोपियत्किंचिदधिकरणत्वादितिभावः । तथाचानधिकरणत्वस्यकुत्राप्यप्रसिद्धत्वेनत दवच्छेदेनव्याप्तेर्गृहीतुमशक्यत्वेनाप्रसिद्धिवारकतयाव्याप्तिग्रहोपयुक्तत्वंप्रातिभासिकत्वविशेषणस्येत्यर्थः॥ रूपादीनामिति ॥ "चक्षुःतैजसंरूपादिषुसंचसुमध्येरूपस्यैवाभिव्यंजकत्वादि" त्यत्रालोकादौरूपत्वादिव्यंजकत्वस्यापिसद्भावेनरूपस्यैवाभिव्यंजक

किंचानधिकरणत्वस्यदृष्टांतेप्यभावेनप्रातिभासिकत्वस्यचक्षुस्तैजसत्वानुमानेरूपादीनांम ध्यइत्यस्येवव्याप्तिग्रहौपयिकत्वात् व्यभिचारवारकेपितदौपयिकत्वस्यैवतंत्रत्वान्नदोषः । यत्किंचिदनधिकरणत्वस्यप्रातीतिकेपिसत्वाद्व्यभिचारवारकमेवेदंविशेषणमितिकेचित् ।

त्वस्यकुत्राप्यप्रसिद्धत्वेनतदवच्छेदेनव्याप्तिग्रहासंभवात्तद्वारणायरूपादिषुपंचसुमध्यइत्युक्तं । एवंचयथातस्याप्रसिद्धिवारकत्वे नव्याप्तिग्रहोपयुक्तत्वंतद्वदित्यर्थः । ननुहेतौव्यभिचारवारकमेवविशेषणंदेयं नतुव्याप्तिग्रहोपयुक्तमितिनियमोस्तीतिचेत्तत्राह ॥ व्यभिचारेति ॥ तदौपयिकत्वस्य व्याप्तिग्रहोपयुक्तत्वस्य । हेतोर्व्यभिचारेतत्सत्त्वावच्छेदेनसाध्यनिरूपिताव्याप्तिर्गृहीतु मशक्येतितद्वारकेपिविशेषणेव्याप्तिग्रहोपयुक्तत्वमेवतंत्रमित्यर्थः ॥ यत्किंचिदिति ॥ वस्तुत्वादीत्यर्थः । केचिदित्यस्वरसो

द्धावनं । तद्बीजंतुअनधिकरणत्वहेतोःअधिकरणत्वसामान्याभावपरत्वांगीकारात्निषेधप्रतियोगित्वरूपधर्मविशेषाधिकरणेप्रा
तीतिकेसामान्याभावायोगेनव्यभिचारस्यैवाभावादिति ॥ व्यावहारिकेति ॥ पारमार्थिकसत्त्वाभावेप्युपपन्नत्वादितिभावः ।
नात्राऽप्रयोजकताशंक्या । प्रातिभासिकत्वानधिकरणत्वेसतिअसत्वानधिकरणत्वरूपहेतोरसत्प्रातिभासिकव्यावृत्तिरूपत्वात्
तादृशहेतुंप्रतिप्रयोजकत्वेनपारमार्थिकसत्त्वस्यैवदृष्टांतेब्रह्मणिक्लृप्ततयाजगत्यपिपारमार्थिकसत्त्वाभावेहेतूच्छित्तेरेवबाधकत्वात् ।
ननुदृष्टांतेब्रह्मणितथाक्लृप्तत्वेपिप्रकृतेव्यावहारिकसत्त्वेनैवोक्तहेतोरुपपत्तिःकिंनस्यादितिचेत्तत्राह ॥ ब्रह्मणीति ॥ व्यावर्तक

नचव्यावहारिकसत्वेनाप्याद्यहेतोरुपपत्त्याऽप्रयोजकता। ब्रह्मण्यसत्प्रातिभा
सिकव्यावृत्तिरूपहेतुंप्रतिव्यावर्तकतयाप्रयोजकत्वेनक्लृप्तपरमार्थसत्वत्यागस्य
विश्वमिथ्यात्वसिद्धिंविनाऽयोगेनान्योन्याश्रयात् अन्यथातिप्रसंगात् ।

तया असत्प्रातिभासिकयोरतिप्रसंगभंजकतयेत्यर्थः ॥ त्यागस्येति ॥ व्यावहारिकसत्त्वमंगीकृत्येतिशेषः ॥ अन्योन्याश्रया
दिति ॥ विश्वमिथ्यात्वेसिद्धेव्यावहारिकसत्त्वसिद्ध्यातेनैवहेतोरुपपत्त्या(अनुमानस्याप्रयो)हेतोरप्रयोजकत्वसिद्धिः । तत्सिद्धौ
चानुमानस्यदुष्टत्वेनतद्बाधाभावाद्विश्वमिथ्यात्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ क्लृप्तपरित्यागेनाक्लृप्तकल्पने
वह्निंप्रतिधूममप्रयोजकीकृत्यपर्वतत्वमेवप्रयोजक(मित्यंगी)मंगीकृत्यमहानसस्यापिवह्निमत्त्वंनस्यादित्यतिप्रसंगइत्यर्थः । ननुदृ

ष्टांतेब्रह्मण्यपिअसदादिव्यावृत्तेर्नसत्त्वंतंत्रत्वेनक्लृप्तं । किंतुज्ञानत्वाद्यपरपर्यायंयद्ब्रह्मत्वंतदेवेत्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ अन्यथेति ॥ तद्व्यावृत्तिंप्रतितद्विरुद्धधर्मवत्त्वस्यप्रयोजकत्वमनंगीकृत्यासद्व्यावृत्तिंप्रतितदविरुद्धंज्ञानत्वादिकमेवप्रयोजकं नतद्विरुद्धंसत्त्वमित्यंगीकारइत्यर्थः ॥ सत्यज्ञानादीत्यादि ॥ सत्यज्ञानादिवाक्येपिज्ञानपदेनज्ञानत्वप्रतिपादनद्वारानृतव्यावृत्तेरपिसिद्धिप्रसंगेनसत्यपदंव्यर्थंस्यादित्यर्थः ॥ प्रपंचइति ॥ यद्यसद्व्यावृत्तौज्ञानत्वादिरूपंब्रह्मत्वमेवप्रयोजकमित्युच्यते तर्ह्यस

नचब्रह्मणिज्ञानत्वानंदत्वादिरूपब्रह्मत्वमेवतत्प्रयोजकं । अपृथिवीव्यावृत्तिंप्रतिपृथिवीत्वस्येवासद्व्यावृत्तिंप्रतितद्विरुद्धसत्वस्यैवप्रयोजकत्वेनक्लृप्तत्वात् अन्यथासत्यज्ञानादिवाक्येज्ञानपदेनैवानृतव्यावृत्तिसिद्धौसत्यपदवैयर्थ्यंस्यात् । प्रपंचेऽसत्प्रातीतिकव्यावृत्तौसत्यामपिब्रह्मत्वाभावाच्च । नचद्वितीयेतत्वावेदकप्रमोक्तावसिद्धिः अतत्वावेदकप्रमोक्तौत्वप्रयोजकतेतिवाच्यं । प्रामाण्यातत्वावेदकत्वयोर्व्याहतत्वात् ।

व्यावृत्तिमतिप्रपंचेब्रह्मत्वाभावेनप्रयोज्यापेक्षयान्यूनवृत्तित्वान्नतत्प्रयोजकमित्यर्थः ॥ द्वितीयइति ॥ अनिषेध्यत्वेनप्रमांप्रतिसाक्षाद्विषयत्वादितिद्वितीयहेतावित्यर्थः । अत्रतत्वावेदकप्रमाविषयत्वंहेतुरतत्वावेदकप्रमाविषयत्वंवा । नाद्यः । ममासिद्धेरित्याह ॥ तत्वेति ॥ नद्वितीयइत्याह ॥ अतत्वेति ॥ अप्रयोजकतेति ॥ अतत्वावेदकप्रमाविषयत्वस्यसत्त्वाभावेप्युपपत्तेरित्यर्थः ॥ व्याहतत्वादिति ॥ अर्थसत्त्वगर्भप्रामाण्यस्यार्थासत्त्वगर्भातत्वावेदकत्वेनात्यंतविरोधात्प्रामाण्यातत्वावेदकत्वयोः

सामानाधिकरण्यस्यव्याहतत्वेनविकल्पएवायुक्तइतिभावः ॥ प्रत्यक्षस्येति ॥ तथाचतत्वावेदकप्रमोक्तावपिनासिद्धिरितिभावः ॥ अनुमानादेश्चेति ॥ तत्वावेदकंयत्प्रमाणंविमतंसत्यंप्रमाणंदृष्टत्वादित्यनुमानरूपंतद्विषयत्वस्यप्रपंचेसद्भावेनापिनासिद्धिः। नचानुमानमतत्वावेदकमितिवाच्यं. । त्वयापिदृश्यत्वादेस्तत्त्वभूतमिथ्यात्वादौप्रमाणीकरणेनतस्यतत्त्वावेदकत्वांगीकारात्तज्जातीयास्मदनुमानविषयत्वेनापितत्वावेदकप्रमा(ण)विषयत्वंपक्षेनासिद्धमित्यर्थः । प्रमाणविषयत्व(सद्भा)भावेपिसत्त्वंमास्त्वित्यप्रयोजकताशंकापरिहारायाह ॥ विपक्षइति ॥ व्याघातमेवोपपादयति ॥ विषयबाधइति ॥ विषयासत्त्वइत्यर्थः । प्रामा

प्रत्यक्षस्यतत्वावेदकतोक्तेश्च । अनुमानादेश्चपरेणापिमिथ्यात्वादौप्रमाणीकरणात् । विपक्षेव्याघातात् । विषयबाधेप्रामाण्यायोगात् । नापितृतीयेऽसिद्धिः । त्वयापीशस्यजगत्कर्तृत्वशास्त्रयोनित्वादिनाकुलालपाणिन्यादिवदनिषेध्यत्वेनतद्द्रष्टृत्वोक्तेः । अन्यथेशस्यतत्पालनादौप्रवृत्तिर्नस्यात् ।

ण्यं प्रमाविषयत्वं । प्रपंचस्यसत्त्वाभावेविषयसत्त्वघटितप्रमाविषयत्वरूपहेतोरेवायोगादितिहेतूच्छित्तिर्बाधिकेतिभावः ॥ नापितृतीयइति ॥ अनिषेध्यत्वेनेश्वरंप्रतिसाक्षादपरोक्षत्वहेतावित्यर्थः ॥ असिद्धिरिति ॥ ईश्वरंप्रत्यपिनिषेध्यत्वेनैवविश्वस्यापरोक्षत्वादसिद्धिरित्यर्थः ॥ शास्त्रेति ॥ वेदकर्तृत्वेनेत्यर्थः । तद्द्रष्टृत्वोक्तेः स्वकृतजगच्छास्त्रद्रष्टृत्वोक्तेर्नासिद्धिरित्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ निषेध्यत्वे(नैवेश्व)नेश्वरंप्रत्यपरोक्षत्वइत्यर्थः । प्रातिभासिकत्वापत्त्येतिशेषः । तत्पालनादौ प्रातिभासिकजगत्पा

लनादौ । अप्रयोजकतांपरिहरति ॥ विपक्षइति ॥ अनिषेध्यत्वेनेश्वरज्ञानविषयस्यापिविश्वस्यसत्यत्वाभावेरूप्यवन्निषेध्यत्व आप्यानिषेध्यमेवप्रपंचमनिषेध्यत्वेनईश्वरोजानातीतिस्यात् । तथाचेश्वरस्यभ्रांतत्वंस्यादितिबाधकसद्भावान्नाप्रयोजकताशंक्ये त्यर्थः । अस्त्वीश्वरस्यभ्रांतिरित्यतआह ॥ साचेति ॥ "शोकंमोहंजरांमृत्युमत्येती" त्यादिश्रुतिविरुद्धेत्यर्थः ॥ चतुर्थइति ॥ सप्रकारकाबाध्यार्थक्रियाकारित्वादितिहेतावित्यर्थः । सप्रकारकाबाध्येतिपदस्यकृत्यमाह ॥ अर्थक्रियायाइति ॥ सत्यभूतार्थ क्रियाकारित्वंहेतुरुतासत्यभूतार्थक्रियाकारित्वं नाद्यइत्याह ॥ सत्यायाइति ॥ व्याप्तिपक्षधर्मतयोरिति ॥ यथायोग्यंसंबं

विपक्षेचेशस्यभ्रांतिःस्यात् साचश्रुत्यादिविरुद्धा । चतुर्थेऽर्थक्रियायाःसत्यायाः पक्षेसपक्षेचपरंप्रत्यसिद्ध्याव्याप्तिपक्षधर्मतयोरयोगात् असत्यायाश्चैंद्रजालिकादौ व्यभिचारात्सप्रकारकाबाध्यत्वेनसाविशेषिता । व्यभिचारस्त्वस्यनिरसिष्यते

धोनयथाक्रमं । सत्यभूतार्थक्रियायाःपक्षेऽसिद्ध्यापक्षधर्मतायास्सपक्षेब्रह्मण्यसिद्ध्याव्याप्तेश्चायोगादित्यर्थः । नद्वितीयइत्याह ॥ असत्यायाश्चेति ॥ सप्रकारकेति ॥ ऐंद्रजालिकार्थक्रियातुसप्रकारकेणइदानींतनबाधेनबाध्येतिनतत्रव्यभिचारइत्यर्थः । ननुसप्रकारकजाग्रद्बाधाबाध्यचरमधातूत्सर्गरूपार्थक्रियाकारित्वस्यमिथ्याभूतेस्वाप्नप्रियासंगमेसत्त्वेनव्यभिचारइत्यतआह ॥ व्यभिचारस्त्वस्येति ॥ नस्वाप्नप्रियासंगमस्यार्थक्रियाकारित्वं किंतुतज्ज्ञानस्य तच्चसत्यमेवेतिनिरसिष्यतइत्यर्थः । ननुदृष्टां

तेब्रह्मण्यर्थक्रियाकारित्वाभावात्साधनवैकल्यमित्यतआह ॥ सत्यस्येति ॥ साक्षिचैतन्यस्यब्रह्मरूपत्वादितिभावः ॥ साधक
त्वादिति ॥ यथोक्तं "साधकत्वंसतस्तेनसाक्षिणस्सिद्धिमिच्छता । स्वीकृतंही" ति । "साधकत्वंतुसत्यस्यसाक्षिणोह्यावयोर्द्व
योः । सम्यक्संप्रतिपन्न" मितिच । नन्वविद्यावृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यस्यैवसाक्षित्वात्तस्यैवाज्ञानादिसाधकत्वमंगीकृतं । तस्य
चमिथ्याभूतत्वान्नदृष्टांतत्वं । दृष्टांतस्तुशुद्धब्रह्मैव तत्रहेतोरेवाभावात्साधनवैकल्यंस्यादेवेत्यस्वरसादाह ॥ असद्वेति ॥ ननु
सत्त्वंरूपसाध्ययुक्तात्मनःसपक्षाद्धेतोर्व्यावृत्ततयाऽसाधारण्यदोषःस्यादित्यतआह ॥ असाधारण्यस्येति ॥ यथाभूर्नित्यागं

सत्यस्यसाक्षिणोऽज्ञानादिसाधकत्वान्नदृष्टांतःसाधनहीनः । असद्वाव्यतिरेकदृष्टां
तः । असाधारण्यस्यागृह्यमाणविशेषत्वावस्थायामेवदोषत्वात् । विपक्षेव्याघातः ।

धवत्त्वादित्यत्रनित्यव्यावृत्तगंधवत्त्वाद्भूःकिमनित्याउतानित्यव्यावृत्तगंधवत्त्वाद्भूः किंनित्येतिविरुद्धोभयपरामर्शोत्थापकतयास
त्प्रतिपक्षत्वेनसांशयिकत्वेनवानुकूलतर्कादिरूपविशेषादर्शनदशायामेवासाधारण्यस्यदोषत्वंदृष्टं एवंप्रकृतेपिसत्यभूतब्रह्मव्याव
त्तार्थक्रियाकारित्वात्प्रपंचःकिंमिथ्याउतमिथ्याभूतरूप्यादिव्यावृत्तार्थक्रियाकारित्वात्प्रपंचःसत्यइत्येवंविरुद्धोभयपरामर्शोत्थाप
कतयासत्प्रतिपक्षत्वेनसांशयिकत्वेनवादोषत्वंवाच्यं । इदंचानुकूलतर्कादिरूपविशेषादर्शनदशायामेव । अत्रचमिथ्याभूतरूप्या
दिव्यावृत्तार्थक्रियाकारित्वात्सत्यःप्रपंचइतिपरामर्शेऽनुकूलतर्काणांवक्ष्यमाणत्वेनविशेषदर्शनसद्भावान्नसत्प्रतिपक्षत्वेनसांशयिक

त्वेनवातस्यदोषत्वंसंभवतीत्यर्थः । यथोक्तंगंगेशेन "संशयःसत्प्रतिपक्षोवाऽसाधारण्यस्यदूषकतायांद्वारं सचेहविशेषदर्शनान्नास्ती" ति । अर्थक्रियाकारित्वेपिसत्यत्वंमास्त्वित्यप्रयोजकतायामाह ॥ विपक्षइति ॥ अर्थक्रियाकारित्वस्यसत्त्वप्रयोज्यत्वेन प्रयोज्यभूतार्थक्रियाकारित्वमंगीकृत्यतत्प्रयोजकीभूतसत्यत्वानंगीकारोविरुद्धइत्यर्थः । दृष्टांतेहेतुसाध्ययोर्व्याप्तेर्निर्णीतत्वान्नाप्रयोजकत्वशंकाकार्येत्याह ॥ ब्रह्मणीति ॥ हेतुत्वं सप्रकारकाबाध्यजगद्धेतुत्वाद्यर्थक्रियांप्रति अर्थक्रियाऽकारणंयदसदादितद्व्यावृत्तस्यपरमार्थसत्त्वस्यैवप्रयोजकत्वेनावधारणात्प्रपंचेतदभावेप्रयोज्यस्यार्थक्रियाकारित्वस्याप्यभावंरूपविपक्षबाधकतर्केणहं

ब्रह्मणिहेतुत्वंप्रतिअकारणासदादिव्यावृत्तस्यपरमार्थसत्वस्यैवप्रयोजकत्वेनक्लृप्तत्वात् । नचपंचमेऽसिद्धिः । परमतेपिजगन्मिथ्यात्वस्यारोपितत्वात् । अत्रचहेत्वंतर्गतंमिथ्यात्वंसत्वाभावोभिप्रेतइतिनासत्यनैकांत्यं । नचषष्ठेऽसिद्धिः ।

तोर्व्याप्यत्वग्रहान्नाप्रयोजकत्वमित्यर्थः ॥ पंचमइति ॥ आरोपितमिथ्यात्वकत्वादितिपंचमहेताविस्यर्थः ॥ परमतइति ॥ मिथ्यात्वस्यसत्यत्वेऽद्वैतहानिप्रसंगात्सोपाधिकस्यनिरुपाधिकेनैक्यासंभवादारोपितत्वमेवतस्यवक्तव्यमित्यर्थः । मिथ्यात्वस्यसत्त्वानिषेधरूपत्वेनसत्यत्वेप्यभावद्वैतांगीकारादविरोधइत्येतत्तुपूर्वमेवदूषितमितिभावः । नन्वसतोनिर्धर्मकत्वेनतत्रमिथ्यात्वाख्याभावरूपधर्मस्याप्यारोपितत्वाद्व्यभिचारइत्यतआह ॥ अत्रचेति ॥ तथाचारोपितसत्त्वाभाववत्त्वादित्यर्थः । असतिचसत्त्वाभावोवास्तवएवेतिनव्यभिचारइतिभावः । षष्ठे कल्पकरहितत्वादितिहेतौ कल्पकंकिंचिन्मात्रं तदन्यद्वा । नाद्यइत्याह ॥

चिन्मात्रस्येति ॥ कल्पनोपयुक्तदेहेंद्रियाद्यभावादितिभावः । नद्वितीयइत्याह ॥ अनन्यस्यचेति ॥ तथाचस्वेनैवस्वस्यकल्पि तत्वंविरुद्धमित्यर्थः । नन्वसतःकेनाप्यकल्पितत्वेनकल्पकरहितत्वहेतोस्तत्रव्यभिचारइत्यतआह ॥ अत्रचेति ॥ तथाचसाध्य भूतंसत्वंनामाकल्पितत्वमेवविवक्षितं । अतोसतिसाध्यस्यापिसत्वान्नव्यभिचारइत्यर्थः ॥ विपक्षइति ॥ कल्पकरहितत्वेपिक ल्पितत्वमेवास्त्वित्यप्रयोजकतायामित्यर्थः । व्याघातमेवाह ॥ कल्पकमिति ॥ हेतोरेवाऽभावान्नव्यभिचारइत्याशयेनाह ॥

चिन्मात्रस्याद्रष्टृत्वेनान्यस्यचकल्पितत्वेनाकल्पकत्वात् । अत्रचाकल्पितत्वस्यसाध्यत्वान्नासति व्यभिचारः । विपक्षेव्याघातः । कल्पकंविनाकल्पनाऽयोगात् । किंचविमतंनसद्विलक्षणं असद्विं लक्षणत्वात् आत्मवत् । नचशुक्तिरूप्येव्यभिचारःतस्यासद्विलक्षणत्वेनतद्विरुद्धसद्विलक्षणत्वायो गात् । विमतंनचैतन्याज्ञानकार्यं नचैतन्याज्ञानकार्यधीविषयोवा नचैतन्याज्ञानकार्यसत्ववद्वा चैत न्यज्ञानाबाध्यंवा चैतन्यज्ञानाबाध्यसत्ववद्वा तस्मिन्नपरोक्षेपिअनिषेध्यत्वेनसाक्षाद्भासमानत्वात् ।

तस्येति ॥ शुक्तिरूप्येऽसद्वैलक्षण्यमंगीकृत्यव्यभिचारदानायसद्वैलक्षण्यांगीकारेव्याघातःस्यात् । असद्वैलक्षण्येसत्वस्यैवप्राप्ते स्तद्वैलक्षण्यायोगात् । नचेष्टापत्तिरितिवाच्यं । तत्रतत्वस्यबाधितत्वात् । अतोव्यभिचारदानाययदिसद्वैलक्षण्यंतस्याऽगीक्रि यते । तर्ह्यऽसत्वस्यैवप्राप्त्यासद्विलक्षणत्वायोगेनहेतोरेवाभावान्नव्यभिचारइति "तुंदिलसुरतन्याय" इतिभावः ॥ विमतमि त्यादि ॥ अर्थज्ञानात्मकोभयविधभ्रमांगीकारात्तद्विरोधित्वेनाद्यानुमानद्वयं ॥ तस्मिन्निति ॥ चैतन्यइत्यर्थः । नेदंरजतमि

तिज्ञानंप्रतिनिषेध्यत्वेनसाक्षाद्विषयेव्यवसायद्वाराअनुव्यवसायविषयेचरजतेव्यभिचारवारणायानिषेध्यत्वेनसाक्षादितिचविशेषणद्वयं । तस्मिन्नपरोक्षेपीतिस्वरूपसंकीर्तनं ॥ यदेवमिति ॥ यद्यस्मिन्नपरोक्षेपिअनिषेध्यत्वेनसाक्षाद्भासतेनतत्तदज्ञानकार्यादीतिसामान्यव्याप्तिरित्यर्थः । उक्तभानवान् । अनिषेध्यत्वेनसाक्षाद्भानवान् । समूहालंबनादावितिशेषः । ननुचैतन्यस्याऽपरोक्षत्वाभावात्तस्मिन्नपरोक्षेपीत्यस्यासिद्धिरित्यतआह ॥ चैतन्यंचेति ॥ आरोपाधिष्ठानतयेत्यर्थः । चैतन्यस्यसर्वप्रत्ययवेद्य

यदेवंतदेवं यथापटेऽपरोक्षेप्युक्तभानवान्घटोनपटाज्ञानकार्यादिः । चैतन्यंचाधिष्ठानतयासुखादिसाक्षित्वेनचेदंशनीसम्प्यपरोक्षमितिनासिद्धिः । शंखत्वादावऽपरोक्षेपिभासमानंपीतत्वादिकंनतदज्ञानकार्यं । किंतुश्वेतत्वाज्ञानकार्यादिकमितिनव्यभिचारः । अत्राप्यापरोक्ष्यस्याज्ञानविरोधित्वात्सतितस्मिन्नज्ञानांगीकारेव्याघातः । एवमुत्तरत्रापिविपक्षेबाधकमुन्नेयं । विमतंनात्मन्यध्यस्तं ।

त्वांगीकारेणायंघटइत्यादावधिष्ठानत्वेनप्रमितचैतन्यस्यैवनिर्देशादितिभावः । ननुशंखत्वेअपरोक्षेपिअनिषेध्यत्वेनपीतःशंखइत्यत्रसाक्षाद्भासमानंपीतत्वंशंखत्वाज्ञानकार्यंभवत्येवेतिपीतत्वेसामान्यव्याप्तेर्व्यभिचारइत्यतआह ॥ शंखत्वादाविति ॥ तदिति ॥ शंखत्वेत्यर्थः ॥ श्वेतत्वेति ॥ श्वेतत्वंचनापरोक्षतयाभासतइत्याशयः । अप्रयोजकतापरिहारायाह ॥ अत्रापी

ति ॥ आपरोक्ष्यस्य अधिष्ठानापरोक्ष्यस्य । आत्मनि शुद्धे ॥ तत्तत्वेति ॥ शुद्धात्मतत्वसाक्षात्कारवान्यईशःशवलःशुका दिजीवन्मुक्तश्च तयोर्याप्रवृत्तिःपालनभिक्षाटनशिष्यबोधनादिरूपा तद्विषयत्वादित्यर्थः । तत्र पटे । ननुशंखगतंयच्छंखत्वंत त्साक्षात्कारवत्प्रवृत्तिविषयमपिपैत्यंशंखेअध्यस्तमितिपैत्येव्यभिचारइत्यतआह ॥ शंखइति ॥ शंखतत्वेति ॥ श्वेतत्वेत्य र्थः । शंखतत्वंचनशंखत्वं किंतुश्वैत्यमेव अतोहेतोरेवा(भावा)नागमनान्नव्यभिचारइतिभावः । "नचमायाविनामायादृश्यते

तत्तत्वसाक्षात्कारवत्प्रवृत्तिविषयत्वात् यदेवं तदेवं यथापटसाक्षात्कारवत्प्रवृत्तिविषयोघटो नतत्राध्यस्तः । नचासिद्धिः । ईशजीवन्मुक्तयोरात्मसाक्षात्कारवतोरपिजगद्रक्षणभिक्षाटन शिष्यबोधनादौप्रवृत्तेः । शंखेध्यस्तमपिपीतत्वंनशंखतत्वसाक्षात्कारवत्प्रवृत्तिविषयइतिनव्य भिचारः । विमतंनेश्वरमायाकल्पितं तंप्रत्यपरोक्षत्वात् यदेवंतदेवं यथाचैत्रंप्रत्यपरोक्षोघटोनचै त्रमायाकल्पितः । विमतंनजीवकल्पितं तस्मिन्सुषुप्तेप्यवस्थितत्वात् आत्मवत् नचाऽसिद्धिः

विश्वमीश्वरः । सदापश्यतितेनेदंनमायेत्यवधार्यता" मितिप्रमाणोक्तानुमानमाह ॥ विमतमिति ॥ ननुजीवेसुप्तेअहमर्थपर्य लंजगद्विलयांगीकारादसिद्धिरित्याशंक्यनिषेधति ॥ नचेति ॥ सुषुप्तौजगद्विलयांगीकारेपुनरुत्थानानंतरंपूर्वस्मिन्दिनेयंघटम हमद्राक्षंसएवायंघटइतिप्रत्यभिज्ञाविरोधात् । तदप्रामाण्येबौद्धोक्तक्षणिकत्वनिरासोपायाभावेनक्षणिकवादापातात् । अप्रामा

ण्यस्यबाधकैकोन्नेयत्वेनप्रत्यभिज्ञाप्रामाण्येबाधकाभावाच्चेत्याह ॥ प्रत्यभिज्ञानादित्यादिना ॥ यदिसुषुप्त्यवस्थायांजगद्विलयमंगीकृत्यासिद्धिःशंक्यते तर्ह्यस्यसुप्त्यनंतरंपुनरुद्बोधोनस्यात् । उद्बोधकानिष्टसंस्कारादेर्नाशादित्याह ॥ अदृष्टादेरपीति ॥ सामान्येनेति ॥ सामान्यतआत्मव्यतिरिक्तंकिंचिदनात्मभूतंसत्यमस्तीत्यत्रइत्यादीत्यनुमानानिद्रष्टव्यानीत्यन्वयः ॥ आत्मान्येति ॥ तथाचात्मान्यस्मिन्ननात्मनिकुत्रचिन्नास्तीतिप्रत्ययाआत्मान्यदनात्मभूतंकिंचित्सत्यभूतमितिहृदयं । ज्ञेयत्वादौ

प्रत्यभिज्ञानात् तस्यात्यंताप्रामाण्येचक्षणिकवादापातात् । बाधकाभा
वाच । अदृष्टादेरप्यभावेनपुनरुद्बोधायोगाच्च । सामान्येनानात्मसत्यत्वे
मिथ्यात्वंनात्मान्यसर्ववृत्ति मिथ्यामात्रवृत्तित्वात् शुक्तिरूप्यत्ववत् ।
आत्मापरमार्थसदन्यः परमार्थसद्भावान्योवा पदार्थत्वात् अनात्मवत् ।

मिथ्याभूतरूप्यादिवर्तिनिआत्मान्यसर्ववस्तुवृत्तिनिव्यभिचारवारणायहेतौमात्रपदं । मात्रपदेनसत्यवृत्तित्वव्यावृत्तिः अभावद्वैतांगीकारेणात्मनः ॥ [1]परमार्थसद्भावान्यत्वस्यसिद्धत्वात्सिद्धसाधनतास्यादतआह ॥ [2]परमार्थसद्भावान्यइति ॥ आभ्यामनुमानाभ्यामात्मव्यतिरिक्तस्यकस्यचिदनात्मनःपरमार्थसत्वंपरमार्थसद्भावत्वंचलब्धमितिहृदयं । दृष्टांतेअनात्मनिपरमा

१ परमार्थसन्योऽभावःतदन्यत्वेत्यर्थः । २ परमार्थसन्योभावःतदन्यइति ।

र्थसद्भावभूतब्रह्मान्यत्वमस्तीतिद्रष्टव्यं ॥ यावदिति ॥ अनेनचानुमानेनानात्मनअव्याकृताकाशंवर्णप्रकृत्यादेर्यावदात्मस्वरू पमनुवर्तमानत्वोक्त्यात्रैकालिकनिषेधरूपमिथ्यात्वाभावसिद्धिः । अभावमादायसिद्धसाधनतावारणायाह ॥ यावदिति ॥ सिद्धसाधनतावारणायैवाह ॥ स्वेति ॥ स्वप्रतियोगीति ॥ मायिमतेस्वात्मतत्वसाक्षात्कारेणबंधोनिवर्ततइत्यंगीकृतं । ज्ञाने नबंधनिवृत्तिदशायांचसर्वस्याप्यनात्मनोबाध्यत्वंचांगीकृतं । तदानींबंधनिवृत्तिसमानात्मकालीनोऽबाध्यःकश्चनानात्मास्तीति

आत्मायावत्स्वरूपमनुवर्तमानानात्मवान् यावत्स्वरूपमनुवर्तमानभावरूपानात्म वान्वा स्वज्ञानाबाध्यानात्मवान्वा स्वज्ञानाबाध्यभावरूपानात्मवान्वा पदार्थ त्वाद्भावत्वाद्वाघटवत् । विमताबंधनिवृत्तिःस्वप्रतियोगिविषयविषयकज्ञानाबाध्या नात्मसमानकालीना उक्तज्ञानाबाध्यभावरूपानात्मसमानकालीनावा बंधनिवृ त्तित्वात् निगडबंधनिवृत्तिवदित्यादीनिद्रष्टव्यानि । विशिष्यानात्मसत्यत्वंतु

साध्यते । तथाहि । स्वशब्दनिर्दिष्टाबंधनिवृत्तिः तस्याःप्रतियोगीबंधः तस्यविषयःकर्मीभूतोबंध्यइतियावत् । एतादृशआत्मा जीवः तद्विषयकंयज्ज्ञानंआत्मतत्वसाक्षात्कारः । तेनाबाध्योयोऽनात्मा तत्समानकालीनेत्यर्थः ॥ निगडेति ॥ निगडबंधनि वृत्तिप्रतियोगिनिगडबंधविषयापराधिपुरुषविषयकज्ञानाबाध्यघटाद्यनात्मसमानकालीनत्वंनिगडबंधनिवृत्तावस्तीत्यर्थः । बंध निवृत्तेरात्मतत्वसाक्षात्काराबाध्याभावरूपानात्मसमानकालीनत्वमादायसिद्धसाधनतावारणायाह ॥ उक्तेति ॥ स्वप्रतियोगि

विषयिकेत्यर्थः । आत्मधीः चरमसाक्षात्कारः ॥ स्वेति ॥ स्वशब्देनआत्मधीः तद्विषयःआत्मा तद्विषयिणीयाधीःस्वयमेव त द्बाध्यास्वयंधीरेव कतकरजोवदितिपरेणांगीकृतं । बाध्यानभवतीतिचास्माभिःसाध्यते । तथाचानेनविशिष्यात्मधीरूपानात्म सत्यत्वसिद्धिरितिज्ञेयं । भ्रमहेतुरज्ञानादिः । स्वशब्देनाज्ञानं तत्कार्योयोभ्रमोजगद्भ्रमः तदधिष्ठानंयद्ब्रह्म तज्ज्ञानबाध्यइति परेणांगीकृतं तदभावस्त्वस्माभिःसाध्यतेइत्यवधेयं । भ्रमकत्वात् । भ्रमजनकत्वात् ॥ काचादिरिति ॥ स्वशब्देनकाचादिः तत्कार्योयोरजतभ्रमः तदधिष्ठानशुक्तिज्ञानबाध्योनभवतीत्यर्थः । नन्वेवंचेच्छुक्त्यज्ञानेव्यभिचारः । भ्रमकत्वेसत्यपिशुक्त्यज्ञा

आत्मधीःनस्वविषयविषयकधीबाध्या धीत्वात् शुक्तिधीवत् । आत्माधिष्ठानकभ्रम
हेतुःनस्वकार्यभ्रमाधिष्ठानज्ञानबाध्यः । भ्रमक(हेतु)त्वात् यदेवंतदेवं यथाशुक्त्य
धिष्ठानकभ्रमहेतुःकाचादिः शुक्त्यज्ञानमपिपक्षतुल्यं । ब्रह्मान्यदनादि परमार्थसत्

नकार्यभ्रमाधिष्ठानभूतशुक्त्यज्ञानबाध्यत्वेनसाध्याभावादित्यतआह ॥ शुक्त्यज्ञानमपीति ॥ एतावंतंकालंशुक्त्यज्ञानमासी दित्यनुभवेनाज्ञानस्यसत्यत्वसिद्धेःस्वकार्यभ्रमाधिष्ठानज्ञानबाध्यत्वाभावोप्यस्माभिःसाध्यतेइतितस्यापिपक्षतुल्यत्वान्नव्यभिचा रइत्यर्थः॥ब्रह्मान्यदनादीति ॥ "जीवईशोविशुद्धाचित् भेदस्तस्यास्तयोर्द्वयोः॥ अविद्यातच्चितोर्योगःषडस्माकमनादय"इतिश्लो कोक्तमनादिजातमित्यर्थः॥अनादित्वेप्यध्यस्तत्वमेवास्तुइत्यप्रयोजकतायामाह॥दोषेति॥स्वाध्यासात्पूर्वमनादित्वादेवसतोपीत्य

र्थः ॥अनादीति॥ब्रह्मज्ञानानिवृत्तेःसत्वेनानाद्यध्यस्तत्वमित्यंगीकारेब्रह्मणोप्यनादित्वाविशेषादनाद्यध्यस्तत्वंस्यात् तथोत्तरत्र
न्निवर्तकाभावादनंताध्यस्तत्वंचस्यादित्यर्थः॥कालादीति॥अनेनकालादेर्यावद्ब्रह्मस्वरूपवर्तमानत्वोक्त्याऽबाध्यत्वसिद्धिः । पक्षे
हेतूपपादनायवेदैकगम्यमित्युक्तं। आदिपदेनब्रह्मग्रहणेसिद्धसाधनतापरिहारायब्रह्मान्यदित्युक्तं। दोषाजन्यज्ञानविषयत्वोपपाद
नायसाक्षिवेद्यमित्युक्तं। साक्षिरूपज्ञानस्यनित्यत्वेनदोषाजन्यत्वादितिभावः । बाधकज्ञानस्यदोषाजन्यत्वात्तत्प्रतिनिषेध्यत्वेनसा

अनादित्वात् ब्रह्मवत् । दोषजन्यज्ञानात्पूर्वंसतोप्यनादेरनाद्यध्यस्तत्वेब्रह्माप्यनाद्यनंताध्यस्तं
स्यात् । ब्रह्मकालाद्यसंबद्धंनावतिष्ठते पदार्थत्वात् । घटवत् ब्रह्मान्यद्वेदैकगम्यंधर्मादिपरमार्थं
सत् । श्रुतितात्पर्यविषयत्वाद्ब्रह्मवत् । साक्षिवेद्यंसुखादिपरमार्थंसत् अनिषेध्यत्वेनदोषाजन्यज्ञा
नंप्रतिसाक्षाद्विषयत्वात् । आत्मवत् विमतंपरमार्थसत् स्वविषयकसाक्षात्कारात्पूर्वभावित्वात्
आत्मवत् नचाऽसिद्धिः त्वन्मतेपिप्रतिकर्मव्यवस्थार्थंस्वविषयंसाक्षात्कारात्पूर्वंघटादेर्भावात् ।

क्षाद्विषयेरूप्येव्यभिचारवारणायानिषेध्यत्वेनेति।इदंरूप्य(रजतमि)मितिज्ञानंप्रत्येवसाक्षादनिषेध्यत्वेनविषयेरूप्येतद्वारणायदो
षाजन्यज्ञानंप्रतीत्युक्तं। इदंरूप्य(रजत)मित्यस्यचदोषजन्यत्वान्नव्यभिचारः । व्यवसायद्वाराऽनुव्यवसायंप्रतिविषयेरूप्येतद्वार
णायसाक्षादित्युक्तं। विमतं घटादिरूपंविश्वं ॥ त्वन्मतइति ॥ घटज्ञानस्यघटएवकस्माद्विषयः पटोपिकिंनस्यादितिशंकायां
प्रतिकर्मव्यवस्थासिध्यर्थंघटसन्निकृष्टेंद्रियजन्यत्वात्घटज्ञानस्यघटविषयकत्वमित्येवमिंद्रियसंनिकर्षार्थंघटादिसाक्षात्कारात्पूर्वम

पिघटादेर्विद्यमानत्वमावश्यकत्वं । स्वविषयकसाक्षात्कारश्चाध्यासरूपएव । तथाचततःपूर्वमपिविद्यमानस्यघटादेरधिष्ठाना दिवत्स(त्य)त्वमेवसिध्यतीत्यर्थः ॥ अन्योन्याभावातिरिक्तेति ॥ मायावादिनाहिघटादेरन्यत्रासत्वस्यसिद्धत्वात्स्वयंयत्रा स्तितत्रापितदत्यंताभावोऽस्तीत्युच्यते । तद्विरोधितयाऽस्माभिःसाध्यते । अन्योन्याभावातिरिक्तैतद्धटसमानाधिकरणैतद्धटप्र तियोगिकोयोत्यंताभावः सएवैतद्धटसमानकालीनइतिपरेणोच्यते । अस्माभिस्त्वेतद्धटसमानाधिकरणैतद्धटप्रतियोगिकाभाव

अन्योन्याभा(वातिरि)वव्यतिरिक्तैतद्धटसमानाधिकरणैतद्धटप्रतियोगिकाभाव त्वंएतद्धटसमानकालीनावृत्ति । अन्योन्याभावव्यतिरिक्तैतद्धटसमानाधिकरणै तद्धटप्रतियोगिकाभावमात्रवृत्तित्वात् । एतद्धटप्रतियोगिकप्रागभावत्ववदित्याचू ह्यं । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावपक्षेव्यधिकरणधर्मानवच्छिन्नेतिविशेषणीयं ।

त्वंएतद्धटसमानकालीनोयोऽत्यंताभावःतदवृत्तीत्युच्यते । एतद्धटात्यंताभावएवैतद्धटसमानाधिकरणएतद्धटसमानकालीनश्च नभवतीतियावत् । एवंचस्वसमानाधिकरणस्वसमानकालीनात्यंताभावाप्रतियोगित्वरूपसत्वसिद्धिः । अन्योन्याभावातिरिक्ते त्यभावविशेषणं । एतद्धटसमानाधिकरणैतद्धटप्रतियोगिकाभावःअन्योन्याभावोपिभवति । कपालमेतद्धटोनेतिप्रतीत्याएतद्ध टान्योन्याभावस्यकपालेएतद्धटसमानाधिकरणत्वात् सचैतद्धटसमानकालीनोपिभवति । एवंचैतद्धटसमानाधिकरणैतद्धटप्रति

॥हि ॥ …त्वयोः

योगिकाभावत्वंएतद्धटसमानकालीनावृत्तीतिसाधनेएतद्धटान्योन्याभावत्वमादायबाधःस्यात् । अतोन्योन्याभावातिरिक्तेति ।
तावत्युक्तेतंत्वादौएतद्धटप्रतियोगिकात्यंताभावस्तत्रवदस्ति सचान्योन्याभावातिरिक्तएतद्धटसमानकालीनश्च एतद्धटस्यतंत्वादा
वेतद्धटात्यंताभावस्यचसमानकालीनत्वात् । एवंचैतद्धटप्रतियोगिकाभावत्वंएतद्धटसमानकालीनावृत्तीतिसाधनेतंत्वादिनिष्ठैत
द्धटात्यंताभावमादायबाधःस्यात् । अतएतद्धटसमानाधिकरणेत्युक्तं । तंत्वादिनिष्ठैतद्धटात्यंताभावस्यैतद्धटसमानाधिकरणत्वा
भावान्नबाधः । अन्योन्याभावातिरिक्तैतद्धटसमानाधिकरणनिष्ठधर्मत्वमित्येतावत्युक्तेकपालरूपादिकमन्योन्याभावातिरिक्तमे
तद्धटसमानाधिकरणमेतद्धटसमानकालीनंचभवति । एवंचकपालरूपत्वेएतद्धटसमानकालीनावृत्तित्वसाधनेबाधःस्यात् । अतः
अभावत्वमित्युक्तं । तावत्युक्तेअन्योन्याभावातिरिक्तेकपालेएतद्धटसमानाधिकरणोयःपटात्यंताभावः सएतद्धटसमानकालीन
श्चभवति । तथाचतन्निष्ठेपटात्यंताभावत्वेएतद्धटसमानकालीनावृत्तित्वसाधनेबाधःस्यात् अतएतद्धटप्रतियोगिकेत्युक्तं । नन्वे
तद्धटप्रतियोगिपदेनैवकपालरूपत्वमादायबाधस्यपरिहृतत्वादेतद्धटप्रतियोगिकनिष्ठधर्मत्वमित्येवास्तु अभावत्वमित्येतत्किमर्थमि
तिचेदुच्यते । एतद्धटसमवायोद्विनिष्ठत्वेनकपालेएतद्धटसमानाधिकरणःस्वप्रतियोगिकत्वेनैतद्धटप्रतियोगिकत्वेनैतद्धटप्रतियो
गिकश्चभवति । तद्वृत्तियदेतद्धटकपालसमवायत्वंतदादायबाधःस्यात् । तस्यैतद्धटसमानकालीनोयःएतद्धटसमवायःतद्वृत्तित्वा
त् । अतोभावत्वमित्युक्तं । नन्वेवंचेत्पुनर्बाधः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावपक्षेसंयोगेनसंबंधेनघटवतिभूतलेसमवेतत्वावच्छि
न्नघटोनास्तीतिप्रतीत्याऽन्योन्याभावातिरिक्तःभूतलादावेतद्धटसमानाधिकरणःयःएतद्धटात्यंताभावःअसमवेतत्वरूपव्यधिकरण

धर्मावच्छिन्नत्वाद्यत्यंताभावः सएतद्धटसमानकालीनश्चभवति । एवंचव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नैतद्धटात्यंताभावत्वेएतद्धटसमान
कालीनावृत्तित्वसाधनेबाधःस्यात् । अतोऽन्योन्याभावातिरिक्तैतद्धटसमानाधिकरणव्यधिकरणधर्मानवच्छिन्नैतद्धटात्यंताभाव
त्वमितिविशेषणीयं । अतोनबाधः । हेतावाद्यविशेषणत्यागेएतद्धटान्योन्याभावत्वेएतद्धटसमानकालीनान्योन्याभाववृत्तिनि
हेतोर्व्यभिचारःस्यात् । अतआद्यमन्योन्याभावातिरिक्तेत्यभावविशेषणं । तावत्युक्तेतंतुत्वादिनिष्ठैतद्धटात्यंताभावत्वेएतद्धटसमा
नकालीनतंतुनिष्ठैतद्धटात्यंताभाववृत्तिनिहेतोर्व्यभिचारःस्यात् । अतएतद्धटसमानाधिकरणेतिद्वितीयंविशेषणं । एतावत्युक्तेए
तद्धटसमानाधिकरणैतद्धटसमानकालीनकपालरूपवर्तिनिकपालरूपत्वेव्यभिचारःस्यात् । अतएतद्धटप्रतियोगिकाभाववृत्तित्वा
दित्युक्तं । तावत्युक्तेएतद्धटसमानाधिकरणात्यंताभाववृत्तिनिपटात्यंताभावत्वेएतद्धटसमानकालीनपटात्यंताभाववृत्तिनिचव्य
भिचारःस्यात् । अतएतद्धटप्रतियोगिकेत्युक्तं । एतावत्युक्तेएतद्धटकपालसमवायोद्विनिष्ठत्वेनकपालेएतद्धटसमानाधिकरणःस्व
प्रतियोगिकत्वेनैतद्धटप्रतियोगिकश्चभवति । तद्वृत्तिनिएतद्धटकपालसमवायेएतद्धटसमानकालीनोयःएतद्धटसमवायःतद्वृत्तिनि
व्यभिचारःस्यात् । अतःअभावेत्युक्तं । तावत्युक्तेप्रमेयत्वेएतद्धटसमानकालीनयत्समवेतादिवर्तिनिव्यभिचारःस्यात् । अतो
मात्रपदं । एतावत्युक्तेसमवेतत्वरूपव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नैतद्धटात्यंताभावत्वेएतद्धटसमानकालीनोयःसमवेतत्वावच्छिन्नैतद्ध
टात्यंताभावःतद्वृत्तिनिव्यभिचारःस्यात् । अतोव्यधिकरणधर्मानवच्छिन्नेत्यपिविशेषणंदेयं । दृष्टांतेपटप्रागभावत्वेएतद्धटसमा
नकालीनोयःपटप्रागभावः तद्वृत्तित्वेनसाध्यवैकल्यंस्यात् । एतद्धटप्रतियोगिकाभाववृत्तित्वाभावेनसाधनवैकल्यंचस्यात् । अत

वयोः
वृत्ति

एतद्धटप्रतियोगिकेत्युक्तमितिसंप्रदायगम्यानिपदानांकृत्यानिद्रष्टव्यानि ॥ अनेनचेति ॥ अन्योन्याभावातिरिक्तैतद्धटसमाना
धिकरणैतद्धटसमानकालीनाभावस्यनिषेधेस्वसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वाभावरूपसत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥
अत्रचेति ॥ सामान्येनात्मसत्यत्वेविशिष्यानात्मसत्यत्वेचोक्तानुमानेष्वित्यर्थः । संगृह्णाति ॥ तथाचेति ॥ असदिति ॥

अनेनचस्वसमानाधिकरणःस्वसमानकालीनःअन्योन्याभावव्यतिरिक्तोयोऽभावःतद्प्रतियोगित्व
रूपसत्वसिद्धिः । अत्रचाऽनुकूलतर्कोवक्ष्यंतइतिनोपाध्याभाससाम्यादिशंका । तथाच "अस
त्प्रातीतिकान्यत्वात्प्रमाणविषयत्वतः । अर्थक्रियाकारितादेर्विश्वंसत्य" मितिस्थितं ॥ ७ ॥ विश्व
मिथ्यात्वस्यानुमानबाधः॥१९॥ किंच "विश्वंसत्यं यच्चिकेतसत्यमित्तन्नमोघंयाथातथ्यतोर्थान्व्यदधा
च्छाश्वतीभ्यःसमाभ्य" इत्यादिश्रुतिभिः । "असत्यमप्रतिष्ठंतेजगदाहुरनीश्वर" मित्यादिस्मृतिभिः
"नाभावउपलब्धेः वैधर्म्याचनस्वप्नादिवदि" त्यादिसूत्रैश्चबाधितादृश्यत्वादयः । नचायंप्रत्यक्षप्रा
सानुवादः त्वन्मतेसन्घटइत्यस्यसद्दर्थस्यव्यावृत्तघटाद्यन्यानुवृत्तब्रह्मत्वेनघटादिसत्वस्याऽप्राप्तेः ।

अनेनप्रातिभासिकत्वानधिकरणत्वेसतिअसत्वानधिकरणत्वादित्यनुमानसंग्रहः ॥ प्रमाणेति ॥ अनेनानिषेध्यत्वेनप्रमांप्रतिसा
क्षाद्विषयत्वादित्यनुमानसंग्रहः । आदिपदेनारोपितमिथ्यात्वकल्पकरहितत्वाद्यनुमानानांसंग्रहःकृतइतिज्ञातव्यं ॥ ७ ॥ विश्व
मिथ्यात्वस्यानुमानबाधविवरणं ॥ ७ ॥ १९ ॥ विश्वमिथ्यात्वानुमानस्यागमबाधमप्याह ॥ किंचेति ॥ प्रत्यक्षप्राप्तेति॥

प्रत्यक्षप्राप्तसत्यत्वेत्यर्थः । व्यावृत्तंअननुवृत्तं यद्घटादितदन्यद्यदनुवृत्तंब्रह्मतत्त्वेनतत्स्वरूपत्वेनपरमतेघटोनित्यइत्यादिष्विव सन्घटइत्यत्रघटेसत्त्वंनप्रतीयते किंत्वधिष्ठानभूतसद्ब्रह्मानुवेधमात्रमित्यंगीकारेणघटःसन्नित्यादिप्रत्यक्षेणघटादिषुसत्यत्वस्याप्राप्तेःश्रुतेरनुवादकत्वायोगइत्यर्थः ॥ यश्चिकेतेत्यादीति ॥ "विश्वंसत्य" मित्यत्रसत्यत्वमात्रस्यप्रत्यक्षप्राप्तत्वसंभावनयाकथंचिदनुवादकत्वशंकायामपि "यश्चिकेते" त्यादिवाक्यद्वयेनतच्छंका । अत्रेश्वरस्यसत्यजगत्स्रष्टृत्वोक्तेः तस्यचप्रत्यक्षाद्यवेद्यतया प्राप्त्यभावात्तत्प्रतिपादकश्रुतिद्वयस्यनानुवादकत्वमितिभावः । "विश्वंसत्य" मित्यस्याःश्रुतेःकथंचिदनुवादकत्वेपि"यश्चिकेते"

यश्चिकेतेत्यादिवाक्यद्वयेईश्वरस्यमानांतराप्राप्तसत्यजगत्स्रष्टृत्वस्यैवोक्तेश्च । पृथिवीइतरभिन्ना नहिंस्यात्सर्वाभूतानीत्यादाविवएकदेशेविधेयसिद्धावपिविश्वमात्रेतदसिद्ध्यानन्नुवादकत्वाच्च । अनुवादकत्वंहिवाक्यस्यनज्ञातज्ञापकत्वमात्रं

त्यादिश्रुतिद्वयस्यतावन्नानुवादकत्वम्नित्यंगीकृत्योक्तं इदानीं "विश्वंसत्य" मित्यस्याअपिश्रुतेर्नानुवादकत्वमस्तीत्याह ॥ पृथिवीति ॥ यथापृथिवीइतरभिन्नेत्यत्रैकदेशघटाद्यवच्छेदेनेतरभेदस्यप्रत्यक्षेणसिद्धावपिपृथिवीत्वावच्छेदेनसर्वत्रासिद्ध्यानुमान(स्यनानु)स्याननुवादकत्वं यथाच "नहिंस्यात्सर्वभूतानी" त्यत्र "ब्राह्मणोनहंतव्य" इत्यादिनाब्राह्मणादावेकदेशेहिंसाभावस्य सिद्धावपिभूतपदोक्तप्राणिमात्रेतदसिध्यानहिंस्यादितिवाक्य(स्यनानु)स्याननुवादकत्वं तथेहापिविश्वंसत्यमित्यत्रविश्वैकदेशघ
वृत्ते

टाद्यवच्छेदेनप्रत्यक्षेणसत्त्वग्रहेपिविश्वत्वावच्छेदेनप्रत्यक्षेणतदग्रहात्तदयोग्येषुधर्मादिषुश्रुत्यासत्यत्वबोधनान्नविश्वंसत्यमित्य
स्याःश्रुतेरनुवादकत्वमित्यर्थः । ज्ञातज्ञापकत्वमात्रमित्यत्रमात्रशब्दोऽयोगव्यवच्छेदार्थः ॥ अतिप्रसंगादिति ॥ सिद्धंधर्म्यं
शमुद्दिश्यासिद्धविधायकस्य "दध्नाजुहोती" त्यस्याप्यनुवादकत्वमापद्येतेत्यर्थः ॥ ज्ञातमात्रेति ॥ तथाचधर्म्यंशस्यसिद्धत्वेपि
अधिकस्याज्ञातस्यदधिरूपगुणस्यापितत्रविधानान्नज्ञातमात्रज्ञापकत्वमस्तीतिनातिप्रसंगइत्यर्थः । एवंचप्रकृतेपिविश्वंसत्यमित्या
देर्नज्ञातमात्रज्ञापकत्वं "आपश्चनप्रमिनंती" तिवाक्यशेषेणविश्वसत्यत्वस्यसमस्तदेवताप्रमितिविषयत्वस्यासिद्धस्यापिकथनादि

अतिप्रसंगात् किंतुज्ञातमात्रज्ञापकत्वं एकशाखास्थविधिवाक्यैकार्थशाखांतरस्थविधिवाक्यस्य
पुरुषांतरंप्रतीवयेनपुंसावादिविप्रतिपत्त्यादिनाप्रत्यक्षेणविश्वसत्यतानिर्णीतातंप्रत्यऽर्थवत्त्वाच ।

तिभावइतिसंप्रदायः । इतोपिविश्वंसत्यमित्यादेर्नज्ञातज्ञापकत्वेनवैयर्थ्यमित्याह ॥ एकशाखेति ॥ "प्रातस्संध्यामुपासीते"
तिऋग्वेदशाखागतंवाक्यंतत्समानार्थकमपियजुश्शाखागतं "प्रातस्संध्या" मितिवाक्यंनव्यर्थं ऋक्शाखाध्यायिनंप्रतिव्यर्थत्वे
पियेनपुंसाऋक्शाखाध्ययनंनकृतंतंप्रत्यर्थवत्त्वांगीकारात् । एवंप्रत्यक्षेणविश्वसत्यतायेननिर्णीता वादिविप्रतिपत्त्यादिनाप्रत्य
क्षेऽप्रामाण्यशंकनात् तंप्रतिविश्वंसत्यमितिवाक्यस्याऽर्थवत्त्वसंभवादित्यर्थः । एकशाखेत्युक्त्यापूर्वमीमांसान्यायःसूचितः ।
तथाहि । द्वितीयाध्यायेचतुर्थपादेचिंतितं । "शाखांतरेषुकर्मभेदःस्या" दित्यत्रनानाशाखाम्नातंअग्निहोत्रादिकंकर्मभिद्यते न

त्वेतिसंशयेअविशेषेणपुनःश्रुतिरूपाभ्यासस्यकर्मभेदाभावेवैयर्थ्यापत्तेःकर्मभिद्यतइतिपूर्वपक्षः । सिद्धांतस्तुपुनःश्रुत्याशाखांतरोक्तमेवकर्मविधीयतइतिसिद्ध्यति नतुकर्मभेदः तर्हिवैयर्थ्यमितिनशंकनीयं शाखाभेदानामध्येतृभेदनियतत्वेनविहितस्यापिविधानंपुरुषांतराधिकारेणसंभवत्येवेतितंस्यैवकर्मणोविधानेपिनवैयर्थ्यमिति । नन्वेवंरीत्यासर्वत्रानुवादमात्रोच्छेदप्रसंगःस्यादित्यतः "सर्वाविवादस्थलएवकथंचिदनुवादकत्व" मितिभगवत्पादवाक्यंहृदिनिधायाह ॥ अनुवादकत्वंत्विति ॥ अतएवेति ॥ सर्वाविवादस्थलएवानुवादकत्वस्यसावकाशत्वेनयत्रविवादस्तत्रतस्यादोषत्वादेवेत्यर्थः ॥ देहेति ॥ देहातिरिक्तात्मेत्यर्थः ॥

अनुवादकत्वंतुसर्वाविवादस्थलेसावकाशं । अतएवत्वयापिबृहदारण्यकभाष्येदेहान्यात्मबोधिकायाः "अस्तीत्येवोपलब्धव्य" इतिश्रुतेःप्रत्यक्षप्राप्तानुवादित्वमाशंक्यवादिविप्रतिपत्तिदर्शनादित्यादिनातत्परिहृतं ।

अस्तीति ॥ देहातिरिक्तोस्तीत्यर्थः ॥ प्रत्यक्षप्राप्तेति ॥ ममदेहइतिप्रत्यक्षेणदेहात्मभेदस्यसिद्धत्वादित्यर्थः । इत्यादिना सिद्धांतभाष्येण । किंचविश्वंसत्यमितिश्रुतेर्नानुवादकत्वं । यथाहितवमतेसन्घटःसन्पटःसद्घटज्ञानंसत्सुखस्फुरणमित्यादिप्रत्यक्षेणात्मसत्यत्वस्यप्राप्तेरात्मसत्यत्वप्रतिपादिकायाःसत्यआत्मेत्यादिश्रुतेर्वैयर्थ्यस्यात्तन्माभूदित्येवमर्थंप्रत्यक्षेणवर्तमानकालएवसत्ताग्रहणात्वर्तमानकालमात्रेसत्ताग्राहिप्रत्यक्षाप्राप्तत्रिकालाबाध्यत्वरूपसत्यत्वप्रतिपादकत्वमंगीकृतं । [illegible]

प्रकृतेवयमपिसन्घटइत्यादिप्रत्यक्षेणविश्वसत्यत्वस्यप्राप्तत्वाद्विश्वंसत्यमित्यादिश्रुतेर्वैयर्थ्यंस्यात्तन्माभूदित्येवमर्थंवर्तमानकालमा त्रेसत्ताग्राहिप्रत्यक्षाप्राप्तत्रिकालाबाध्यत्वरूपसत्यत्वप्रतिपादकत्वमंगीकुर्मोतोनद्रोषइत्याह ॥ इहापिश्रुतेरिति ॥ विश्वंसत्यमि त्यादिकायाइत्यर्थः । अत्रपूर्वतंत्रसिद्धोदृष्टांतउक्तः ॥ द्वयोःप्रणयंतीत्यादिना ॥ सप्तमाध्यायेतृतीयपादेचिंतितं । "सौकंतु प्रणयनमवाच्यंहीतरवदि" त्यत्रचातुर्मास्येषुयज्ञेषुवैश्वदेववरुणप्रघाससाकमेधशुनासीरसंज्ञकपर्वचतुष्टयमस्ति । मासानामेव पर्वसंज्ञा तत्र "द्वयोःप्रणयंती" तिश्रूयते मध्यस्थयोर्द्वयोःपर्वणोःप्रणयंतिगार्हपत्यादाहवनीयंप्रत्यग्निर्नेतव्यइत्यर्थः । चातुर्मा

द्वयोःप्रणयंतीतिवाक्यस्यावैयर्थ्यायचातुर्मास्यंमध्यपर्वणोश्चोदकाप्राप्तप्रणयनां
तरप्रापकत्ववंत्इहापिश्रुतेरवैयर्थ्यायतत्सत्यमित्यादिश्रुतिवत्वर्तमानमात्रग्रा
हिप्रत्यक्षाप्राप्तकालत्रयाबाध्यत्वरूपंसत्यत्वप्रापकत्वाच्च । अन्यथाआनंमनआनं
दत्वश्रुतिरपिसुखंसुप्तोऽस्मीतिप्रत्यक्षप्राप्ताऽतात्विकानंदत्वानुवादिनीस्यात् ।

स्यंचकर्मदर्शपौर्णमासाख्यकर्मप्रकृतिकं तत्रचातुर्मास्यपर्वणांमध्येमध्यस्थयोर्द्वयोःपर्वणोरुच्यमानमग्निप्रणयनंकिंदर्शपौर्णमास धर्मकंउतापूर्वंतद्विलक्षणमितिसंशयेचातुर्मास्यानांदर्शपौर्णमासप्रकृतिकतयाचोदकप्राप्तत्वेनतदीयांगकलापयुक्ततयाचोदकप्राप्त प्रणयनप्रापकत्वमेवेतिपूर्वपक्षेद्वयोःपर्वणोरग्निप्रणयनस्यदर्शपौर्णमासप्रकृतिकतयासिद्धत्वेनपुनर्द्वयोःप्रणयंतीत्यस्यवैयर्थ्यापत्ते स्तदवैयर्थ्यायचोदकाप्राप्तांगकलापयुक्तापूर्वप्रणयनप्रतिपादकत्वमेवेतिसिद्धांतितं तद्वदिहापीत्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ विश्वंस

त्यमित्यादेरपूर्वसत्यत्व(प्रापकत्वा)प्रतिपादकत्वाभावइत्यर्थः ॥ स्यादिति ॥ तथाचप्रत्यक्षाप्राप्तानंदत्वप्रतिपादकत्वंश्रुतेरंगी-
कार्यमितिभावः । तन्वेवमपूर्वविषयांतरदानेनसर्वत्रानुवादकत्वमात्रोच्छेदःस्यादित्यतआह ॥ अनुवादकत्वंत्विति ॥ (प्रमा
णांतराप्राप्तापूर्वविषयांतरंयत्रनास्तितत्रानुवादकत्वंसावकाशमित्यर्थः) । स्थलांतरेनुवादकत्वंसावकाशमित्यर्थः । दार्ढ्यहेतुत्वा
च्चनानुवादकत्वंदोषायेत्याह ॥ निगमनवदित्यादिना ॥ पिपासितस्येतिहेतुगर्भं अत्यंततृषितत्वादेवएकप्रमाणोक्तौविश्वासा

अनुवादकत्वंतुअप्राप्तविषयांतराभावेसावकाशं । निगमनवत्तत्वमसी
तिनवकृत्वोभ्यासवत्पिपासितस्यएकजलविषयकलिंगशब्दप्रत्यक्षरूप
प्रमाणसंप्लववत्त्व(न्मते)त्पक्षेप्रत्यक्षसिद्धभावरूपाज्ञाने, "तमआसी
दि" त्यादिश्रुतिवत्श्रुतेरैक्यतात्पर्येषड्विधलिंगवच्चप्रत्यक्षानाश्वासनि
रासेनदार्ढ्यार्थत्वाच्च । अनुवादकत्वंतुयत्रदार्ढ्यंप्रागेवसिद्धंतत्रैव ।

भावादेकजलरूपार्थविषयकशब्दादिबहुप्रमाणापेक्षेत्यर्थः ॥ प्रत्यक्षसिद्धइति ॥ अहमज्ञइतिप्रत्यक्षसिद्धइत्यर्थः ॥ त्वन्मतइ
ति ॥ त्वन्मतेतमइशब्दस्यभावरूपाज्ञानपरत्वादितिद्रष्टव्यं । ऐक्यतात्पर्ये ऐक्यविषयकतात्पर्ये । नन्वेवंचेत्सर्वत्राप्यनाश्वास
निरासार्थत्वेनदार्ढ्यार्थत्वस्यवक्तुंशक्यत्वादनुवादकत्वमात्रोच्छेदइत्यतआह ॥ अनुवादकत्वंत्विति ॥ प्रागेवेति ॥ अनु

श्वासपरिहारेणेत्यर्थः ॥ यथाषड्विंशतिरस्यवंक्रयइति ॥ नवमेध्यायेचतुर्थपादेचिंतितं । अग्निष्टोमीयपशौश्रूयते "षड्विंश
तिरस्यवंक्रयःताआनुष्ट्योच्यावयतादि" ति । अस्यायमर्थः । अग्निष्टोमीयपशोर्वंक्रयःपार्श्वस्थास्थीनिषड्विंशतिसंख्याकानि एकै
कस्मिन्पार्श्वेत्रयोदशानामवस्थितत्वात् ताश्चवंक्रीःअनुष्ठ्याऽनुक्रमेणगणयित्वेतियावत् उच्यावयतात्उद्धरतादिति । षड्विंशति
वंक्रिकपशुयुताग्नीषोमीयप्रकृतिकेऽश्वमेधेश्रूयते । "चतुस्त्रिंशद्वाजिनोदेववंधोर्वंक्रीरश्वस्ये" ति । तथा "नचतुस्त्रिंशदितिब्रूया
त्षड्विंशतिरित्येवब्रूयादि" तिच । तत्रसंदेहः किंचोदकप्राप्तस्यषड्विंशतिरितिमंत्रस्यबाधोस्त्युतनेति । तत्राश्वमेधे "प्रकृतिव

तदुक्तं "बहुप्रमाणसंवादश्चदार्ढ्यहेतुरेवे"ति । किंचयथा "षड्विंशतिरस्यवंक्रय"
इतिमंत्रस्याऽश्वमेधेचोदकप्राप्तस्य "चतुस्त्रिंशद्वाजिनोदेववंधो"रितिवैशेषिकमंत्रे
णाऽपोदितस्यप्रतिप्रसवार्थं "षड्विंशतिरित्येवब्रूयादि" तिंवचनं तथप्रत्यक्षप्राप्त
स्यजगत्सत्वस्याऽद्वैतश्रुत्याऽऽपाततोऽपोदितस्यप्रतिप्रसवार्थंसत्वश्रुतिःकिंनस्यात्

द्विकृतिःकर्तव्ये" तिचोदकेनषड्विंशतिरितिमंत्रप्राप्तौचतुस्त्रिंशदिति वैशेषिकमंत्रस्यप्रेषणपठितस्यबाधायोगाच्चोदकप्राप्तस्यैवबाध
इतिप्राप्ते "षड्विंशतिरित्येवब्रूयादि" तिंप्रतिप्रसवसद्भावादपवादस्यापवादेपुनरुत्सर्गस्यैवावस्थितिरितिन्यायेनचोदकप्राप्तःषड्विंश
तिरस्येतिमंत्रएवप्रयोक्तव्यः । अतोनतस्यबाधः चतुस्त्रिंशदित्यस्यतुमंत्रस्यासमात्प्रकरणात्स्थानांतरंप्रत्युत्कर्षःकार्यइतिसिद्धांतः ।
ननुषड्विंशतिरित्येवब्रूयादित्यत्रनतुचतुस्त्रिंशदितीतीतरनिषेधकैवकारश्रवणेनचोदकप्राप्तमंत्रापवादकवैशेषिकमंत्रप्रतीतस्यबाध

कत्वमस्तु विश्वंसत्यमित्यादौतुनिषेधाश्रवणात्कथंप्रत्यक्षप्राप्तसत्यतापवादकनिषेधरहिताद्वैतश्रुतिंबाधकत्वमित्यतआह ॥ दृश्यं
तेहीति ॥ "असंयोगाल्लिट्कि" तिकित्वविधिसन्निधिपठितस्यनिषेधरहितस्य "मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसःक्त्वे" तिसूत्र
स्य "नक्त्वासेडि" तिकित्वापवादकंप्रतियथाबाधकत्वं तथाविश्वंसत्यमित्यादेर्निषेधविधुरस्यापिसत्त्वग्राहिप्रत्यक्षापवादकाद्वैत
कश्रुतिंबाधकत्वंयुक्तमित्यर्थः । यथोक्तं "कित्वंहिक्त्वोनिजंयन्नक्त्वासेडितिनिराकृतं । मृडेत्यादिविधानंतुपुनरुज्जीवयत्यद"
इति । क्त्वः क्त्वाप्रत्ययस्य हि यस्मात्कित्वं निजंस्वाभाविकमेवास्ति ततोमृडेत्यादिनाक्त्वाप्रत्ययस्यकित्वकथनमयुक्तं तथापि

दृश्यंतेहि मृडमृदेत्याद्याःप्रतिप्रसवार्थविधयः । तस्मात् धर्मिप्रमातृधर्मा
दिभेदान्नाद्वैतगीर्वृथा । अहिंसावाग्भिन्नशाखावाग्द्विप्रणयनादिवत्

नक्त्वासेडितियत्कित्वंनिराकृतं तद्बाध(कभूतं)कंमृडेत्यादिविधानं अदःकित्वं पुनरुज्जीवयतीत्यर्थः । "स्वतएवकितःक्त्वायाः
किद्वाचोऽनर्थकत्वतः । सेटःक्त्वायाःकिन्निषेधनिषेधार्थत्वमास्थित" मित्यपिपठंति । संगृह्णाति ॥ तस्मादिति ॥ प्रत्यक्षावि
षयेधर्मिणिसत्यत्वबोधनायधर्मिभेदः विप्रतिपत्त्यादिनाप्रत्यक्षेणयेनसत्त्वंनगृहीतंतत्रतद्बोधनायप्रमातृभेदः प्रत्यक्षगृहीतव्याव
हारिकसत्त्वभि(न्नतात्त्विकस)न्नाव्यावहारिकसत्त्वरूपधर्मग्रहायधर्मभेदः आदिपदेनदार्ढ्यार्थत्वप्रतिप्रसवयोर्ग्रहणं । नहिंस्यादि
त्यहिंसावाग्वद्धर्मिभेदः भिन्नशाखावाग्वत्एकार्थकनानाशाखागतवाग्वत्प्रमातृभेदः द्विप्रणयनादिवत्धर्मभेदइतिविवेकः ॥

प्रमाणं अबाधितार्थग्राहकमित्यर्थः ॥ तद्बाधइति ॥ विरुद्धयोर्द्वयोरप्यबाधितार्थत्वानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ नचेदिति ॥ प्रामत
प्रमापकत्वाभावादित्यर्थः । अननुवादकत्वमेवदर्शयति ॥ श्रुतेरिति ॥ अननुवादकत्वोपपादनायप्रत्यक्षाप्राप्तेत्युक्तं । सदर्थ
त्वोपपादनायतात्विकसत्त्वेत्युक्तमितियथायोग्यंसंबंधोद्रष्टव्यः । प्रमाणस्याप्यप्रमाणप्राप्तानुवादकत्वमस्त्वित्यतआह ॥ नही
ति ॥ येनभ्रमप्राप्तानुवादकत्वंप्रमाणेस्यस्यादितिभावः ॥ यथेति ॥ द्वैतग्राहिप्रत्यक्षंअद्वैतश्रुतिविषयापहारकंयथानभवति

किंचप्रत्यक्षंप्रमाणंचेत्तद्बाधोमिथ्यात्वानुमानादेः नचेत्कथंसत्वश्रुतिरनुवादः । श्रुतेःसदर्थत्वाय
ऽननुवादकत्वायचप्रत्यक्षाऽप्राप्ततात्विकसत्वविषयकत्वोपपत्तेः । नहिप्रमाभ्रमयोरेकविषयता ।
किंच यथानापहरेत्द्वैताभावश्रुत्यर्थमक्षधीः । तथानोपहरेद्द्वैतश्रुत्यर्थमपिदुर्बला । प्रत्यक्षंप्रमाणत्वं
ननिश्चितंचेत्तद्बाधोमिथ्यात्वानुमानादेः अनिश्चितंचेत्प्रत्यक्षंमिथ्यात्वश्रुतिविषयापहारईवसत्व
श्रुतिविषयापहारेप्यशक्तं स्वप्रामाण्यनिर्णयायश्रुतिसंवादापेक्षंसन्नश्रुत्यंऽनुवादकत्वापादकं ।

दुर्बलत्वात् तथाद्वैतश्रुत्यर्थं भेदमपि नोपहरेत् नप्रापयेत् । कारिकार्थमेवाह ॥ प्रत्यक्षमित्यादिना ॥ पूर्वंप्रमाणत्वेदोषउक्तः
इदानींतन्निश्चयेदोषउच्यतइतिभेदः । तदेवविशदयति ॥ स्वप्रामाण्येति ॥ नन्वेवंचेत्स्पार्शनप्रत्यक्षेणहिमभेषजत्वरूपोयस्त
स्यगृहीतत्वात्तत्प्रतिपादकाग्निर्हिमस्यभेषजमितिश्रुतेरनुवादकत्वंसर्वसंमतंनस्यात् तत्रापिप्रत्यक्षस्यदुर्बलत्वेनाग्निर्हिमस्यभेषजमि

तिं श्रुतिविषयापहारकं नभवति स्वप्रामाण्यनिर्णयाय श्रुतिसंवादापेक्षं सत् न श्रुत्यनुवादकत्वापादकमिति वक्तुंसुशकत्वादित्यत आह ॥ अग्न्यौष्ण्येति ॥ प्रमाणाप्रमाणयोरेकविषयकत्वाभावेनापूर्वताप्राप्त्याविधायकमेवलन्नानुवादकमितिभावः ॥ अन्यथेति ॥ विश्वसत्यत्वश्रुतेःप्रत्यक्षप्राप्तसत्यत्वानुवादकत्वइत्यर्थः । ननुब्रह्मसत्त्वस्याप्राप्तत्वात्कथमनुवादकत्वमित्यत आह ॥ ब्रह्मसत्त्वस्येति ॥ लोकतइति ॥ सत्सुखस्फुरणमितिप्रत्यक्षेणेत्यर्थः । नचब्रह्मत्वसामानाधिकरण्येनसत्त्वंनप्रत्यक्षसिद्धमितिवाच्यं । स्फुरणत्वस्यैवब्रह्मत्वादितिभावः ॥ भ्रमेति ॥ यद्भ्रमाधिष्ठानंतत्सदितिदर्शनात् जगद्भ्रमाधिष्ठानंब्रह्मसदितित्वद्रीत्यानुमानेने

अग्न्यौष्ण्यप्रत्यक्षस्यप्रामाण्यानिश्चयेऽग्निर्हिमस्यभेषजमित्यादिरप्यनुवादोनस्यादेव । अन्यथा "सत्यंज्ञानं नेहनाने" त्यादिश्रुतिरप्यऽनुवादिनीस्यात् । ब्रह्मसत्वस्यलोकतोभ्रमाधिष्ठानत्वादिलिंगेनचविश्वमिथ्यात्वस्यचदृश्यत्वाद्यनुमानेनाऽवेदमूलप्रवाहानादिविज्ञानवादादिनाचप्राप्तेः । उक्ताहिमंत्राधिकरणेमंत्रलिंगप्राप्तबोधकस्यापितदर्थशास्त्रस्याऽनुवादकता ।

त्यर्थः । विश्वमिथ्यात्वप्रतिपादिकायानेहनानेतिश्रुतेरनुवादित्वमुपपादयति ॥ विश्वेति ॥ नन्वनादिश्रुतेःकथंवादिप्राप्तानुवादित्वमित्यतउक्तं ॥ प्रवाहानादीति ॥ यथोक्तं "अनादिकालतोवृत्तास्समयाहिप्रवाहत" इति । तस्यवेदमूलकत्वेवेदानुप्रवेशेनवेदस्यनतत्प्राप्तानुवादकत्वमतउक्तं ॥ अवेदमूलेति ॥ नन्वनुवादप्राप्तानुवादकत्वंश्रुतेःकुत्रापिनदृष्टमितिचेत्तत्राह ॥ उक्ताहीति ॥ प्रमाणलक्षणे "तदर्थशास्त्रादि" तिसूत्रइत्यर्थः ॥ तदर्थेति ॥ तदर्थश्रुतिविनियोगार्थयच्छास्त्रंतत् तदर्थशास्त्रं

ब्राह्मणंतस्येत्यर्थः । "उरुप्रथस्वउरुतेयज्ञपतिःप्रथतामितिपुरोडाशंप्रथयतीति" श्रूयते तत्रउरुप्रथस्वेतिमंत्रविनियोजकंयत् "इतिपुरोडाशंप्रथयती" तिब्राह्मणवाक्यंतदनुवादकंनवेतिसंदेहेअननुवादकमेव अन्यथावैयर्थ्यापत्तेरितिप्राप्तेपुरोडाशप्रथना भिधानरूपमंत्रगतलिंगेनपुरोडाशप्रथनरूपेऽर्थेउर्विंतिमंत्रविनियोगस्यसिद्धत्वात् "इतिपुरोडाशंप्रथयती" तिब्राह्मणरूपतदर्थ शास्त्रस्यानुवादकत्वंयुक्तमित्यर्थः । तर्हिवैयर्थ्यमितिनवाच्यं । उच्चारणमात्रेणादृष्टार्थत्वादितिप्रथमाध्यायस्यद्वितीयचरणेऽभि

उक्ताचत्वयैवेक्षत्यधिकरणेसद्देवेत्यादिवाक्यस्यप्रधानपरत्वेसांख्यस्मृतिप्राप्तानुवादिता । किंचसं त्वश्रुतेःसत्वप्रत्यक्षानपेक्षत्वान्नसापेक्षानुवादत्वं निरपेक्षानुवादित्वंतुधारावाहिकज्ञानइवनाप्रा माण्यहेतुः । उक्तंहिनयविवेके "सापेक्षानुवादेहिनप्रमितिः नतुदैवादनुवादेधारावाहिकवदि" ति । उक्तंचवाचस्पत्ये "यत्रतुप्रमाणांतरसंवादःतत्रप्रमाणांतरादिवार्थवादादपिसोर्थःप्रसिद्ध्यति

हितं । उक्तंचशास्त्रदीपिकायां "यदिदृष्टार्थतैवस्यान्मंत्राम्नानमनर्थकं । प्रत्यायनाददृष्टंचेत्तदुच्चारणतोवर" मिति । अनुवाद कत्वभियाश्रुतेरपूर्वार्थत्वंत्वयाप्यंगीकृतमित्याह ॥ उक्ताचेति ॥ एवमनुवादित्वमुक्त्वाब्रह्मपरत्वमुक्तमित्याशयः । किंचसत्त्व श्रुतेःसापेक्षानुवादित्वंवानिरपेक्षानुवादित्वंवा नाद्यइत्याह ॥ किंचसत्त्वश्रुतेरिति ॥ द्वितीयेत्वाह ॥ निरपेक्षेति ॥ धारा वाहिकेति ॥ उत्तरज्ञानेनस्वार्थेविषयीकरणीये नपूर्वज्ञानापेक्षा । पूर्वज्ञानगृहीतार्थविषयकत्वमात्रेणानुवादकत्वंत्वस्ति तन्ना

प्रामाण्यकारणं तद्वदि(त्यर्थः)तिभावः । नप्रमितिःअप्रामाण्यं दैवादनुवादे निरपेक्षानुवादे धारावाहिकवत्प्रामाण्यमित्यर्थः ।
नचधारावाहिकस्थलेपिविशेषणज्ञानत्वेनपूर्वपूर्वज्ञानापेक्षेतिवाच्यं। आद्यविशेषणज्ञानस्यैकस्यैवउत्तरभाविसर्वविशिष्टज्ञानहेतुत्वो
पपत्तेः । अतोनिरपेक्षानुवादकत्वंधारावाहिकस्थलइतिसंप्रदायः । संवादः निरपेक्षानुवादकत्वं । अर्थवादात् अनुवादात् अनु
वादवाक्यात् प्रसिध्यतीति । तथाचप्रामाण्यमेवेतिभावः । निरपेक्षानुवादित्वमेवोपपादयति ॥ द्वयोरिति ॥ संवादसंवादि
प्रमाणयोः परस्परानपेक्षयोरेवैकत्रार्थेप्रवृत्तेः । तत्रदृष्टांतःप्रत्यक्षेति ॥ प्रमात्रिति ॥ प्रमाणयोःपरस्परनिरपेक्षतयैवस्वार्थप्रति

द्वयोःपरस्परानपेक्षयोःप्रत्यक्षानुमानयोरिवैकत्रार्थेप्रवृत्तेः प्रमात्रपेक्षयात्वनुवादत्वं प्रमा
ताह्यव्युत्पन्नःप्रथमंयथाप्रत्यक्षादिभ्योऽर्थमवगच्छति नतथाऽऽम्नायत स्तत्रव्युत्पत्त्यपे
क्षत्वादि" ति । किंचवादिविप्रतिपत्तिनिरासार्थत्वान्ननिष्प्रयोजनानुवादत्वं । सप्रयो
जनानुवादत्वंतुविद्वद्वाक्यइवस्वार्थपरत्वाविरोधि । अतएवमीमांसकैर्विद्वद्वाक्यस्य

पादकत्वान्नानुवादकत्वेनाप्रामाण्यं प्रमात्रपेक्षयाप्राप्तमनुवादकत्वंत्वस्त्वित्यर्थः । तदुपपादयति ॥ प्रमाताहीति ॥ व्युत्पत्त्य
नंतरमर्थावगमेतंप्रतिप्रत्यक्षादिसिद्धार्थबोधकतयानुवादकत्वंस्यादेवेत्यर्थः । तथाचनिरपेक्षानुवादित्वंत्वप्रामाण्यसाधकंनभव
तीतिवाचस्पतेःसंमतमितिफलितोर्थः । किंचसत्त्वश्रुतेर्निष्प्रयोजनानुवादित्वं सप्रयोजनानुवादित्वंवा नाद्यइत्याह॥वादीति॥
द्वितीयेत्वाह ॥ सप्रयोजनेति ॥ मीमांसकैरिति ॥ द्वितीयाध्यायेद्वितीयपादेचिंतितं । "प्रकरणंतुपौर्णमास्यांरूपावचनं

दि" त्यत्रयदाग्नेयोष्टकपालोमावास्यांपौर्णमास्यांवाच्युतोभवतितावब्रूतामग्नीषोमावाज्यस्यैवनोपांशुपौर्णमास्यांयजेन्नैंद्रंदधिअमा
वास्याया" मिति तत्राग्नेयःऐंद्रंदधिऐंद्रंपयःइत्यमावास्याकालसंबंधियागत्रिकं, आग्नेयःआज्यभागःउपांशुयागश्चेतिपौर्णमासी
कालसंबंधियागत्रिकंविहितं । एतत्सन्निधौ "यएवंविद्वान्पौर्णमासींयजते यएवंविद्वानमावास्यांयजत" इतिवाक्यद्वयंश्रुतं। त
था "दर्शपौर्णमासाभ्यांस्वर्गकामोयजेते" तिचश्रुतं । तत्रयएवंविद्वानितिविद्वद्वाक्यैसंदेहः यएवंविद्वानितिवाक्याभ्यांपौर्णमा
स्यामावास्यासंज्ञकौयागांतरौविधीयेते उतपूर्वप्राप्तामावास्यात्रिकपौर्णमासत्रिकानुवादएवक्रियतेइतिसंदेहेऽनुवादस्यनर्थत्वात्
अपूर्वयागांतरविधायकाविति पूर्वपक्षेपूर्वप्राप्तषड्यागानुवादित्वमेव । नचैवंप्रयोजनाभावादनुवादवैयर्थ्यमितिवाच्यं । पूर्वप्राप्त

समुदायद्वित्वापादनरूपप्रयोजनवत्वेनानुवादस्वार्थपरत्वाद्वाक्यैकवाक्यतोक्ता ।

दर्शपौर्णमासानुवादेनफलविधायके "दर्शपौर्णमासाभ्या" मितिवाक्येद्विवचनप्रयोगोस्ति । सचपूर्वप्राप्तषड्यागेष्वयुक्तःअतः
फलवाक्येद्विवचनेनसम्यग्व्यवहारोपपत्त्यर्थंषण्णांयागानांद्वित्वंसंपाद्यतेऽनेनवाक्येन । अमावास्यापौर्णमास्यासंबंधिनआग्नेया
दिषड्यागान्त्रिकत्वेनत्रिकत्वेनैकीकृत्य "यएवंविद्वान्पौर्णमासींयजते अमावास्यांयजत" इत्युक्तमितिसिद्धांतितं॥ समुदायेति ॥
षड्यागरूपसमुदायस्यद्वित्वापादनरूपप्रयोजनसद्भावादित्यर्थः । तदपिद्वित्वापादनंदर्शपौर्णमासाभ्यामितिफलवाक्येद्वित्वोप
पत्त्यर्थमितिज्ञातव्यं । एवंचपौर्णमासामावास्यायागसमुदायस्यविद्वद्वाक्यनिष्पन्नार्थस्यदर्शाख्येनसमुदायेनपौर्णमासाख्यसमु

दायेनफलकामइष्टिंकुर्यादितिफलवाक्येनान्वयाद्विद्वद्वाक्यस्यफलवाक्येनैकवाक्यत्वमुक्तमित्यर्थः ॥ स्वार्थेति ॥ यथा "वायु वैक्षेपिष्ठादेवते" त्यादीनांअवांतरप्राप्तमनुवदतांअनुवाद्यस्वार्थेतात्पर्याभावेनावांतरवाक्यार्थमनादृत्य(आलभेते)तिपदप्रतिपाद्या लंभनेप्राशस्त्यबोधकतया(पदैक)तदेकवाक्यतोच्यते । तथाविद्वट्वाक्येपिफलवाक्योक्तद्वित्वसंपादनेनानुवाद्यस्वार्थपरत्वाभावे "स्वर्गकामोयजेते" तिवाक्येयजेतेतिपदप्रतिपाद्ययागरूपार्थप्राशस्त्यबोधकतयापदैकयाक्यतैवोच्येतेत्यर्थः । किंचायमनुवादः

स्वार्थपरत्वाभावेह्यर्थवादवत्पदैकवाक्यतोच्येत । किंचानुवादत्वेपिनैष्फल्यमात्रंनत्वप्रामाण्यं याथार्थ्यमेवप्रामाण्यंनत्वनधिगतार्थत्वमित्यन्यत्रोक्तत्वात् । किंचायमनुवादोनतावद्वायुक्षेपिष्ठादिवाक्यवत्स्तुत्यर्थः नापि "दध्नाजुहोती" त्यत्रजुहोतिरिवान्यविधानार्थः विधानांय प्रमाणानूदितस्यतात्विकत्वनियमात् । नहि "व्रीहीन्प्रोक्षतो" त्यादावारोपितव्रीह्यादेर्धीः

स्तुत्यर्थोवान्यविधानार्थोवानिषेधार्थोवा । नाद्यइत्याह ॥ किंचायमिति ॥ विश्वंसत्यमित्यनुवादइत्यर्थः । "वायव्यंश्वेतमालभेतभूतिकामोवायुर्वैक्षेपिष्ठादेवते" त्यादौइत्थं वायव्यश्वेतपश्वालंभःप्रशस्तः, यतःशीघ्रगामिनीवायुदेवतेत्यादिवत्स्तुतेरत्राभावादित्यर्थः । नापिद्वितीयइत्याह ॥ नापीति ॥ "दध्नाजुहोती" त्यत्रजुहोतीतियत्तद्दध्नेतिदधिरूपगुणविधानायजुहोत्यनुवादोयथा तथान्यविधानार्थोनभवतीत्यर्थः । कुतोनेत्यतआह ॥ विधानायेति ॥ कुतोयंनियमइत्यतआह ॥ नहीति

व्रीहीनितिप्रमाणवाक्यंप्रत्यक्षप्राप्तव्रीह्यनुवादेनप्रोक्षणंविधत्ते । एवंचप्रमाणानूदितस्यव्रीह्यादेस्तात्त्विकत्वनियमान्नारोपितत्वमि त्यर्थः । आद्यादिपदेनदध्नाजुहोतीत्यादेर्ग्रहणं । द्वितीयादिपदेनहोमादेरितिज्ञेयं । अस्त्वारोपितंव्रीह्यादेरेवधीरित्यतआह ॥ अनुवाद्यस्येति ॥ अनुवाद्यस्यासत्त्वेऽनुवाद्यविधेयसंसर्गरूपवाक्यार्थोबाधितःस्यादित्यन्वयः । तत्रदृष्टांतआश्रयासिद्धावि त्यादि । नापितृतीयइत्याह ॥ नापीति ॥ तत्रैवेति ॥ नेहनानास्तिकिंचनेतिवाक्येकिंचनेत्यनेनैवसर्वानुवादोपपत्तेस्तदर्थंपृ

अनुवाद्यस्यासत्वेह्याश्रयासिद्धौधर्मिधर्मसंसर्गरूपानुमितिवच्चद्द्वाऽनुवाद्यविधेयसं सर्गरूपवाक्यार्थोबाधितःस्यात् । नापिनेहनानेतिनिषेधार्थः । तत्रैवकिंचनेत्यनु वादकांशस्यसत्वात् । नहि "नसुरांपिबेदि" तिनिषेधायसुरांपिबेदितिवाक्यां तरमपेक्षितं । अत्रचापश्चनप्रमिनंतीत्यलौकिकस्यप्रमाणस्याविधेयस्यसत्वाच ..।

थक्विश्वंसत्यमितिवाक्यांतरमनपेक्षितमित्यर्थः । तदेवदृष्टांतेनोपपादयति ॥ नहीति ॥ वाक्यांतरं अनुवादकभूतं । तत्रसु रामित्यस्यैवानुवादकांशत्वादितिभावः । किंचनेहनानेतिनिषेधार्थोयमनुवादोनभवतिकिंनामविधानार्थएव । विश्वंसत्यमिति वाक्येएववांव्रतंतत्सर्जनादिकं । आप्रश्चनआपोपि सर्वदेवताअपि प्रमिनंतिजानंतीत्येवं पारमेश्वरसृष्ट्यादेस्सत्यत्वेनज्ञानंसर्वदे वानामप्यस्तीतिसर्वदेवसंबंधिताद्दशज्ञानरूपस्यालौकिकप्रमाणस्योक्तेरित्याह ॥ अत्रचेति ॥ विश्वंसत्यमितिवाक्यइत्यर्थः ॥

यत्तन्नेतीति ॥ यत् तन्नेत्येवंनिषेधार्थानुवादलिंगस्यएकस्याप्यभावादित्यर्थः । तदभावेपि तदनुवादलिंगाभावेपि । ननुतत्सत्य मित्यादिवाक्यंनब्रह्मसत्तानुवादकं । तस्यामानांतराप्राप्तत्वादित्यतआह ॥ सर्वेति ॥ व्यवस्थिते अनुस्यूते । तथाचब्रह्मणः सर्वप्रत्ययवेद्यत्वेनसन्घटइत्यत्रब्रह्मसत्त्वस्यप्रत्यक्षेणप्राप्तत्वात्तत्सत्यमित्यादेरनुवादकत्वंयुक्तमित्यर्थः । विशिष्टस्यैवसर्वप्रत्ययवे द्यत्वंनशुद्धस्येतिशंकामपाकर्तुमुत्तरार्धः(उदाहृतः)प्रवृत्तः । प्रपंचविलयाधिष्ठानत्वेनसर्वप्रत्ययवेद्यस्यशुद्धत्वादितिभावः ॥

यत्तन्नेत्यादिनिषेधार्थानुवादलिंगाभावाच्च । तदभावेपिनिषेधायानुवादे "तत्सत्य" मित्याद्यपि "नसत्तन्नासदुच्यते असद्वाइदमग्रआसीदि" तिनिषेधायब्रह्मसत्तानुवादकंस्यात् । "सर्वप्रत्ययवेद्ये चब्रह्मरूपेव्यवस्थिते । प्रपंचस्यप्रविलयःशब्देनप्रतिपाद्यत" इतिमंडनोक्त्यासन्घटइत्यत्रापिब्रह्मस त्ताप्रतीतेः । "परागर्थप्रमेयेषुयाफलत्वेनसंमता । संवित्सैवेहमेयोर्थोवेदांतोक्तिप्रमाणत" इतिसुरे श्वरोक्त्यासद्धटज्ञानमित्यत्रापितत्प्रतीतेश्च । सत्सुखस्फुरणंअज्ञोस्मीत्यादौतुतत्प्रतीतौनविवादः ।

परागर्थेति ॥ घटज्ञानस्यब्रह्मज्ञानत्वोपपादनायेदंवाक्यांतरं परागर्थाःप्रत्यगर्थाःतद्रूपाणियानिप्रमेयानितेषुफलभूतायासंवित् घटादिभासकंचैतन्यंतदेववेदांतवाक्यरूपप्रमाणस्यप्रमेयं । तथाचघटज्ञानस्यब्रह्मज्ञानत्वात्सत्पटज्ञानमित्यत्रब्रह्मसत्ताप्रतीयतइ त्यर्थः । ननुघटावच्छिन्नचैतन्यरूपेब्रह्मणिसत्त्वप्रतीतावपिनशुद्धेतत्प्रतीतिरित्यतस्तदंगीकृत्यदूषणांतरमाह ॥ सदिति ॥

त्प्रतीतौ ब्रह्मसत्ताप्रतीतौ । कुतइत्यतआह ॥ शुद्धेति ॥ अज्ञोस्मीत्यत्रकथंब्रह्मसत्ताप्रतीयतइत्यतआह ॥ अज्ञानादीति ॥ अज्ञोस्मीत्यस्याज्ञानंमय्यस्तीत्यर्थः । तथाचाऽज्ञानाधिष्ठानचैतन्येअस्तीतिसत्ताप्रतीयतइत्यर्थः । नन्वत्रापिविशिष्टेऽज्ञानविशिष्टेचसत्ताप्रतीयतेनकेवलेइत्यतआह ॥ अधिकेति ॥ चिद्स्फुरणाभावादिति ॥ विशिष्टेविशेष्यांशसद्भावादितिभावः । ननुसत्सुखस्फुरणमित्यादौब्रह्मशब्दोल्लेखाभावेनब्रह्मणिसत्त्वंनप्रतीयतइतिचेत्तत्राह ॥ ब्रह्मशब्देति ॥ यत्रब्रह्मशब्दोल्लेखोस्ति "सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मे" तितत्रापिब्रह्मणिसत्त्वंनप्रतीयतएव । "अथकस्मादुच्यतेब्रह्मेतिबृहंतोह्यस्मिन्गुणा" इतिश्रुतेर्ब्रह्मशब्द

शुद्धचितएवसुखस्फुरणत्वात्अज्ञानाद्यध्यासाधिष्ठानत्वाच्च । अधिकस्फुरणेपिचिद्स्फुरणाभावात् । ब्रह्मशब्दानुल्लेखेपिअखंडार्थनिष्ठवाक्यबोध्यंयत्ब्रह्मतत्सत्वप्रतीतेः एवमानंद्श्रुतिरपिअदुःखमसुखंसममित्यादिनिषेधात्प्रत्यक्षप्राप्तानंदानुवादिनोस्यात् ।

स्यगुणविशिष्टवाचित्वात्तस्यचमिथ्यात्वेनतत्रसत्यत्वबोधनस्यबाधिततयालक्षणयाब्रह्मचैतन्यमात्रपरत्वमेवांगीकृतं । वेदांतानामखंडार्थनिष्ठत्वेनवेदांतवाक्यबोध्यार्थस्यब्रह्मणोऽखंडत्वांगीकारात् यदाब्रह्मशब्दोल्लेखस्थलेइत्थंगतिस्तदासत्सुखस्फुरणंमय्यज्ञानमस्तीत्यत्रापिब्रह्मशब्दोल्लेखाभावेपिसुखाज्ञानविशिष्टेसत्तायाबाधितत्वेनलक्षणयाऽखंडार्थनिष्ठवेदांतवाक्यबोध्यंयद्ब्रह्मचैतन्यंतत्सत्त्वमेवप्रतीयते । विशिष्टेविशेष्यांशसद्भावादित्येववंक्तव्यमितिभावः ॥ प्रत्यक्षेति ॥ सुखंसुखोस्मीतिसाक्षिप्रत्यक्षेत्यर्थः ॥

किंचैवमिति ॥ अबाध्यत्वरूपोयोबाधनिषेधस्तदर्थमित्यर्थः । विज्ञानवादिरीत्याप्राप्तंयत्प्रतिपन्नोपाधौनिषेधप्रतियोगित्वरूपं बाध्यत्वंतन्नेहनानेतिवाक्येनाऽनूद्यविश्वंसत्यमितिवाक्येनाऽबाध्यत्वरूपबाधनिषे(धबोधकेननिषिध्यते)धेप्रतिपादितेबाध्यत्वंनि षिध्यतइत्यपिस्यादित्याशयः ॥ स्वर्गनरकादेरिति ॥ स(त्य)त्वस्येतिशेषः । विश्वांतर्गतातींद्रियधर्मादिपदार्थसत्यत्वस्यप्रत्य

किंचैवंनेहनानेतिश्रुतिरेवविश्वंसत्यमित्यबाध्यत्वरूपबाधनिषेधायविज्ञानवादादिप्राप्तवि श्वबाधानुवादिनीकिंनस्यात् । किंचधर्माधर्मस्वर्गनरकादेर्नप्रत्यक्षादिनाप्राप्तिः शब्दप्राप्तस्य शब्देननिषेधायानुवादेएतच्छाखास्थाग्नीषोमीयवाक्यस्यनहिंस्यादितिनिषेधायशाखांत रोक्ताग्नीषोमीयहिंसानुवादित्वंस्यात् । सत्यंज्ञानमित्यादेरपिइदंवाअग्रेनैवकिंचनासीदि तिनिषेधायतत्सत्यमित्यादिवाक्योक्तब्रह्मसत्तानुवादित्वंस्यात् तस्मान्नानुवादिनीश्रुतिः । नापिव्यावहारिकसत्त्वपरा वैयर्थ्यात् नहिकोपिप्रपंचेव्यावहारिकसत्यतांनोपैति ।

क्षादिनाऽप्राप्तत्वेपिशब्दतएवप्राप्तिसंभवाच्छब्दप्राप्तधर्मादिसत्यत्वंनेहनानेतिनिषेधायविश्वंसत्यमित्यनेनाऽनूद्यतइत्यतआह ॥ शब्देति ॥ अतिप्रसंगांतरमाह ॥ सत्यमिति ॥ अनुवादित्वनिराकरणमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ वैयर्थ्यमेवोपपादयति ॥ नहीति ॥ येनसंप्रति "विश्वंसत्य" मितिवाक्येनव्यावहारिकसत्यत्वंबोधनीयंस्यात् बौद्धादिमतेपिजगतिव्यावहारिकसत्त्व

परपर्यायसांवृतसत्त्वसद्भावादितिभावः । प्रपंचेसर्वांगीकृतमपिव्यावहारिकसत्यत्वंश्रुतिःप्रतिपादयत्वितिचेत्तत्राह ॥ अप्राप्ते
चेति ॥ तथाचापूर्वताभंगइतिभावः ॥ इष्टापत्तिरिति ॥ श्रुतेरबाध्यसत्त्वप्रतिपादकत्वमस्माकमपिसंमतमितिभावः ॥ बा
ध्योक्ताविति ॥ बाध्यसत्त्वप्रतिपादकत्वइत्यर्थः ॥ श्रुतिरिति ॥ श्रुतिप्रतिपादितसत्वस्यबाध्यत्वेभ्रांतिहेतुत्वेनातत्वावेदक
तयाऽप्रामाण्यंप्रसंगेनेदंवाक्यांतराप्रमाण्यतुल्यंकिंत्वित्यतउक्तं ॥ चिरेति ॥ अनादिकालानुवृत्तेत्यर्थः ॥ दृढेति ॥ ब्रह्मज्ञाना
त्प्राग्बाधाभावेनेत्यर्थः । अतएवात्यंताप्रामाण्यं रज्जुसर्पादिविज्ञानादप्याधिक्येनस्वकार्यहेतुभ्रांत्यतिशयजनकत्वादितिद्रष्टव्यं ।

अप्राप्तेचशास्त्रमर्थवत् । किंचव्यावहारिकशब्देनाबाध्योक्ताविष्टापत्तिः । बाध्यो
क्तौश्रुतिश्चिरानुवृत्तदृढभ्रांतिहेतुत्वेनात्यंताप्रमाणंस्यात् । नचमिथ्यात्वश्रुतिविरो
धात्तदिष्टं । त्वत्पक्षेतस्यालक्षणयाअखंडचिन्मात्रपरत्वेनजगत्सत्वाविरोधित्वात् ।

यथोक्तं "दीर्घभ्रांतिकरीचेत्स्यादतत्वावेदकप्रमा । रज्जुसर्पादिविज्ञानादाधिक्यादप्रमामते"ति ॥ नचेति ॥ मिथ्यात्वश्रुतेः
प्रामाण्यांगीकारेणब्रह्मेतरसर्वमिथ्यात्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधात्तदप्रामाण्यमिष्टमेवेत्यर्थः ॥ त्वत्पक्षइति ॥ त्वन्मतेजगन्मिथ्या
त्वप्रतिपादकश्रुतिरेवनास्ति सर्वश्रुतेरपिलक्षणयाचिन्मात्रपरत्वात् । मिथ्यात्वस्यापिश्रुतिप्रतिपाद्यत्वांगीकारेब्रह्मप्रतिपादनमात्र
परत्वादिरूपाखंडार्थत्वहानेरित्यर्थः । नचमिथ्यात्वेऽवांतरतात्पर्यमस्तिमहातात्पर्यंचिन्मात्रएवेतिवाच्यं । अवांतरतात्पर्यविषय

स्यापितात्विकत्वांगीकारात् धर्मादेरिवमिथ्यात्वस्यापिअतात्विकत्वापातेनश्रुतेरतत्वावेदकत्वंस्यादित्यादिवक्ष्यामइतिभावः । नेहनानेतिश्रुतिविरोधाद्विश्वंसत्यमित्यादिश्रुतेर्व्यावहारिकसत्त्वपरत्वेऽतिप्रसंगमाह ॥ असद्वाइत्यादिना ॥ ब्रह्मादिसर्वासत्त्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधात्तत्सत्यमितिश्रुतेःप्रातिभासिकसत्त्वपरत्वादित्यर्थः ॥ सुवचत्वादिति ॥ श्रुतित्वाविशेषादित्यर्थः ॥ प्रबलमिति ॥ तथाचाद्वैतस्यसत्यत्वेनतच्छ्रुतेर्नद्वैतसत्त्वश्रुतिविरोधेनाप्रामाण्यमितिभावः । कुतःप्रबलंनचेत्यतआह ॥

असद्वाइत्यादिश्रुतिविरोधेनतत्सत्यमित्यादेरपिप्रातिभासिकसत्वपरत्वापाताच्च । सत्वश्रुतिनिरोधेनमिथ्यात्वश्रुतिरेवाप्रमाणमित्यपिसुवचत्वाच्च । नचषड्विधतात्पर्यलिंगवत्त्वादद्वैतवाक्यंप्रबलं । लिंगानिहितात्पर्यज्ञापकानि नत्वर्थतथात्वस्य । अस्तिचात्रापिवाक्यशेषेआपश्चनप्रसिनंतीतिप्रामाणिकत्वरूपा । नमोघमित्यर्थक्रियाकारित्वरूपाचोपपत्तिस्तात्पर्यलिंगं । लिंगबहुत्वंतुत्वत्पक्षेप्रमाणबाहुल्यवद्व्यर्थमित्युक्तं ।

लिंगानिहीति ॥ तथाचतात्पर्यलिंगैरद्वैतसत्त्वंनसिद्ध्यति । उपक्रमादिलिंगैस्तात्पर्येसिद्धे । तथात्वंतुप्रमाणाविरोधेनैवनिश्चेयं प्रकृतेप्रमाणविरोधइतिभावः । "विश्वंसत्य" मित्यादिवाक्येपितात्पर्यलिंगमस्तीत्याह ॥ अस्तिचेति ॥ अस्मत्पक्षेषड्विधंतात्पर्यलिंगमस्तिभवत्पक्षेतूपपत्तिरूपमेकमेवेत्यतोवैषम्यमित्यतआह ॥ लिंगेति ॥ व्यर्थमिति ॥ अनुवादकत्वादितिभावः ।

प्रत्यक्षेति ॥ प्रत्यक्षप्राप्तसत्त्वप्रतिपादकत्वेनापूर्वतायाअभावात्तद्विरोधेनमिथ्यात्वश्रुतेरप्रामाण्यंनास्तीतिभावः॥तद्विरुद्धेति ॥ प्रत्यक्षविरुद्धमिथ्यात्वप्रतिपादकत्वादेवस्वार्थपरानस्यादित्यर्थः । ननुमानांतरप्राप्तेरपूर्वताभंजकत्वेनातात्पर्यहेतुत्वंदृष्टं नतुमानांतरविरोधस्येत्यतआह ॥ मानांतरेति ॥ मानांतरप्राप्तार्थत्वेऽनधिगतार्थत्वहानिः । मानांतरविरुद्धार्थत्वेतुतथाभूतार्थत्वमेवनस्यादित्यर्थः ॥ प्रत्यक्षेति ॥ तथाचनमिथ्यात्वश्रुतेःप्रमाणांतरविरोधोस्त्यतोऽद्वैतवाक्यंप्रबलमितिभावः॥तदगृहीतेति ॥

यदिचसत्वश्रुतिःप्रत्यक्षप्राप्तार्थत्वान्नस्वार्थपरा तर्हिमिथ्यात्वश्रुतिरपितद्विरुद्धार्थत्वात्तथास्यात् मानांतरप्राप्तिवत्तद्विरोधस्याप्यतात्पर्यहेतुत्वात् । यदितुमिथ्यात्वश्रुतिःप्रत्यक्षागृहीतत्रिकालाबाध्यत्वनिषेधपरा तर्हिसत्वश्रुतिरपितदगृहीततद्विधिपरास्तु । नचसुषुप्तौनिष्प्रपंचतायाःपुरुषार्थत्वदर्शनात्फलवत्संनिधावफलंतदंगमितिन्यायेननिष्प्रपंचवाक्यानुसारेणसप्रपंचवाक्यंनेयमितिविवरणोक्तंयुक्तं ।

त्रिकालाबाध्यत्वरूपंसत्त्वस्यप्रत्यक्षेणागृहीतत्वादेवसत्त्वश्रुतेरनुवादकत्वाभावात्त्रिकालाबाध्यत्वरूपसत्त्वविधिपरैवास्त्वित्यर्थः ॥ फलवदिति ॥ प्रयाजज्योतिष्टोमादिवाक्यवदित्यर्थः । तथाचसुषुप्तौनिष्प्रपंचतायाःसुखत्वेनफलवत्त्वात्तद्बोधकास्थूलादिवाक्यस्यप्रधानार्थप्रतिपादकतुल्यत्वात्सप्रपंचसगुणवाक्यंस्यनिष्फलप्रपं(चादि)चप्रतिपादकत्वेनप्रयाजाद्यंगवाक्यतुल्यतयाप्रधा

नवाक्यानुसारेणांगवाद्यस्यनेतव्यत्वादस्थूलादिप्रपंचनिषेधकवाक्यानुसारेणसत्यत्वप्रतिपादकसप्रपंचवाक्यंस्तुत्यर्थकत्वेननेय
मित्यर्थः ॥ तस्याइति ॥ निष्प्रपंचतायाइत्यर्थः । दुःखमात्रप्रतिस्मृतेरितिवचनेननिष्प्रपंचतायादुःखहेतुत्वेनफलवत्त्वव्यभि
चारान्नपुरुषार्थत्वमित्यर्थः । तथाचफलवत्सन्निधावितिन्यायानवकाशइतिभावः । [१]प्रपंचस्य विद्यमानस्य तथाचमूर्च्छायांनिष्प्र
पंचतैवनास्तीतितस्याअपुरुषार्थत्वमित्यर्थः ॥ सममिति ॥ तथाचतत्रापिविद्यमानप्रपंचाज्ञानमेवनत्वभावः अतोनिष्प्रपंचता
याःसुषुप्तावपिनफलवत्त्वमित्यर्थः । ननुनिष्प्रपंचतायाःप्रयोजनमुत्सर्गतःबाधकादपोद्यते मूर्च्छायामपिमन्मतेनिष्प्रपंचतैव त

तस्यामूर्च्छायामपुरुषार्थत्वस्यापिदर्शनात् । मूर्च्छायांप्रपंचस्याज्ञानमेवनत्वभावइतिचेत्

समंसुषुप्तावपि । यदिचमूर्च्छादुःखयोगेनैवापुरुषार्थः तर्हिसुषुप्तिरपिसुखयोगेनैवपुरुषार्थः।

थाचमूर्च्छायांप्रसक्तंनिष्प्रपंचतायाःपुरुषार्थत्वंदुःखयोगरूपाद्बाधकादपोद्यतइत्याशंक्याह ॥ यदिचेति ॥ मूर्च्छायांनिष्प्रपंच
तादुःखयोगेनापुरुषार्थभूतेतियावत् । तर्हिसुषुप्तौनिष्प्रपंचतायाःपुरुषार्थत्वदर्शनादित्युक्तमयुक्तमित्याह ॥ तर्हीति ॥ सुषुप्तेर
पिनप्रपंचाभावरूपफलेनपुरुषार्थत्वं तस्यपुरुषेणानर्थ्यत्वात् किंतुसुखयोगेनैवेत्यपिप्राप्त्यानिष्प्रपंचतायाःसुषुप्तौपुरुषार्थप्रदत्वमे
वनास्तीतिननिष्प्रपंचताप्रधानतुल्येतिभावः । ननु "द्वितीयाद्वैभयंभवती"तिश्रुतेर्द्वितीयाभावरूपनिष्प्रपंचतायादुःखराहित्या
पादकत्वेनपुरुषार्थत्वमेवेतिचेत् । "तस्मादेकाकीनरमत" इतिश्रुतेर्निष्प्रपंचतायाअपिदुःखहेतुत्वादपुरुषार्थत्वंस्यादित्याह ॥

१ इतआरभ्यकानिचित्पत्राणिप्रत्यंतरसंवादंविनाशोधितानि ।

अस्तिचेति ॥ नन्वेकधैवानुद्रष्टव्यमित्यादिवाक्यस्वारस्यादभेदज्ञानस्यैवमोक्षहेतुत्वान्निष्प्रपंचतैवपुरुषार्थइत्यतआह ॥ सेति
चेति ॥ तेन भेदज्ञानेन । तेन परमात्मनावा तुष्टः अलंबुद्धियुतः । ततः परमात्मनःप्रसादात् तथाचसप्रपंचतैवपुरुषार्थइति
तदेवप्रधानमितितद्वाक्यानुसारेणैवनिष्प्रपंचवाक्यंअस्वातंत्र्यादिनार्थांतरेयोज्यमितिसिद्धमितिभावः । प्राबल्यं विधिरूपद्वैत

अस्तिच "द्वितीयाद्वैभयंभवती" तिश्रुतिरिवतस्मादेकाकीनरंमतइत्यपिश्रुतिः । स
तिचभेदज्ञानस्यमोक्षसाधनत्वे "पृथगात्मानंप्रेरितारंचमत्वातुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेती"
त्याद्याःश्रुतयः । यदिचाद्वैतवाक्यस्यनिषेधवाक्यत्वात्प्राबल्यं तर्हि "क्तिचे"
तिवृद्धिसूत्रात् (क्ङिति) चेतितन्निषेधसूत्रस्याऽग्नीषोमीयवाक्यादहिंसावाक्यस्यषोड
शिग्रहणवाक्यादग्रहणवाक्यस्यसत्यज्ञानादिवाक्यादसद्वाइत्यादिवाक्यस्यप्राबल्या
पातेनाहिंसापारमार्थिकोधर्मःअग्नीषोमीयहिंसातुव्यावहारिकोधर्मइत्यादिस्यात् ।

वाक्यादितिशेषः । निषेधकवाक्यस्यैवप्राबल्येऽतिप्रसंगमाह ॥ तर्हीति ॥ क्ङितिचेति ॥ "क्तिचे" तिकितिङितिचप्रत्यये
परेतन्निमित्तकगुणवृद्धीनस्तइतिसुप्तिङ्कृत्तद्धितसाधारणेकितिपरेवृद्धिर्निषिद्धा । तदपवादकतया "कितिचे" तिकितितद्धिते
परेपूर्ववृद्धिःस्यादितिवृद्धिर्विहितास्तिसानस्यादित्यर्थः ।' इत्यादीत्यादिपदेनग्रहणाग्रहणवाक्ययोरुभयोरपिसमत्वेनविकल्पएवा

श्रितोमीमांसकैःसोपिनस्यादितिग्राह्यं। प्रत्युतद्वैतवाक्यस्यैवपूर्वंअद्वैतवाक्यात्प्राबल्यंप्रतिपादितमस्तीत्याह॥ प्रत्यक्षेति॥ अनुपसं
जातेत्यादिन्यायःपूर्वमुक्तोऽनुसंधेयः। ननुमिथ्यात्वानुमानस्योक्तरीत्याविश्वंसत्यमित्याद्युदाहृतश्रुतिविरोधेपि "असत्यमप्रतिष्ठं
ते नाभाव"इत्यादिस्मृतिसूत्रविरोधोनास्ति। सर्वजगदत्यंतासत्त्ववादिशून्यवादिनिंदार्थत्वात्स्मृतेः। सूत्रस्यापितदभिमतसर्वास
त्त्वनिरासकत्वादित्याशंक्यनिराकरोति॥ नचेति॥ ननुशून्यवादिनस्सकाशात्तववैलक्षण्याभावेनतन्मतनिरासकसूत्राणांत्वन्मत

प्रत्यक्षप्राबल्यप्रस्तावेउक्तप्रकारेणाऽद्वैतवाक्यात्द्वैतवाक्यस्यानुपसंजातविरो
धित्वशीघ्रगामित्वविशेषविषयत्वानिरवकाशत्वादिनाप्राबल्याच्च। नचस्मृतिसू
त्रेशून्यवादिनिरासार्थे तन्मतेजगतोत्यंतासत्वात् मन्मतेअसद्विलक्षणत्वादि
तिवाच्यं। अर्थक्रियाकारित्वादिनाशशशृंगादिवैलक्षण्यस्यतन्मतेपिसत्वात्

निरासायोदाहरणेनदोषइत्यतआवयोर्मतवैलक्षण्यमस्तीत्याह॥तन्मतइति॥असद्विलक्षणत्वादिति॥ अर्थक्रियाद्यन्यथानुप
पत्त्याऽसद्विलक्षणस्वरूपांगीकारादितिभावः। त्वदभिमतमसद्वैलक्षण्यंशून्यवादिमतेप्यस्तीत्याह॥ अर्थेति॥ शशशृंगादी
ति॥ शशशृंगादिरूपासदित्यर्थः। तन्मतेपि शून्यवादिमतेपि। ननुजगतिप्रतिपन्नोपाधौत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वंमयांगी
कृतमस्ति असतिशशशृंगादौतुनास्ति तस्यप्रतिपन्नोपाधेरभावात् अतोऽर्थक्रियाकारित्वादिनाऽसद्वैलक्षण्यस्यतन्मतेसत्त्वेपि[illegible]

तिपन्नोपाधौत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वेनधर्मेणासद्वैलक्षण्यंमयांगीक्रियतइतिचेत्तत्राह ॥ प्रतिपन्नोपाधाविति ॥ त्वन्मते
पीति ॥ प्रतिपन्नोपाधौस्वरूपेणत्रैकालिकनिषेधंप्रतियोगित्वांगीकारेशून्यवादिमतइवत्वन्मतेपिजगतोऽत्यंतासत्त्वमेवप्राप्तमिति
शशशृंगवत्प्रतिपन्नोपाध्यभावएवप्राप्तोऽतःशून्यवादिनिरासकसूत्राणांत्वन्मतनिरासायोदाहरणंयुक्तमेवेतिभावः । किंचप्रतिप
न्नोपाधौत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वंजगत्यंगीकृत्यासद्वैलक्षण्यंयद्युच्यते तर्हित्वन्मते “वैधर्म्याच्चनस्वप्नादिवदि” तिस्वप्नाद्वैध
र्म्योक्तिरयुक्ता। स्वप्नस्यत्वन्मतेप्रातिभासिकत्वेनप्रतिपन्नोपाधौनिषेधप्रतियोगित्वसद्भावेनानेनरूपेणस्वप्नजगतोःसाम्यादित्याह॥

प्रतिपन्नोपाधौनिषेधप्रतियोगित्वेनतद्वैलक्षण्यस्यत्वन्मतेप्यभावात् । सूत्रेस्वप्नवैलक्षण्योक्त्य
योगाच्च । व्यावहारिकसत्वेनस्वप्नवैलक्षण्यस्यतन्मतेपिसत्वात् । “द्वेसत्वेसमुपाश्रित्यबुद्धा
नांधर्मदेशना । लोकेसंवृत्तिसत्यत्वंसत्वंचपरमार्थतः । सत्वंतुद्विविधंप्रोक्तंसांवृतंपारमार्थि
कं । सांवृतंव्यांवहार्यंस्यान्निवृत्तौपारमार्थिक” मितिबौद्धोक्तेः । तस्माच्छ्रुत्यादिबाधोदुंर्वारः ।

सूत्रइति ॥ नन्वनेनरूपेणसाम्येपिव्यावहारिकसत्त्वप्रातिभासिकसत्त्वाभ्यांजगत्स्वप्नयोर्मन्मतेवैधर्म्यमस्तीत्यतआह ॥ व्याव
हारिकेति ॥ तन्मतेपीति ॥ शून्यवादिमतेपीत्यर्थः । तथाचपुनस्तवंतत्साल्क्षण्यमेवेतिभावः । व्यावहारिकसत्त्वंशून्यवादि
भाप्यंगीकृतमितिकथंज्ञायतइत्यतस्तद्वाक्यंपठति ॥ द्वेसत्त्वेइति ॥ देशना उपदेशः । संवृतिसत्यत्वंकिंनामेत्यतस्सत्त्वंविवि
च्यंदर्शयति ॥ सत्त्वंत्विति ॥ निवृत्तौ संवृतिशब्दोक्ताविद्यानिवृत्तौ । श्रुत्यादिविरोधमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥

र्तत्तत्प्रमाणेति॥घटपटचक्षुर्मनोधर्मादिपदार्थप्रापकप्रत्यक्षःनुमानागमेत्यर्थः । ननुतत्तत्प्रमाणैस्तत्तद्विषयस्यसत्त्वंसिद्ध्यतीत्ययु
क्तं । तथाहि अग्निरासीदितिज्ञानंभवति । तत्राग्निरासीदित्यस्याग्निरिदानींनास्तिध्वंसप्रतियोगीत्यर्थः । तथा वृष्टिर्भविष्यतीति
ज्ञानंभवति । तत्रवृष्टिर्भविष्यतीत्यस्यवृष्टिरिदानींनास्तिप्रागभावप्रतियोगिनीत्यर्थः । तथारूप्यंमिथ्येतिज्ञानंभवति । तत्ररूप्यं
मिथ्येत्यस्यरूप्यंत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगीत्यर्थः । तथाचाग्निरासीदित्यादिज्ञानेनविषयस्यसत्त्वंनसिद्ध्यति तत्रविषयभूतस्यध्वंस
प्रतियोगिनःप्रागभावप्रतियोगिनश्चज्ञानकालेऽभावात् अत्यंताभावप्रतियोगिनश्चकदाप्यभावात् अतस्तेतेविषयभूतास्तत्तत्प्रमा

किंचत्वयापितत्तत्प्रमाणसिद्धाएवार्थाःपक्षीकर्तव्याः । तैश्चतेसत्वेनैवसिद्धाइतितत्त
न्मानबाधः । अग्निरासीद्वृष्टिर्भविष्यतिरूप्यंमिथ्येत्यादिधीरपिस्वविषयसत्वंगृह्णाति

णेनसत्त्वेनैवसिद्धाइत्येतदयुक्तमित्यतआह ॥ अग्निरासीदित्यादिना ॥ अयमर्थः नात्राग्निरासीदित्यादेरग्न्यादिषुध्वंसादिप्र
तियोगित्वमर्थः । येनप्रतियोगिप्राधान्येनार्थस्यविवक्षितत्वादग्न्यादेर्ध्वंसादिप्रतियोगिनस्तत्तज्ज्ञानविषयत्वमंगीकृत्यतस्यतदाऽ
सत्त्वंशंकनीयंस्यात् । नचैवं किंत्वभावप्राधान्येन । तथाचाग्निरासीदित्यस्याग्निप्रतियोगिकोध्वंसोऽस्तीत्यर्थः । तथावृष्टिर्भवि
ष्यतीत्यस्यापिवृष्टिप्रतियोगिकप्रागभावोस्तीत्यर्थः । तथारूप्यंमिथ्येत्यस्यापिरूप्यप्रतियोगिकोत्यंताभावोस्तीत्यर्थः । एवंचात्र
ध्वंसप्रागभावात्यंताभावानामेवविषयत्वात्तत्रतैस्तैर्ज्ञानैस्सत्त्वंविषयीक्रियतएवेतिसत्त्वेनैवतत्तत्प्रमाणसिद्धान्प्रध्वंसादीन्पक्षीकृत्य

मिथ्यात्वसाधनेतत्तन्मानविरोधस्तदवस्थएवेति ॥ अन्यथेति ॥ ध्वंसादिरूपविषयसत्त्वंअग्निरासीदित्यादिज्ञानेननगृह्यते
हिंतत्तज्ज्ञानानंतरंध्वंसाद्युचितार्थक्रियाभवति स्नानस्यादित्यर्थइत्येवंअग्निरासीदित्यादिकंयोज्यमितिसंप्रदायः । अन्येतुनप्रमा
णैर्विषयसत्त्वंसिद्ध्यति । अतीतादिग्राहकमानेविषयभूतार्थस्यसत्त्वाभावादित्यतआह ॥ अग्निरासीदिति ॥ नात्रसत्त्वंविद्य
मानत्वंकिंत्वबाध्यत्वं तच्चातीतादिष्वप्यस्तीतितद्गोचरज्ञानस्यापिस्वार्थसत्त्वग्राहकत्वमक्षतमेव । रूप्यस्यसद्विलक्षणतयातद्गतं
मिथ्यात्वमसदेवेत्यर्थइत्याहुः ॥ ७ ॥ मिथ्यात्वस्यागमादिबाधविवरणं ॥ २० ॥ सत्त्वसाधकप्रमाणापेक्षयामिथ्यात्वसा

अन्यथातदुचितप्रवृत्त्याद्ययोगादिति ॥ ७ ॥ विश्वमिथ्यात्वस्यागमादिबाधः
॥ २० ॥ किंचैतैरेवप्रयोगैःस्वप्रतिज्ञाहेतूदाहरणादिप्रापितानांसाध्यसाधनव्या
प्त्यादीनांमिथ्यात्वंनबोध्यतेचेत्सर्वमिथ्यात्वासिद्धिःबोध्यतेचेत्परस्परव्याहतिः

धकानुमानानांव्याहत्यादिनादौर्बल्याच्चनतद्बाधकत्वमित्याह ॥ किंचेति ॥ एतैर्दृश्यत्वजडत्वपरिच्छिन्नत्वादिहेतुभिः । प्र
तिज्ञावाक्येनप्रापितस्यमिथ्यात्वरूपसाध्यस्य हेतुवाक्यप्रापितस्यसाधनस्य उदाहरणवाक्यप्रापितायाव्याप्तेः रुपनयादिवाक्यप्रा
पितानांचार्थानांमिथ्यात्वंनबोध्यते बोध्यतेवा । आद्यआह ॥ नबोध्यतइति ॥ द्वितीयेत्वाह ॥ बोध्यतइति ॥ विमतंमि
थ्येतिप्रतिज्ञारूपेणवाक्येनपक्षेमिथ्यात्वंविधीयते। अनुमानप्रयोगेणतुविश्वमिथ्यात्वंसाधयताविश्वांतर्गतस्यमिथ्यात्वरूपप्रतिज्ञा

र्थस्यात्यंताभावरूपमिथ्यात्वंसाध्यतेइतिव्याहतिरित्यर्थः ॥ बाधेति ॥ अनुमानेनविश्वांतर्गतमिथ्यात्वस्यापिअत्यंताभावप्रति
योगित्वरूपमिथ्यात्वबोधनेपक्षेऽभावप्राप्त्याबाधइत्यर्थः ॥ स्वरूपासिद्धीति ॥ अनुमानेनविश्वांतर्गतदृश्यत्वादिहेतूनांअत्यंता
भावसाधनेपक्षेऽसत्त्वप्राप्त्यास्वरूपासिद्धिरित्यर्थः ॥ व्याप्यत्वेति ॥ उदाहरणवाक्यप्रापितस्यव्याप्यत्वस्यमिथ्यात्वबोधने
व्याप्त्यभावप्राप्त्याव्याप्यत्वासिद्धिरित्यर्थः । नन्वनुमानप्रयोगेणदृश्यत्वादीनांमिथ्यात्वबोधनेपिसाधकत्वमुपपद्यतएवमिथ्याभू

बाधस्वरूपासिद्धिव्याप्यत्वासिद्ध्यादिकंचस्यात्।परमार्थसत्वस्यैवसाधकत्वेतंत्रत्वात्।
तथाहिनतावद्धीमात्रंतत्रतंत्रं । तुच्छस्यापितत्प्रसंगात्। नाप्यपरोक्षधीःअपरोक्षस
त्वधीर्वातंत्रं । नित्यातींद्रियेतदभावात् । दृदेप्रपंचेचापरोक्षभ्रांतिसिद्धेनधूमेनात्यंता
बाधेनचवह्नेःपारमार्थिकसत्वस्यचासिद्धेश्च । वह्नित्वेनाज्ञातस्यापिवह्नेर्दाहकत्वाच्च ।

तस्यैवमयासाधकत्वांगीकारादित्यतआह ॥ परमार्थेति ॥ परमार्थसत्त्वस्यसाधकत्वेतंत्रत्वंपरिशेषेणोपपादयति ॥ तथाहीं
त्यादिना ॥ तत्र साधकत्वे ॥ तुच्छस्यापीति ॥ शब्दाभासादिनाव्योमकमलादीनामपिज्ञानसंभवेनसाधकत्वप्रसंगइत्यर्थः
॥ नापीति ॥ तथाचतुच्छव्यावृत्तिरित्यर्थः । प्रपंचेत्वद्रीत्याऽपरोक्षभ्रांतिसिद्धेनात्यंताबाधेनपारमार्थिकत्वस्यसिद्धिःस्यादित्य
र्थः । धीमात्रादेःसाधकत्वेव्यतिरेकव्यभिचारमाह ॥ वह्नित्वेनेति ॥ नारिकेलद्वीपवासिनोवह्नेर्वह्नित्वेनज्ञानाभावेपिदाह[illegible]

कार्यसिद्धेर्दर्शनादित्यर्थः । धीमात्रादेस्तंत्रत्वेऽन्वयव्यभिचारमप्याह ॥ अमृतत्वेनेति ॥ विषास्यमृतत्वज्ञानेसत्यपिसंजीवन
पकार्यदर्शनादित्यर्थः ॥ अबाधितेति ॥ तथाचहृदेऽपरोक्षभ्रांतिसिद्धेनधूमेनवह्न्यसिद्धिः । अमृतत्वेनज्ञातेनापिविषेणसं
जीवनासिद्धिःतज्ज्ञानेत्रिचतुरकक्षासुबाधसद्भावादितिभावः । इत्येतदप्यतएवनिरस्तं । प्रपंचेऽपरोक्षभ्रांतिसिद्धात्यंताबाधस्या
पिब्रह्मज्ञानपर्यंतमपिबाधाभावेनत्रिचतुरकक्ष्यास्वबाधितसत्त्वप्रकारकधीविषयत्वसत्त्वेनपारमार्थिकत्वसिद्धिःस्यादितिभावः ।
त्रिचतुरकक्ष्यास्वबाधितसत्त्वधियःसाधकत्वतंत्रत्वेदूषणांतरमाह ॥ गौरोऽहमिति ॥ तदेवोपपादयति ॥ गौरोऽहमित्यादा

अमृतत्वेनज्ञातस्यापिविषस्यासंजीवकत्वाच्च । अतएवनत्रिचतुरकक्ष्यास्वबा
धितासत्त्वधीस्तंत्रं । गौरोऽहंनीलंनभइत्यादिभ्रांतिसिद्धेनगौरत्वनीलत्वादि
नाआत्माकाशादेरपिअनित्यत्वस्पर्शवत्वयोरापत्तेश्च । गौरोऽहमित्यादावपि
तत्कक्ष्यासुप्रत्यक्षाबाधात् । यौक्तिकादिबाधस्यचत्वन्मतेप्रकृतेपिभावात् ।

वपीति ॥ गौरत्वादेरात्मादौसत्त्वधियःत्रिचतुरकक्ष्यास्वबाधितत्वेनआत्माऽनित्यःरूपवत्त्वादित्येवंगौररूपेणात्मन्यनित्यत्वसि
द्धिःस्यात् । भौतिकत्वेवरूपादिव्याप्तेर्नाशेनेतिवचनात् । तथानभःस्पर्शवन्नीलरूपवत्त्वादित्येवंनीलरूपेणाकाशेपिस्पर्शसिद्धिः
स्यादितिभावः । ननुत्रिचतुरकक्ष्यास्वबाधितत्वंनामनप्रत्यक्षमात्रेणबाधाभावः किंतुबाधसामान्याभावः । तथाचनतत्रत्रिचतुर
कक्ष्यास्वबाधः । आत्माकाशौनरूपवंतौविभुत्वादित्यनुमानबाधोस्तीतिचेत्तत्राह ॥ त्वन्मतइति ॥ प्रपंचेसत्त्वधियोप्यनुमान

बाधितायास्त्वयांगीकृतत्वान्नत्रिचतुरकक्ष्यास्वबाधितासत्त्वधीस्त्वन्मतेस्तीतिदृश्यत्वादीनांसाधकत्वंनस्यादित्यर्थः ॥ लोकप्रसिद्धिरिति ॥ सत्त्वेनलोकप्रसिद्धिरित्यर्थः । इष्टसिद्धिर्मायावादग्रंथविशेषः । तदप्येतेनैवनिरस्तं । गौरोहंनीलंनभइत्यादेरपि सत्त्वेनपरमलोकप्रसिद्धेःसत्त्वादित्यर्थः । एतेनेत्युक्तंविशदयति ॥ निपुणेनेति ॥ कथायांकुशलेनेत्यर्थः ॥ उक्तधीविषयेति॥ त्रिचतुरकक्ष्यास्वबाधितवादिप्रतिवादिप्राश्निकसत्त्वधीविषयेत्यर्थः । तथाचनिपुणबौद्धोक्तानांशून्यमेवाद्वितीयंतत्त्वमित्येतदर्थ

एतेनलोकप्रसिद्धिस्तंत्रमितीष्टसिद्ध्युक्तंनिरस्तं । एतेनैवत्रिचतुरकक्ष्यास्वबाधितावा
दिप्रतिवादिप्राश्निकानांसत्त्वधीस्तंत्रमितिनिरस्तं । निपुणेनबौद्धेनोक्तधीविषयत्वा
द्यादिमत्त्वेनव्युत्पादितैःशून्याद्वैतादिहेतुभिस्तत्सिद्ध्यापातात् । एतेनैवयादृश्यात
त्वसत्त्वसिद्धिस्तादृशीधीर्ममतंत्रमितिखंडनोक्तंनिरस्तं । यादृश्याशब्देक्षसदोषहीन
यातवब्रह्मणिसत्त्वसिद्धिस्तादृश्याप्रत्यक्षेक्षसदोषरहितयाममजगतिसत्त्वसिद्धेः ।

प्रतिपादकहेतूनामपिप्राश्निकादिभिस्त्रिचतुरकक्ष्यास्वबाधितत्वेनज्ञातत्वात्त्वांप्रतितदुक्तैरपिहेतुभिस्तवशून्याद्वैतसिद्धिःस्यादिति भावः ॥ यादृश्येति ॥ यादृश्याबुद्ध्यानभोनैल्यादिधीव्यावृत्तयाघटादौसत्त्वसिद्धिस्तादृशबुद्धिविषयत्वमेवममसाधकत्वेतंत्र मित्यर्थः । एतेनेत्युक्तंविशदयति ॥ यादृश्येति ॥ शब्देक्षसादोषाअर्थबाधादयः । प्रत्यक्षेक्षसदूरत्वादिदोषरहितेनप्रत्यक्षेण जगतिसत्त्वस्यसिद्धत्वात्तादृशधियस्त्वयासाधकत्वांगीकारेपारमार्थिकसत्त्वधियएवसाधकत्वप्राप्तेरित्यर्थः । ननुप्रत्यक्षेक्षसदोष

राहित्यमसिद्धं । शुक्तिरूप्यप्रत्यक्षदृष्टांतेनजगत्प्रत्यक्षेपिप्रत्यक्षत्वहेतुनादोषोनुमीयतेतेननजगतिसत्त्वसिद्धिरितिचेत्तत्राह ॥
अन्यथेति ॥ तर्हितवापिशब्देक्लृप्तदोषहीनवेदांतजन्ययाधियाब्रह्मण्यपिसत्त्वंनसिद्ध्येत् । तत्कुतइत्यतउक्तं ॥ पूर्वपक्षीति
॥ तेनेति ॥ स्वार्थानुमानेपराभावादितिभावः । स्वार्थानुमानेपरसिद्धसत्त्वानपेक्षायामपिपरार्थानुमानंतदपेक्षमस्त्वित्यतआह
॥ परार्थेति ॥ प्रयोगस्यज्ञानपूर्वकत्वेनस्वस्यज्ञानाभावेपरार्थप्रयोगएवायुक्तइतिभावः ॥ परेति ॥ परप्रसिद्धसत्त्वोपेतेनदृश्य

अन्यथाशुक्तिरूप्यादिप्रत्यक्षदृष्टांतेनजगत्प्रत्यक्षइवपूर्वपक्षिप्रतिपन्नश्रुत्यर्थेदृष्टांते
नत्वत्प्रतिपन्नेपिश्रुत्यर्थेदोषांतरशंकाकालांतरभाविबाधशंकाचस्यात् । नापिपरप्र
सिद्धंसत्वंतत्र तेनस्वार्थानुमानायोगात् । परार्थप्रयोगस्यचतत्पूर्वकत्वात् । परप्र
सिद्धमात्रेणहेतुनावास्तवसाध्यासिद्धेश्च । नन्नमिथ्यात्वमपिपररीत्यैवनतुवास्त
वमितिवाच्यं । बौद्धरीत्यामिथ्याभूतस्यात्मनइवजगतोवस्तुतःसत्त्वापातात् ।

त्वादिहेतुनेत्यर्थः । वास्तवसाध्यं मिथ्यात्वं । असिद्धे स्तवेतिशेषः । तथात्वेबौद्धप्रसिद्धहेतुनात्वन्मतेजगतिवास्तवसप्तभंगित्वा
दिकमपिसिद्ध्येदितिभावः । पररीत्या बौद्धरीत्या । अतोबौद्धमतप्रसिद्धेनैवदृश्यत्वेनहेतुनामिथ्यात्वमपित्वद्रीत्यैवसाध्यंतेनम
न्मतेतद्वास्तवमतोनोक्तदोषइतिभावः ॥ बौद्धरीत्येति ॥ परसिद्धेनपरंप्रतिमिथ्यात्वसिद्धावपितवप्रपंचमिथ्यात्वसिद्ध्यभावेन

वस्तुतस्त्वन्मतेजगतस्सत्यत्वमेवस्यात्बौद्धोक्तसाधनेनबौद्धमतएवात्मनोमिथ्यात्वेपित्वन्मतेतस्यसत्यत्ववदित्यर्थः ॥ मिथ्या त्वस्येति ॥ मिथ्यात्वमपिपररीत्यैव नवास्तवमित्यंगीकारे तद्बाधकस्यनेहनानेतिप्रमाणस्यत्वदभिमततत्वावेदकत्वंनस्यादिति भावः ॥ योपीति ॥ यःपदार्थःपरमतेऽसिद्धःस्वमतेसिद्धस्तत्रप्रतीकारोदूषणंस्यात्स्वमतेऽसिद्धोयमितिवादिनंप्रतिकःप्रतीका रःतेनैवासिद्धत्वांगीकारात्तद्दूषणंव्यर्थमित्यर्थः । तथाचमिथ्यात्वंवास्तवंमयानांगीक्रियतइत्युच्यतेचेदस्मदिष्टसिद्ध्यानतद्दूषणेना

मिथ्यात्वस्यतत्वावेदकश्रुतिवेद्यत्वाच्च । तदुक्तंवार्तिकेबौद्धंप्रति "योपिताबत्प रासिद्धःस्वयंसिद्धोभिधीयते । भवेत्तत्रप्रतीकारःस्वतोऽसिद्धेतुकाक्रिये" ति । ना पिव्यावहारिकसत्वंतंत्रं । प्रपंचमिथ्यात्वसिद्धेःप्राक्तदसिद्ध्यान्योन्याश्रयापा तात् । प्रातिभासिकेनहेतुव्याप्त्यादिनाव्यावहारिकसाध्यसिद्ध्यदर्शनेनहेतुव्या प्त्यादेरनुमितिविषयसमसत्ताकत्वनियमेनव्यावहारिकेणपारमार्थिकासिद्धेश्च ।

स्माकंकृत्यमित्याशयः ॥ अन्योन्येति ॥ सिद्धेप्रपंचमिथ्यात्वेव्यावहारिकसत्त्वसिद्धिस्तत्सिद्धौचतस्यसाधकत्वेतंत्रत्वसिद्ध्या तादृशंसत्त्ववतादृश्यत्वादिनामिथ्यात्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः । व्यावहारिकेण दृश्यत्वादिहेतुना । पारमार्थिकासिद्धेः पारमार्थिकस्यमिथ्यात्वस्यासिद्धेरित्यर्थः । कुतोऽसिद्धिरितिचेत् हीनसत्ताकेनाधिकसत्ताकसाध्यसिद्धेरदर्शनादित्याशयेनाह

प्रातिभासिकेनेति । नन्वेतदयुक्तं । यादृच्छिकस्थलेआरोपितेनापिधूमेनव्यावहारिकवह्निसिद्धेर्दर्शनादित्यस्वरसादाह ॥ किंच
ति ॥ उक्तदोषाइति ॥ सत्त्वेनव्यवहारमात्रंवस्तुतस्सत्त्वंनास्तीत्यंगीकारेहेत्वादिवाक्यप्रतिपाद्यस्यदृश्यत्वादेःसत्त्वाभावप्रा
प्त्यास्वरूपासिद्धिव्याप्यत्वासिद्ध्यादयोदोषाउक्ताइत्यर्थः । बहुकालानुवृत्तभ्रांतिहेतुत्वेननभोनैल्यभ्रमहेतोरिवव्यावहारिकस
त्त्वविषयश्रुतीनामप्रामाण्यापातात् । अतोबहुकालानुवृत्तभ्रांतेर्नसाधकत्वप्रयोजकत्वं । नभोनैल्यछत्राकारत्वादिप्रत्यक्षस्यापि
साधकत्वापत्तेरित्यर्थः । संगृह्णाति ॥ तथाचेति ॥ साधकत्वप्रयोजकंभूतंसत्त्वंयदायर्हिव्यवहारसिद्धंअबाध्यत्वादिरूपंविव

किंचव्यावहारिकसत्वस्याबाध्यत्वरूपसत्वविशेषत्वेस्मादिष्टासिद्धिः । सत्वेनव्यवहारमात्रत्वेचो
क्तदोषाः । भ्रांतेर्बहुकालानुवृत्तिश्चाप्रयोजिका । तथाच व्यावहार्यंयदासत्वमस्माकंतर्हिकाक्षतिः ।
नचेदसत्साधकत्वंनास्तीत्यत्रकिमागतं । तदुक्तंवार्तिकेबौद्धंप्रति "तस्माद्यत्रास्तिनास्त्येवयचास्ति

क्षितंतर्हिअस्माकंकाक्षतिःइष्टापत्तिरितिभावः । नचेत् सत्त्वेनव्यवहारमात्रंवस्तुतस्सत्त्वंनास्तीत्यंगीकृतंचेत् असतस्साधकत्वं
नास्तीत्यत्रकिमायातं । हेत्वादिवाक्यप्रतिपाद्यस्यदृश्यत्वादेःसत्त्वाभावात्स्वरूपासिद्ध्यादिदोषःस्यादतःसाधकत्वायोगइत्यभि
हिते नासतःसाधकत्वंमयोच्यतेदृश्यत्वादेर्व्यावहारिकसत्त्वांगीकारात्तस्यैवसाधकत्वेतंत्रत्वादितित्वयेरितं । तत्रव्यावहारिकस
त्त्वस्वरूपविचारे वस्तुतस्सत्त्वंनास्तीत्युक्तंस्यात् । तथाचासतएवपुनःसाधकत्वोक्तेरसतःसाधकत्वंनास्तीत्यस्माभिरभिहितप्रमेये
दूषणंकिमायातमित्यर्थः । असतोपिसाधकत्वमित्येतांतुदुराशांउत्तरत्रापाकरिष्यामइतिभावः ॥ तस्मादिति ॥ यत्रास्तिशश

शृंगादि तन्नास्त्येव यदस्तितत्परमार्थतएवास्ति तस्मात्तत्सत्यमेव अन्यच्छशशृंगादिकंमिथ्यैवेतिसत्यद्वयकल्पना सत्यद्वैविध्य
कल्पना पारमार्थिकसांवृतरूपसत्त्वद्वैविध्यकल्पनानयुक्ता । पारमार्थिकमिथ्याव्यतिरिक्तसांवृतसत्त्वोपेतवस्तुनोभावात् । सां
वृतत्वोक्त्याशशशृंगवन्मिथ्यात्वमेवोक्तंस्यात् । तथाचप्रत्यक्षादिबाधः । तेनकारणेनलालावक्रासवादिशब्दवत्मिथ्यासांवृतश
ब्दयोस्तुल्यार्थत्वेपर्यायत्वेसतिशशशृंगमिथ्याजगत्सांवृतंसत्यमित्युपन्यासःशिष्यवंचनार्थमेवेत्यर्थः । तथाचैवंभट्टाचार्येबौद्धंप्र
त्युक्तत्वात्तत्रापिप्रच्छन्नबौद्धत्वात्सांवृतसत्त्वस्थानाभिषिक्तव्यावहारिकसत्त्वस्यापिमिथ्याशब्दपर्यायत्वात्तदुपन्यासोवंचनार्थएवे

परमार्थतः । तत्सत्यमन्यन्मिथ्यैवनसत्यद्वयकल्पना । तुल्यार्थत्वेपितेनैवमिथ्यासंवृतिशब्दयोः ।
वंचनार्थमुपन्यासोलालावक्रासवादिवदिति" । अज्ञानादेःसिद्धिपर्यंतसाधकेस्वरूपेणपरमार्थस
तिसाक्षिणिव्यावहारिकसत्वाभावान्न । नचसाक्ष्यप्यविद्यावृत्तिप्रतिबिंबितएवाज्ञानादिसाधकः ।

तिभावः । तथाचव्यावहारिकसत्त्वंसाधकत्वोपयोगिनभवतीतिध्येयं । व्यावहारिकसत्त्वस्यसाधकतायांप्रयोजकत्वेसाक्षिणिव्य
भिचारइत्याह ॥ अज्ञानादेरिति ॥ आदिपदेनसुखादि ॥ सिद्धीति ॥ स्वरूपसतःसत्त्वपर्यंतेत्यर्थः । साक्षिणि शुद्धचैत
न्ये । सिद्धिपर्यंतसाधकइत्यनेनरूप्यादिसाधकाविद्यावच्छिन्नसाक्षिणोव्यावहारिकाद्वैलक्षण्यंसूचितमितिज्ञेयं ॥ साक्ष्यपीति ॥
अविद्याकाराऽविद्यावृत्तिर्जायते । तस्यांप्रतिबिंबितएवसाक्षीअविद्यादिकंसाधयति । तस्यचव्यावहारिकत्वान्नव्यभिचारइति

भावः । चैत्ररागःचैत्रगतःस्वशब्दःसमभिव्याहृतपरः । स्वशब्देनरागःतद्विषयकंयदनित्यज्ञानंअयंमिच्छावान्प्रयत्नवत्त्वादित्य
नुमानजन्यंतदतिरिक्तंयदध्यक्षंतद्वेद्यइत्यर्थः । घटादौतुपटविषयकंयदनित्यज्ञानंअस्मदादिज्ञानंवृत्तिरूपंतदतिरिक्तंयदध्यक्षंअ
धिष्ठानचैतन्यरूपंतद्वेद्यत्वमस्तीतिज्ञेयं । अविद्यावृत्तिप्रतिबिंबितसाक्षिरूपाध्यक्षवेद्यत्वेनसिद्धसाधनतावारणाय अनित्यज्ञाना
तिरेकिणेत्युक्तं । अविद्यावृत्तिप्रतिबिंबितंविशिष्टंसाक्षिचैतन्यंचानित्यमितिभावः । सुखादावपिरागवदिदमनुमेयमितिभावः ॥
नित्यधीति ॥ शुद्धसाक्षीत्यर्थः । तथाचतत्रव्यावहारिकसत्त्वाभावाद्व्यभिचारइतिभावः । सुखेच्छाज्ञानादीनामप्यविद्यावृत्ति

त्वयैव "चैत्ररागःस्वविषयानित्यज्ञानातिरेकिणा । तदध्यक्षेणसंवेद्यःप्रत्यक्षत्वाद्घटादिवदि"ति सु
खादेर्नित्यधीवेद्यत्वोक्तेः । अज्ञानसुखादेर्ज्ञातैकसत्वाभावापाताच्च । अविद्यावृत्तिंप्रतितदप्रतिबिं
बितस्यैवसाधकत्वाच्च । साक्षिगतसाधकतायाअज्ञानाधीनत्वेऽपारमार्थिकतयाप्रातीतिकस्याज्ञान

प्रतिबिंबितसाक्षिवेद्यत्वेसुखाद्युत्पत्त्यनंतरंकदाचिदविद्यावृत्तिविलंबेनतज्ज्ञानविलंबापत्त्यासुखादीनांज्ञातैकसत्त्वंनस्यादित्याह ॥
अज्ञानेति ॥ अस्तुवायथाकथंचित्सुखादेरविद्यावृत्तिप्रतिबिंबितसाक्षिवेद्यत्वं तथाप्यविद्यायान्नाविद्यावृत्तिप्रतिबिंबितसाक्षिवे
द्यत्वं । आत्माश्रयानवस्थापत्तेरतःशुद्धसाक्षिवेद्यत्वमेववाच्यं । तथाचाविद्यासाधकशुद्धसाक्षिणिव्यभिचारःसुस्थइत्याशयेनाह
॥ अविद्यावृत्तिंप्रतीति ॥ साधकताया अज्ञानसाधकतायाः । शुद्धसाक्षिणःसाधकत्वाभावइतियावत् ॥ अन्योन्येति ॥

अज्ञानस्वरूपसिद्धौतदधीनस्यसाक्षिणस्साधकत्वस्यसिद्धिः तत्साधकत्वेसिद्धेऽज्ञानस्यप्रातीतिकत्वसिद्धिः अज्ञानस्यप्रातीतिकत्वेनसाक्षिणएवतत्सत्त्वसाधकत्वादित्यन्योन्याश्रयइत्यर्थः ॥ एतेनेति ॥ मयोच्यमानमसतःसाधकत्वंयथात्वदसंततं एवंभवदभिमतंसतस्साधकत्वंनममापिसंमतमित्येतदेतेनैवसत्यस्यसाक्षिणोह्यावयोर्मतेसाधकत्वांगीकारेणैवनिरस्तमित्यर्थः । विमतिर्विवादः । आनंदबोधः चित्सुखः ॥ नापीति ॥ क्वचित्पारमार्थिकीसत्तासाधकत्वेतंत्रं क्वचिद्व्यावहारिकीसत्ता क्वचित्प्रातिभासिकीसत्तेति सत्तात्रयमपितंत्रं । अथवाद्वयं प्रातिभासिकसत्त्वातिरिक्तंसत्त्वद्वयमित्यर्थः ॥ अननुगमादिति ॥ पारमार्थिक

सत्वस्यसाक्षिणासिद्धिंविनाऽयोगेनान्योन्याश्रयाच्च । एतेनतवासतइवममसतोपिसाधकत्वेक्षिति रित्यानंदबोधाद्युक्तंनिरस्तं । नापिसत्तात्रयंद्वयंवातंत्रं । अननुगमात् । प्रयोज्यवैजात्याभावेन

सत्त्वाभावेपिव्यावहारिकसत्त्वोपेतादप्यर्थसिद्धेर्दर्शनाद्व्यभिचारइत्यर्थः । ननुतृणाभावेपिपर्णादिनावह्नेर्जायमानत्वेनव्यभिचारान्नवह्नौतृणादीनांकारणत्वंएवमेवयागस्यापिनस्वर्गसाधनत्वमित्याशंकायांयथातृणजन्यवह्नेःसकाशान्मणिजन्यवह्नौ यथावायागजन्यस्वर्गात्दानादिजन्येस्वर्गेवैजात्यमंगीकृत्यव्यभिचारःपरिह्रियते एवमिहापिपारमार्थिकसत्त्वोपेतप्रमाणजन्यसिद्धितोव्यावहारिकादिसत्त्वोपेतप्रमाणजन्यसिद्धौवैजात्यकल्पनान्नव्यभिचारइत्याशंकांपरिहरति ॥ प्रयोज्येति ॥ तृणादिप्रयोज्यवह्नेस्तृणादिजन्यतावच्छेदकीभूतजातिविशेषस्यानुभवसिद्धत्वात्तृणेसतितादृशजात्युपेततार्णोवह्निविशेषइत्यस्यव्यभिचारोन

स्तीतिकल्प्यतेतद्वदिहपारमार्थिकसत्त्वादिप्रयोज्यजातिविशेषाणामभावेनतृणारणिमणिन्यायासंभवादितिभावः ॥ अपरमा-
ति ॥ पारमार्थिकसद्भिन्नव्यावहारिकादिसतइत्यर्थः ॥ असत्त्वेनेति ॥ सत्प्रभेदत्वाभावेनसत्त्वसामान्यंप्रतिअव्यक्तित्वादि
त्यर्थः । तथाचशशविषाणगोविषाणानुगतविषाणत्वसामान्यवत्सत्त्रयसद्व्यानुगतसत्त्वसामान्यस्याप्यभावादित्यर्थः । तथाचप
रमार्थसतएवसाधकत्वंसिद्ध्यतीतिद्रष्टव्यं ॥ विरोधादिति ॥ अबाध्यत्वादिरूपसत्त्वस्यबाध्यत्वादिरूपमिथ्यात्वाश्रयमृषार्थे

तृणारणिमणिन्यायासंभवाच्च । नापिसत्त्रयस्यानुगतंसद्व्यानुगतंवासत्वसामान्यंतत्रं । अपरमार्थस
तोसत्वेनतत्रसत्वस्यविरुद्धत्वात् । तदुक्तंवार्तिकेबौद्धंप्रति । "सत्यत्वंनचसामान्यंमृषार्थपरमार्थयोः ।
विरोधान्नहिसिंहत्वंसामान्यंवृषसिंहयोरिति" । अपरमार्थसतःअबाध्यत्वरूपसद्विशेषत्वंचशाब
लेयस्यगोविशेषत्ववत्प्रपंचस्यापिब्रह्मवत्सद्विशेषत्वात्सद्वैलक्षण्यंनस्यात् । किंचयथारोपितानारो
पितानुगतंसामान्यंस्यात्तर्हिब्राह्मणोयजेतेत्यादिसामान्यविधिंप्रतिब्राह्मण्यामब्राह्मणाज्जातआरो

वृत्तिर्नसंभवतिस्वाभाववतिस्ववृत्तेर्विरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ वृषसिंहयोरिति ॥ वृषस्यसिंहप्रभेदत्वाभावादितिभावः । नन्वपर
मार्थसतोपिअबाध्यत्वरूपसद्विशेषत्वात्तत्रसत्त्वसामान्यंसंभवतीत्यतआह ॥ अपरमार्थसतइति ॥ शाबलेयस्य शबलगोज
न्यस्यगोरूपपदार्थस्य ॥ सद्वैलक्षण्यमिति ॥ अबाध्यत्वरूपसत्त्वाविरोधिनःअपारमार्थिकत्वस्यपारिभाषिकत्वापत्त्याऽपरमा
र्थसतोपिप्रपंचस्यवस्तुतःपरमार्थसद्विशेषत्वात्तत्रसद्वैलक्षण्यंनस्यादित्यर्थः ॥ सामान्यविधिमिति ॥ अनारोपितब्राह्मण्यवा

न्यजेतेतिविशेषाश्रवणादित्यर्थः । ब्राह्मण्यांब्राह्मणस्त्रियां । अब्राह्मणात्शूद्रांत्यजादेर्जातश्चंडालः । एतच्चात्यंतनिषिद्धतासूचनाय । ननुप्रतिलोमजानांयज्ञाधिकारेनिषेधवचनविरोधइत्यतआह ॥ निषेधस्यत्विति ॥ तथाचारोपितब्राह्मण्यवान्निषेधाविषयइतितस्यापिविधिविषयत्वापत्तिरितिभावः । तदनुगतं आरोपितानारोपितानुगतंसत्त्वसामान्यं । तस्यतंत्रत्वे सत्त्वसामान्यस्यतंत्रत्वे । स्वाप्नेन प्रातिभासिकत्वोपेतेन ॥ तत्फलस्येति ॥ ऐक्यापत्तिस्वर्गरूपफलस्येत्यर्थः । पारमार्थिकस्येत्येतत्द्वैत

पितब्राह्मण्यादिरपिनियोज्यःस्यात् । निषेधस्यतुआरोपितेनापिब्राह्मण्येनहीनोविषयःस्यात् । अस्तुवातदनुगतंसामान्यं तथापितस्यतंत्रत्वेस्वाप्नेनाद्वैतसाक्षात्कारेणाश्वमेधादिनाचतत्फलस्य द्वैतश्रुत्यादिनाचद्वैतस्य धूमाभासेनचवह्नेर्व्यावहारिकेणचाविरुद्धधर्मेणपारमार्थिकस्यजीवेश्वरभेदस्य सिद्धिःस्यात् । अतएवधर्मितुल्यसत्त्वंवाअसद्विलक्षणत्वंवानतंत्रं । गौरवाच्च । ननुधूमाभास

स्यवह्नेरित्यत्राप्यनुषंजनीयं ॥ विरुद्धधर्मेणेति ॥ सर्वज्ञत्वाल्पज्ञत्वादिरूपविरुद्धधर्मेणेत्यर्थः । साधकत्वप्रयोजकीभूतस्यसत्त्वसामान्यस्यसत्त्वादितिभावः ॥ धर्मीति ॥ तदंशसत्त्ववान्धर्मी । तद्वान्हेतुःसाधकइत्यर्थः । अतएव धर्मिभूतयोर्विशिष्टयोर्जीवेशयोर्व्यावहारिकत्वेनतत्तुल्यसत्ताकेनासद्विलक्षणेनचविरुद्धधर्मरूपहेतुनापारमार्थिकजीवेश्वरभेदसिद्धिप्रसंगादेवेत्यर्थः । ननुव्यावहारिकेश्वरभेदसिद्धिर्भवत्येवेत्यस्वरसादाह ॥ गौरवाच्चेति ॥ सत्त्वेद्वैविध्याभावेनधर्मितुल्यसत्त्वासद्विलक्ष

त्वापेक्षयासत्त्वमात्रस्यसाधकत्वेतंत्रत्वोक्तौलाघवमित्यर्थः । धूमाभासेनपारमार्थिकवह्नेःसिद्धिःस्यादित्यत्रपरिहारंशंकते ॥ न
न्विति ॥ कुतोव्याप्त्यभावइत्यतआह ॥ बहुलेति ॥ यथाधूममात्रेनवह्निव्याप्तिः किंतुबहुलोर्ध्वत्वाविच्छिन्नमूलत्वयुक्ते तं
थाआभासधूमेपिनवह्निव्याप्तिः किंत्वाभासभिन्नएवेत्यर्थः । व्याप्त्यर्थत्वात् व्याप्त्युपयोगित्वात् ॥ अस्याइति ॥ असतःसा
धकत्वेसिद्धेधूमाभासस्यापिसाधकत्वंस्यादित्यतिप्रसंगवारणायबहुलोर्ध्वतादिवदाभासविविक्तत्वस्यापिव्याप्त्युपयोगित्वसिद्धिःत
त्सिद्धौतदभावादेवासाधकत्वंधूमाभासस्यनासत्त्वादितिकल्पनायाःसिद्धयाऽतिप्रसंगाभावेनासतःसाधकत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्र

स्यासाधकत्वंनासत्वात्किंतुव्याप्त्यभावात् बहुलोर्ध्वतादिवदाभासविवेकस्यापिव्याप्त्यर्थत्वादि
तिचेन्न । अस्याःकल्पनायाअसतःसाधकत्वसिद्धिसापेक्षत्वेनान्योन्याश्रयात् । आभासेप्यारोपित
व्याप्तेरारोपिताभासविवेकस्यचसत्वाच्च । प्रकृतेपिदृश्यत्वस्यारोपितस्यब्रह्मण्यपिसत्वेनव्याप्त्यर्थ

यादित्यर्थः । आरोपितेति आभासविवेकस्यविशेषणं । तथाचव्यर्थमाभासविविक्तत्वविशेषणं । धूमाभासेव्यभिचारस्यतदव
स्थत्वादितिभावः ॥ प्रकृतेपीति ॥ तथाचयथाह्रदादावारोपितेधूमेनव्याप्तिःकिंत्वाभासविविक्तेपर्वतवृत्तिधूमएव एवंब्रह्मण्या
रोपितेदृश्यत्वेपिनव्याप्तिरस्तीतिव्याप्तिसिद्धयेप्रपंचेदृश्यत्वस्यसत्त्वंस्वीकार्यमित्यर्थः । साधकत्वार्थंवा साधकत्वोपयुक्तव्याप्त्या
द्यर्थंवा दृश्यत्वादेस्सत्त्वमावश्यकमितिनासतःसाधकत्वमितिभावः । किंच दृश्यत्वादिहेतोस्सत्त्वमावश्यकं अन्यथाहेत्वाद्या

रोपस्यसर्वत्रसौलभ्येनासिद्ध्यादिविभागएवनस्यात् अतस्तदर्थंवास्तवसत्त्वमेववाच्यमित्याह ॥ हेत्वादीति ॥ ननुमिथ्यात्वानु
मानेनासत्त्वेनबोधितानामपिपक्षहेत्वादीनांसाध्यव्याप्त्यादीन्प्रत्याश्रयत्वंभविष्यति वंध्यासुतोनवक्ताअत्यंताभावप्रतियोगित्वा
दित्यत्रासतोपिसाधनंप्रत्याश्रयत्वदर्शनादित्यतआह ॥ आश्रयादेरिति ॥ आदिपदेनसाध्यसंसर्गग्रहणं । आश्रयसाध्यव्य
धिकरणासिद्ध्योनदूषणमितिवचनेनआश्रयासिद्ध्यादेरदूषणत्वेनतस्यसत्त्वनियमाभावेपिव्याप्तिरेवहिप्रयोजिकेत्युक्तत्वेनतस्या

मेवहेत्वादिसत्वस्यापेक्षितत्वाच्च । हेत्वाद्यारोपस्यसर्वत्रसौलभ्येनासिद्ध्यादेरदोषत्वापाताच्च । आ
श्रयादेस्सत्वनियमाभावेपिव्याप्त्यादेस्तन्नियमाच्च । नाप्यप्रातिभासिकत्वंतंत्रं तुच्छेऽतिप्रसक्तेः ।
नाप्यप्रातिभासिकसत्वंतंत्रं. गौरवात् । व्यावहारिकतात्त्विकानुगतसत्वसामान्यस्याभावाच्च ।
नाप्यसद्विलक्षणत्वेसतिप्रातिभासिकवैलक्षण्यंतंत्रं अतिगौरवात् । अन्यथा प्रवृत्तौनसंसर्गग्रहो

श्चसदाश्रयकत्वनियमेनहेत्वादेःसत्त्वमावश्यकमितिभावः ॥ तुच्छइति ॥ असद्वैलक्षण्यघटितानिर्वाच्यत्वरूपप्रातिभासिकत्वं
स्यतुच्छेऽभावेनतस्याप्रातिभासिकत्वेनसाधकत्वंस्यादितिभावः ॥ गौरवादिति ॥ सत्त्वद्वैविध्यादिकल्पनमनादृत्यसत्त्वमात्र
स्यैवसाधकतायांप्रयोजकत्वेलाघवमितिभावः । नन्ववस्तुसत्त्वमेवप्रयोजकं तत्राह ॥ व्यावहारिकेति ॥ पारमार्थिकसत्त्वाति
रिक्तव्यावहारिकसत्वरूपव्यक्त्यभावादितिभावः ॥ अतीति ॥ उक्तसत्त्वापेक्षयेत्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ लघुनिसंभवेगुरुणोऽ

कारइत्यर्थः ॥ उपस्थितेति ॥ उपस्थितंयद्रूप्यत्वादिकंतस्यपुरोवृत्तिनियोऽसंसर्गःतदग्रहएवप्रवृत्तौहेतुःस्यात् । एवंचंभ्रमोन
सिद्ध्येत् । संसर्गग्रहेभ्रमरूपंविशिष्टज्ञानंसिद्ध्येत् । एवंचसंप्रतिपन्नविशिष्टज्ञानेनैवप्रवृत्तिर्भवति तत्रासंसर्गस्याभावादेवतदग्र
होस्ति तत्सादृश्यादसंसर्गाग्रहादिदंरजतमितिज्ञानादपिप्रवृत्तिर्भविष्यति विद्यमानस्याप्यसंसर्गस्याग्रहणसद्भावादितिप्राभाकरे
णोक्तेत्वयावाच्यं निषेधद्वयगर्भत्वेनगौरवाल्लाघवात्संसर्गग्रहएवप्रवृत्तौहेतुरिति । एवंसति भ्रमरूपविशिष्टज्ञानसिद्धिरिति ।
तथाचलाघवानादरेणैतदपिनस्यात् साध्यंनसिद्धमित्यर्थः॥ सदिति ॥ सतःसाधकत्वानंगीकारादितिभावः । नन्वसतःसाध

हेतुःकिंतूपस्थितासंसर्गाग्रहइतिभ्रांतिर्नसिद्ध्येत् । किंचासतःसाधकत्वंविप्रतिपन्नत्वात्साध्यं ।
तत्साधकंचनतावत्त्वन्मतेसत् । अपसिद्धांतात्नाप्यसत् प्रतिवादिनस्तत्साधकत्वेविप्रतिपत्त्याभव
स्थानात् । नचसतःसाधकत्वेप्ययंदोषः । त्वन्मतेसतःसाक्षिणःसाधकत्वात् । उक्तंहि "साधकत्वं

कत्वमपिअसतैवसाधकांतरेणप्रतिवादिनंत्वांप्रतिसिध्यतीतिचेत्तत्राह ॥ अनवस्थानादिति ॥ ननुसतःसाधकत्वमपिविप्रति
पन्नत्वात्साध्यं तत्साधकंचमानं तावन्मांप्रत्यसिद्धं । तथाहि । नतावत्सतःसाधकत्वंसतासाध्यते ममासिद्धेः । नाप्यसता त
थासिद्धेरित्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ नसतःसाधकत्वंमयासाधनीयं त्वन्मतेसतःसाक्षिणोऽज्ञानादिसाधकत्वस्यसिद्ध
त्वादित्याह ॥ त्वन्मतेपीति ॥ तथाचसतःसाधकत्वमुभयसंमतमित्यर्थः । अत्रानुव्याख्यासंमतिमाह ॥ उक्तंहीति ॥

साक्षिणाऽज्ञानादिसिद्धिमिच्छतातेनमायावादिनासतस्साधकत्वंस्वीकृतमित्येवंपरंतुतन्नसंभवति । अविशेषस्यसाधकतापुनःसा ध्यैव नतुसिद्धा सर्वशक्तिरहितस्यशून्यवत्साधकताऽयोगादित्यर्थः ॥ औत्सर्गिकेति ॥ धूमादिग्राहकस्यज्ञानस्योत्सर्गतःप्र माणत्वात्प्रामाण्यस्यस्वार्थसत्त्वपर्यंतत्वात्प्रमाणसिद्धानांसतांधूमादीनांसाधकत्वस्यतत्साधकत्वेपर्यवसानादित्यर्थः ॥ उपायां तरेति ॥ लोकमर्यादासिद्धोपायातिरिक्तोपायाभावेनेत्यर्थः ॥ स्वच्छायेति ॥ यथास्वकीयाच्छायास्वेनैवोल्लंघितुंनशक्यतेए वंपर्वतवर्तिनएवसाधकत्वंनतुबाष्पारोपितधूमस्येत्येवंलोकसिद्धंयत्सतःसाधकत्वंतदप्युल्लंघितुंनशक्यतइत्यर्थः । नन्वसतःसाध

सतस्तेनसाक्षिणासिद्धिमिच्छता । स्वीकृतंह्यविशेषसाध्यासाधकतापुनरिति” । औत्सर्गिकप्रामाण्ये नसिद्धत्वाच्च । तवापिव्यवहारेउपायांतराभावेनस्वच्छायावदुर्लंघ्यलोकमर्यादासिद्धत्वाच्च । नच सिद्धिरप्यसतीत्युक्तेनिस्तारः । अन्योन्याश्रयात् । अन्यथा प्रतीतिरप्यत्यंतासतीतिसुवचत्वेन

कत्वंनास्तीतिवदतांलौकिकानामयमभिप्रायः । असतोजायमानासिद्धिः सतीप्रमारूपा नभवतीति मयात्वसतोऽसत्सिद्धिरुच्य तइति नममलोकमर्यादोल्लंघनमित्यतआह ॥ नचेति ॥ अन्योन्येति ॥ असतःसाधकत्वेसिद्धेऽसतःसाधकत्वंनास्तीतिलोक प्रसिद्धेर्विषयांतरपरत्वं लोकप्रसिद्धेर्विषयांतरपरत्वेच तद्विरोधाभावादसतोपिसाधकत्वंसिद्ध्यतीत्यन्योन्याश्रयइत्यर्थः ॥ अ न्यथेति ॥ लोकमर्यादातिक्रमइत्यर्थः ॥ प्रतीतिरिति ॥ असच्चेन्नप्रतीयेतेतिप्रतीत्यन्यथानुपपत्तिरूपार्थापत्त्याप्रपंचेऽ[illegible]

लक्षण्यंसाध्यतेतन्नस्यात् । लोकमर्यादासिद्धायारूप्यादिप्रतीतेरप्यत्यंतासत्त्वस्यशून्यवादिनावक्तुंशक्यत्वादित्यर्थः ॥ सल्लक्ष
णेति ॥ सतस्साधकस्ययल्लक्षणंपक्षवृत्तित्वादिरूपंतद्योगित्वंसाधकत्वेतंत्रंसल्लक्षणायोगित्वमसाधकत्वेतंत्रमित्यर्थः । तच्चपर्वत
वृत्तिधूमेऽस्तिअतस्तत्रसाधकत्वंनतुतदाभासइतिनातिप्रसंगः । प्रकृतेदृश्यत्वादौचसल्लक्षणयोगित्वमस्तीतिसाधकत्वंयुक्तमिति
भावः ॥ असत्त्वइति ॥ दृश्यत्वादिभिरेवप्रयोगैःप्रपंचांतर्गतस्यहेत्वादेरपिमिथ्यात्वबोधनेनासत्त्वापत्त्यासतःसाधकस्ययल्ल

प्रतीत्याअसद्वैलक्षण्यंनसिध्येत् । एतेनसल्लक्षणयोगित्वायोगित्वेएवसाधकत्वासाधकत्वयोस्तंत्रे
नतुसत्वासत्वेइतिखंडनोक्तंनिरस्तं । हेतुव्याप्त्यादेरसत्त्वेऽसिद्धव्याप्त्याद्यसल्लक्षणापाताच्च । एते
नमिथ्यात्वाविशेषेपिस्वप्नवद्धेतुतदाभासव्यवस्थेतिनिरस्तं । तद्वदेववास्तवसाध्यासिद्ध्यापातात् ।

क्षणंपक्षवृत्तित्वव्याप्तिमत्त्वादिरूपंतद्योगित्वाभावेनपक्षवृत्तित्वव्याप्त्यादिराहित्यरूपासल्लक्षणयोगित्वप्राप्तेर्नसाधकत्वंयु
क्तमित्यर्थः ॥ स्वप्नवदिति ॥ यथास्वप्नप्रतीतयोर्धूमतदाभासयोरुभयोरपिमिथ्यात्वाविशेषेपितत्रकश्चनसद्धेतुःसाधकत्वेनव्यव
ह्रियतेकश्चनतदाभासोऽसाधकत्वेन् एवमिहापिदृश्यत्वादेर्धूमाभासादेश्चमिथ्यात्वाविशेषेपिहेतुतदाभासव्यवस्थयासाधकत्वाद्यु
पपत्तेरित्यर्थः । एतेनेत्युक्तमेवविशदयति ॥ तद्वदेवेति ॥ स्वप्नदृष्टधूमादिनावास्तववह्निसिद्ध्यदर्शनादिहापिदृश्यत्वादिनावा

त्वमिथ्यात्वरूपसाध्यसिद्धिर्नस्यादित्यर्थः । उपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ असत्यादिति ॥ स्वबोधितमिथ्यात्वकविश्रांत गतत्वेनासत्यदृश्यत्वादेस्सकाशान्नसत्यभूतमिथ्यात्वादिसिद्धिरितिबाधादिकंदुर्वारमितिभावः ॥ साधकंचेदिति ॥ किंचिद्धे त्वादिकंचेद्यदिसाधकंतर्हितस्यपरमार्थास्तितापारमार्थिकसत्त्वंअवश्यंमपेक्षितंभवेदेव । परमार्थसत्त्वस्यैवसाधकत्वेतंत्रत्वादिति भावः । नन्वपरमार्थसतोपिसाधकत्वंकिंनस्यादित्यतआह ॥ सिद्धिर्नेति ॥ सवितृसुषिरादावपिसत्यस्यैवसाधकत्वमित्यनुपद

तस्मान्नासत्यात्सत्यसिद्धिः । तदुक्तंवार्तिकेबौद्धंप्रति "साधकंचेदवश्यंचपरमार्थास्तिताभवेत् । सिद्धिर्नापरमार्थेनपरमार्थस्ययुज्यतइति" । उक्तंचबौद्धाधिकारे "लोकस्यापिव्यतिक्रमेविचारस्ययदृच्छिकवाङ्मात्रत्वापत्तेरिति" ॥ असतःसाधकत्वबाधकविवरणं ॥ २१ ॥ ७ ॥ नन्वसत्यमपिप्रतिबिंबबिंबस्य स्वाप्नार्थश्चशुभाशुभयोः स्फटिकलौहित्यंचोपाधिसंनिधानस्य रेखारोपितवर्णश्चार्थं

मेववक्ष्यतइतिभावः ॥ लोकस्यापीति ॥ सदसतोःसाधकत्वासाधकत्वातिक्रमेविचारस्यदैववशसंपन्नवनस्थवेणुनिस्सृतस्वनवद्यादृच्छिकवाङ्मात्रत्वापत्त्याप्रमाणसिद्धत्वाभावप्रातेनार्थनिश्चायकत्वाभावापातात् । अतोलोकमर्यादानुसारेणैवसतएवसाधकत्वंनासतइत्यंगीकार्यमितिभावः ॥ असतस्साधकत्वबाधकविवरणं ॥ २१ ॥ प्रतिबिंबबिंबस्येति ॥ अयंप्रदेशोबिंबवान्क्वचित्स्थलेप्रतिबिंबयुक्तत्वादित्येवंबिंबानुमापकत्वंप्रतिबिंबेदृष्टमित्यर्थः । स्वाप्नार्थःस्वाप्नमंत्रादिरूपः । उत्तरत्रस्वाप्नमंत्रे

पीतिव्यवहारादितिज्ञेयं ॥ अर्थभेदस्येति ॥ वृक्षहस्तिरूपार्थभेदस्येत्यर्थः ॥ त्वन्मतेपीति ॥ स्वच्छदर्पणादिषुप्रतिफलन
रावृत्तानायनरश्मयोग्रीवास्थमुखेनसंबद्धाग्रीवास्थमेवमुखंगृह्णंतिः । तत्रैवदर्पणस्थत्वंग्रीवास्थमुखभिन्नत्वादिकंचारोपयंति । य
थोक्तंत्वया । "दर्पणाभिहताद्दृष्टिःपरावृत्यस्वमाननं । व्याप्नुवंत्याभिमुख्येनव्यंत्यस्तंदर्शयेन्मुखमिति" । लिंगलिंगिभावस्तुवृ
क्षशिंशुपावदितिपरैरंगीकारात् । अतोग्रीवास्थमुखस्यैवप्रतिबिंबतायास्त्वयोक्तत्वात्तस्यप्रतिबिंबस्वरूपस्यसत्यत्वादित्यर्थः ॥

स्य वर्णदैर्घ्यादिकंचनगोनागइत्यादावर्थभेदस्य शंकाविषंचमरणस्य सवितृसुषिरादिचारिष्टादेः
साधकंदृष्टमिचेन्न । प्रतिबिंबस्वरूपस्यत्वन्मतेपिसत्यत्वात् । स्वाप्नस्यचमन्मतेसत्यत्वात् । त्वन्मते
पिपुरुषंकृष्णंकृष्णदंतंपश्यतीत्यादिश्रुत्याज्ञानमेवसूचकं । अन्वयव्यतिरेकाभ्यांचस्वाप्नकामिन्या
दिज्ञानमेवार्थक्रियाकारीत्युपपत्तेः । स्फटिकलौहित्यस्यापिप्रतिबिंबत्वात् । रेखायाश्चवर्णे पदस्या

ज्ञानमेवेति ॥ तच्चसत्यमेवेतिभावः । ननुस्वाप्नकामिन्यादेश्चरमधातूत्सर्गाद्यर्थक्रियाहेतुत्वदर्शनात्स्वाप्नपदार्थस्यैवसाधकत्वंन
तुतज्ज्ञानस्येतिचेत्तत्राह ॥ अन्वयेति ॥ जाग्रतिअन्वयव्यतिरेकाभ्यांतज्ज्ञानस्यैवार्थक्रियांहेतुत्वंदृष्टंनस्वरूपसत्कामिन्यादेः
अतस्तद्दृष्टांतेनस्वप्नेपितथात्वंकल्प्यतेऽतस्सत्यस्यैवसाधकत्वमित्यर्थः ॥ लौहित्यस्यापीति ॥ लोहितिमविशिष्टजपाकुसुमस्य
तदवयवसमुदायस्यचेत्यर्थः । तेनगंधरसादेरिवनरूपस्यप्रतिबिंबोदृष्टचरइतिचोद्यानवकाशः ॥ पदस्यार्थइववर्णेरेखायाःसंकेति

तत्वेनेत्यर्थः । वर्णस्यरेखास्मारितत्वेहेतुरयं । वर्णश्चसत्यएवेतिभावः । अत्रपदस्यार्थेसंकेतितत्वेनेतिपररीत्यैव । स्वमतेस्वाभा
विकीशक्तिरेवेत्यंगीकारात् । नित्ययोगोपिशब्दानामर्थेनैवेत्युक्तेः ॥ अतएवेति ॥ रेखायावर्णेसंकेतितत्वादेवेत्यर्थः । रेखा
स्मारितवर्णेषुदीर्घत्वंस्वतोस्त्येवतच्चक्षुरादिवत्स्वरूपसदेवार्थविशेषधीजनकंनतुज्ञाततयेत्येकःपक्षः । वस्तुतोदीर्घत्वंवर्णेषुनास्त्येव
किंत्वारोपितमेव तच्चज्ञातंसदेवतथेत्यन्यःपक्षः । तत्राद्यपक्षेदीर्घत्वंनिर्वक्ति ॥ दीर्घत्वादिकमिति ॥ वर्णेषुदीर्घत्वंनामदीर्घध्व
निसंनिहितत्वमेवनान्यदित्यर्थः ॥ तद्व्यक्तत्वरूपमिति ॥ दीर्घध्वनिव्यक्तत्वाख्योधर्मइत्यर्थः । तथाचवस्तुतोदीर्घोयोध्वनि

र्थइव संकेतितत्वेनरेखास्मारितवर्णस्यैवार्थबोधकत्वात् । अतएवरेखांदृष्ट्वावर्णमुच्चारयंति । नगो
नागइत्यादौदीर्घत्वादिकंस्वरूपसदेवार्थविशेषधीहेतुश्चेदीर्घध्वनिसाहित्यरूपंवातद्व्यक्तत्वरूपंवादी
र्घत्वंवर्णगतंसत्यमेवहेतुः । नध्वनिगतंवर्णेष्वारोपितंहेतुः । ज्ञातंसद्धेतुश्चेद्वक्ष्यमाणरीत्यासवितृसु
षिरादिज्ञानमिवार्थानवच्छिन्नंसत्यंज्ञानमेवहेतुः । एतेन "यथासत्यत्वाविशेषेपिचक्षुषारूपज्ञानमे

स्तद्व्यक्तत्वरूपोधर्मोवर्णेष्वस्तितदेवदीर्घत्वंनततोतिरिक्तं तत्सत्यमेवेतिभावः । तथाचैतादृशदीर्घत्वंपारिभाषिकमितिभावः । द्वि
तीयेऽसत्यस्यैवसाधकत्वंप्राप्तमितिचेत्तत्राह ॥ ज्ञातंसदिति । आरोपितंसदित्यर्थः । ननुज्ञेयभेदानवच्छिन्नस्यज्ञानमात्रस्या
तिप्रसंगेनतदवच्छिन्नस्यसिद्ध्यंगतायांविशिष्टस्ययद्भवतीतिन्यायेनासतोप्यर्थस्यहेतुत्वंप्राप्तमेवेत्यत्रउक्तं ॥ अर्थानवच्छिन्नमि
ति ॥ एतच्चोत्तरत्रापाकरिष्यामइतिभावः ॥ एतेनेति ॥ आद्यपक्षानुसारेणवर्णेषुदैर्घ्यस्यसत्त्वेन द्वितीयेतुसत्यस्यैतज्ज्ञ...

वसाधकत्ववचनेनेत्यर्थः ॥ यथेति ॥ असतःसाधकत्वेपरेणोक्ते ऽसत्त्वाविशेषाद्धूमाभासस्यापिवह्निसाधकत्वंस्यादित्यातिप्रस
गेस्माभिरभिहितेसति यथेत्यादिवाचस्पतिनाजल्पितमित्यर्थः सदर्थभेदरूपंप्रमेयं ॥ धात्विति ॥ साचसत्यैवेतिभावः । धा
तुव्याकुलतायांचभयं भयेचविषशंकारूपंज्ञानमेव हेतुस्तच्चसत्यमेवेतिहृदयं ॥ आत्मवदिति ॥ अबाधादितिभावः । ननुस
त्यभूतस्यमंत्रस्यकथंस्वप्नेभानमित्यतआह ॥ स्वप्नेति ॥ नन्वथापिभारतयुद्धादौघटोत्कचादिसृष्टमायिकगजादेरर्थक्रियाका

वजायतेनतुरसज्ञानंतथैवासत्वाविशेषेपिवर्णदैर्घ्यादिनासत्यंज्ञायंते नतुधूमाभासादिने" तिवाच
स्पत्युक्तंनिरस्तं । शंकाविषपिशंकानिमित्तभयजन्याधातुव्याकुलतैवमरणहेतुः नतुविषं। स्वाप्नमं
त्रोपिफलसंवादीचेत्स्वप्नप्रतीतत्वेप्यात्मवत्सत्यएवस्वयंप्रतिभातवेदवद्दृष्टाभासते । भारतयुद्धा
दौघटोत्कचादिभिःशक्तिविशेषात्सृष्टमर्थक्रियाकारिगजादिकंसत्यमेव । सवितृसुषिररज्जुसर्पा
दिज्ञानमेवचारिष्टभयादिहेतुर्नत्वर्थः । सत्यप्यर्थेतदज्ञानेभयाद्यभावात् । नचैवमनुमितिंप्रत्यपिहे

रित्वंदृष्टमितिचेत्तत्राह ॥ भारतयुद्धादाविति ॥ वक्ष्यमाणरीत्येतिपूर्वमुक्तं तदुपपादयति ॥ सावित्रिति ॥ नन्वर्थएवहे
तुःकिंनस्यादित्यतआह ॥ सत्यप्यर्थइति ॥ अभावादिति ॥ ज्ञानस्यैवहेतुत्वंनार्थस्येतिभावः ॥ एवमिति ॥ ज्ञानस्यैवा
रिष्टादिंहेतुत्वंनार्थस्येत्यंगीकारइत्यर्थः ॥ अनुमितिमिति ॥ प्रमानुमितिंप्रतीत्यर्थः ॥ व्याप्त्यादीति ॥ अतद्गुणसंविज्ञान

बहुव्रीहिणाऽबाधितत्वंग्राह्यं । तथाचाबाधितत्वज्ञानमेवेत्यर्थोद्रष्टव्यः । यथाश्रुतेतुव्याप्त्यादिप्रमायानहेतुत्वंतथात्वेगंधप्रागभावाव
च्छिन्नोघटोगंधवान्पृथिवीत्वादित्यत्रव्याप्त्यादिप्रमाजन्यायाअप्यनुमितेर्बाधितत्वेनप्रमात्वाभावादसंगतिःस्यादित्यवधेयं ॥ नतुहे
त्वादीति॥अबाधितविषयत्वमित्यर्थः ॥ तज्ज्ञानेति ॥ अबाधितत्वज्ञानेत्यर्थः। तथाचहेत्वाभासव्यावृत्त्यर्थंअबाधितत्वप्रमायाए
वानुमितिप्रमांप्रतिप्रयोजकत्वेवाच्येप्रमात्वघटकाबाधितत्वरूपार्थस्यापितत्प्रयोजकत्वंप्राप्तमित्यर्थः । इत्येवंव्याचक्षते । वस्तुतस्तु
व्याप्त्यादिज्ञानमेवेत्यादियंथास्थितएवास्तुगंधप्रागभावावच्छिन्नोघटोगंधवान्इत्यत्रतुबाधादनुमितिरेवनोत्पद्यतइतितार्किकैरंगी

तुव्याप्त्यादिज्ञानमेवकारणंनतुहेत्वादीतिवाच्यं । तज्ज्ञानमात्रस्यहेत्वाभासेपिसत्त्वात् । त्वन्मते
वृत्तिरूपस्यतत्प्रतिबिंबितचैतन्यरूपस्यवाज्ञानस्यापिमिथ्यात्वाच्च । सत्यसर्पादेरुवभिसर्पणदंश

कृतत्वेनातिप्रसंगाभावादितिसंप्रदायः । ज्ञानमात्रस्यहेत्वाभासेपिसत्त्वात्प्रमानुमितेरभावात्तत्प्रमायाएवहेतुत्वेवाच्येप्रमात्वस्यार्थस
त्ताघटितत्वाद्धेतुव्याप्त्यादीनामपिहेतुत्वंप्राप्तमेवेतिसंप्रदायः। किंच न हेत्वादिज्ञानमात्रस्यप्रमानुमितिंप्रति हेतुत्वं । तथाहि। हेत्वा
दिज्ञानं त्वन्मतेवृत्तिर्वा वृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यंवा विशिष्टं तदुभयमपिमिथ्याभूतमेव । ततश्चनमिथ्याभूतस्यहेतुव्याप्त्यादिज्ञानेप्र
मात्वंनास्तीतिचेन्न। तत्रव्याप्त्यादिज्ञानस्यजनकत्वाभावात् यज्जातीयानंतरं नियमेनकार्योत्पत्तिसत्त्वमेवजनकत्वमभिप्रेतमितिन
दोषइतिज्ञेयं। ननुभयादिरूपार्थक्रियातावत्सर्पजन्या साकथंसर्पभिन्ना तज्ज्ञानात्स्यादतोऽसतःसर्पस्यैवकारणत्वमित्यतोनभयाहि

कंसर्पकार्यमित्युच्यतेकिंतुसर्पज्ञानकार्यमिति सन्निहितेपिसर्पेतमजांनानस्यभयाद्यदर्शनात् सर्पकार्यंत्वभिसर्पणादिकमेवेत्याह
सत्येति ॥ अतिप्रसंगइति ॥ सर्पाभावघटादिज्ञानस्यापिभयहेतुत्वापत्तिरित्यर्थः ॥ हेतुःस्यादिति ॥ अवच्छिन्नस्ययद्भवति
तत् अवच्छेदकस्यापिभवतीतिनियमादित्यर्थः । अस्यनियमस्यव्यभिचारमाहं ॥ घटेत्यादिना ॥ घटावच्छिन्नस्यघटात्यंताभा
वस्य घटदेशमृत्पिंडभिन्नदेशत्वेपिघटस्यतदभाववदित्यर्थः । घटावच्छिन्नस्यध्वंसस्यघटकालभिन्नकालत्वेपिघटस्यतदभाववदित्य

नादिरेवार्थक्रियानतुभयादिः । नन्वर्थानवच्छिन्नस्यज्ञानस्यहेतुत्वेऽतिप्रसंगः । अवच्छिन्नस्यहेतुत्वेऽ
र्थोपिहेतुःस्यादितिचेन्न । घटावच्छिन्नस्यघटात्यंताभावध्वंसादेर्घटदेशकालभिन्नदेशकालादित्वेपि
अवच्छेदकस्यघटस्यतदभाववत्घटेच्छाब्रह्मज्ञानयोर्घटज्ञानवेदांतसाध्यत्वेपिघटब्रह्मणोस्तदभाववत्।
घटप्रागभावस्यघटंप्रति विशेषदर्शनाभावस्यचभ्रमंप्रति विहितनिषिद्धकरणाभावयोः प्रत्यवाया

र्थः ॥ घटब्रह्मणोरिति ॥ घटस्यनित्यस्यब्रह्मणश्चघटज्ञानवेदांतसाध्यत्वाभाववदित्यर्थः ॥ विहितनिषिद्धकरणाभावयोरि
ति ॥ विहितकरणाभावनिषिद्धकरणाभावयोरित्यर्थः । प्रत्यवायादिमित्यादिपदेनप्रत्यवायाभावसंग्रहः । ततश्चघटप्रागभावस्यघटं
प्रतिहेतुत्वेपिघटस्यतदभाववत् विशेषदर्शनाभावस्यभ्रमंप्रतिहेतुत्वेपि अवच्छेदकस्यविशेषदर्शनस्यतदभाववत् विहितकरणा
भावस्यप्रत्यवायहेतुत्वेपि अवच्छेदकस्यविहितकरणस्यप्रत्यवायंप्रतिहेतुत्वाभाववत् निषिद्धकरणाभावस्यप्रत्यवायाभावंप्रतिहे

तुत्वेपि अवच्छेदकस्य निषिद्धकरणस्य प्रत्यवायाभावहेतुत्वाभाववत् स्वर्गकामनायायागंप्रतिहेतुत्वेपिअवच्छेदकस्यस्वर्गस्ययागहे
तुत्वाभाववत् अतीतादिवस्तुस्मृत्यादेर्दुःखादिकंप्रतिहेतुत्वेपिअवच्छेदकस्यातीतादेःतदभाववत् असद्विषयकपरोक्षज्ञानस्यतद्व्यव
हारंप्रतिहेतुत्वेपिअत्यंतासतस्तद्व्यवहारंप्रतिहेतुत्वाभाववदितिविवेकः । नचस्वर्गस्यातीतादेरसतश्चयागदुःखव्यवहारान्प्रतिहेतु
त्वंकिंनस्यादितिवाच्यं । कामनावत्कामनाविषयस्यापिस्वर्गस्यजनकत्वेतस्यपूर्ववृत्तित्वघटितत्वात्सुखापरपर्यायस्यस्वर्गस्यप्राक्स

दिंप्रति स्वर्गकामनायाश्चयागंप्रतिअतीतादिस्मृत्यादेर्दुःखादिकंप्रतिअसद्विषयकपरोक्षज्ञानस्यचतद्व्यवहारंप्रतिहेतुत्वेपि अवच्छेदकस्यघटस्य विशेषदर्शनस्य विहितनिषिद्धकरणयोः स्वर्गस्या ती तादे रत्यंतासतश्चतदभाववत् चिकीर्षितघटबुद्धेर्घटहेतुत्वेपिघटस्यतदभाववत् ब्रह्मज्ञानस्यतदज्ञाननिवर्तकत्वेप्युदासीनस्वभावस्यब्रह्मणस्तदभाववत् । ब्रह्मज्ञानस्यजगत्प्रतिपरिणामिकारणत्वेपिब्रह्मणस्तदभाववच्चा र्थावच्छिन्नस्यहेतुत्वेपिअवच्छेदकार्थस्यकुरूणांक्षेत्रेवसतीत्यत्रकुरूणामिव

त्त्वापत्त्यातत्कामनैवव्याहन्येत । सिद्धेइच्छाविरहात् अतीतस्यापिदुःखजनकत्वेकार्याव्यवहितपूर्वसमयेसत्त्वापत्तिः असतोजनक
त्वेतुनिस्स्वरूपत्वव्याघातइत्यवधेयं ॥ चिकीर्षितेति ॥ कर्तुमिष्टेत्यर्थः । अनागतेतियावत् । अवर्तमानत्वोपपादनायेदंविशेषणं ।
तथाचघटबुद्ध्यभावेघटंकरिष्यामीतीच्छानुदयेनघटोत्पत्त्यनुपपत्तेर्घटबुद्धेर्घटंप्रतिहेतुत्वेपिघटस्यतदभाववदित्यर्थः । ब्रह्मणस्तद
निवर्तकत्वेहेतुरुदासीनस्वभावस्येति । कर्तृत्वकरणत्वाद्युदासीनस्वभावस्यनिवर्तकत्वाद्यनुपपत्तेरित्यर्थः ॥ अर्थावच्छिन्नस्ये [illegible]

ज्ञानस्येतिशेषः ॥ ताटस्थ्येनेति ॥ उपलक्षणत्वेनेत्यर्थः । संगृह्णाति ॥ तथाचेति ॥ सर्पपूर्वकंनैवकारणमितिसंबंधः ।
तस्यदृष्टांतः फलेच्छेति। फलंस्वर्गापरपर्यायसुखमित्यर्थः। फलेच्छांसाध्ययागादौफलस्यापिकारणत्वे तस्यप्राक्सत्त्वापत्त्याकामनैवा
युक्ता। सिद्धेइच्छाविरहादितिभावः। ननुकेवलस्यांतिप्रसंगित्वादसतोर्थस्यावच्छेदकत्वमंगीकृत्य अवच्छेदकत्वंनामव्यावर्तकत्वं
तच्चव्यावृत्तिप्रत्ययजनकत्वमित्यसतोपिहेतुत्वंप्राप्तमित्याशंकते ॥ नन्विति ॥ यतइति ॥ व्यावृत्तिधीजनकत्वंनव्यावर्तकत्वं
सत्यपिदंडविशिष्टदेवदत्तेतदज्ञानेव्यावृत्त्यज्ञानात् अतोव्यावृत्तिधीहेतुधीविषयत्वमेवव्यावर्तकत्वं दंडविशिष्टोदेवदत्तइतिज्ञाना

ताटस्थ्येनाहेतुत्वोपपत्तेः। तथाच रज्जुसर्पादिधीसाध्यंभयादौसर्पपूर्वकं। फलेच्छासाध्ययागादौफ
लवन्नैवकारणं। नन्वथापिमिथ्यार्थज्ञानंप्रतिव्यावृत्तिधीहेतुत्वरूपव्यावर्तकत्वमस्तीत्यसतोपिहेतुते
तिचेन्न। यतोव्यावृत्तिधीहेतुधीविषयत्वमेवव्यावर्तकत्वं। सत्यपिदंडेतदज्ञानेव्यावृत्त्यज्ञानात्। नन्व

देवदत्तेऽदंडिव्यावृत्तिधीर्जायते तद्विषयत्वंनामतत्प्रकारत्वंविवक्षितं। अन्यथाविशेष्येऽतिव्याप्तेः। अतोऽविशिष्टात्व्यावृत्ति
धीहेतुभूतायाधीः दंडप्रकारिका देवदत्तविशेष्यका विशिष्टधीः तत्प्रकारत्वंदंडेस्ति एवमिहापिसर्पज्ञानेऽसर्पज्ञानाद्व्यावृत्तिबुद्धि
र्भवति तज्जनिकायाधीःइदंसर्पज्ञानमित्येवंसर्पप्रकारिकातज्ज्ञानविशेष्यकाऽनुव्यवसायरूपाविशिष्टधीः तत्प्रकारत्वंसर्पेऽस्ति
अतोनमिथ्यार्थस्यव्यावृत्तिधीजनकत्वं किंतुतज्ज्ञानस्यैवप्राप्तमितिनकोपिदोषः। सत्यपिदंडइत्येतत् दंडविशिष्टेदेवदत्ते तदज्ञाने
दंडप्रकारकदेवदत्तविशेष्यकविशिष्टज्ञानाभावेऽविशिष्टाद्व्यावृत्त्यज्ञानादितिव्याख्येयं। नन्वथापिज्ञानस्यैवहेतुत्वांगीकारेपिअ

न्या. श्री. ३१

सत्यस्यैवहेतुत्वंसिद्ध्यति ज्ञानस्यभयादिजनकत्वेऽतिप्रसंगभयायसर्पाद्यवच्छिन्नत्वंकारणतावच्छेदकंवाच्यं । तथात्रावच्छेदकी भूतस्यसर्पादेर्मिथ्यात्वेन तदवच्छिन्नज्ञानस्यापिमिथ्यात्वंप्राप्तमित्याशंकते ॥ नन्विति ॥ स्यादिदंयद्यवच्छेदकस्ययद्भवति तत् अवच्छिन्नस्यापीतिनियमःस्यात् नचैवंव्यभिचारादित्याह॥तुच्छस्येति॥ अवच्छेदकीभूतस्यतुच्छस्य तुच्छत्वेपितदवच्छिन्न ज्ञाने तुच्छवैलक्षण्येचतुच्छत्वस्यादर्शनादित्यन्वयः। अविद्यानिवृत्तिःपंचमप्रकारावा। आत्मैवाज्ञानहानिरितिवचनात् अधिकर

थाप्यवच्छेदकस्यमिथ्यात्वेऽवच्छिन्नस्यापितन्नियमादसत्यस्यहेतुतेतिचेन्न । तुच्छस्यज्ञानेतुच्छाद्वैल क्षण्येचतुच्छत्वस्य प्रातिभासिकाद्वैलक्षण्येचप्रातिभासिकत्वस्यपंचमप्रकारायामात्मस्वरूपभूतायां वाऽनिर्वचनीयाज्ञाननिवृत्तौचचतुर्थप्रकाररूपानिर्वचनीयत्वस्य पारमार्थिकात्मस्वरूपेतद्भिन्नेवानृतद्वै तस्याभावेततोव्यावृत्तौचानृतत्वस्यादर्शनात् । तत्रावच्छेदकानामसदादीनांताटस्थ्येऽत्रापिविषय

णातिरिक्ताभावाभावादात्मस्वरूपावेति मंतद्वयसद्भावादाह ॥ पंचमेति ॥ चतुर्थप्रकारानिर्वचनीयत्वाभावोपपादनायपंच मप्रकारेत्यादिविशेषणं । अत्रापिमतद्वयसद्भावादाह ॥ परमार्थिकेति ॥ अनृतंयद्वैतंतस्याभावेइत्यर्थः । ततः अनृतात् द्वैतात् । अनृतद्वैताभावस्यानृतव्यावृत्तेश्चपारमार्थिकत्वात् पारमार्थिकात्मस्वरूपत्वमेव । तद्भिन्नत्वेपिनाद्वैतहानिः अभावरूपधर्मानाद्वैतंघ्नंतीतिमंडनवचनादितिध्येयं ॥तत्रेति॥ तत्र तुच्छज्ञानादौ । असदादीनांताटस्थ्ये उपलक्षणत्वे अ

सर्पज्ञानादौ विषयस्योपलक्षणत्वमेवास्त्वित्यर्थः ॥ अर्थानवच्छिन्नमेवेति ॥ एवंचावच्छेदकस्यमिथ्यात्वेऽवच्छिन्नस्यापित न्नियमादसत्यस्यापिहेतुतेतिचोद्यानवकाशइतिभावः ॥ अतिप्रसंगइति ॥ विषयातिरिक्तस्यव्यावर्तकस्यज्ञानेऽभावात्विषयस्य चव्यावर्तकत्वानंगीकारेज्ञानमात्रस्यैवभयादौहेतुत्वांगीकारापातेनसर्पाभावघटादिज्ञानमपिभयादिहेतुःस्यादित्यतिप्रसंगइत्यर्थः । विषयावच्छेदंविषयरूपंव्यावर्तकं ॥ स्वरूपातिरिक्तेति ॥ विषयतत्संबंधयोर्ज्ञानेनसहस्वरूपसंबंधातिरिक्तद्विष्ठसंबंधस्याभा

स्तथास्तु । वस्तुतस्त्वर्थानवच्छिन्नमेवज्ञानंहेतुः । नचातिप्रसंगः । विषयावच्छेदमनपेक्ष्यस्वतएवसं र्पज्ञानस्यासर्पज्ञानाद्व्यावृत्तेः । तथाहि सर्पज्ञानमसर्पज्ञानात्तावद्व्यावृत्तं व्यावृत्तिश्चव्यावर्तकाधीना नचविषयस्तत्संबंधोवाव्यावर्तकः । स्वरूपातिरिक्तद्विष्ठसंबंधाभावात् । असंबद्धस्यचाव्यावर्तकत्वा त् । अथसंबंधांतरमंतरेणविशिष्टव्यवहारजननयोग्यंस्वरूपमेववा ज्ञानमात्रनिष्ठधर्मोवासंबंधः ।

वादित्यर्थः ॥ असंबद्धस्येति ॥ विषयस्यतत्संबंधस्यचज्ञानेभासंबद्धस्येत्यर्थः । ज्ञानंप्रत्यव्यावर्तकत्वात् । अन्यथातिप्रसंगः स्यादित्यर्थः । स्वरूपमेवसंबंधइत्यन्वयः । किमिदंस्वरूपसंबंधत्वमित्यतस्तन्निर्वक्ति ॥ संबंधांतरमिति ॥ घटसंयुक्तेपटेस्वरूप संबंधत्वंमाभूदितिसंबंधांतरमंतरेणेत्युक्तं । घंटवद्भूतलस्यचत्वरीयघटाभावेनसहसंबंधांतरशून्यत्वसद्भावेनस्वरूपसंबंधप्रसंगवा रणायविशिष्टप्रत्ययजनकत्वमित्युक्तं । विशिष्टप्रत्ययाजनकेनित्यातींद्रियाभावभूतलयोः स्वरूपसंबंधेऽव्याप्तिवारणाययोग्ये

त्युक्तं । योग्यत्वंसहकारिविरहप्रयुक्तकार्याभावः । एतादृशयोग्यतायास्तत्रापिसद्भावान्नाव्याप्तिः । अयमात्मेतिआत्मविषयकज्ञानस्यात्मनाविषयविषयिभावलक्षणस्वरूपसंबंधसद्भावात्तत्राव्याप्तिःस्यात् समवायस्यैवसंबंधांतरस्यसत्त्वादतउद्देश्यप्रतीतिनिर्वाहकेतिसंबंधांतरेविशेषणंदेयं। दंडीदेवदत्तः रूपीघटइत्यत्रसंयोगसमवाययोरुद्देश्यविशिष्टप्रतीतिनिर्वाहकत्वेसत्यपि अयमात्मेतिविषयविषयिभावरूपा याउद्देश्यप्रतीतिःतन्निर्वाहकत्वंसतोसिसमवायस्यनास्तीतिउद्देश्यप्रतीतिर्निर्वाहकसंबंधांतरमंतरेणविशिष्टव्यवहारजननयोग्यत्वस्यसत्त्वान्नाव्याप्तिरितिसंप्रदायविदः ॥ ज्ञानमात्रनिष्ठेति ॥ सर्पज्ञानमात्रनिष्ठेत्यर्थः । सचक्षीरमाधुर्यादिवदाख्यातुमशक्योवा तद्व्यवहारजननशक्तत्वरूपोवा वक्ष्यमाणरीत्याद्रष्टव्यः । एतच्चद्वितीयपक्षाभिप्रायेण । प्रथमपक्षे

तर्हिविषयमनंतर्भाव्यज्ञानएवविशेषःसिद्धः। किंचसर्पज्ञानमसर्पज्ञानाद्धर्म्यंतरसंबंधमनपेक्ष्यविलक्षणं। तज्जनकविलक्षणजन्यत्वात्। यवांकुरात्कलमांकुरवत्। तज्जन्यविलक्षणजनकत्वात्। यवबीजात्

तुज्ञानमेवविशेषइतिबोध्यं ॥ सर्पज्ञानमिति ॥ रज्जावितिशेषः । धर्मीविषयः । तथाचसंबंधांतरमनपेक्ष्येत्यर्थः । अतएवोत्तरत्रतथैवव्यवहारः स्वतएवेतियावत् ॥ तदिति ॥ असर्पज्ञानजनकसामग्रीविलक्षणसामग्रीजन्यत्वंपक्षे । दृष्टांतेतुयवांकुरजनकसामग्रीविलक्षणसामग्रीजन्यत्वंकलमांकुरेऽस्तीतिज्ञातव्यं ॥ तदिति ॥ असर्पज्ञानजन्यंयत्संतोषादिकार्यंतद्विलक्षणंयद्भयादिकार्यंतज्जनकत्वंपक्षेस्ति । दृष्टांतेतुयवबीजजन्यंयद्यवांकुररूपंकार्यंतद्विलक्षणंयत्कलमांकुररूपंकार्यंतज्जनकत्वंकलमबीजेस्तीतिज्ञातव्यं ॥ विलक्षणेति ॥ तथाचधर्म्यंतरसंबंधमनपेक्ष्यविलक्षणत्वरूपंसाध्यंविनापीत्यर्थः ॥ यवबीजेत्यादि ॥ यवबी[illegible]

लक्षणजन्यंकलमांकुरंयवांकुरविलक्षणजनकंकलमबीजंतेअपीतिविवेकः। तथाचस्वाभाविकवैलक्षण्यंविनैवधर्म्यंतरसंबंधेनतज्जन
कविलक्षणजन्यत्वंचेत्तर्हियवांकुरजनकबीजविलक्षणसामग्रीजन्यमपिकलमांकुरंकदाचित्कलमांकुरत्वरूपस्वाभाविकविशेषंवि
नैवोपलक्षणभूतचैत्रादिधर्म्यंतरसंबंधित्वमात्रेणयवांकुराद्विलक्षणंस्यात् । तथास्वाभाविकंवैलक्षण्यंविनैवधर्म्यंतरसंबंधमात्रेणै
वतज्जन्यजनकविलक्षणजनकत्वंचेत्तर्हियवबीजजन्ययवांकुरकार्यविलक्षणजनकमपिकलमबीजंकदाचित्कलमबीजत्वरूपस्वाभा
विकवैलक्षण्यंविनाप्युपलक्षणीभूतचैत्रादिसंबंधित्वमात्रेणयवबीजाद्विलक्षणंस्यात् । नचोभयत्रापीष्टापत्तिरितिवाच्यं । चैत्रादि

त्कलमबीजंवत् । नचविलक्षणविषयसंबंधेनैवहेत्वोरुपपत्तेरप्रयोजकत्वं । तथात्वेहियवबीजतदं
कुरविलक्षणजन्यंजनकेकलमांकुरतद्वीजेअपिकंदाचिद्यवांकुरतद्बीजाभ्यांकलमांकुरत्वतद्वीजत्वरू
पस्वाभाविकवैलक्षण्यंविनोपलक्षणभूतचैत्रादिसंबंधित्वमात्रेणविलक्षणेस्यातां। साक्षात्कारोपि
परोक्षज्ञानादन्यसंबंधित्वमात्रेणविलक्षणःस्यात् । गृहमपिसंस्थानविशेषंविनाविचित्रकाकहंसो

संबंधित्वाज्ज्ञानेपिकलमांकुरत्वतद्बीजत्वदर्शनमात्रेणांकुरांतरात्बीजांतराच्चवैलक्षण्यानुभवस्यसार्वजनीनत्वादित्यर्थः । कादाचि
त्कविषयसंबंधमात्रेणहेत्वोरुपपत्ताकुच्यमानायांअतिप्रसंगांतरमाह ॥ साक्षात्कारोपीति ॥ अन्येति ॥ चैत्रादि
संबंधित्वमात्रेणेत्यर्थः । पुनस्तत्रैवदूषणांतरमाह ॥ गृहमिति ॥ गृहंविचित्रकारणजमितिसंबंधः । कादाचित्कविचित्रकाकहंसा

त्युपलक्षणत्वमात्रेणेत्यर्थः ॥ विचित्रकार्यकारीति ॥ इतरगृहासाध्यातपवारणादिरूपकार्यविशेषकारिस्यादित्यर्थः ॥ अभावस्येति ॥ यथाघटप्रागभावइत्यादौप्रतियोगिनोऽभावंप्रत्युपलक्षणत्वंतथेत्यर्थः । ननुघटादेःप्रागभावंप्रत्युपलक्षणत्वमेवनविशेषणत्वं तयोरेककालत्वाभावात् प्रकृतेतुविषयस्यज्ञानंप्रतिविशेषणत्वमेवाकिंनस्यादित्यतआह ॥ अतीतादीति ॥ तथादर्शनात् विषयाभावेपिज्ञानदर्शनादित्यर्थः । तदेवोपपादयति ॥ नहीति ॥ अनिर्वाच्यः रूप्यत्वंप्रातिभासिकः । व्यावहारिकस्तुदूरापास्तइत्यपिशब्दार्थः । तथाचविषयस्यनविशेषणत्वंयुक्तंकिंतूपलक्षणत्वमेवेतिभावः । किंप्रकृतइत्यतआह ॥ उपलक्षणेन

पलक्षणत्वमात्रेणविचित्रकारणजंविचित्रकार्यकारित्वस्यात् । अपिच ज्ञानस्यस्वकारणादुत्पत्तौ स्वकार्यकरणेचविषयः अभावस्यप्रतियोगीवोपलक्षणं । अतीतादिज्ञानेऽसद्विषयकपरोक्षज्ञानेच तथादर्शनात् । नहितत्रार्थः अनिर्वाच्योप्यस्ति । उपलक्षणेनचान्योव्यावर्तकउपस्थाप्यः का केनसंस्थानविशेषइवेतिस्वतोविशेषसिद्धिः । एवंचयथाप्रतियोगिनमनंतर्भाव्यैवघटस्याभावः अभावांतरात्यथाचविषयमनंतर्भाव्यैवशिलोद्धूरणकृतिर्माषोद्धरणकृतितः । यथाचातीतादि

चेति । उपलक्षणीभूतविशेषणंचेत्यर्थः ॥ स्वतइति ॥ उपलक्षणीभूतसर्पादिविषयोपस्थाप्योज्ञानेविशेषःसिद्धइत्यर्थः ॥ एवंचेति ॥ यथेत्यस्य तथासर्पज्ञानमपीतिदूरस्थेनतथाशब्देनान्वयः ॥ अनंतर्भाव्येति ॥ प्रतियोग्यघटितस्वरूपतयेत्यर्थः । तस्योपलक्षणत्वेनाभावस्वरूपानंतर्गतत्वादितिभावः । अभावांतरादिति । अस्यविलक्षणमित्यनेनाग्रेतनेनसंबंधः

यथाचेत्यादौसर्वत्रविषयमनंतर्भाव्येत्यस्यानुषंगः ॥ ज्ञानांतरादीति ॥ अतीतानागतज्ञानंवर्तमानवस्तुज्ञानांतरात् अस
द्विषयकपरोक्षज्ञानव्यवहारौसद्विषयकापरोक्षज्ञानव्यवहाराभ्यामित्यर्थः । ज्ञानव्यवहारौज्ञानांतरादितोविलक्षणावितिलिंगव
चनव्यत्ययेनान्वयः ॥अन्यथेति॥ परोक्षापरोक्षज्ञानस्मृत्यनुभवादीनांवैलक्षण्यानंगीकारेपरोक्षापरोक्षज्ञानस्मृत्यनुभवकार्याणां
संकरापत्त्याऽसंकीर्णव्यवहारादिकंचनस्यात् । तथाऽभावस्याभावांतराद्वैलक्षण्यानंगीकारेतयोस्सांकर्यापत्त्यादोषाभावगुणाभाव
कार्याणांभ्रमादीनामपिसंकरःस्यादित्यर्थः। नन्वभावकृत्यतीतादिज्ञानेषुप्रतियोगिविषयाभ्यांकृतासंकरसंभवात्तत्कार्येष्वसंकरोपप

ज्ञानमसद्विषयकपरोक्षज्ञानव्यवहारौचज्ञानांतरादितः । यथाचघटस्मृतिर्घटानुभवात् ।
यथाचघटस्यपरोक्षज्ञानंतदपरोक्षज्ञानाद्विलक्षणं अन्यथातत्तत्कार्यसंकरःस्यात् । नचा
भावाद्यवच्छेदकप्रतियोग्यादिविशेषादसंकरः । ध्वंसादेःकृतेरतीतादिज्ञानस्यचकालेप्र
तियोगिविषययोरसत्वात् । पूर्वक्षणेऽसतश्चनियतपूर्ववृत्तित्वरूपकारणत्वव्याघातात् ।

त्तिरित्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ कुतोनचेत्यतआह ॥ ध्वंसादेरिति ॥ आदिपदेनप्रागभावः । प्रागभावप्रध्वंसाभाव
कालेप्रतियोगिनोरसत्त्वात्कृतेःकालेविषयस्यासत्त्वात् । कृत्यपरपर्यायप्रयत्नस्यसिद्धवस्तुकर्मकत्वाभावेनकृतेःकालेपिविषयाभावाद
तीतादिज्ञानकालेचविषयस्यासत्त्वादितियोजना । ननुप्रध्वंसादेःकालेप्रतियोग्यादेरसत्त्वेपिकदाचित्सत्त्वमस्त्येवेत्यतआह ॥ पू
र्वक्षणइति ॥ अयमर्थः कदाचित्प्रतियोगिनःसत्त्वेपिध्वंसनिर्वाह्यकार्यापेक्षयापूर्वकालप्रतियोगिनोऽसत्त्वेनप्रतियोगिसंकीर्ण

स्वरूपस्य ध्वंसादेः कारणस्यासिद्ध्या ध्वंसादिकार्याणामसंकरो न स्यात् । एवं च कृत्युत्तरकाले शिलोद्धरणरूपविषयस्य सत्त्वेऽपि कृतिकाले तस्यासत्त्वेन असंकीर्णस्वरूपालाभात् कृतिकार्याणामसंकरो न स्यात् । कार्यापेक्षया पूर्वक्षणेऽसतोऽविद्यमानस्यासंकीर्णस्वकार्यं प्रति नियतपूर्वक्षणवृत्तित्वरूपं कारणत्वं व्याहतमिति । ननु ध्वंसादेः काले प्रतियोग्यादीनामसत्त्वेन विशेषणत्वायोगेऽपि तेषां तत्रोपलक्षणत्वं भविष्यति तथा चोपलक्षणीभूतप्रतियोग्यादिसंबंधमात्रेण ध्वंसादिस्वरूपाणामसांकर्ये सति तत्कार्येष्वप्यसांकर्यं भविष्यतीत्यत आह ॥ उपलक्षणेति ॥ अन्यथा संस्थानविशेषं विना काकहंसाद्युपलक्षणसत्त्वमात्रेण गृहं विचित्रकारणजं तिर्हि चित्रकार्यकारि च स्यात् कल मबीजांकुरतद्बीजेऽपि उपलक्षणीभूतचैत्रादिसंबंधमात्रेण विलक्षणे स्यातामित्यतिप्रसंगः स्यादिति भावः । इदमुपलक्षणं काकादिकं उपलक्षणभेदमात्रेण च विलक्षणकार्याद्ययोगात् । अत्यंतासतश्च कदाप्यभावात् । शिलोद्धरणार्थं माषोद्धारप्रयत्ने कृतेऽपि तद्विषयत्तेश्च । तथा सर्पज्ञानमपि विषयमनंतर्भाव्यैव असर्पज्ञानाद्विलक्षणं । उक्तप्रमाणैरनुभवे ह्युपलक्षणं स्वोपलक्ष्यगृहादिना कदाचित्संबद्धं सदुपलक्षणं दृष्टं । प्रतियोग्यादिकं च ध्वंसादिना कदाप्यसंबद्धमिति नोपलक्षणमित्यपि द्रष्टव्यं । शिलोद्धरणकृतेर्माषोद्धरणकृतितो वैलक्षण्ये हेतुमाह ॥ शिलोद्धरणार्थमिति ॥ माषोद्धरणे यावान्प्रयत्नः तावति प्रयत्ने कृतेऽपीत्यर्थः । यदि शिलोद्धरणकृतेर्माषोद्धरणकृतितो वैलक्षण्यं न स्यात्साम्यं स्यादिति यावत् । तर्हि माषोद्धरणकृतितः शिलोद्धरणनिष्पत्तिः स्यान्न चैवं ततो वैलक्षण्यं तयोरनुभवसिद्धमिति भावः । विषयकृतवैलक्षण्याभावस्तु पूर्वमेवोपपादित इति द्रष्टव्यं ॥ विषयमिति ॥ विषयांतर्भावं विना स्वत एव विलक्षणं विशेषयुक्तमित्यर्थः । नन्वसौ ज्ञानगतो विशेषः यद्यौपाधिकस्तर्हि व कव्य[illegible]

तत्राह ॥ तस्यजातिरूपस्येति ॥ तस्याप्रामाणिकत्वंनमंतव्यमित्याशयेनोक्तंउक्तप्रमाणैरिति । ननुज्ञानेविशेषःस्वतोनयुक्तः घटज्ञानमित्यादिविषयविशेषनिरूपितत्वेनैवव्यवहाराज्जातिविशेषस्यसत्त्वेतुकदाचिद्विषयसंबंधंविनाव्यवहारःस्यात् तेनज्ञायतेसं विशेषोऽप्रामाणिकइतितत्राह ॥घटज्ञानमिति ॥ यथामाधुर्यादेःस्वतोविलक्षणत्वेपिक्षीरादिसंबंधंविनापिप्रकारांतरेणप्रतिपादयितुमशक्यत्वात्क्षीरादिनैवनिरूपणंतथाज्ञानस्यस्वतोविलक्षणस्यापिघटादिसंबंधंविनाप्रकारांतरेणनिरूपयितुमशक्यत्वात् घटादिना निरूपणंयुक्तं । तावतानानुभवसिद्धविशेषापलापःकार्यइत्यर्थः । किंचसविशेषआख्यातुंचशक्यतइत्याशयेनाह ॥ किंचेति ॥

नचसिद्धस्य तस्यजातिरूपस्यविशेषस्याख्यातुमशक्यत्वात् । घटज्ञानमितिव्यवहारः क्षीरमाधुर्यंचाक्षुषज्ञानमितिवद्युक्तः । किंचत्वन्मतेतत्तद्वृत्तेस्तत्तदाकारत्वेनचैतन्यस्यचतत्तत्प्रतिबिंबितत्वेनवातदभिव्यक्तत्वेनवाममतुतत्तज्ज्ञानस्यतत्तदीयस्वभावत्वेनवातत्तद्व्यवहारजननशक्तत्वेनवास्वतएववैलक्षण्यं । नहि

तत्तदाकारत्वेन तत्तत्प्रतिबिंबितत्वेनस्वतएववैलक्षण्यमितिसंबंधः ॥ तत्तदीयेति ॥ घटपटीयस्वभावत्वादिरेवविशेषइत्यर्थः । नन्वेवंघटीयस्वभावस्यज्ञानस्यस्वकार्यंप्रतिकारणत्वाद्घटादेरपिकारणत्वेननिवेशःप्राप्तः तद्व्यवहारजननशक्तत्वस्यवाज्ञानगतविशेषत्वेतत्कार्येपितत्कारणत्वेननिवेशःप्राप्तएवेत्यतआह ॥ नहीति ॥ घटीयस्वभावस्यतदभावस्येतिसामानाधिकरण्यं । अथ मत्रविवेकः । त्वन्मतेघटाकारवृत्तिरस्तितन्नघटाकारवृत्तेर्यत्कार्यमस्तितत्कारणत्वेनघटादेरपिननिवेशः । तत्रदृष्टांतोगवयेति ।

गवयाकाररेखाचवर्ततेतस्यायत्कार्यंतत्रकारणत्वेनप्रसिद्धगवयस्यननिवेशस्तद्वत्ज्ञानस्यतदीयस्वभावत्वेपितत्तदीयस्वभावोपेत ज्ञानकार्ये नघटादेःकारणत्वेनप्रवेशः । तत्रदृष्टांतः घटीयस्वभावस्यतदभावस्येति । घटीयस्वभावस्यघटाभावस्ययत्कार्यंतत्कार णत्वेनघटादेर्नप्रवेशस्तद्वत्तथाज्ञानस्यतद्व्यवहारजननशक्तत्वेनस्वतोवैलक्षण्येतद्व्यवहारजननशक्तस्यज्ञानस्यकार्येतच्छब्दोदितघ टादेःकारणत्वेनप्रवेशः । तत्रदृष्टांतो दाहशक्तेरिति । दाहशक्तिमतोवह्नेरित्यर्थः । यथादाहशक्तिमतोवह्नेर्यत्कार्यंहिमनिवार णादितत्रकारणत्वेननवह्नेःप्रवेशस्तथेत्यर्थः । अत्रसर्वस्यापितत्तद्विषयसंबंधंविनाव्यवहर्तुमशक्यत्वादेवतत्तद्व्यवहारोनतुतद्बला

गवयाकाररेखायाघटीयस्वभावस्यतदभावस्यवादाहशक्तेर्वायत्कार्यंतद्धेतुकोटौगवयादेर्निवेशः । त स्माद्रज्जौसर्पज्ञानस्यभ्रमत्वेनाधिकजन्यत्वेपिसर्पज्ञानत्वेनतद्धेतुजन्यत्वात्स्वतएवासर्पज्ञानात्वैलक्षण्य मितिनकोपिदोषः । तदुक्तं सर्पभ्रमादावपिहिज्ञानमस्त्येवतादृशं ॥ तदेवार्थक्रियाकारितत्सदेवार्थं

तत्कारणकोटौप्रवेशोस्यकल्प्यइत्याशयः ॥ तद्धेतुजन्यत्वादिति॥ सर्पज्ञानेयाक्लृप्तसामग्रीतज्जन्यत्वादित्यर्थः । यद्यपिसर्पज्ञान हेतुसर्पसन्निकर्षजन्यत्वंरज्जुसर्पज्ञानेनास्ति रज्जुसन्निकर्षस्यैवसर्पज्ञानहेतुत्वमित्यंगीकारात्तथापि सर्पज्ञानहेतुर्द्विविधः सर्पसन्नि कर्षोदोषश्चेति रज्जुसर्पज्ञानेचदोषरूपसर्पज्ञानकारणमस्त्येवेतिभावः । तथाचोक्तंसुधायां । सचासंविशेषः सत्यसर्पज्ञानेसमीची नसामग्र्याजातोमिथ्यासर्पज्ञानेत्वसमीचीनयेतिनकश्चिद्दोषइति । तदेतदाह । भ्रमत्वेनाधिकजन्यत्वेपीति । तज्जन्यत्वादिति

विषयकृतवैलक्षण्याभावोपपादनायेतिज्ञातव्यं । तादृशंमिथ्याभूतसर्पाद्यनवच्छिन्नंस्वतएवासर्पज्ञानाद्व्यावृत्तमित्यर्थः । अ
कारोक्तासत्कारणत्वसाधकयुक्तिमनूद्यदूषयतिं ॥ अंतर्भावितसत्त्वंचेदिति ॥ अयंकारिकार्थः । अंतर्भावितंसत्त्वंयस्मिंस्तदं
तर्भावितसत्त्वं सत्ताविशिष्टमितियावत् । दंडादि । तथाअंतर्भावितंसत्त्वंयस्मिन्नभवतितन्नांतर्भावितसत्त्वंसत्तोपलक्षितमितिया
वत् । दंडादि । तथाचसत्ताविशिष्टंवाकारणंसत्तोपलक्षितंवाकारणंनाद्यइत्याह ॥अंतर्भावितेति॥ अंतर्भावितसत्वंसत्ताविशिष्टं
दंडादिकारणंचेत्तर्हिततः सत्ताविशिष्टंकारणमित्यभ्युपगमात्सत्ताविशिष्टेसत्तायाआत्माश्रयेणाभावात्सत्ताविशिष्टमसदेवेतिप्राप्तं

कारकमिति ॥ अंतर्भावितसत्वंचेत्कारणंतदसत्ततः नांतर्भावितसत्त्वंचेत्कारणंतदसत्ततइत्यादिखंडनोक्ता

तथाचासतःकारणत्वसिद्धिः। नद्वितीयइत्याह॥ नांतर्भावितेति॥नसमासोयंनांतर्भावितसत्वंसत्त्वोपलक्षितंसत्ताविरहितंदंडादि
कंकारणंचेत्तर्हिततःसत्तोपलक्षितंकारणमित्यभ्युपगमादसदेवकारणमितिप्राप्तं । सत्तायाउपलक्षणत्वमात्रेणवस्तुतोदंडादौसत्ता
याअभावादितिप्राप्तेरितिभावः । यद्वाकारणमित्युभयत्रभावप्रधानोनिर्देशः । कारणत्वंअंतर्भावितसत्त्वंअंतर्भावितसत्त्वोपेतंभव
तिं सत्तामंतर्भाव्यकारणत्वंवर्ततेवानवा कारणत्वाश्रयकोटौसत्तावर्ततेवानवेत्यर्थः । सत्तायांकारणत्वंवर्ततेवानवेतियावत् । आद्ये
तर्ह्यसदेवकारणमितिप्राप्तं । कुतः ततःसत्तायांकारणत्वस्वीकारात् । सत्तायांचसत्ताविरहात् । एवंचसत्ताविरहितत्वेनासत्याएवस
त्तायाःकारणत्वंप्राप्तमितिअसतःकारणत्वसिद्धिः। द्वितीयेतर्ह्यसदेवकारणमित्यायातं कुतः ततः सत्तायांकारणत्वास्वीकारात्। अयं

भावः । सत्ताजातिस्तावत्द्रव्यंसत् गुणः सन् कर्मसदित्यनुगतव्यवहारजनकत्वेनाभ्युपेया । प्रकारांतराभावात् । एवंचसत्ता यांकारणत्वाभावेऽनुगतव्यवहारजनकत्वमेवनस्यात् । जनकत्वस्यकारणत्वरूपत्वात् । तथाचसत्तास्वरूपएवप्रमाणाभावप्राप्त्या सत्तावार्तायाएवलोपेनसर्वेषामपिकारणानांदंडादीनामसत्त्वप्राप्त्याऽसतामेवकारणत्वसिद्धिरिति ॥ असत्कारणतेति ॥ एत स्यस्वंव्याहतेत्यादिनान्वयः । तदीयग्रंथेतदीयप्रमेयेपूर्वपक्षिणाकेनचिच्छ्लोकेनदूषितेमति तेनोक्तमस्ति । त्वद्ग्रंथैवान्यथाकाराक्ष क्षराणिकियंत्यपि । तस्मादस्माभिरप्यस्मिन्नर्थेनखलुदुष्पठेति । अस्मिन्नर्थेऽस्मदभिमतविषयेपित्वद्ग्रंथैककियंत्यक्षराणिस्थापयि त्वाऽन्यथाकारादुष्पठानखलुसुपठैवेतितदर्थः । एतमेवखंडनकारोक्तंन्यायंहृदिनिधायाह ॥ अस्येत्यादिना ॥ तत्प्रकारस्तु अं ऽसत्कारणता । अस्यैवश्लोकस्याकारप्र(क्षेपे)श्लेषेणपठितुंशक्यत्वात् अंतर्भावितसत्त्वंचेदधिष्ठानमसत्ततः । तर्भावितसत्त्वंचेदनसत्कारणंततः । नांतर्भावितसत्त्वंचेदनसत्कारणंततइतिअकारप्रश्लेषेणपठितुंशक्यत्वादित्यर्थः । कारिकार्थ स्त्वित्थं अंतर्भावितसत्त्वंअबाध्यत्वरूपसत्ताविशिष्टंदंडादिकारणंचेत्तर्हिततःसत्ताविशिष्टस्यकारणत्वाभ्युपगमात् अनसत्कारणं असत्कारणंनकिंनामसदेवकारणमित्यायातं । अबाध्यत्वरूपसत्ताविशिष्टेऽबाध्यत्वरूपसत्तायाःसत्त्वात् आत्माश्रयत्वस्यप्रमेयत्वा देःस्ववृत्तित्वइवादोषत्वात् । नांतर्भावितसत्त्वंचेत् सत्त्वोपलक्षितंकारणंचेत् तर्हिततस्सत्तोपलक्षितस्यकारणत्वांगीकारादेवानस त्कारणं सदेवकारणमितिसिद्ध्यति । अबाध्यत्वरूपसत्त्वोपलक्षितेपिअबाध्यत्वरूपसत्तायाःसत्त्वादित्यर्थः । एवंद्वितीययोजना यामपिकारणत्वंसत्तायांवर्ततेनवेत्यर्थः । तत्रकारणत्वंसत्तायांवर्ततइतिपक्षेप्यनसत्कारणंसिद्ध्यति । सत्तायामप्यबाध्यत्वरू

याःस्वीकारेणसत्तायांसत्तारहितत्वाभावात् । कारणत्वंसत्तायांनास्तीतिपक्षेप्यनसत्कारणंसिद्ध्यति सत्तायांकारणत्वाभावेतस्याः
स्वज्ञानंप्रत्यपिकारणत्वाभावप्रसंगेनसत्तास्वरूपस्यैवाप्रामाणिकत्वंस्यात् अतःकारणभिन्नासत्तासतितिष्ठतीत्यंगीकार्यं तथाचसत्ता
याएवकारणत्वसिद्धिरितिकिंचिद्द्रष्टव्यं ॥ अंतर्भावितेति ॥ अयमिहकारिकार्थः । अंतर्भावितसत्त्वंचेदधिष्ठानंसत्ताविशिष्टम
धिष्ठानमितियावत् । तर्ह्यधिष्ठानमसदेवेतिप्राप्तंसत्ताविशिष्टेऽधिष्ठानेआत्माश्रयप्रसंगेनसत्तायाअभावात् । नांतर्भावितसत्त्वंचेद
धिष्ठानंसत्तोपलक्षितंसत्ताविरहितंचेदधिष्ठानमितियावत् । तर्ह्यधिष्ठानमसदेवेतिप्राप्तमितित्वदुक्तन्यायेनाधिष्ठानस्याप्यसत्त्वाप
त्तिःस्यादित्यर्थः । यद्वाउभयत्राप्यधिष्ठानमितिभावप्रधानः । तथाचांतर्भावितसत्त्वंचेदधिष्ठानमित्यादेःसत्तामंतर्भाव्याधिष्ठानत्वं

नांतर्भावितसत्वंचेदधिष्ठानमसत्ततइत्यपिपठितुंशक्यत्वाच्चस्वव्याहता । कथमसतःसज्जायेतेत्यादिश्रुत्या

वर्ततेनवा अधिष्ठानत्वाश्रयकोटौसत्तावर्ततेवानवेत्यर्थः । सत्तायामधिष्ठानत्वंवर्ततेवानवेतियावत् । आद्येऽसदधिष्ठानंसत्तायां
सत्ताभावेनासत्त्वात् । द्वितीयेसत्तायामधिष्ठानत्वंनास्तिचेत्तर्हिअसदेवाधिष्ठानमितिप्राप्तंअसत्तायांचसत्तायाव्याघातेनाभावा
दसत्ताऽसत्येवेति। तथाचासत्यायामेवासत्तायामधिष्ठानत्वंप्राप्तमितिअधिष्ठानमसदितिप्रसिद्ध्यतीत्युपपादनंद्रष्टव्यं। अथवाअधि
ष्ठानत्वस्यसत्तायामभावेतद्विरुद्धासत्त्वप्राप्त्यासर्वथात्यंतासत्त्वप्राप्तेःसत्तास्वरूपमेवकुत्रापिनास्तीतिप्राप्तंतथाचयदधिष्ठानत्वेनसंम
तंकिंचित्तत्रापिसत्तानास्तीतिप्राप्त्याधिष्ठानमसदेवापन्नमितिभावः। असत्कारणताश्रुत्यादिविरुद्धाचेत्याह ॥कथमिति॥ असदेवेद

मग्रआसीदित्यादिनाऽसतःकारणत्वंपूर्वपक्षय्य कथंनुखलुसोम्यैवंस्यात्कथमसतःसज्जायेतेत्यादिनाऽसतःकारणत्वंनिषिद्धमित्यर्थः ॥नासत्तइति॥ असतःकारणत्वंनयुज्यतेऽदृष्टत्वादितिसूत्रार्थः। विरुद्धाऽन्यत्रनिरस्ताचअसत्कारणतेतिवर्तते। उपसंहरति ॥तस्मादिति॥ असत्त्वइति ॥ दृश्यत्वादिहेतुभिर्हेतुवाक्यादिप्रापितानांसाधनव्याप्त्यादीनांमिथ्यात्वबोधनेनतेषामसत्त्वेप्राप्तेऽसिद्ध्यादिदुर्वारमित्यर्थः॥ असतःसाधकत्वाभावेबाधकोद्धारान्निवरणं ॥ २२॥ दृग्दृश्ययोस्संबंधानुपपत्तिरूपतर्कंनिराकर्तुमुत्थापयति ॥ अनुकूलेति ॥ मायिभिक्षवइत्यस्याऽऽहुरित्यनेनसंबंधः । विज्ञानवादिमतेज्ञानज्ञेययोरधिष्ठानाध्यस्तभावेनाऽभेदात्

नासतोऽदृष्टत्वादित्यादिसूत्रेणअसद्भ्यःशशविषाणादिभ्यःसदुत्पत्त्यदर्शनादित्यादिद्वितीयभाष्येणचविरु-
द्धाऽन्यत्रनिरस्ताच। तस्माद्धेतुव्याप्त्यादीनामसत्वेऽसिद्ध्यादिदुर्वारमिति ॥ असतःसाधकत्वाभावेबाधको-
द्धारः ॥ २२ ॥ अनुकूलतर्कहीनाश्चमिथ्यात्वहेतवः । अत्रकेचिन्मायिभिक्षवः "अन्यच्चेत्संविदोनीलं
नतद्भासेतसंविदि ॥ भासतेचेत्कुतःसर्वंनभासेतैकसंविदि ॥ नियामकंनसंबंधंपश्यामोनीलतद्धियो"

ज्ञानातिरिक्तज्ञेयप्रपंचःपरमार्थसन्नास्त्येव ।यद्यऽस्तीतिकश्चिद्ब्रूयात्तदातंप्रतिकथयतिविज्ञानवादी ॥ अन्यच्चेदिति ॥ संविदः प्रतीतेःसकाशात् नीलरूपादि अन्यच्चेदितिसच्चेदित्यपिग्राह्यं । तथाचसंविन्नीलयोर्भेदेनीलंसंविदिनभासेतसंविदिनीलस्यभानंनस्यात् । ननुभिन्नस्याऽपिभानमस्तुकोदोषइत्यतआह ॥ भासतेचेदिति ॥ भिन्नमपिभासतेचेद्विज्ञानतत्वस्यैकत्वात्तस्मिन्भासमानेसतिनीलेतरस्यधवलपीतादेरपिभानंस्यात् । ननुनीलसंविदिनीलस्यसंबंधोऽस्तीतिनीलंभासते धवलादेस्तुनतत्रसंबंध इतिनभानमित्यतआह ॥ नियामकमिति ॥ नीलस्यनीलबुद्धेश्चवक्ष्यमाणरीत्याऽन्यःसंबंधोनसंभवति येनविषसवि[illegible]

स्यात् । तस्मात्संविदिनीलादेरारोपितत्वमेवसंबंधइति सत्यत्वेनीलादेर्विज्ञानसंबंधानुपपत्तिरूपोविपक्षेबाधकतर्कोस्तीत्यर्थः ॥
आत्मेति ॥ आत्माविज्ञानस्वरूपमेवनैल्याद्यात्मनाख्यायतइतिवदद्भिर्विज्ञानवादिभिरित्यर्थः ॥ ग्राह्येति ॥ ग्राह्यस्यनीला
देस्सर्वथाऽलीकत्वमभिदधानाःविज्ञानवादिनोग्राह्यंलक्षणाभावं तद्रूपांयुक्तिंवदंति नीलतद्धियोःसंयोगादेःसंबंधस्या(सं)भावाद्वि
षयविषयिभावएववक्तव्यः । अर्थस्यचविज्ञानाद्भेदेग्राह्यस्यविषयस्ययल्लक्षणं विषयत्वंतस्याभावः विषयत्वंनिर्वक्तुमशक्यमिति
यावत् । तथाचाऽर्थस्यविषयत्वंनस्यादितिविषयस्याऽऽरोपितत्वमेवसंबंधइत्याशयः ॥ भिक्षित्वेति ॥ इमंतर्कंतैर्भिक्षारूपेण

रित्यादिवदद्भिरात्मख्यातिंवादिभिरुक्तंग्राह्यलक्षणाभावाख्यंतर्कंभिक्षित्वाहुः । दृश्यस्यसत्य
त्वेनतावज्ज्ञानंतदसंबद्धंप्रकाशकं अतिप्रसंगात् नापिसंबद्धं आत्मगुणस्यज्ञानस्यज्ञेयेनसंयोग
समवाययोरयोगात् । अन्यस्यचसंबंधस्याऽभावात् विषयविषयिभावस्यचाऽद्विष्ठत्वेना

गृहीत्वेतियावत् । अतएवपूर्वंमायिभिक्षवइतिभिक्षास्वभावस्तेषामुक्तः । तथाचविज्ञानैक्यद्युक्तयुक्तिच्छर्दिमात्रमित्यत्रतात्पर्यं ।
ननुदृग्दृश्ययोःसंबंधाभावेपिअसंबद्धस्यैवप्रकाशनमस्त्वित्यंतआह ॥ दृश्यस्येति ॥ अतिप्रसंगादिति ॥ घटज्ञानंपटादेः
नीलज्ञानंधवलादेरपिप्रकाशकंस्यादित्यर्थः । दृग्दृश्ययोराध्यासिकंसंबंधंवक्तुंसंबंधांतरंनिराकरोति ॥ नापीति ॥ आत्मेति ॥
गुणत्वान्नज्ञेयेनघटादिनासंयोगः । आत्मगुणत्वान्नसमवायःसंभवतीत्यर्थः ॥ अन्यस्येति ॥ संयोगसमवायातिरिक्तद्विष्ठसंबं

धाभावादित्यर्थः ॥ असंबंधत्वादिति ॥ संबंधोहिसंबंधिभ्यांभिन्नस्तावाश्रितश्चैकश्चेति तल्लक्षणाभावादितिभावः ॥ दुर्निरूपत्वाच्चेति ॥ विषयत्वस्येतिशेषः ।·अनेनग्राह्यलक्षणाभावरूपस्तर्कएवविवृतइतिज्ञातव्यं ॥ ज्ञानाकारेति ॥ ज्ञानेस्वाकारार्पकत्वमित्यर्थः । ज्ञेयस्यघटादेर्यःपृथुबुध्नोदराकारःसएवज्ञानेभासतइतितत्सिद्धांतः ·। आकाराकारिणोरभेदेनज्ञानार्पकत्वमेवोक्तंस्यात् । तच्चेंद्रियादिषुज्ञानहेतुष्वतिव्याप्तंअतउक्तं ॥ दृश्यमानत्वेसतीति ॥ एतज्ज्ञानेनदृश्यमानत्वेसतीत्यर्थः । इंद्रि

संबंधत्वात् दुर्निरूपत्वाच्च । तथाहि विषयत्वंकिंज्ञानजन्यफलाधारत्वं.ज्ञानजन्यहानादिबुद्धिगोचरत्वंवा.ज्ञानकर्मत्वंवाज्ञानाकारार्पकत्वंवा. दृश्यमानत्वेसतितत्वंवा ज्ञानजन्यव्यवहारयोग्यत्वंवा यत्संनिकृष्टकरणेनयज्ज्ञानमुत्पद्यतेसतस्यविषयइतिवा यस्यांसंविद्रियोऽर्थोवभासतेसतस्याविषयइतिवा संबंधांतरमंतरेणयोयज्ज्ञानावच्छेदकःसतस्यविषयइतिवा । आद्येपिफलंनतावज्ज्ञातता अनंगीकारात् अतीतादा

यादेःस्वकर्मकज्ञानेनदृश्यमानत्वेपिस्वजन्यैरज्ज्ञानेनदृश्यमानत्वाभावान्नातिव्याप्तिरितिभावः ॥ संबंधांतरमिति ॥ योयज्ज्ञानावच्छेदकःसतस्यविषयइत्येवोक्तेज्ञातर्यतिव्याप्तिः ·। ज्ञानावच्छेदकोहिज्ञेयःज्ञाताचभवति यज्ञदत्तीयंज्ञानंघटीयंज्ञानमितिव्यवहारात् । अतोज्ञातर्यतिव्याप्ति (परिहाराय)वारणायसंबंधांतरमंतरेणेत्युक्तं । सतुज्ञाताविषयविषयिभावातिरिक्तद्विष्ठसमवायरूपसंबंधांतरेणैवज्ञानावच्छेदकोनतमंतरेणेतितद्व्यवच्छेदइतिभावः ॥अतीतादाविति ॥ असतिधर्मिणिधर्मजननादितिभा

॥ गगनादाविति ॥ तज्ज्ञानानंतरंव्याप्तत्वेनतत्रहानादेरभावाल्व्याप्तिरितिभावः ॥ कलधौतेति ॥ रूप्यज्ञानादिविषयस्य रूप्यमलादेरूप्येणसहोपादीयमानत्वाद्रूप्यज्ञानविषयत्वंस्यादित्यर्थः ॥ अभिज्ञेति ॥ प्रत्यभिज्ञेत्यर्थः । तस्याअपिज्ञानजन्य त्वादितिद्रष्टव्यं । प्रत्यभिज्ञाव्यवहारयोर्ज्ञातृनिष्ठत्वेनज्ञेयेतदाश्रयत्वाभावादसंभवइत्यर्थः ॥ हानादीति ॥ कंटकादिज्ञानं कंटकादिस्वरूपमेवप्रकाशयति ततःकंटकांतरेऽनिष्टसाधनत्वंजानतःपुरुषस्यतद्दृष्टांतेनपुरोवृत्तिकंटकेपितदनुमानंभवति तदनंतरं हेयंबुद्धिर्भवतिइत्यस्तिक्रमः ततश्चहानादिबुद्धीनांअनिष्टसाध(नता)नानुमितिजन्यत्वेनकंटकादिप्रत्यक्षाजन्यत्वादसंभवइत्यर्थः ।

वसंभवाच्च । नापिहानादिः गगनादौतदयोगात् कलधौतमलादेरपितज्ज्ञानविषयत्वापाता च । नाप्यभिज्ञाभिलपने । तयोर्ज्ञेयानिष्ठत्वात् । नद्वितीयः । हानादिबुद्धीनांतदजन्यत्वात् । गोचरतायाएवाऽव्याप्त्यनिरूपणाच्च । नतृतीयः । ईश्वरज्ञानस्याऽतीतादिज्ञानस्यचकर्मकार काजन्यत्वात् । नचतुर्थः । ज्ञानतदाकारयोरभेदेनसर्वेषांज्ञानहेतूनांविषयत्वापातात् । नपंचमः ।

नतृतीयः । ईश्वरज्ञानविषयेघटेऽतीतादिज्ञानविषयेचघटेज्ञानकर्मत्वंनास्तीत्यव्याप्तिः ॥ कुतइत्यतआह ॥ ईश्वरेति ॥ क्रियांकुर्वद्धि कारकं । कर्मचकारकविशेषः । एवंचेश्वरज्ञानस्यनित्यस्यकर्मजन्यत्वाभावेनविषयस्यैवाभावेअतीतादिज्ञानस्यचतदजन्यत्वात्तद्वि षयेज्ञानकर्मत्वाभावेनाव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ज्ञानहेतूनामिति ॥ ज्ञानतदाकारयोरभेदेनज्ञानस्वरूपार्पकत्वमेवोक्तंभवति । तच्चज्ञा नजनकेंद्रियादिष्वतिव्याप्तमित्यर्थः ॥ नपंचमइति ॥ एतज्ज्ञानेनदृश्यमानत्वेसतितत्त्वमितिविवक्षायांनेंद्रियादावतिव्याप्तिः ।

तेषामेतज्ज्ञानेनदृश्यमानत्वाभावादितिपंचमोनेत्यर्थः॥ दृश्यमानतायाइति॥ दृश्यमानत्वस्यदृग्विषयत्वरूपत्वादित्यर्थः॥योग्य तायामिति॥ततश्चस्वज्ञानविषयीभूतायांयोग्यतायामव्याप्तिरितिभावः॥संविदोविषयत्वमिति॥ सप्तम्याविषयार्थत्वाद्यस्यांसं विदिविषयभूतायामित्यर्थप्राप्त्यासंविदोविषयत्वसापन्नमित्यर्थः॥सतिसप्तमीति॥ यस्यांसंविदिसत्यांयोर्थोविभासतेविषयोभवती त्यर्थप्राप्त्याआत्माश्रयादित्यर्थः॥यत्समवेतमिति॥ रूपज्ञानंयन्निरूपितसमवायवदित्यर्थः॥विनैवेति॥ रूपज्ञानात्मसमवाययोः

दृश्यमानतयाएवाव्याप्त्यनिरूपणात् । नषष्ठः । योग्यतायांयोग्यतांतराभावात् । नसप्तमः । नि त्येश्वरज्ञानस्यनिर्विषयत्वापातात् । अष्टमेपिसंविदीतिनतद्वदधिकरणसंसर्गः । ज्ञानस्यज्ञेयं प्रत्यनधिकरणत्वात् । नापिविषयसप्तमी । तस्यैवनिरूच्यमानत्वात् संविदोविषयत्वमर्थस्यवि षयित्वमितिवैपरीत्यापाताच्च । नापिसतिसप्तमी । भासमानतायाएवाव्याप्त्यनिरूपणात् । नन वमः । यत्समवेतंरूपज्ञानमित्यत्ररूपज्ञानात्मसमवायस्यसंबंधांतरंविनैवरूपज्ञानावच्छेदकस्यतं द्विषयत्वापातात् । तस्मात्सत्यत्वेदृश्यत्वानुपपत्तेर्दृग्दृश्ययोराध्यासिकएवसंबंधइतिअत्रोच्यते

संयोगसमवाययोरभावादित्यर्थः। तथाचतस्यवस्तुगत्यारूपज्ञानादिकंप्रत्यवच्छेदकत्वेन इदंरूपमितिजायमानस्य केवलरूपज्ञान स्यापिविषयःस्यादित्यतिव्याप्तिरितिभावः । तस्मात् विषयत्वस्यदुर्निरूपत्वादित्यर्थः॥ दृश्यत्वानुपपत्तेरिति॥ दृग्विषयत्वानु पपत्तेरित्यर्थः॥सिद्धांताभिधानंप्रतिजानीते॥ अत्रोच्यतइति ॥ दृग्दृश्ययोराध्यासिकसंबंधःत्वयाकस्मात्स्वीकृतइतिप्रष्टव्यं सं

धांतरानिरूपणादितिचेन्न। इंद्रियसन्निकर्षजन्यवृत्तिज्ञानद्वारकएवसंबंधोऽस्तु किमाध्यासिकसंबंधदुर्व्यसनेन। नन्विन्द्रियसंनि
र्षजन्यवृत्तिद्वारकसंबंधोऽप्रामाणिकइतिचेन्न। अस्यसंबंधस्यतवाप्यावश्यकत्वात्। तथाहि। त्वन्मतेसर्वमपिदृश्यंघटादिकंसर्वगतं
यदज्ञानानावृतंब्रह्मचैतन्यं तत्रैवाध्यस्तं एवंचानावृतब्रह्मचैतन्यंस्यसर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात्तत्रारोपितंघटादिकंसर्वसर्वेषांसर्वदाप्रका
शेतनतुकश्चित्पदार्थःकदाचित्कंचित्प्रत्येवप्रकाशेत इत्यतिप्रसंगेऽभिहिते यत्सन्निकृष्टेंद्रियजंन्यवृत्तिर्यदाकारायदाचभवति सएव
तंप्रत्येव कदाचिदेवप्रकाशतेनसर्वदेत्यतिप्रसंगःपरिहर्तव्यः। तथाचेंद्रियसन्निकर्षजन्यवृत्तिस्तवाप्यावश्यकी। एवंचदृश्यत्वेपिसत्यत्व
मेवाऽस्तुनमिथ्यात्वंसंबंधानुपपत्तिस्तुनास्ति। इंद्रियसन्निकर्षजन्यवृत्तिद्वारकसंबंधसंभवात्। एवंचतवाप्यावश्यकेनानेनसंबंधे
(नैवोपपत्तावाध्या)नोपपत्त्या आध्यासिकसंबंधदुर्व्यसनेनप्रयोजनाभावात्। ननुनवयं ब्रह्मात्मकानावृतैकदृगध्यस्तत्वंअभिदध्म
हे येनतस्यसर्वान्प्रत्यऽविशिष्टत्वात्सर्वदासर्वस्यसर्वप्रकाशेतेत्यतिप्रसंगपरिहारायतत्तदाकारकवृत्तिद्वारकसंबंधापेक्षाममाप्यावश्य
कीस्यात्। किंतुघटाद्यधिष्ठानभूतानांचैतन्यानांभेदांगीकारेण तत्तदर्थास्तत्तदधिष्ठानभूतेषुचैतन्येष्वध्यस्ताइत्युच्यंते। एवंचवृत्तिं
विनैतादृशेनचैतन्येनैवघटादेःसाक्षादेवसंबंधांगीकारेणतेनैवप्रकाशोघटते अतोऽतिप्रसंगाभावान्नतदर्थंवृत्तिद्वारकसंबंधानुसरणं
मितिचेन्न। यथाविज्ञानवादिनातत्तदर्थास्तत्तज्ज्ञानेध्यस्ताइत्युच्यंते। यथाहुर्विज्ञानवादिनः। "तत्तज्ज्ञानेषुतेतेर्थाअध्यस्ताइतिनोमत
मितितथात्वयातेतेर्थाः तेषुतेष्वनेकेषुअधिष्ठानचैतन्येषुअध्यस्ताइतिनह्युच्यते। किंतुब्रह्मात्मकानावृतैकदृगध्यस्तत्वमेव तत्राऽति
प्रसंगपरिहारायवृत्तिरनुसरणीयैव। ननुविज्ञानवादिमतइवममापिघटादेस्तत्तदधिष्ठानचैतन्येषुअनेकेषुअध्यासोस्तु अतो

नवृत्तिरपेक्षितेतिचेन्न। अनेकेष्वधिष्ठानेषुत्वन्मतेऽध्यासायोगात् । तथाहि । अध्यासाधिष्ठानभूताःअनेकाश्चैतन्यरूपब्रह्म दृशःकिंसत्यभूतशुद्धब्रह्मरूपा उतघटाद्युपाधिविशिष्टाः अथवोपाध्युपलक्षिताः। नाद्यः। एकमेवेत्यादिश्रुतिविरोधेन तत्रभेदाभावात् । नद्वितीयः। उपाधिविशिष्टानांचैतन्यरूपब्रह्मदृशांभेदेपि विशिष्टानांघटादिलन्मिथ्यात्वेनाधिष्ठानत्वायोगात् । अध्यस्ताधिकसत्ताकत्वस्यैवाधिष्ठानत्वौपयिकत्वात्। नतृतीयः। यद्यप्युपाध्युपलक्षितायाब्रह्मचैतन्यरूपदृशःसत्यत्वमस्ति उपाधेरुपलक्षणमात्रत्वात् । तथाचाधिष्ठानत्वमुपपद्यते तथाप्युपाध्युपलक्षितायाःअधिष्ठानभूतायाःसत्यायादृशअभेदस्य(एकमेव)इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वान्नानेकत्वमुपपद्यते ॥ तथाचानावृतैकदृगध्यस्तत्वेवाच्येतत्रोक्तातिप्रसंगवारणायवृत्ति(रावश्यक्येध)रपेक्षणीयैव । उपाध्युपलक्षितेउपाधिकृतोभेदोस्तीतिनवृत्तिरपेक्षितेतिचेन्न। कथंचिदेवभेदेपिवृत्तिरावश्यक्येव । तथाहि । तत्तदर्थानांतत्तदधिष्ठानचैतन्येष्वध्यासमंगीकृत्यास्मदभिमतवृत्तिद्वारकसंबंधानंगीकारे त्वन्मतेऽस्मदभिमतवृत्तिद्वारकसंबंधात्प्रागेवघटादीनांतत्तदधिष्ठानचैतन्येस्वतएवाध्यस्तत्वेनआध्यासिकसंबंधस्यसत्त्वाद्घटादिरूपदृश्यप्रतीतिःसर्वदास्यादेव । अतोध्यस्तत्वसंबंधेसत्यपिदृश्याप्रतीतेरतिप्रसंगपरिहारार्थंवृत्तिद्वारकसंबंधोंगीकार्यएव । तत्रापिप्रपंचस्यसत्यत्वेपिइंद्रियसन्निकर्षजन्यवृत्तिद्वारकसंबंधेनैवदृश्यत्वोपपत्तेराध्यासिकसंबंधांगीकारोव्यर्थएव स्वसंबंधोविषयविषयिभावएव। विषयत्वनिरूपणंकरिष्यामइत्याशयेनाह ॥ सर्वस्यापीत्यादिना॥ दृश्याप्रतीतेरित्यंतेन ॥ वृत्तेरनावश्यकत्वेघटप्रकाशश्चैतन्यसंबंधादेवसाक्षाद्भवतीत्युच्यते तत्रविकल्प...

सर्वस्यापिदृश्यस्यब्रह्मात्मैकदृगध्यस्तत्वेपिकस्यचित्कदाचित्कंचित्प्रतिप्रकाशायत्वयाप्यपितत्तत्संनिकृष्टेंद्रि

॥ किंचेति ॥ अतंत्रत्वेति ॥ (चैतन्याभिव्यंजकत्वेनावश्यक्याइंद्रियजन्ययावृत्त्यैवघट) चैतन्याभिव्यंजकेंद्रियवृत्त्यैवघट प्रकाशोपपत्तावतिप्रसंगाभावेनघटादेश्चैतन्येऽध्यासकल्पनायाव्यर्थत्वेनाध्यासिकसंबंधस्यव्यर्थत्वापातात् । नहिवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्येघटादिरध्यस्तइतिभावः ॥ आवश्यकेनेति ॥ घटाधिष्ठानचैतन्यंघटप्रकाशकमितिमतेपि तदभिव्यक्त्यर्थंघटाकारयजन्यतत्तदाकारवृत्तिद्वारकएवाऽनावृतदृक्संबंधःस्वीकृतः । तथाचसत्यत्वेपितद्वारकएवसंबंधोऽस्तु किमाध्यासिकसंबंधदुर्व्यसनेन । नहित्वन्मतेविज्ञानवादिमतइवतत्तदर्थास्तत्तज्ज्ञानेऽध्यस्ताः । सत्यायाःशुद्धदृशःस्वतोभेदाभावादुपाधिविशिष्टायाभेदेपिघटादिवन्मिथ्यात्वेनतदधिष्ठायत्वायोगात् । उपाध्युपलक्षितायास्सत्यत्वेप्यऽभेदात् । कथंचिद्भेदेपिवृत्तिद्वारकसंबंधात्प्रागध्यस्तत्वरूपेसंबंधेसत्यपिदृश्याप्रतीतेः । किंचकिंघटाकारवृत्तिप्रतिबिंबितंचैतन्यंघटप्रकाशकं किंवातदभिव्यक्तंघटाधिष्ठानचैतन्यं । नाद्यः । आध्यासिकसंबंधस्याऽतंत्रत्वापातात् । नांत्यः । आवश्यकेनवृत्तिप्रतिबिंबितेनैवप्रकाशोपपत्तौतेनाधिष्ठानचिदभिव्यक्त्यादिकल्पनायोगात् । किंचघटाधिष्ठानस्यसत्यस्यचिवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यस्याऽनुसरणीयत्वात् तेनैवघटाधिष्ठानचैतन्येनसत्यस्यघटस्यप्रकाशोपपत्तौतेनाऽधिष्ठानचैतन्याभिव्यक्तिकल्पनायोगादित्यर्थः । अधिष्ठानचैतन्यमध्यस्तस्यप्रकाशकमितिमतेदोषांतरमाह ॥ किंचेति ॥ सत्यस्येत्यधिष्ठानत्वोपपादनाय

॥ नाभिव्यक्तिरिति ॥ वृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्येनेतिशेषः। तथाचनतेनघटादेःप्रकाशःस्यादित्यर्थः ॥ नतदधिष्ठानत्वमिति॥ तथाचनतदपिघटादिप्रकाशकमित्यर्थः॥ आत्माश्रयादिति ॥ स्वावच्छिन्नस्यस्वाधिष्ठानत्वेस्वस्याप्यधिष्ठान(त्वप्रसंगेना)त्वेना त्माश्रयइत्यर्थः। केचित्त्वात्माश्रयशब्दोऽन्योन्याश्रयपरः। तथाचघटस्याध्यासेसतिघटस्वरूपसिद्धौचैतन्यस्यघटावच्छिन्नत्वं । त. दवच्छिन्नेचैतन्येसतिअधिष्ठानलाभेनघटादेरध्यासइत्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः । तथैवक्वचित्पाठश्चेत्याहुः । दोषांतरमाह ॥ किंचे

न्मात्रस्यचरमसाक्षात्कारात्पूर्वंनाभिव्यक्तिः । अभिव्यक्तस्यतुघटाधिष्ठानचैतन्यस्यनतदधिष्ठा नत्वंआत्माश्रयात् । किंचघटप्रकाशिकायाद्दशोघटवन्मिथ्यात्वेनतदधिष्ठानत्वं सत्यत्वेदोषाजन्य त्वेनप्रमात्वात्सत्यंस्वविषयंप्रतिनाधिष्ठानत्वमित्युभयतःपाशारज्जुः । यत्तूक्तंज्ञानज्ञेययोर्नसंबं धइतितन्न । गुणगुण्यादेस्संयोगासंभवेसमवायवत्ज्ञानज्ञेययोरुभयासंभवेऽन्यस्यसंभवात् ।

ति ॥ घटाधिष्ठानचैतन्यंघटप्रकाशकमितिमतेमिथ्याभूतस्यघटवद्घटाधिष्ठानत्वाभावेनघटाप्रकाशकत्वात्सत्यमेवघटाधिष्ठानचैं तन्यरूपंज्ञानंघटप्रकाशकमितिवाच्यं । तस्यचसत्यत्वेनदोषाजन्यतयाऽबाधितार्थविषयकत्वरूपप्रमात्वयोगित्वेन तद्विरुद्धं यत्स्वविषयमिथ्यात्वापादनशीलंस्वविषयंप्रत्यधिष्ठानत्वंतन्नसंभवतीत्यर्थः । उभयतः । प्रकाशकदृशोमिथ्यात्वेसत्यत्वेचेत्यर्थः । पाशारज्जुरितिक्वचित्पाठः । गलबंधकरज्जुरित्यर्थः । पाशेतिपाठएवस्वरसः । "(पाशास्याद्गलबंधिके) "त्यभिधानात् । ननु

षाजन्यत्वंनप्रमात्वप्रयोजकं।चैतन्यस्यसर्वत्रदोषाजन्यत्वात् किंतुदोषाजन्यवृत्त्यवच्छिन्नत्वं प्रकृतेचतदभावान्नविषयस्यसत्यत्व
तोमिथ्याभूतस्वविषयंप्रत्यधिष्ठानत्वंसत्यायादृशोयुक्तमितिनोभयतःपाशारज्जुरितिचेन्मैवं । घटाकारवृत्तेरपिसंभावितेंद्रियादिदो
षाजन्यत्वात् । आविद्यकत्वरूपप्रधानोदोषएवास्तीतिचेन्न । अविद्यायादोषत्वासंमतेः । अन्यथाऽद्वैतागमविषयकश्रोत्रादिवृ
त्तेरप्यविद्यारूपदोषजन्यत्वेनाप्रमात्वापत्त्याऽद्वैतागमस्याप्यर्थसिद्धिप्रसंगःस्यादितितरंगिण्युक्तंद्रष्टव्यं । स्वरूपसंबंधस्थले
पिसंयोगसमवायातिरिक्तमपिसंबंधंसाधयति ॥ अभाववद्भूतलमिति ॥ विशेषणविशेष्यकेति ॥ विशेषणविशेष्यभा

अभाववद्भूतलंज्ञातोघटःइष्टोघटःघटस्याभावइत्यादिकापरस्परासंयुक्तासमवेतविशेषणवि
शेष्यविषयकविशिष्टधीः । विशेषणविशेष्यंतत्संबंधविषयिका । विशिष्टधीत्वात् । दंडीति
विशिष्टधीवत् । उक्ताजन्यप्रमांविशेषणविशेष्यसंबंधनिमित्तका अबाधितविशिष्टजन्य

वावगाहीत्यर्थः । परस्परासंयुक्तेत्यादिकमेवपक्षः । अभाववद्भूतलमित्यादितद्विवरणरूपमितिद्रष्टव्यं । संयोगसमवायाभ्याम
र्थांतरता(परिहाराय)वारणायपक्षेपरस्परासंयुक्तेत्यादिविशेषणं । दृष्टांतेसं(योगमा)युक्तत्वमादायसाध्यपर्यवसानं । पक्षेतुसंयो
गसमवायातिरिक्तमादायेतिविवेकः ॥ उक्तेति ॥ अभाववद्भूतलमित्याद्या परस्परासंयुक्तासमवेतविशेषणविशेष्यकविशिष्टधी
रित्यर्थः । ईश्वरप्रमामादायबाधवारणायजन्येत्युक्तं ॥ संबंधनिमित्तकेति ॥ तज्जन्येत्यर्थः । अबाधितपदाभावेऽ

त्रजतत्वमितिभ्रमेव्यभिचारः । अत्रशुक्तौरजतत्वसंयोगसमवाययोर्बाधेनसाध्याभावात् अतोऽबाधितपदं । ईश्वरधियांव्यभिचारवारणायहेतौजन्यपदं ॥ विमताधीरिति ॥ अभावववद्भूतलमित्यादिकापरस्पर्शासंयुक्तेत्यादिरूपाजन्यप्रमाधीरित्यर्थः । तेननबाधः ॥ तत्सिद्धेरिति ॥ ज्ञानज्ञेययोःसंयोगसमवायातिरिक्तद्विष्ठसंबंधसिद्धेरित्यर्थः । ननुपल्लीस्थितगोमतिचैत्रेगोमांश्चैत्रइतियदाविशिष्टधीर्भवति तदाविप्रकृष्टगवांतद्वतश्चैत्रस्यचसंयोगसमवायाभावादन्यस्यसंबंधस्यतत्राक्लृप्तत्वाद्विशिष्टधीत्वंव्यभिचारीत्यतआह ॥ गोमांश्चैत्रइति ॥ गोमांश्चैत्रइत्यादावपितेनैवहेतुनासंयोगाद्यतिरिक्तसंबंधसाधनान्नव्यभिचार

धीत्वात् । संमतवत् । विमताधीःअबाधितविशेषणविशेष्यसंबंधविषयिका । अबाधितविशिष्टधीत्वात् । दंडीतिप्रमावदित्यनुमानात्तत्सिद्धेः । गोमांश्चैत्रइत्यादिधीरपिपक्षएव । उक्तंहि "षष्ठीस्थानेयोगे"त्यत्रमहाभाष्ये "एकशतंषष्ठ्यर्था" इति । तेंचस्वस्वामिभावादयःसंबंधाःषष्ठीदंडकेपठिता

इत्यर्थः । ननुसंयोगादेरेवसंबंधत्वात्तस्यचज्ञानज्ञेयादिष्वभावात्तत्रसंबंधानुमानंबाधितमित्याशंकांसंयोगाद्यतिरिक्तसंबंधसाधकाभियुक्तवचसानिराकरोति ॥ उक्तंहीति ॥ केतेएकशतंषष्ठ्यर्थसंबंधाइतिशंकायांमाह ॥ तेचेति ॥ कैयटे महाभाष्यटीकायां । (षष्ठीदंडकपाठाश्रयणेनेदमुक्त) मितिकैयटवाक्यस्याऽर्थानुवादोयं । कःषष्ठीदंडकशब्दार्थइत्याशंकायांकैयटटीकाकारेण बृहद्विवरणकारेणोक्तं "(षष्ठीदंडकोनामग्रंथविशेष)" इति । ननुसंयोगादेरन्यस्यसंबंधत्वेतस्याक्लृप्तपदार्थेषुअनंतभावात्तदा

क्थंस्यादित्यतआह ॥ प्रमितेति ॥ अयंचसंबंधःउक्तानुमानत्रयेणप्रमितोतस्तादृशसंबंधसमावेशेनैवपदार्थाःपरिगणने
त्याशयः । उक्तानुमानानांबाधकांतरमाशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ संयोगसमवायातिरिक्तसंबंधकल्पनइतिशेषः ॥ अन्यो
न्याश्रयादिति ॥ सिद्धेद्वित्वेतद्बाधितत्वात्संयोगाद्यतिरिक्तसंबंधसाधकानुमानानामप्रामाण्यं । तस्मिंश्चसिद्धेतद्बाधाभावात्संबं
धद्वित्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः । संयोगसमवायातिरिक्तसंबंधसाधकानुमानस्ययदिसंबंधद्वित्वंबाधकमित्युच्यते ।
तर्हिइहतंतुषुपटइत्यादिप्रत्ययःविशेषणविशेष्यभावसंबंधनिबंधनः । अबाधितत्वेनप्रमितत्वादित्यनुमानेनसमवायोपिनसि
इत्युक्तंकैयटे । प्रमितवस्त्वनुसारेणहिप्रक्रियाकल्प्या नतुस्वकल्पितप्रक्रियानुरोधेनप्रमितत्यागः ।
नचसंबंधद्वित्वमेवबाधकं । अन्योन्याश्रयात् । अन्यथासंबंधैक्यंसमवायबाधकंस्यात् । नाप्यऽ
तीतादौसंबंध्यभावोवाज्ञानज्ञेययोर्विप्रकर्षोवाबाधकः । अस्यसंबंधस्यसमवायवत्संबंध्यभाव
द्ध्येत् । संयोगरूपसंबंधस्यममतेएकत्वेनतद्विरुद्धत्वादितिबाधकेऽभिहितेऽन्योन्याश्रयेणतद्बाधकंपरिहरणीयं । तन्ममापितुल्य
मित्याशयेनाह ॥ अन्यथेति ॥ ज्ञानज्ञेययोरतिरिक्तसंबंधकल्पनेबाधकांतरमाशंक्यनिराचष्टे ॥ नापीति ॥ अतीतादिरूपज्ञेयेन
साकंज्ञानस्यसंबंधोनसंभवतिसंबंधिनोरतीतानागतयोरभावादित्यर्थः ॥ विप्रकर्षइति ॥ ज्ञानस्यात्मनिष्ठत्वेनांतरत्वाज्ज्ञेयस्यचबा
ह्यपदार्थत्वेनतयोर्विप्रकृष्टत्वात्संबंधोनयुक्तइत्यर्थः ॥ अस्येति ॥ संयोगसमवायातिरिक्तोयंसंबंधोनुमानेनसिद्ध्यन्संबंध्यभावविप्र
कर्षौयथास्वस्यबाधकौनस्यातां तथैवस्वापेक्षिताशेषनिर्वाहकतयैवसिद्ध्यति यथासमवायोऽबाधितेहप्रत्ययत्वाद्यनुमानेनसिद्ध्यन्

स्वापेक्षितैकत्वादियुततयैवसिद्ध्यतितद्वदित्यर्थः।उक्तानुमानसिद्धसंयोगाद्यतिरिक्तसंबंधस्यसंबंध्यभावोविप्रकर्षोवाबाधकइतियद्यं
गीक्रियतेतर्ह्यबाधितेहप्रत्ययत्वाद्यनुमानेनसमवायोपिनसिद्ध्येत् पृथक्सिद्धयोर्युतसिद्धयोरेवसंयोगसंबंधदर्शनात् । अपृथग्दृष्टयो
स्तददर्शनात् । अपृथक्सिद्धिरयुतसिद्धिर्वासमवायसंबंधस्यबाधिकास्यादितिशंकिते तत्रत्वयासमवायःसिद्ध्यन् धर्मिग्राहकप्रमाणे
नापृथक्सिद्धसंबंधत्वेनैवसिद्ध्यतीतिवाच्यं। तत्समंममापीत्याह ॥ अन्यथेति ॥ ज्ञानज्ञेययोःप्रसिद्धसंबंधातिरिक्तसंबंधानंगीकारे

विप्रकर्षाद्यविरुद्धत्वेनैवधर्मिग्राहकेणसिद्धेः । अन्यथाहिपृथक्सिद्धयोरेवसंयोगसंबंधदर्शनात्अपृ
थक्सिद्धिःसमवायसंबंधस्यबाधिकास्यात् । ध्वंसादेश्चातीतादिनामिथ्यात्वलक्षणांतर्गतस्यात्यंता
भावस्यचप्रतियोगिनावेदांतनिष्ठशक्तितात्पर्ययोश्चब्रह्मणा(ज्ञात्राश्रि)जीवाश्रिताज्ञानस्यचाऽज्ञेयेन
ब्रह्मणाव्यवहारस्यचव्यवहर्तव्येनब्रह्मणामुमुक्षायाश्चमोक्षेणत्वदुक्तदूषणस्यचदूष्येणत्वद्वाक्यस्यत्वा
ऽर्थेनज्ञानस्यज्ञेयेनसंबंधोनेतित्वद्वाक्योक्तसंबंधाभावस्यस्वज्ञानेनाऽसंबंधात्स्वन्यायस्वक्रियास्ववचनवि

स्वन्यायविरोधादिस्यादित्याह ॥ ध्वंसादेरित्यादिना ॥ आवश्यकत्वोपपादनाय ॥ मिथ्यात्वेत्यादि ॥ अर्थेनासंबंधादित्यंतं
स्वन्यायविरोधोदाहरणं । ज्ञानस्येत्यादिकंस्वक्रियास्ववचनविरोधयोः । तत्रज्ञानस्यज्ञेयेनसंबंधानिरूपणन्यायेनध्वंसप्रागभावा
देःप्रतियोगिनापिदुर्निरूपणीयःस्यादितिस्वन्यायविरोधः । ज्ञानज्ञेययोःसंबंधाभावंप्रतिपादयितुंज्ञानस्यज्ञेयेनसंबंधोनास्तीतिप्रा
गुक्तंयद्वाक्यंतत्प्रयोगरूपायाक्रियातत्प्रतिपाद्यस्यसंबंधाभावरूपार्थस्यैतद्वाक्यजन्यज्ञानस्यचसंबंधान्मूकोहमितिस्वक्रियाविरो

॥

धः।ज्ञानज्ञेययोः संबंधाभावरूपार्थस्यज्ञानज्ञेययोस्संबंधोनास्तीत्येतद्वाक्यजन्यज्ञानेनसंबंधंबोधयितुंएतद्वाक्यंप्रयुंक्ते ज्ञानज्ञेय
संबंधोनास्तीतिवदतिचेतिमेमातावंध्येतिवत्स्ववचनविरोधः । तथाचयथाध्वंसप्रतियोग्यादिषुनाध्यासिकसंबंधः किंत्वन्यएव
तथाज्ञानज्ञेययोरपीत्यर्थः । ननूक्तेषुध्वंसादिषुआध्यासिकसंबंधोभविष्यतीतिसंबंधाभावप्रयुक्ताःस्वन्यायविरोधादयोनस्युरित्य
तआह ॥ नहीत्यादिना ॥ एतेनेति ॥ स्वन्यायविरोधादिनेत्यर्थः ॥ न्यायइति ॥ "न्यायेदृढेऽन्यसामान्यात्किंदृढेऽन्यदपिबा
ध्यता)" मितिखंडनकारिकापाठः । तदर्थस्त्वित्थं । ज्ञानज्ञेययोःसंबंधानुपपत्त्याआध्यासिकसंबधोंऽगीकार्यइतिमदीयेन्याये
रोधाःस्युः । नहिज्ञेयंज्ञानइवप्रतियोगि(शक्त्या)क्याज्ञेयैष्यमाणव्यवहर्तव्यादयःअभावशक्त्यज्ञानेच्छा
व्यवहारादावध्यस्ताः । एतेन । "न्यायेदृढे(ऽन्यसामान्यात्किंदृढेऽन्यदपि)न्यायसाम्यात्किमन्यदपिबा
ध्यतां । नममत्वंमुमुक्षूणामनिर्वचनवादिना" मितिनिरस्तं । स्वव्याहतस्यन्यायाभासत्वाद्दार्ढ्याभावात् ।
स्वतएवदृढेसतिर्ध्वंसप्रतियोग्यादेःप्रसिद्धसंबंधाभावात्संबंधांतरंयथांगीकार्यंतथात्वयापिज्ञानज्ञेययोरप्यतिरिक्तःसंबंधोंऽगीक्रि
यतांन्यायसाम्यादितिध्वंसप्रतियोग्यादेरन्यसाम्यापादनात्किं त्वदीयन्यायाद्दार्ढ्यंसहस्वस्वीकरिष्यामीतिभवदापादनंव्यर्थंस्यां
दितिभावः । मदीयेन्यायेपूर्वोक्तेदृढेसतितन्न्यायाद्ध्वंसप्रतियोग्यादीनामतिरिक्तसंबंधवत्त्वंबाध्यतां तत्राप्येतन्न्यायादाध्यासिकएव
संबंधोंऽस्तु । ननुध्वंसप्रतियोग्यादीनामाध्यासिकसंबंधवत्त्वेमिथ्यात्वंप्राप्तमितिचेन्न । इष्टापत्तेरित्याशयवानाह ॥ नममत्व
मिति ॥ अस्माकंकुत्रापिपदार्थेपक्षपातोनास्तीत्यर्थः । दृढेऽन्यदपिबाध्यतामित्याशंक्यखंडयति ॥ स्वव्याहतस्येति ॥ व्या

वहारिकव्यवस्थोच्छेदस्येत्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ स्वव्याहतस्यापिन्यायस्ययदार्ढ्यइत्यर्थः ॥ जातीति ॥ यदिमहान
ससाधर्म्याद्धूमवत्त्वात्पर्वतोऽग्निमान्स्यात्तदाहृदसाधर्म्यात्द्रव्यत्वान्निरग्निकः किंनस्यादितिजात्युत्तरं । इदंचस्वव्याहतं ।
यदिसाधकसाधर्म्यात्पक्षधर्मत्वादेःद्रव्यत्वहेतुःसाध्यसाधकःस्यात्तदाऽसाधकानुमानसाधर्म्यात्पंचम्यंतत्वादेःसाध्यासाधकोपि
किंनस्यादित्यापादनसंभवेनस्वन्यायविरोधात् ।एवंचजातिवादीवदिष्यति मदीयेज्ञानेस्वतएवदृढेसाम्यापादनंव्यर्थअहमेवतत्स्वी
करिष्यामीति दृढत्वेतद्विरुद्धत्वात्त्वदीयंस्वन्यायविरोधापादनमेवबाधितमित्यर्थः । मुमुक्षायाश्चमोक्षेणेत्यत्रशंकांपरिहरति ।
नचेति । इच्छायांविषयेणातिरिक्तोविषयविषयिभावसंबंधोनांगीक्रियते किंतुहिंघटविषयकज्ञानजन्यत्वमेवेच्छायाघटविषय
अन्यथाजातिवाद्यपीत्थंवदेत् । नचेच्छायास्तज्ज्ञानजन्यत्वादन्यस्तत्संबंधोनेतियुक्तं । ज्ञानेसंनिकर्षाधी
नस्येवस्मृतावनुभवाधीनस्येवचइच्छायांज्ञानाधीनस्यविषयसंबंधस्यानुभवात् । अन्यथाघटपटाविति
कत्वं नतुज्ञानस्येवेच्छायाःसविषयकत्वमस्तीत्यर्थः । अन्योविषयविषयिभावःकुतोनयुक्तइत्यतआह ॥ ज्ञानइति ॥ ज्ञा-
नेइंद्रियसन्निकर्षाधीनंसविषयकत्वमस्तिवास्तवं तदपिनस्यात् तत्रघटसन्निकृष्टेंद्रियजन्यत्वमेवघटविषयकत्वमितिवक्तुंशक्य
त्वात् स्मृतावपिघटविषयकानुभवजन्यत्वमेवसविषयकत्वमस्तुनवास्तवमिति अनुभवाधीनमनुभूयमानंवास्तवंसविषयकत्वंन
स्यादित्यर्थः । तथाचयथाज्ञानादौसन्निकृष्टकरणजन्यत्वाद्यधीनं स्मृतौचजनकानुभवाधीनंसविषयकत्वमस्ति तथेच्छायामपि
स्वजनकज्ञानाधीनंसविषयकत्वमस्तीतिसएवसंबंधस्तत्रवक्तव्यइतिभावः ॥ अन्यथेति ॥ घटविषयकज्ञानजन्यत्वेनैवेच्छाया

घटीयत्वंनवास्तवं तद्विषयकत्वमस्तीतियद्युच्यते तर्हिघटपटावितिसमूहालंबनज्ञानानंतरंपटोमेभूयादितीच्छायाअपिघटी
स्यात् । घटविषयसमूहालंबनज्ञानजन्यत्वादितिभावः । नित्येति । नित्यायाईश्वरेच्छायाघटादिविषयसंबंधोनस्यात् तद्विषय
कज्ञानजन्यत्वाभावादिनाजन्यत्वादितिभावः । अनित्येच्छायामियंव्यवस्थेतिपरोवदिष्यति अंतोदूषणांतरमाह ॥ पुत्रा
दीति ॥ घटविषयकज्ञानजन्यत्वमेवेच्छायास्तद्विषयकत्वमितियद्युच्यते तर्हिपुत्रादिविषयकज्ञानजन्यत्वान्निर्विषयस्थसुखादे
रपिपुत्रादिविषयकत्वव्यवहारःस्यादित्यर्थः । अज्ञानस्याऽज्ञेयेनेत्यत्रशंकांपरिहरति ॥ अज्ञानस्येति ॥ तद्विषय

ज्ञानजन्यायाःपटेच्छायाघटीयत्वापातात् । नित्येश्वरेच्छायाविषयाऽसंबंधापाता
च । पुत्रादिधीजन्यसुखादेस्तद्विषयत्वापाताच्च । अज्ञानस्यचतज्ज्ञाननिवर्त्यत्वाति
रिक्ततद्विषयत्वाभावेतन्निवर्त्यत्वमेवनस्यात् । तस्यसमानविषयकज्ञाननिवर्त्यत्वात् ।

त्वेति ॥ वास्तवेत्यर्थः । अज्ञानस्यापिवास्तवमज्ञेयविषयकत्वंनास्ति किंनाम तज्ज्ञाननिवर्त्यत्वमेवतद्विषयकत्वमितिनवाच्यं ।
तथात्वेतद्विषयकज्ञाननिवर्त्यत्वमेवनस्यात् कुतइत्यतआह ॥ तस्येति ॥ अज्ञानस्येत्यर्थः ॥ समानेति ॥ स्वविषयवि
षयकेत्यर्थः । तथाचाज्ञानस्यस्वविषयविषयकज्ञाननिवर्त्यत्वनियमेनस्वविषयेत्युक्त्यावास्तवंसविषयकत्वमंगीकार्यमितिभावः ।
ज्ञानस्याज्ञानविषयविषयकत्वेननिवर्तकत्वानंगीकारे "अतद्विषयज्ञानेनतदज्ञाननिवृत्तौघटज्ञानेनापिनिवर्तेते"तिभगवत्पादोक्ता
तिप्रसंगोद्रष्टव्यः । नन्वज्ञानस्यसविषयकत्वंतदास्यात् यदिविषयाच्छादकत्वंस्यात् नचैवं किंनाम यथांधकारस्यगृह

रूपाश्रयाच्छादकत्वं एवमज्ञानस्यापिस्वाश्रयरूपजीवाच्छादकत्वमेवस्वीकृतमितिचेत्तत्राह॥ अज्ञानस्येति॥ स्वीकृतत्वाच्चेति॥ अस्मिन्गृहे घटादिविषयेऽधकारःप्रतिबंधकइतिवदस्मिन्नस्याज्ञानमित्यज्ञानस्याश्रयविषयसाहित्यानुभवेनसविषयकत्वस्वीकारा च्चेत्यर्थः। यथोक्तं "आश्रयत्वविषयत्वभागिनीनिर्विशेषचितिरेवकेवलेति"। ध्वंसादेश्चातीतादिनेत्येतदुपपादयति॥ यदिचेत्या दिना॥ नियामकं विशिष्टव्यवहारनियामकं। स्वभावसंबंधइत्यस्यविवरणंस्वरूपात्मकइति। स्वरूपसंबंधलक्षणमाह॥ सं

अज्ञानस्यांधकारवत्आश्रयाच्छादकत्वेपिसविषयत्वस्यस्वीकृतत्वाच्च। यदिचभावाभा वादेःसंबंधांतरमंतरेणतद्विशिष्टव्यवहारजननयोग्यस्वरूपात्मकःस्वभावसंबंधोवाअसंबं धरूपंप्रतियोगित्वादिकंवानियामकंसत्संबंधकार्यकारि तर्हीहापिविषयत्वंतथैवास्तु। भावाभावादेरपिसंबंधोमिथ्यैवेतिचेन्न। प्रपंचमिथ्यात्वसिद्धेःप्राक्तदसिद्धेःअन्योन्या

बंधांतरमिति॥ प्रतियोगित्वादिकमित्यादिपदेनानुयोगित्वसंग्रहः॥ इहापीति॥ दृग्दृश्ययोर्विषयविषयिभावसंबंधोपिस्वभाव संबंधोवा(स्वरूपमेववा)ऽसंबंधरूपोवासंबंधकार्यका(रीभवत्वित्य)रिस्यादित्यर्थः। ननुप्रतियोग्यभावादी(नांसंबंधस्याकल्पि तत्वदर्शनात्)नामकल्पितस्यसंबंधस्यदर्शनाज्ज्ञानज्ञेययोरप्यकल्पितआध्यासिकसंबंधातिरिक्तस्संबंधःसिद्ध्यतीत्युक्तं तदयुक्तं प्र तियोग्यभावादिसंबंधस्यापिमिथ्यात्वेनदृष्टांतासंमतेरित्याशंकते॥ भावाभावादेरिति॥ आध्यासिकसंबंधइत्यस्यज्ञानज्ञेय योःसंबंधोऽस्ति। सचाऽध्यस्तइतितयोरध्यासएवसंबंधइतिचार्थद्वयंपरेणस्वीकृतं तत्राऽऽद्यार्थाऽभिप्रायेणेयंशंकेतिज्ञातव्यं॥

चेति॥दृग्दृश्ययोः संबंधानुपपत्त्याज्ञेयमात्रस्याध्यासिकत्वेसिद्धेतन्मध्यपतितस्यप्रतियोग्यभावादिसंबंधस्यापिमिथ्यात्वसिद्धेः
तन्मिथ्यात्वेसिद्धेकुत्रापिसत्यसंबंधस्याकल्पनाज्ज्ञानज्ञेययो(रप्याध्या)राध्यासिकसंबंधःसिद्ध्यतीत्यन्योन्याश्रयइत्यर्थः॥ घटस्येति॥ ज्ञानज्ञेयसंबंधस्यमिथ्यात्वंनसिद्ध्यति यस्संबंधस्सधर्मिसमसत्ताकोदृष्टः। यथाघटस्याभावइत्यत्रघटप्रतियोगिकोऽभाव
धर्मिकःसंबंधोऽभावसमसत्ताकोदृष्टः। एवमेवघटस्यज्ञानमित्यत्रापिज्ञानस्यधर्मित्वात्तत्समसत्ताकएवस्वीकार्यः ज्ञानंचचैतन्य
मेवेतिनसंबंधमिथ्यात्वसिद्धिरित्यर्थः॥ संयोगवदिति॥ यथाविभक्तयोर्घटपटयोस्संयोगआरोपितस्तद्वदित्यर्थः। अन्येत्व

श्रयात्। घटस्याभावइत्यादावभावसमसत्ताकसंबंधवत्घटस्यज्ञानमित्यत्रापिज्ञानसम
सत्ताकसंबंधस्यस्वीकार्यत्वाच्च। अस्तुवासंयोगादिवत्तद्विषयत्वमपिमिथ्यैव। नचतावताप्रस्तुतदृश्यमिथ्यात्वसिद्धिः। ज्ञानस्येवज्ञेयस्यसत्यत्वेपितत्संबंधमिथ्यात्वोपपत्तेः।

न्यतरकर्मादिजन्यत्वाभावेनविभुद्रव्ययोस्संयोगाभावादजन्यसंयोगस्यचाप्रामाणिकत्वात्तत्संयोगस्तार्किकैकदेशिमतेआरोपित
स्तद्वदित्यर्थःइत्याहुः॥ तथाचयथासंयोगसंबंधस्यमिथ्यात्वेपिसंबंधिनोस्सत्यत्वमेवंविषयत्वरूपसंबंधस्यमिथ्यात्वेपिप्रपंचमिथ्या
त्वंनसिद्ध्यति। दृश्येतिहेतुगर्भं। ज्ञानेनसत्यतयाप्रमितत्वादित्यर्थः। ननुसंबंधमिथ्यात्वमेवसंबंधिनोर्मिथ्यात्वमाक्षिपतीतिशं
कायांसंयोगस्यमिथ्यात्वेपिसंबंधिनोस्तदभावादितिदूषणेसत्येवदूषणांतरमाह॥ ज्ञानस्येवेति॥ ज्ञेयस्यदृश्यप्रपंचस्यसत्यत्वेपि
तत्संबंधस्यमिथ्यात्वमस्तु संबंधिनःसत्यत्वेपिसंबंधस्यमिथ्यात्वंतुतवापिसंमतमित्याशयेनोक्तं॥ ज्ञानस्येति॥ यथादृग्दृश्ययो

र्मध्येएकस्याश्चैतन्यरूपदृशः सत्यत्वेपितत्संबंधस्यमिथ्यात्वंस्वीकृतं । एवंदृग्दृश्ययोरुभयोस्सत्यत्वेपितत्संबंधस्यमिथ्यात्वोपपत्ते रित्यर्थः । ननुज्ञेयंज्ञानेऽध्यस्तं मिथ्याभूतसंबंधप्रतियोगित्वात् यन्मिथ्याभूतसंबंधप्रतियोगितदपरस्मिन्नारोपितंयथारजतंमि थ्याभूततादात्म्यरूपसंबंधप्रतियोगिशुक्तावध्यस्तमितिचेत्तत्राह ॥ नचेति ॥ दंडचैत्रयोर्विभक्तयोर्यःसंयोगआरोपितोयदातदा मिथ्याभूतसंबंधप्रतियोगीचैत्रोऽपरस्मिन्दंडेऽध्यस्तोनभवतीतिचैत्रेव्यभिचारइत्यर्थः । ननुतात्विकसंबंधप्रतियोगीपरस्मिन्नध्य स्तइतिनोऽभिप्रायः । नचदंडचैत्रादेरारोपितःसंयोगस्तात्विकः अतोनदंडेचैत्रस्याध्यासो तोनचैत्रेव्यभिचारइत्यतःस्वरूपासि

नचसंयोगादिरर्पित्वन्मतेतात्विकः । नचतावतादंडेचैत्रोध्यस्तः । नचा
ध्यासिकसंबंधोपितात्विकःयेनेच्छादौक्लृप्तसंबंधत्यागेनज्ञानेसआश्रीयेत ।

द्धिरित्याह ॥ नचेति ॥ इच्छादौइच्छेष्यमाणादौक्लृप्तसंबंधोहिविषयविषयिभावः ।इच्छेष्यमाणादौक्लृप्तस्यविषयविषयिभावसंबं स्यत्यागेनज्ञानज्ञेययोराध्यासिकसंबंधकल्पनंहिज्ञेयमिथ्यात्वसिद्ध्यर्थं । नचतदंगीकारेपिज्ञेयमिथ्यात्वसिद्धिः।तत्साधकस्यतात्विक संबंधप्रतियोगित्वादित्यस्यस्वरूपासिद्धत्वादितिभावः । ननुदृष्टानुसारेणघटतदभावादिष्विवधर्मिसमसत्ताकःसंबंधोज्ञानज्ञेययोर स्त्वित्यत्ययुक्तं । तत्राभावादेःप्रतियोग्यादिनाताद्दशसंबंधःसंभवतीतिकल्प्यते ।घटतदभावयोरेकसत्ताकत्वात् । ज्ञानस्यज्ञेयेनसंबंधस्त थानभवति।तथाहि।ज्ञानज्ञेययोरुभयोरपिसंबंधित्वात्ससंबंधःकिंज्ञानसमसत्ताकोवाज्ञेयसमसत्ताकोवा । नाद्यः । ज्ञानस्यचैतन्य

पतन्नास(त्य)त्त्वेनसंबंधस्यापिसत्यत्वापत्तेः। द्वितीयेज्ञेयस्यमिथ्यात्वेनसंबंधस्यापिमिथ्यात्वापत्तेरितिं परस्परप्रतिबंधादित्यतआह। नचेति ॥ नियमाकेति ॥ संबंधस्यसत्तासंबंधिसत्तयासमाना नतुयावत्संबंधिसत्तया । नियामकाभावादित्यर्थः । तथाचज्ञानसम सत्ताकस्तात्विकएवसंबंधःस्वीकार्यइतिभावः। ज्ञानज्ञेययोस्तात्विकसंबंधाकल्पनेबाधकंचाह ॥ दृग्दृश्ययोरिति ॥ दृग्दृश्ययोःसंबं धोनेत्येतद्वाक्यप्रतिपाद्यार्थस्यएतद्वाक्यजन्यज्ञानेनासंबंधेनश्रवणादिरूपक्रियायाश्चश्रोतव्येनासंबंधेनचरमवृत्तिरूपसाक्षात्कार रूपक्रियायाश्चसाक्षात्कर्तव्येनब्रह्मणाऽसंबंधेनतद्वाक्यप्रयोगरूपायाक्रियासाविरुद्ध्येतेत्यर्थः ॥ असंबंधेनेति ॥ ब्रह्मज्ञानरू

नचाभावादेःप्रतियोग्यादिनासंबंधोस्ति नतुज्ञानस्यज्ञेयेनेतियुक्तं । नियामकाभावात् । दृग्दृश्य योस्संबंधोनेत्येतद्वाक्यजज्ञानस्यस्वज्ञेयेन . श्रवणमननादीनांच श्रोतव्यादिरूपेणब्रह्मणाचरमसा क्षात्कारस्यचसाक्षात्कर्तव्येन ब्रह्मणाअसंबंधेनस्वक्रियादिविरोधापाताच्च । नहिदृग्दृश्ययोस्संबंधो नेतिवाक्यज(न्य)ज्ञाने दृग्दृश्यसंबंधाभावश्चरमसाक्षात्कारादौचब्रह्माध्यस्तं । ब्रह्मणिअध्यस्तस्य पधर्मिसमसत्ताकसंबंधाभावेनेत्यर्थः । तथाचोक्तस्थलेतादृशसंबंधासिद्धिरेवज्ञानज्ञेययोस्तादृशसंबंधानंगीकारेबाधिकेत्याशयः । ननूक्तस्थलेप्याध्यासिकसंबंधएवस्वीक्रियतइतिचेत्तत्राह ॥ नहीति ॥ श्रवणमननादीनांचरमसाक्षात्कारस्यचेत्यत्रशंकते ॥ ब्रह्मणीति ॥ यथाकथंचिदेकस्यैकत्राध्यासमंगीकृत्याध्यासिकसंबंधोस्माभिरुच्यते तत्रसाक्षात्कारादौब्रह्मणोऽध्यासाभावेपि साक्षात्कारश्रवणादिरूपक्रियायांब्रह्मण्यध्यासोंगीक्रियते तावतैवब्रह्मसाक्षात्कारादीनांब्रह्मीयत्वंभविष्यतीत्यर्थः ॥ तदिति ॥ ब्र

ह्येत्यर्थः ॥ तत्त्वेति ॥ ब्रह्मीयत्वापातादित्यर्थः ॥ सर्वस्यापि ब्रह्मण्यध्यस्तत्वेन घटसाक्षात्कारस्यापि ब्रह्मण्यध्यस्तत्वादितिभावः । यदिसा
क्षात्कारस्यब्रह्मण्यध्यासोंगीक्रियते तर्हिन्यायसाम्याद्वेदतात्पर्यादेरपिधर्मादावध्यासःस्यात् । प्रकृतेपिज्ञेयप्रपंचएवज्ञानाध्यासा
पातइत्याह ॥ धर्मादावित्यादिना ॥ दृग्दृश्ययोःसंबंधोनेत्यादिनोक्तंसंगृह्णाति ॥ एवंचेति ॥ तदर्थस्य दृग्दृश्यसंबंधाभावस्य
अनध्यासादित्यन्वयः । अन्यः आध्यासिकसंबंधादन्योविषयविषयिभावः । ननुज्ञानज्ञेययोराध्यासिकसंबंधादन्यस्संबंधएव
नसंभवति । तथाहि । ज्ञानंप्रकाशःप्रकाशस्यचविप्रकृष्टेनप्रकाश्येनसंबंधाभावस्यप्रदीपादौदृष्टत्वादत्रापिविप्रकृष्टेनप्रकाश्येन

तत्साक्षात्कारत्वेघटसाक्षात्कारस्यापितत्त्वापातात् । धर्मादौतत्तात्पर्यादेरनध्यासाच्च । इहापिज्ञेये
ज्ञानाध्यासापाताच्च । एवंच "दृग्दृश्ययोर्नसंबंधइतिवाक्योत्थसंविदि ॥ अनध्यासात्तदर्थस्यसंबंधोन्य
स्तयोर्मतः" ॥ यद्यपिज्ञानंप्रकाशस्तथापीच्छादिवदांतरत्वेनप्रदीपवैलक्षण्यात् परोक्षवृत्तौदर्शनाच्च

विषयविषयिभावसंबंधोनयुक्तः । तथाचज्ञानंविप्रकृष्टेनविषयेणनसंबध्यते प्रकाशत्वात्प्रदीपवदित्यनुमानविरोधइतिचेत्तत्राह ।
यद्यपीत्यादिना । यथेच्छायाआंतरायाबहिष्ठविषयविषयकत्वं एवंप्रकाशरूपज्ञानस्यापि । आंतरत्वेनप्रदीपवैलक्षण्यात् । तथापरो
क्षस्थलेंतःकरणवृत्तेर्बहिर्निस्सरणाभावेनतद्विषयिणीवृत्तिरंतरेवभवतीतित्वन्मतरहस्यं । एवंचांतरायांपरोक्षवृत्तौविप्रकृष्टेनापिविष
येणसंबंधस्यत्वन्मतेदर्शनाच्च विप्रकृष्टे(नापि)नप्रकाश्येनाध्यासिकसंबंधातिरि(क्तोपि)क्तोविषयविषयिभावसंबंधोयुक्तएवेत्यर्थः ।
तथाचत्वदीयानुमाने आंतरत्वाभावउपाधिरित्युक्तंभवति । यदिप्रदीपदृष्टांतेनप्रकाशरूपज्ञानस्यविषयेणसंबंधाभावःकथ्यते

तर्हि प्रदीपेप्रकाश्यस्यघटादेरध्यासा(दर्शनात्त)भावात्तद्दृष्टांतेन प्रकाशरूपेज्ञानेपिज्ञेयस्याध्यासोनयुक्तःस्यादित्याह॥ अन्ये
ज्ञानविशेषेज्ञेये(नसहाध्यताति)नातिरिक्तसंबंधस्त्वयाप्यभ्युपगतइतिसर्वत्रज्ञानेसएवास्त्वित्याह॰ ॥ किंचेति ॥ नियमइति॰॥
येन दृश्यप्रपंचस्यदृश्यध्यासःसिद्ध्येदित्यर्थः।यज्ज्ञेयंतज्ज्ञानेऽध्यस्तमितिनियमः(कुतो)नास्तीत्यतोव्यंभिचारादित्याह॥ अनध्यस्त
स्येति ॥ तुच्छस्यस्वज्ञानेशब्दादिजन्यज्ञानेऽनध्यासादित्यन्वयः । तदुपपादनायोक्तमनध्यस्तस्येति । तुच्छस्याऽनध्यस्त
त्वांगीकारात् । अध्यस्तेप्रातिभासिकसत्वमंगीकृत्यासद्वैलक्षण्यांगीकारात् तुच्छस्यचाध्यासांगीकारेप्रातिभासिक(सत्वाद्या)

विप्रकृष्टेनापिप्रकाश्येनसंबंधोयुक्तः। अन्यथादीपवदेवाध्यासिकसंबंधोनस्यात्। किंचतवापिमतेज्ञे
यस्यनस्वज्ञानेऽध्यस्तत्वानियमः। अनध्यस्तस्यतुच्छस्याविद्यानिवृत्तिः पंचमप्रकारेतिमतेऽविद्यानिवृत्ते

ताद्यापत्तेरितिभावः । पंचमप्रकारेति । "नसन्नासन्नसदसन्नानिर्वाच्यंश्चतत्क्षमः । यक्षानुरूपोबलिरित्याचार्याःप्रत्य
पीपदन्नि"तिवचनादितिभावः । अविद्याया अनिर्वाच्यत्वेनसदसद्वैलक्षण्यात्प्रतियोगितदभावयोर्वैलक्षण्यस्यावश्यकतयातन्नि
वृत्तेःपंचमप्रकारत्वंतैरंगीकृतमितिध्येयं । अविद्यानिवृत्तेःस्वज्ञानेऽनध्यासाद्दित्यन्वयः । अध्यस्तत्वेप्रातिभासिकसत्वापत्त्यापं
चमप्रकारत्वभंगइतिभावः । अभावस्यस्वज्ञानेऽनध्यासादित्यन्वयः ॥ नन्वभावस्यप्रपंचांतर्गतस्यस्वज्ञानेऽध्या(सोऽगीक्रियतए)
सएवेतिचेन्न। तस्यपारमार्थिकत्वांगीकारात् । ननुकथंपा(र)मार्थिकत्वमभावस्य तथात्वेद्वयरूप(ब्रह्माभेदाप)त्वापत्तेः । नचेष्टाप

त्तिः । भावाभावयोस्तदयोगादित्यतउक्तं ॥ अद्वयरूपत्वेपीति ॥ अब्रह्मरूपत्वेपीति सत्यस्यैतिशेषः। ननुतर्ह्यद्वैतहानिरित्यतउ क्तमभावाद्वैतमतइति । अभावरूपंद्वितीयंपारमार्थिकमस्ति "अद्वितीय"मित्यादिश्रुतिस्तुद्वितीयभावनिषेधपरेतिमतइत्यर्थः। "भावाद्वैतमत" इत्यपिपाठः । तत्रभावरूपंद्वितीयंनास्तिअभावरूपंद्वितीयमस्तीतिमतइत्यर्थोद्रष्टव्यः । तथाचोक्तनियमस्यतु च्छेऽविद्यानिवृत्तावभावतत्वेचाभावात्तत्रैवव्यभिचारइतिभावः । पुनरुक्तनियमस्यस्थलांतरेव्यभिचारमाह ॥ अपरोक्षेति ॥ अतीतादेर्व्यावहारिकस्यपरोक्षानुभवरूपेऽनुमित्यादिरूपस्वज्ञानेऽनध्यासादित्यन्वयः । नन्वतीतादेरपिव्यावहारिकस्यानुमि

(रभावाद्वैमते)भावाद्वैतमतेअभावस्यचाद्वयरूपत्वेपि स्वज्ञानेऽनध्यासात् । अपरोक्षा नुभवैकरसेब्रह्मण्यध्यस्तस्यव्यावहारिकस्यातीतादेर्नित्यातींद्रियस्यचपरोक्षानुभवरूपे स्वज्ञानेऽनध्यासात् । स्मर्यमाणस्यचस्मृतिरूपेवृत्त्यात्मकेस्वज्ञानेऽनध्यासात् । प्रातिभा सिकस्यचप्रातिभासिकेस्वज्ञानेव्यावहारिकस्यच वर्तमानघटादेर्व्यावहारिकेस्वज्ञाने

त्यादिरूपपरोक्षज्ञानएवाध्यासोस्त्वित्यतउक्तमपरोक्षेति। अध्यस्तस्य अध्यस्तत (यात्वदंगी) यांगीकृतस्यनित्यातींद्रियस्य धर्मादेः । स्थलांतरेव्यभिचारमाह ॥ स्मर्यमाणस्येति ॥ स्मृतिविषयस्येत्यर्थः । ननुस्मर्यमाणमपिस्मृतावेवाध्यस्तंस्मृतेश्चैतन्य रूपत्वादित्याशंकावारणायवृत्त्यात्मकइति । स्मृतेरंतःकरणवृत्त्यात्मकत्वात्तत्रचैतन्यप्रतिफलनादेरप्यभावादित्यर्थः। स्थलांतरेव्य भिचारमाह ॥ प्रातिभासिकस्येति ॥ ननुप्रातिभासिकार्थज्ञानंयत्तत्सत्यमेव तत्रप्रातिभासिकस्याध्यासःसंभवतीत्यत

त्वन्मतइति ॥ भ्रमरूपज्ञानस्यापि ॥ अर्थज्ञानात्मकोभयविधभ्रमांगीकारादितिभावः। ननुप्रातिभासिकस्यापिप्रातिभासिके[illegible]
ज्ञानेव्यावहारिकस्यापिघटादेर्व्यावहारिकेस्वज्ञानएवाध्यासोस्त्वतोनव्यभिचारइत्यतआह ॥ अध्यस्तेति ॥ अधिष्ठानस्याध्यस्ता
धिकसत्ताकत्वनियमादितिभावः । अतएवाध्यस्ताधिकसत्ताकत्वाभावप्रदर्शनार्थंपूर्वंप्रातिभासिकेव्यावहारिकंइत्युक्तमितिध्येयं ।
प्रातिभासिकस्यरूप्यादेःप्रातिभासिकेस्वज्ञानेऽध्यासइत्यत्रदूषणांतरमाह ॥ प्रातिभासिकादिति ॥ रूप्यादित्यर्थः । अधिष्ठानस्या
ध्यस्तात्पूर्वसत्त्वनियमात्प्रातिभासिकाद्रूप्यात्पूर्वंप्रातिभासिकंस्यतज्ज्ञानस्यसत्त्वमयुक्तं । रूप्यस्यप्रतिभासमात्रशरीरत्वेनतयोरेककाली

: नध्यासात् । त्वन्मतेऽर्थवद्भ्रमरूपज्ञानस्यापिकल्पितत्वात् । अध्यस्ततुल्यत्वेनकल्पितस्यचान
धिष्ठानत्वात् प्रातिभासिकात्पूर्वमसत्यास्तत्प्रतीतेरधिष्ठानत्वायोगाच्च । त्वयापिरूप्यादिकमिदमं
शावच्छिन्नचैतन्येध्यस्तं । रूप्याकाराविद्यावृत्तिप्रतिबिंबितेनतुचैतन्येनप्रकाश्यतइत्यंगीकाराच्च

लीनत्वादितिभावः । इतोपिनरूप्यस्यज्ञानेऽध्यासः तथात्वेत्वन्मतविरोधादित्याह ॥ त्वयापीति ॥ इदमंशेति ॥ शुक्त्यवच्छि
न्नेत्यर्थः ॥ प्रकाश्यतइति ॥ तथाचरूप्याकाराविद्यावृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यमेवरूप्यंज्ञानमित्यर्थः । तथाचरूप्यज्ञानाधिष्ठानयोर्भे
दान्नरूप्यादेःस्वज्ञानेऽध्यासइत्याशयः। अधिष्ठानाज्ञानेनाध्यासजन्म तज्ज्ञानेनाध्यासनिवृत्तिरितिविवेकः ॥ रूप्येति ॥ रूप्यज्ञान
स्याधिष्ठानत्वाद्रूप्यज्ञानाज्ञानेनरूप्यभ्रमजननप्रसंगः । रूप्यज्ञानज्ञानेनरूप्यभ्रमनिवृत्तिप्रसंगइत्यर्थः । नचेष्टापत्तिः । ज्ञानस्य

न्यायामृ० ॥ १९९ ॥

ज्ञातैकसत्त्वेनतदज्ञानायोगादितिभावः ॥ ज्ञानमिति ॥ अधिष्ठा(नसामानाधिकरण्येनाध्य)नासंभिन्नतयाध्यस्तप्रतीतेर्दर्शनाज्ज्ञा
नंरूप्यमितिधीःस्यादितिभावः । ज्ञानात्स्वाधिष्ठानभूतात् स्वज्ञाने पश्चाद्भाविनि । तथाचघटादेःपूर्वमसत्त्वेसन्निकर्षायोगेना
धिष्ठानभूततज्ज्ञानोत्पत्तेरेवायोगादित्यर्थः । स्वाधिष्ठानभूतस्वज्ञानेघटादेरध्यस्तत्वेप्रातिभासिकत्वापत्त्याऽध्यासेसतिघटस्वरूपसि
द्ध्याघटसन्निकर्षजन्यघटज्ञानरू(पघटाधि)पाधिष्ठानसिद्धिः अधिष्ठानेसिद्धेसतितत्रघटादेरध्याससिद्धिरित्यन्योन्याश्रयइतिहृदयं ।

रूप्यादेःस्वज्ञानेऽध्यस्तत्वेऽधिष्ठानाज्ञानज्ञानाभ्यामध्यासजन्मनिवृत्त्योर्नियतत्वाद्रूप्यज्ञानस्याज्ञान
ज्ञानाभ्यांरूप्यभ्रमजन्मनिवृत्त्योःप्रसंगाच्च। ज्ञानंरूप्यमितिधीप्रसंगाच्च। घटादेःस्वसन्निकृष्टेंद्रियजन्या
त्स्वज्ञानात्पूर्वंसत्त्वेनस्वज्ञानेऽध्यासायोगाच्च । ननुयाघटसन्निकर्षजावृत्तिर्नतयाघटःप्रकाश्यः येनच
प्रकाश्यःघटाधिष्ठानचैतन्येन नतद्घटसन्निकर्षजन्यमितिचेन्न ।त्वन्मतेपिवृत्तेरेवाज्ञानविरोधित्वात्।

ननुनमयाघटसन्निकृष्टेंद्रियजन्यज्ञानेऽध्यासोऽगीक्रियते येनोक्तदोषः किंनाम घटसन्निकर्षजन्यायावृत्तिस्तयाघटोनप्रकाश्यते सा
घटज्ञानंनभवतीतियावत् । तस्यावृत्तेरज्ञाननिवर्तकत्वमात्रमेवांगीक्रियते तथाचाज्ञानेनिवृत्तेतदभिव्यक्तंयद्घटाधिष्ठानचैतन्यंते
नप्रकाश्यते तदेवचैतन्यंघटज्ञानमितियावत् । यच्चघटादिज्ञानत्वेनाभिमतंघटाधिष्ठानचैतन्यं नतद्घटसन्निकर्षजन्यं तच्चाधिष्ठान
चैतन्यरूपंज्ञानंचघटापेक्षयापूर्ववृत्तीतियुक्तोघटादेःस्वज्ञानेऽध्यासइत्याशंकते ॥ नन्विति ॥ ननुवृत्तेरेवाज्ञानविरोधित्वंमय

कृतंमितिततःकिंप्रकृतइत्यतआह ॥ अज्ञानेति ॥ अन्यस्य चैतन्यरूपस्य। तथाचवृत्तेरेवज्ञानत्वात्तस्याश्चघटसन्निकृष्टेंद्रियजन्यत्वे
नवृत्तेःपूर्वंघटस्यसत्त्वान्नतस्यज्ञानेऽध्यासइत्यर्थः। घटाधिष्ठानचैतन्यस्यैवघटज्ञानत्वांगीकारेस्ववचनविरोधंचाह ॥ त्वयापीति॥
घटाधिष्ठानस्यवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यस्यत्वन्मतेआभाससंज्ञा । तथाचोक्तं । "चैतन्यंद्विविधंप्रोक्तंवृत्तौयत्प्रतिबिंबितं । आभास
उच्यतेऽन्यच्चानाभासइतिशब्दितं"मिति । उक्तिर्व्यवहारः। घटोयमित्यसावुक्तिरित्यस्यवृत्तिरूपज्ञानेनभवतीत्यर्थः। घटोयमिति

अज्ञाननिवर्तकादन्यस्यचज्ञानस्यानुपलंभात् त्वयापि "घटोयमित्यसावुक्तिराभासस्यप्रसा-
दतः। विज्ञातोघटइत्युक्तिर्ब्रह्मानुभवतोभवेत्" इतिवदताघृत्तिप्रतिबिंबितस्यघटानधिष्ठा
नस्यचैतन्यस्यैवघटानुभवत्वोक्तेश्च। किंचदृश्यत्वान्यथानुपपत्त्यामिथ्यात्वमित्यर्थापत्तिर्विवक्षि
ता किंवासत्यत्वेदृश्यत्वंनस्यादित्यनुकूलतर्कमात्रं ।नाद्यः। तत्सामग्र्यभावात्। आक्षेप्यस्यो

व्यवहारजनकंघटोयमितिज्ञानमाभासरूपमेवेतियावत् ॥ विज्ञातइति ॥ घटज्ञानवानहमित्युक्तिरित्यर्थः । ब्रह्मरूपानुभ
वस्साक्षी। विज्ञातोघटइत्युक्तिजनकंअनुव्यवसायरूपंज्ञानंसाक्ष्येवेतियावत् ॥ घटानधिष्ठानस्येति ॥ तथाचघटानधिष्ठानस्यवृ
त्तिप्रतिबिंबितस्यविशिष्टचैतन्यस्यैवघटज्ञानत्वावगमात्, घटाधिष्ठानचैतन्यस्यघटज्ञानत्वांगीकारेत्वद्वचनविरोधःस्यादितिभावः
॥दृश्यत्वान्यथानुपपत्त्येति॥ दृश्यत्वस्यान्यथासत्त्वेनुपपत्त्येत्यर्थः॥तत्सामग्रीति॥ अर्थापत्तिसामग्रीत्यर्थः। आक्षेप्यस्य रा

त्रिंभोजनस्य । उपपादकत्वं पीनत्वोपपादकत्वं । आक्षेपकस्यपीनत्वस्य । अनुपपद्यमानत्वं आक्षेप्यंरात्रिभोजनंविनानुपपद्य मानत्वं ॥ संबंधीति ॥ ज्ञेयप्रपंचेत्यर्थः। संबंधस्येति ॥ दृक्संबंधरूपदृश्यत्वस्येत्यर्थः ॥ प्रतिकूलमेवेति॥ संबंधिनोमिथ्या त्वेसंबंधस्वरूपमेवनसिद्ध्येदितिमिथ्यात्वसंबंधरूपाक्षेपकस्यप्रतिकूलमेवनोपपादकमित्यर्थः । ननुयद्याक्षेपकःसंबंधोऽध्यस्तत्वाद न्योनिषयविषयिभावादिर्वास्तवःस्यात्तदैवमिथ्यात्वंतदुपपादकंनस्यात् । किंतुप्रतिकूलमेवेतिवक्तुंशक्यते । नचैवं किंत्वध्यस्तत्व रूपसंबंधएवमिथ्यात्वाक्षेपकः मिथ्यात्वंचाध्यस्तत्वरूपसंबंधानुकूलमेवेतितदुपपादकंभविष्यत्येवेत्याशंक्यनिषेधति॥ नचेति॥ आ

पपादकत्वंप्रमाणाविरुद्धत्वंचाक्षेपकस्यानुपपद्यमानत्वंप्रमितत्वंचेतिह्यर्थापत्तिसाम
ग्री । नचाक्षेप्यंसंबंधिमिथ्यात्वमाक्षेपकस्यसंबंधस्योपपादकं । किंतुप्रतिकूलमे
व । नचाध्यस्तत्वरूपसंबंधस्यनतत्प्रतिकूलं । तस्याद्याप्यसिद्ध्यानाक्षेपकत्वात् ।

ध्यासिकसंबंधशब्दस्यार्थद्वयमस्तिदृग्दृश्ययोरध्यासएवसंबंधइतितथा अन्यःकश्चिद्विषयविषयिभावःसंबंधोस्तिसोध्यस्तइतिच । त त्राद्याभिप्रायेणेदंनिराकरणं तस्येति॰ अध्यस्तत्वरूपसंबंधस्येत्यर्थः । तथाचाक्षेपकस्यप्रमितत्वाभावादर्थापत्तिसामग्रीन्यूनेतिभावः। नन्वाध्यासिकसंबंधोनामअध्यासएवसंबंधइतिनार्थः। येनतस्याद्याप्यप्रमितत्वेनाक्षेपकत्वाभावः। किंनामकश्चित्संबंधोविषयविषयि भा(वरूपोस्ति)वोस्तिसोध्यस्तोमिथ्याभूत(इत्यु)उच्यते।तथाचैतादृशमिथ्याभूतसंबंधस्यसंबंधिमिथ्यात्वोपपादकतयानुकूल्यमेवभ विष्यतीत्याशंक्यनिराकरोति ॥नचेति॥ संबंधस्य विषयविषयिभावस्य । तथाचैतादृशसंबंधस्यप्रत्यक्षसिद्धतयासत्यत्वेननतस्य

धिमिथ्यात्वमुपपादकमितिभावः । ननुविनैवबाधकमित्यनुपपन्नं संबंध(स्यसत्यत्वे)स्यामिथ्यात्वेदृश्यमिथ्यात्वस्यैवबाधक
त् दृश्यस्यसंबंधिनःप्रपंचस्यैवमिथ्यात्वात्तत्संबंधस्यापिमिथ्यात्वमेवांगीकार्यमित्याशंक्यनिषेधति ॥ नचेति ॥ अन्योन्येति ॥
दृग्दृश्यसंबंधमिथ्यात्वेसिद्धेदृश्यस्यसत्यत्वेसंबंधानुपपत्त्यादृश्यमिथ्यात्वसिद्धिः तत्सिद्धौचसंबंधिभूतदृश्यस्यमिथ्यात्वेनतत्संबंध
स्यापिमिथ्यात्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयःस्यादित्यर्थः ॥ प्रत्यक्षादीति ॥ सन्घटइत्यादिप्रत्यक्षेत्यर्थः । तथाचाक्षेपकस्यप्रमाणावि

नचमिथ्याभूतसंबंधस्यनतत्प्रतिकूलं । स्वतःप्रमाणप्रत्यक्षसिद्धसंबंधस्यविनैवबाधकंमिथ्यात्वायो
गात् । नचदृश्यमिथ्यात्वमेवबाधकं । अन्योन्याश्रयात् । प्रत्यक्षादिविरुद्धंधाक्षेप्यंमिथ्यात्वं ।
नचप्रत्यक्षाद्यविरुद्धसंबंधांतरकल्पनेनैवदृश्यत्वोपपत्तौप्रत्यक्षस्यस्वतःप्राप्ततत्वावेदकत्वत्यागोयुक्तः ।

रुद्धत्वरूपार्थापत्तिसामग्री(भग्नेत्य)नेत्यर्थः। नन्वाक्षेप्यमिथ्यात्वंनप्रत्यक्षविरुद्धं तस्यातत्वावेदकत्वादित्यतआह॥नचप्रत्यक्षेति॥
स्वतःप्राप्तेति ॥ स्वतःप्रामाण्यप्राप्तेत्यर्थः । ननुदृश्यत्वान्यथानुपपत्त्याध्यासिकसंबंधसिद्ध्याप्रपंचमिथ्यात्वंसिद्धेःकथंतत्सस्व
ग्राहिप्रत्यक्षस्यतत्वावेदकत्वमित्यतउक्तं प्रत्यक्षाद्यविरुद्धेति । अनेनाक्षेपकस्यदृश्यत्वस्याक्षेप्यंदृश्यमिथ्यात्वंविनासत्यसंबंधेनै
वोपपत्तावनुपपद्यमानत्वमपिनास्तीत्युक्तंभवति । एकस्यदृश्यत्वस्यान्यथानुपपत्त्यासर्वप्रपंचमिथ्यात्वकल्पनमयुक्तमित्याह ॥

नापीति ॥ एकस्यदृश्यत्वस्योपपत्तयेप्रत्यक्षादिनासत्त्वेनप्रमितानेकप्रपंचःव्यवस्तुनस्त्यागोमिथ्यात्वकल्पनरूपोयुक्तः " (त्यजेदेकंकुलस्यार्थे) " इतिन्यायेनएकस्यदृश्यत्वस्यैवत्यागोस्तु बहुबाधस्यान्याय्यत्वादितिभावः । आक्षेपकंविकल्प्यदूषयति ॥ आक्षेपकंचेति ॥ मिथ्यात्वाक्षेपकमित्यर्थः ॥ दृगिति ॥ दृगध्यस्तत्वरूपंदृश्यत्वमित्यर्थः ॥ आक्षेप्येति ॥ दृगध्यस्तत्वस्यैवमिथ्यात्वरूपत्वादितिभावः ॥ तवेति ॥ विषयत्वमनंगीकर्तुः । तथाचप्रमितत्वंनास्तीतिभावः ॥ अनुपपत्तीति ॥ दृग्विष

नाप्येकस्यदृश्यत्वस्योपपत्तयेप्रमितानेकवस्तुत्यागोयुक्तः। आक्षेपकंघनतावद्दृगध्यस्तत्वं । तस्याक्षेप्याभिन्नत्वेनमांप्रत्यसिद्धेः । नापिदृग्विषयत्वरूपोदृक्संबंधः । तवासिद्धेः । सिद्धौवातेनैवसंबंधेनप्रकाशोपपत्त्याध्यस्तत्वंविनानुपपत्त्यभावात् । नापिदृगधीनसिद्धिकत्वं दृग्विषयत्वातिरिक्तसिद्ध्यसंमतेः । नचदृक्संबंधसामान्यमाक्षेपकं । तच्चप्रसक्तविशेषप्रतिषेधेध्यस्तत्वरूपविशेषपर्यवस्यतीतियुक्तं । तस्यघटस्यज्ञानमितिधीसिद्धसंबंधसामान्यंप्रत्यविशेषत्वात् ।

यत्वरूपदृश्यत्वाख्याक्षेपकस्येत्यर्थः । तथाचार्थापत्तिसामग्री(भग्नेति)च्यूनेतिभावः ॥ सिद्ध्यसंमतेरिति ॥ दृगधीनसिद्धिकत्वमित्यत्रबहुव्रीह्यर्थस्यसिद्धिसंबंधस्यविषयत्वरूपत्वादितिभावः । तच्चतवासिद्धमितिहृदयं ॥ नचदृक्संबंधेति ॥ दृक्संबंधसामान्यमेवदृश्यत्वं । तच्चप्रसक्तसंयोगादिसंबंधविशेषनिषेधसहकृतंसत्अध्यस्तत्वरूपसंबंधविशेषपर्यवस्यच्चसंबंधिनोदृश्यस्यमिथ्यात्वंआक्षेप्स्यतीतिभावः ॥ तस्येति ॥ घटस्यज्ञानमित्यादिप्रतीतिसिद्धोयोज्ञानज्ञेययोस्संबंधस्तंप्रत्यध्यस्तत्वरूपसंबंध[illegible]

षरूपत्वाभावात् । आदावध्यस्तत्वंसंबंधेनैवअकृतंदूरेज्ञानज्ञेयसंबंधसामान्यंप्रतिविशेषत्वेन । तथाचपरिशेषेणाध्यस्तत्वेनपर्य-
सानमित्यर्थः । ज्ञानज्ञेयसंबंधसामान्यंप्रत्यध्यस्तत्वरूपसंबंधस्यविशेषत्वेघटस्यज्ञानमित्यादौयथाज्ञानज्ञेयसंबंधसामान्यव्यवहारे
ज्ञेयस्यषष्ठ्यंतेननिर्देशः ज्ञानस्यप्रथमांतेन तथातद्विशेषभूताध्यस्तत्वरूपसंबंधव्यवहारेपिअध्यस्तस्यषष्ठ्यंतेनाधिष्ठानस्यप्रथमांते
ननिर्देशःस्यात् नहितथास्तीत्याह ॥ नहीति ॥ सत्त्वेदृश्यत्वंनस्यादित्यनुकूलतर्कमात्रमितिद्वितीयंनिराकरोति ॥ नांत्यइति ॥
तर्कोऽप्रयोजकइत्याह ॥ सत्त्वेपीति ॥ संबंधांतरेणआध्यासिकसंबंधातिरिक्तेनसंबंधेनेत्यर्थः । अत्रापादकीभूतंसत्त्वंअनिर्वाच्य

नहिरूप्यंस्यशुक्तिरित्यस्ति । नांत्यः । सत्त्वेप्युक्तरीत्यासंबंधांतरेणैवदृश्यत्वोपपत्त्याऽप्रयोजकं
त्वात् । किंचनैतावदनिर्वाच्यत्वाभावआपादकः । तद्वतोपितुच्छस्यपरोक्षधीवेद्यत्वेनदृश्य
त्वात् । नापिसत्त्वं सत्त्वेपिब्रह्मणस्वरूपवद्दृश्यत्वेघटस्यापिस्वज्ञानेनसंबंधोपपत्तेः । किंचा
ध्यासिकसंबंधइतिकोर्थः । किंयःकश्चित्संबंधएवाध्यस्तइति किंवातदध्यस्तत्वमेवसंबंधइति ।

त्वाभावोवापारमार्थिकत्वंवा । नाद्यइत्याह ॥ नतावदिति ॥ तद्वतोपीति ॥ सदसद्वैलक्षण्यरूपानिर्वाच्यत्वाभाववत इत्यर्थः ।
तथाचतर्कस्यतुच्छेव्यभिचारेणव्याप्तिभंगात्प्रशिथिलमूलत्वमितिभावः । नद्वितीयइत्याह ॥ नापीति ॥ सत्वं पारमार्थिकत्वं
॥सत्त्वेपीति॥ सत्त्वेपि घटस्यज्ञानेननसंबंधोस्त्वित्यप्रयोजकता । नंचसत्त्वेसंबंधायोगः । यथाब्रह्मणःसत्यत्वेपितद्व्यवहारेणसंबंधोस्ति
ब्रह्मणोपिव्यवह्रियमाणत्वात् तद्वत्सत्यस्यापिघटस्यज्ञानेनसंबंधोस्त्वित्यर्थः । तदध्यस्तं भावेकः । तस्मिन्नध्यासएवसंबंधइत्यर्थः ।

॥ नदृश्येति ॥ संबंधस्याध्यस्तत्वेपिसंबंधिनःपारमार्थिकत्वंसंभवति घटस्यज्ञानेनाध्यस्तसंबंधवत्त्वेपिनसंबंधिनोमिथ्यात्वं
विभक्तयोर्घटपटयोरारोपितसंयोगस्यमिथ्यात्वेपिसंबंधिनोस्तदभावात् । यथावा तार्किकैकदेशिमतेऽजन्यसंयोगाभावा(त्काला
काशसं)द्विभुद्वयसंयोगस्यारोपितत्वेनमिथ्यात्वेपिसंबंधिनोमिथ्यात्वाभावाद्व्यभिचारइत्युक्तमित्यर्थः ॥ ज्ञेयवदिति ॥ अ
ध्यास्तस्यसंबंधत्वपक्षेएकस्यापरत्राध्यासोवक्तव्यः । तत्रनतावज्ज्ञानंज्ञेयेध्यस्तं ज्ञेयस्यमिथ्यात्वेनज्ञानंप्रत्यधिष्ठानत्वाभावात् ।
तथाचज्ञेयस्यज्ञानएवाध्यासोवाच्यः । सनयुक्तः । व्यावहारिकस्यघटादेर्व्यावहारिकेतज्ज्ञानेऽनध्यासात् प्रातिभासिकस्यरू

आद्येनदृश्यमिथ्यात्वसिद्धिरित्युक्तं । नांत्यः । त्वस्मतेज्ञेयवत्तज्ज्ञानस्याप्यध्यस्तत्वेनतत्रतस्या
नध्यासादित्युक्तत्वात् । एवंचशाब्दवृत्तेर्हिविषयोब्रह्मतत्रनकल्पितं । यथातथादृग्विषयोदृश्यं
नदृशिकल्पितं ॥ अविद्याविषयोब्रह्मह्यविद्यायांनकल्पितं । यथातथादृशाग्राह्यंभविश्वंदृशिक
ल्पितं ॥ तस्माद्दृग्दृश्ययेच्छेष्यमाणादेर्नाध्यासिकस्संबंधः । किंत्वन्यएव । कोसावितिचेत् न ।

तत्रतस्यानध्यासा
प्यादेःप्रातिभासिकेतज्ज्ञानेऽनध्यासात् अर्थज्ञानात्मकोभयविधभ्रमांगीकारेणज्ञेयवज्ज्ञानस्याप्यध्यस्तत्वेन
दित्युक्तत्वादित्यर्थः । संगृह्णाति ॥ एवंचेति॥ ज्ञानेज्ञे(यस्या)ध्यासपक्षदूषणायाद्यश्लोकः । विषयोविषयिण्यध्यस्तइतिसामा
न्यनियमखंडनाभिप्रायेणद्वितीयश्लोकइतिज्ञातव्यं । दृशाग्राह्यं दृग्विषयः । दृशि विषयिभूतायां । आध्यासिकसंबंधखंडनमुप
संहरति ॥ तस्मादिति ॥ अतिप्रसंगे सर्वसर्वेणदृश्येतेत्यतिप्रसंगइत्यर्थः । विशेषजिज्ञासायाः कोसावितिविशेषविचारस्ये

र्थः । तत्रतार्किकोक्तंदृष्टांतमाह ॥ विशेषगतेति ॥ पार्थिवपरमाणुषुसमानगुणकर्मसामान्यवत्सुव्यावर्तकाभावेनव्यावृ
त्त्य(संभ)भावेन योगीतरेषांपरस्परासंकीर्णव्यवहारोच्छेदरूपातिप्रसंगपरिहाराय विशेषोनामपदार्थोव्यावृत्तिहेतुतयाक
ल्पितः। तेनचोक्तातिप्रसंगेनिरस्तेविशेषेपिव्यावृत्तिबुद्धिजनकः कस्सनिरूप्यतामिति जिज्ञासावृथाइदानींतत्प्रयोजनाभावादिति
यथातार्किकेणसमाधीयतेतद्वदित्यर्थः । यथोक्तंद्रव्यकिरणावल्यां "असंकीर्णव्यवहृतेर्योगिनांपरमाणुषु ॥ विशेषकल्पनेतत्रवि
शेषेच्छावृथातवे"ति। नन्वतिप्रसंगनिरासकसंबंधसद्भावेप्रमाणस्यतल्लक्षणस्यचाभावादप्रामाणिकएवासौसंबंधः। "लक्षणप्रमा
:संबंधेनैवातिप्रसंगेनिरस्तेविशेषजिज्ञासायाविशेषगतविशेषजिज्ञासायाइवानर्थकत्वात्।प्रमाणस्यचोक्त
त्वात्।संयोगसमवायांतर्भावेचतल्लक्षणस्यवबहिर्भावेतुतदितरत्वेसतिसंबंधत्वादेर्लक्षणत्वात्विशेषसंज्ञा
याश्चयथारुचिकल्प्यत्वात्। यत्तुसंबंधस्यसंबंधिभिन्नत्वेऽनवस्था नचेत्संबंधासिद्धिरितिसंबंधसामान्यखंडनं
णाभ्यांवस्तुसिद्धि" रितिवचनादित्यतआह ॥ प्रमाणस्येति ॥ अनुमानत्रयस्येत्यर्थः। यःसंबंधःकल्प्यतेसंसंयोगसमवायांतर्भू
तश्चेत्तल्लक्षणमेवतस्यापिलक्षणं नपृथग्वक्तव्यं बहिर्भावेतुसंयोगसमवायान्यत्वेसतिसंबंधत्वमेवतल्लक्षणमस्त्वित्याह॥संयोगेति॥
नन्वेवंलक्षणप्रमाणाभ्यांजातातत्सिद्धिः तस्यविशेषनामकिमितिचेत्तत्राह ॥ विशेषसंज्ञायाश्चेति ॥ कल्प्यत्वादिति ॥ वि
षयविषयिभावइत्यादिसंज्ञाकर्तव्येत्यर्थः । संयोगाद्यतिरिक्तःसंबंधःसामान्यतःसिध्यतीत्युक्तंतदयुक्तमित्याशंक्यनिराकरोति
॥यत्त्विति॥ संबंधस्यकल्प्यमानस्य । अनवस्थाभेदकंभेदिभ्यांभिन्नोनवेत्यादिभेदपरंपरासमनवस्थेत्यर्थइतिकेचित् । वस्तुत

स्तु भिन्नस्यसंबंध्यसंबद्धस्यस्वकार्यकारित्वाभावात्तत्रापिसंबंधांतरंवक्तव्यं तत्राप्युक्तविकल्पापत्त्याऽनवस्थेत्यर्थः ॥ नचेदिति ॥ संबंधस्यसंबंध्यभिन्नत्वेसंबंध्येवास्तिनसंबंधइत्यागतं । तथाचतस्यसंबंधित्वंसंबंधत्वंचनस्यादित्यर्थः ॥ उक्तरीत्येति ॥ ज्ञान स्यज्ञेयेनसंबंधोनेतित्वद्वाक्योक्तसंबंधाभावस्यज्ञानेनासंबंधादित्युक्तरीत्याज्ञानज्ञेययोःसंबंधोनास्तीत्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्यैत द्वाक्यप्रतिपाद्येनसंबंधाभावरूपेणार्थेनसंबंधासत्त्वेस्वक्रियाविरोधापत्त्यासंबंधेवाच्ये तस्यचभिन्नत्वेऽनवस्थानचेत्संबंधासिद्धि रितिस्वव्याहतमित्यर्थः । संबंधःसंबंध्यभिन्नएव नचोक्तदोषः । यथादृश्यत्वेदृश्यत्वांतराभावेप्युक्तंदृश्यत्वं यथावाप्रमेयत्वे

तदुक्तरीत्यास्वव्याहतं । युक्तंचदृश्यत्वाद्यंतरहीनस्यापिदृश्यत्वादेरिवसंबंधस्यापिकचित्स्वनिर्वा हकत्वं । यदपिज्ञानविषयत्वनिरुक्तिखंडनं तत्प्रकृतानुपयुक्तं । अनतिप्रसंगायहिदृग्दृश्ययोस्सं बंधोवाच्यः । नतुज्ञानविषयत्वंनिर्वक्तव्यं । नचविषयत्वस्यानिरुक्तिमात्रेणविषयस्यमिथ्यात्वं ।

प्रमेयत्वांतराभावेपिप्रमेयत्वमस्तिस्वनिर्वाहकत्वांगीकारात् । एवंसंबंधेसंबंधांतराभावेपिसंबंधत्वंयुक्तं स्वनिर्वाहकत्वांगीका रादित्याह ॥ युक्तंचेति ॥ कचिदिति ॥ स्वविषयइत्यर्थः । स्वनिर्वाहकत्वंयुक्तंचेत्यन्वयः ॥ प्रकृतानुपयुक्तमिति ॥ अनु कूलतर्कप्रस्तावेतन्निरुक्तिखंडनस्यप्रकृतानुपयोगादित्यर्थः ॥ अनतिप्रसंगायेति ॥ घटदर्शिपटस्यविषयत्वपरिहारायकरणस न्निकर्षादिद्वारकोदृग्दृश्ययोःसंबंधोवाच्योनतुविषयत्वमपिनिर्वक्तव्यमित्यर्थः ॥ नचविषयत्वस्येति ॥ उक्तविकल्पखंडना

विषयस्यमिथ्यात्ववर्णनंभौतविचारमनुसरतीत्यर्थः। उक्तंह्यात्मतत्वविवेके। केनचिद्भूतेनद्विरदंचतुष्पादमवलोक्यविकल्पितंकिं
यमंधकारोमूलकमस्ति अथवाजलवाहो बलाहकान्वर्षतिगर्जतिच यद्वावांधवोयं। राजद्वारेश्मशानेचयस्तिष्ठतिसबांधवइतिवचना
दितिभावः। अथवायोयंभूमौदृश्यतेतत्स्यछायेयं। नाद्यः। तस्यशूर्पयुगलस्फोटनाभावात्। नद्वितीयः। तस्यस्तंभचतुष्टया
भावात्। नतृतीयः। तस्यपुच्छ(लगुड)भ्रामणाभावात्। नचतुर्थः। तस्यानरशिरश्शतोद्गिरणाभावात्। अतोनकिंचिदेतत्।
किंतुमिथ्यैवेति। किमेतावताविकल्पखंडनमात्रेण द्विरदस्वरूपंनहिनिवर्तते किंतुयोद्विरदोस्तिसोस्त्येवेतिवदन्नेवपिशाचउपे
क्ष्यतेपरीक्षकैः। "विकल्पदूषणाभ्यांस्वरूपंनैवहीयते। प्रमाणसिद्धंतत्कर्तोपेक्ष्यतेभूतवज्जनै"रितिवचनादिति ॥ विषयित्व

विषयित्वस्यानिरुक्तावपिविषयीभूतदृग्वत्सत्वोपपत्तेः स्वव्याहतंच। त्वयैवप्रमाणज्ञा
नंस्वविषयावरणेत्याद्युक्तेः। दृग्विषयत्वस्येहेतूकृतत्वाच्च। नचप्रमाणज्ञानेविषयोध्यस्तः।

स्येति॥ दृशोविषयवत्त्वंहिविषयित्वं ततश्चविषयत्वानिरुक्तौतद्घटितविषयित्वस्याप्यनिरुक्तावपिनविषयिण्यादृशोमिथ्यात्वंकिंतु
सत्यत्वमेव। एवंविषयत्वानिरुक्तावपिविषयस्वसत्यत्वमक्षतमित्यर्थः॥ इत्याद्युक्तेरिति॥ एवमाद्यनुमानेविषयत्वस्यव्यवहृतत्वा
द्विषयत्वनिरुक्तिखंडनंव्याहतमित्यर्थः॥ दृग्विषयत्वस्येति॥ दृग्रूपज्ञानविषयत्वस्येत्यर्थः। ननुप्रमाणज्ञानंस्वविषयावरणेत्यत्र
विषयत्वंनामनवास्तवं किंत्वध्यस्तत्वमेव। तथाचस्वविषयावरणेत्यत्रस्वाध्यस्तावरणेत्यर्थोविवक्षितइतिचेन्न। एवंवदताप्रमाणज्ञा
नएवविषयोऽध्यस्तइतिवाच्यं। अमितिचेत्तत्राह॥ नचेति॥ प्रमाणज्ञानेतद्विषयस्याध्यासेतुच्छादिज्ञानेतुच्छादेरध्यासप्रसंगइत्युक्त

त्वादितिभावः। दोषांतरमाह ॥तदज्ञानजन्यमिति॥ प्रमाणज्ञानेस्वविषयस्याध्यस्तत्वंनयुक्तं अध्यस्तत्वंनामाध्यासंप्रतिविषयत्वं
अध्यासोहिलोकेऽधिष्ठानाज्ञानजन्योऽधिष्ठानज्ञाननिवर्त्यश्चदृष्टः। तद्विषयत्वमेवाध्यस्तत्वंतदनुविद्धतयाप्रतीयमानत्वंवा। न
चघटश्चलतीत्यादिचलनानुविद्धतयाप्रतीयमानस्यघटादेस्तत्राध्यस्तत्वंस्यादितिवाच्यं। तदनुविद्धतयाप्रतीयमानत्वविशेषएवा
ध्यस्तत्वमितिविवक्षितत्वात्। एवंचप्रमाणज्ञानेविषयस्यनाध्यासः। तस्यप्रमाणज्ञानाज्ञानजन्यत्वाभावात्। कुतः ज्ञानस्यज्ञा
तैकसत्त्वेनप्रमाणज्ञानाज्ञानस्यैवाभावात्। तथाप्रमाणज्ञानाज्ञानजन्यत्वाभावादेवप्रमाणज्ञानज्ञाननिवर्त्यत्वाभावेनतस्याध्यास
त्वाभावात्। ततश्चतद्विषयत्वरूपमध्यस्तत्वमयुक्तं। तथातदनुविद्धतयाप्रतीयमानत्वरूपमप्यध्यस्तत्वंनयुक्तं इदंरजतमितिवत्

तदज्ञानजन्यंतज्ज्ञाननिवर्त्यंवाध्यासंप्रतिविषयत्वाद्वातदनुविद्धतयाप्रतीयमानत्वविशेषाद्वान्यस्यतत्रा
ध्यस्तत्वस्याभावाच। नह्यनिर्वाच्यत्वादिरूपंसाधारणमध्यस्तत्वंदृश्यविशेषस्यदृग्विशेषप्रकाश्यत्वेतंत्रं।

प्रमाणज्ञानेस्वविषयइतिप्रमाणज्ञानानुविद्धतयाविषयस्यप्रतीयमानत्वाभावात्। अतोनप्रमाणज्ञानेविषयस्याध्यासइत्यर्थः। अ
न्यस्याध्यस्तत्वस्याभावादित्ययुक्तं। अनिर्वाच्यत्वादिरूपंयत्परोक्षापरोक्षविषयसाधारणमध्यस्तत्वंतदेवापरोक्षज्ञानविषयस्यवृत्ति
प्रतिबिंबितचैतन्यरूपेणतदभिव्यक्ताधिष्ठानचैतन्यरूपेणचदृग्विशेषेणप्रकाश्यत्वेप्रयोजकं। एवंचानिर्वाच्यत्वादिरूपंप्रमाणज्ञाना
ध्यस्तत्वंविषयेस्तीत्याशंक्यनिषेधंति॥ नहीति॥ परोक्षज्ञानविषयस्यदृग्विशेषप्रकाश्यत्वेऽनिर्वाच्यत्वादिरूपंसाधारणमध्यस्त
त्वंनप्रयोजकं परोक्षविषयस्थलेऽनिर्वाच्यत्वादिरूपेऽध्यस्तत्वेसत्यपिदृग्विशेषप्रकाश्यत्वाभावात् तस्मिन्सत्यभवतस्तदप्रयोजक

दितिभावः ॥ यादृशमिति ॥ वृत्तावनध्यंस्तेवृत्तिंप्रतिविषयेचिदात्मनियादृशंविषयत्वंतादृशमेवज्ञेयस्यज्ञानंप्रत्यस्त्वित्यर्थः
॥ अनिर्वाच्यमेवेति ॥ निर्वक्तुमशक्यमेवेत्यर्थः । वृत्तिंप्रतिचिदात्मनइतिशेषः । विषयत्वस्य ब्रह्मगतस्य ॥ जगतइति ॥
जगन्निष्ठविषयत्वस्यानिर्वाच्यत्वेपीत्यर्थः । लक्षणस्यावश्यवक्तव्यत्वमाह ॥ त्वयापीति ॥ व्यावहारिकेति ॥ ज्ञानविष
येप्रपंचइतिशेषः ॥ असंकीर्णेति ॥ प्रातिभासिकविषयासंकीर्णेत्यर्थः ॥ लक्षणस्यापीति ॥ विषयत्वस्यव्यवहारविसंवादि

किंच यादृशंविषयत्वंतेवृत्तिंप्रतिचिदात्मनः । तादृशंविषयत्वंमेदृश्यस्यापिदृशंप्रति ॥ नन्व
निर्वाच्यमेवविषयत्वंमयाव्यवहृतमितिचेन्न । विषयत्वस्यानिर्वाच्यत्वेपितवब्रह्मवन्ममापिजगत
स्सत्त्वोपपत्तेः । त्वयापिव्यावहारिकसत्त्वस्यासंकीर्णव्यवहारस्यचसिद्ध्यर्थंव्यवहाराविसंवादिनो
लक्षणस्यापिप्रमाणवदविद्यादाविवक्तव्यत्वाच्च । कथंचत्वयाऽसाध्यंमिथ्यात्वंनिर्ब्रुवतासाधनंदृ
ग्विषयत्वंननिर्वक्तव्यं । नचतवापिघटादौपटाद्यसंकीर्णव्यावहारिकपृथुबुध्नोदराद्याकाराद्यज्ञाने

प्रातिभासिकविषयव्यावृत्तलक्षणस्यापिप्रमाणवद्वक्तव्यत्वादित्यर्थः । तत्रदृष्टांतःअविद्यादाविवेति ॥ यथाऽविद्यायांप्रमाणंलक्ष
णंचकथ्यतेतद्वद्विषयत्वस्यापिलक्षणादिकंवक्तव्यमेवेत्यर्थः । तथाचावश्यवक्तव्यविषयत्वखंडनंस्वव्याहतमितिभावः ॥ निर्ब्रु
वतेति ॥ सदसद्वैलक्षण्यमित्यादिनिर्वचनंकुर्वतेत्यर्थः ॥ साधनमिति ॥ विषयत्वस्यत्वदीयहेत्वंतर्गतत्वात्तद्धेतुज्ञानायतदव
श्यंलक्षणीयमित्यर्थः ॥ नचेति ॥ नहीत्यर्थः । घटादौपटाद्यसंकीर्णव्यवहारायतद्धेतुभूतंपटाद्यसंकीर्णपृथुबुध्नोदरादेर्ज्ञानंतादृ

शासंकीर्णव्यवहारश्चतवाप्यस्ति । तथाचासंकीर्णतादृशाकारएवघटादेर्लक्षणमितिलक्षणतयाज्ञातस्यतादृशाकारस्यलक्षणत्वंयाव
दवश्यंवक्तव्यं । एवमसंकीर्णव्यवहारहेतुतयाज्ञातस्यविषयत्वस्यलक्षणत्वयापिवक्तव्यमितितत्खंडनमयुक्तमित्यर्थः । ननुतादृशा
कारलक्षणज्ञानमपिनतादृशव्यवहारहेतुरितिशंकते ॥ नन्विति ॥ सममिति ॥ असंकीर्णविषयाकारमात्रेणासंकीर्णव्यवहा
रोपपत्तौतन्निर्वचनंमयापिनकर्तव्यमित्यर्थः ॥ इयांस्त्विति ॥ अयमांतरालिकोविशेषः । असंकीर्णतदाकारस्यैवव्यवहारहेतु
त्वादितिभावः । स आकारः । ननुविषयलक्षणंभवद्भिरेवंवाच्यं । मयातन्नवक्तव्यं । मयातस्याऽनिर्वाच्यत्वांगीकारात् । लक्ष

असंकीर्णघटादिव्यवहारः । नन्वसंकीर्णाकारज्ञानमात्रेणतदुपपत्तौकिंतन्निर्वचनेनेतिचेत् समं

ममापि । इयांस्तुविशेषः । तवसआकारस्सद्विलक्षणः । ममतुसन्नितीति अनिरुच्यमानोपिसतवये

नमानेनाप्रातिभासिकःतेनैवममतात्विकोस्तु । नचलक्षणोक्त्यनुक्तिभ्यांसदसद्वैलक्षण्यरूपानिर्वे

चनीयत्वहानिलाभौ । ब्रह्मण्यपिश्रौतस्यापिजगत्कारणत्वादिलक्षणस्यकारणत्वादिखंडनरीत्या

णवचनेतुवस्तुनोऽनिर्वाच्यत्वभंगापत्तिः निर्वक्तुमशक्यत्वमेवह्यनिर्वाच्यत्वंनामेत्यतआह ॥ नचलक्षणोक्तीति ॥ लक्षणो
क्त्यावनिर्वाच्यत्वभंगःअनुक्तौतल्लाभइतिनयुक्तं । नह्यनिरुच्यमानलक्षणवत्त्वमनिर्वाच्यत्वं किंनाम सदसद्वैलक्षण्यं तच्चलक्षणो
क्त्यनुक्त्योःसममेवेत्यर्थः । ननुसदसद्वैलक्षण्यमनिर्वाच्यत्वंतत्रतुदुर्निरूपलक्षणकत्वंप्रयोजकतयामयांगीक्रियतइतिचेत्तत्राह ॥
ब्रह्मणीति ॥ खंडनकारोक्तरीत्याकारणत्वलक्षणंदुर्निरूपमितिब्रह्मणि जगत्कारणत्वस्यासंभवापातात् । इष्टापत्तिंपरिहर्तुंश्रौ

स्येत्युक्तं। "यतोवाइमानिभूतानी"त्यादिश्रु(तिबोधितज)त्युक्तस्यजंगत्कारणत्वस्यानिर्वचनीयत्वेश्रुतेरतत्वावेदकत्वंस्यादिति वः॥ असंभवादिति॥ प्रसंगांतोहेतुः। असंभवप्रसंगादित्यर्थः। ब्रह्मणोदुर्निरूपलक्षणकत्वस्यत्वयोक्तत्वात्तस्यापिअनिर्वाच्यत्वंस्यादित्याह॥त्वयैवेति॥ तत्प्रत्यगात्मस्वरूपं। कीदृक्कीदृशमितिचेत्पृच्छसितर्हिताहक् तादृशं ईदृक्ईदृशमितिनिरूपणंयत्रनप्रसरति तद्वस्तुप्रत्यगित्यवधार्यतामित्यनेनब्रह्मणोपिदुर्निरूपत्वस्योक्तत्वात्तस्याप्यनिर्वाच्यत्वंस्यादित्यर्थः। दुर्निरूपलक्षणवत्त्वेऽसत्यत्वमित्यनेनसुनिरूपलक्षणवत्त्वेसत्यत्वमितिप्राप्तं तच्चत्वन्मतेऽयुक्तमित्याह॥ प्रपंचादाविति॥ त्वदुक्तस

असंभवात्त्वयैव"कीदृक्तत्प्रत्यगितिचेत्तादृगीदृगितिद्वयं। यत्रनप्रसरत्येतत्प्रत्यगित्यवधारये"तिब्रह्मण्यपिदुर्निरूपत्वस्योक्तत्वाच्च। प्रपंचादावपित्वदुक्तानिर्वाच्यत्वादिलक्षणसंभवाच्च। "यत्कठिनं सापृथिवी"त्यादिश्रुत्यापृथिव्यादीनामपिलक्षणोक्तेश्च। तस्मात्प्रमितस्येत्थमितिनिर्वक्तुमशक्यत्वं

दसद्वैलक्षण्यरूपानिर्वाच्यत्वलक्षणस्यप्रपंचेपिसुनिरूपणभावात्सत्यत्वापत्तिरित्यर्थः। प्रपंचेनिर्वचनीयत्वाख्यलक्षणमाधुनिकपुरुषोत्प्रेक्षितत्वात्संभावितदोषं नतत्सत्यत्वमापादयतीत्यतआह॥ यत्कठिनमिति॥ इत्यादीत्यादिपदेन"यद्द्रवंतदापोयदुष्णं तत्तेज"इत्यादिश्रुतिग्रहणं। तथाचनिर्दोषश्रुतिसिद्धलक्षणस्यसत्त्वात्पृथिव्यादीनामपिसत्यत्वापत्त्याऽनिर्वचनीयत्वंनस्यादिति भावः। इत्थमितिवक्तुमशक्यत्वमद्भुतत्वादेवयुक्तमित्यन्वयः। असत्त्वादेववक्तुमशक्यत्वंकिंनस्यादित्यतउक्तं॥ प्रमितस्येति॥

स्पष्टया ऽबाधितया दृष्ट्या दृष्टं विषयीकृतं यत् विलक्षणं संस्थानविशेषरूपं तस्य प्रतिपुरुषमुखे सत्त्वेपि तथा अद्भुतत्वाद्वक्तुमशक्यत्वं तथा प्रमितस्य विषयत्वस्यापि अद्भुतत्वादेव निर्वक्तुमशक्यत्वमस्त्वित्यर्थः । इत्थमिति वक्तुमशक्यत्वे ऽद्भुतत्वं प्रयोजकमित्येतत्प्रमाणेन द्रढयति ॥ उक्तं हीति ॥ अद्भुतत्वहेतोरित्थमित्यनिर्वाच्यमित्यर्थः । यदपि परैः स्वग्रंथे प्रलपितं सुनिरूपलक्षणत्वं व्यावहारिकत्वे तंत्रं दुर्निरूपलक्षणत्वं प्रातिभासिकत्वे तंत्रं । एवं च विषयत्वस्य दुर्निरूपणत्वा जगति तत्प्रातिभासिकमेवेति । तद्व्यभिचारेण खंडयति ॥ नहीत्यादिना ॥ इतरेति ॥ इतरभेदकलक्षणरूपं रूप्यत्वमित्यर्थः ॥ प्रातीतिकेति ॥ प्रातिभासिकेत्यर्थः । तथा च प्रा

प्रतिपुरुषमुखं स्पष्टाबाधितदृष्टिदृष्टविलक्षणसंस्थानविशेषस्य यसत्वेप्यद्भुतत्वादेदयुक्तं । उक्तं हि "अद्भुतत्वादनिर्वाच्य" मिति । नहि शुक्तिरूप्यस्येतरभेदकं रूप्यत्वं प्रातीतिकजातिरूपतया सुवचमिति तद्व्यावहारिकं । नवा मुखसंस्थानविशेषो दुर्वचइतिस प्रातिभासिकः नवा ब्रह्मण आनंदत्वज्ञानत्वसत्यत्वस्वप्रकाशत्वादिकं खंडनोक्तरीत्या दुर्वचमिति ब्रह्मतत्वतो नानंदाद्यात्मकं तस्मान्निर्वचनायोग्यस्यापि विश्वस्येक्षुक्षीरादिमाधुर्यवत् ब्रह्मवच्च प्रामाणिकत्वादेव सत्वसिद्धेः सदसद्वैलक्षण्यरूपानिर्वाच्यत्वायनिरुक्तिखंडनं शब्दसाम्या

तिभासिकावांतरजातिविशेष एव रूप्यत्वमिति सुवचमिति संप्रदायः । रज्जुसर्प(स्येतर)स्य भेदकं सर्पत्वमपि रूप्यत्वं स्यात् प्रातिभासिकावांतरजातिरूपत्वात्तस्यापीत्यतो विशेषपदं ॥ स प्रातिभासिक इति ॥ अत एव प्रातिभासिकत्वाभावोपपादनायैव स्पष्टाबाधितदृष्टिदृष्टेत्युक्तं । विषयत्वनिरुक्तिखंडनमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ विश्वस्य विश्वांतर्गतविषयत्वस्य ॥ शब्दसाम्या

ति ॥ निरुक्तौखंडितायांनिर्वचनाभावरूपमनिर्वचनीयत्वंसिद्ध्यति । निरुक्तिविरहस्यानिर्वचनीयत्वस्यचैकार्थत्वाच्छब्दसाम्य
तिभावः ॥ भ्रांतिमूलमिति ॥ निरुक्तौखंडितायांनिर्वचनाभावरूपमनिर्वाच्यत्वंयद्यपिसिद्ध्यति तथापिसदसद्वैलक्षण्यरूपंतं
न्नसिद्ध्यति निरुक्तिविरहेपिप्रतिपुरुषमुखवदिक्षुक्षीरादिमाधुर्यवद्ब्रह्मवदानंदादिवत्सत्त्वसिद्धेः । एवंचसदसद्वैलक्षण्यरूपानिर्वच
नीयत्वसिद्ध्यर्थंयन्निरुक्तिखंडनंकृतंतद्भ्रांतिमूलकं भ्रांतौकारणमनिर्वाच्यनिरुक्तिशब्दयोरेकार्थत्वरूपंशब्दसाम्यमित्यर्थः । निर्व
चनायोग्यत्वमुपेत्यसमाहितं । वस्तुतस्तदपिनास्तीत्याह ॥ नचेति ॥ केषांचित् निर्वचनेऽकुशलानामित्यर्थः ॥ नहिजात्यं

भ्रांतिमूलं । नचकेषांचिन्निर्वचनाशक्तिमात्रेणवस्तूनांतदयोग्यत्वं । उक्तंहिबौद्ध-
धिक्कारे । नहिजात्यंधेननीलंद्रष्टुंवक्तुंचनशक्यतइतिअज्ञेयमनिर्वाच्यमेवतत् ।
दुरवगाहत्वेनापितदुपपत्तेरिति । नचतदनिर्वचनं यथा "मंत्रस्यमंत्र"इत्य-

धेनेति ॥ नहिजात्यंधोनीलंज्ञातुंवक्तुंचाशक्तइत्यज्ञेयानिर्वाच्यमेवतल्लोके अन्येनज्ञेयत्वादिसंभवादितिबौद्धधिक्कारग्रंथस्यार्थानु
वादोयमितिज्ञातव्यं ॥ अज्ञेयानिर्वाच्यमेवतदिति ॥ अन्येनज्ञेयत्वादिसंभवादितिभावः । बौद्धधिक्कारग्रंथस्थवाक्यांतर
मुदाहरति ॥ दुरवगाहत्वेनापीति ॥ अयमप्यर्थानुवादः । तद्ग्रंथपाठस्त्वित्थं । "नहिलक्षणापरिज्ञानमात्रेणस्पष्टदृष्टमपल
क्ष्यमपह्नोतुंशक्यतेऽपरिज्ञानस्यदुरवगाहत्वेनाप्युपपत्तेरिति ॥ नचेति ॥ कुशलैर्निर्वक्तुमशक्यंनचेत्यर्थः ॥ यथामंत्रस्येति ॥

द्वितीयाध्यायेप्रथमपादेविचारितं। "अहिर्बुध्नीयमंत्रंमेगोपाये"त्या(दौप्र)दिप्रसीतमंत्रस्यकिंलक्षणं । नतावद्विहितांभिधायकत्वं। निषेधकेऽव्याप्तेः । नापिनिषेधाभिधायकत्वं । विधायकेऽव्याप्तेः । उत्तमपुरुषांतोयोमंत्रअसिपदांतोयोमंत्रअनयोंःपरस्पराव्या प्तेरित्याशंकायांयाज्ञिकसमाख्यायाएवनिर्दोषलक्षणत्वादितिसमाहितं । यथोक्तमधिकरणमालयां "याज्ञिकानांसमाख्या(नांल) यालक्षणंदोषवर्जितं । तेऽनुष्ठानस्मारकादौमंत्रशब्दंप्रयुंजत"इति ॥ प्रयोगइति ॥ प्रयुज्यतइतिप्रयोगःकर्मणिघञ् अभियुक्त प्रयोगविषयत्वमित्यर्थः । नचात्माश्रयःशंक्यः । अर्थस्यलक्ष्यत्वात् । मंत्रशब्दस्यैवलक्षणांतर्गतत्वात् । तथाचघटपदप्रयोगवि

भियुक्तप्रयोगएवलक्षणंतथाज्ञानविषयस्यापिज्ञानविषयइत्यभियुक्तप्रयोगएव
लक्षणं । नचान्योन्याश्रयः । पूर्वपूर्वप्रयोगस्यज्ञानेनोत्तरोत्तरप्रयोगोपपत्तेः ।

षयत्वंघटत्वमितिवत्मंत्रपदप्रयोगविषयत्वंमंत्रत्वमित्युक्तंभवति ॥ ज्ञानविषयइति ॥ ज्ञानविषयपदप्रयोगविषयत्वमित्यर्थः ॥ अन्योन्येति ॥ प्रयोगापरपर्यायेव्यवहारेप्रवृत्तिनिमित्तज्ञानस्यकारणत्वात्लक्षणस्यैवचप्रवृत्तिनिमित्तत्वान्मंत्रपदप्रयोगविषयत्वरू पप्रवृत्तिनिमित्तज्ञानेमंत्रपदप्रयोगःमंत्रपदप्रयोगसिद्धौतद्घटितप्रवृत्तिनिमित्तज्ञानमित्यन्योन्याश्रयइत्यर्थः ॥ पूर्वपूर्वेति ॥ स्यादयमन्योन्याश्रयः । यदिमंत्रपदप्रयोगविषयत्वरूपलक्षणांतर्गतःप्रयोगोलक्षणसाध्यप्रयोगएवस्यात् । नचैवं । किंतुलक्षणसा ध्यप्रयोगोऽस्मदीयोभिन्नएव । लक्षणांतर्गतोयःप्रयोगः सपूर्वतनानामेवविवक्षितः । सचभिन्नएव । पूर्वतनानामपियःप्र[illegible]

सोऽपितत्पूर्वतनप्रयोगज्ञानेनेतिव्यक्तिभेदान्नान्योन्याश्रयइतिभावः । पूर्वोक्तलक्षणान्येवदूषणपरिहारेणसमर्थयते ॥ अथवेत्या-
दिना ॥ ननुचक्षुरादिनाज्ञानानंतरंवागिंद्रियपाटवाभावेनाभिलपनरूपव्यवहारःएडमूकानांनभवतितज्ज्ञानविषयेऽव्याप्तिरित्य
तआह ॥ करणेति ॥ नाव्याप्तिःशंक्या । तत्रापिएडमूकादिज्ञानेव्यवहारकारणत्वस्यफलोपधानस्याभावेपिव्यवहारजननयोग्य-
तारूपंकारणत्वमस्त्येव । ननुयोग्यत्वंनामतदवच्छेदकावच्छिन्नत्वं । तत्रचज्ञानेव्यवहारजननयोग्यत्वंनामव्यवहारजनकताव
च्छेदकावच्छिन्नत्वंवाच्यं त(च्चव्य)व्यवहारजनकत्वावच्छेदकंतद्विषयविषयकत्वमेववाच्यं । तन्नवक्तुंशक्यं । विषयत्वस्यैवेदानींनि

अथवायज्ज्ञानंयदभिलपनरूपव्यवहारकारणंसतस्यविषयः । करणपाटवा
द्यभावेनव्यवहारानुदयेपिसहकारिवैकल्यप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वरूपंकारण
त्वमस्त्येव । कदापिव्यवहाराजनकंतुनिर्विकल्पकंनोपेयतइतिनाव्याप्तिः ।

रुच्यमानतयात्तस्याज्ञानाद्दितिचेत् । अस्त्यत्रसंप्रदायविशेषः । योग्यत्वंद्विविधं । तदवच्छेदकावच्छिन्न(त्वरूपमेकं)त्वंएकं सह
कारिवैकल्यप्रयुक्तकार्याभाव(वत्वरू)रूपंचापरं । उभयमपिवंतस्यदं(डादौप्रसिद्धं)डेस्ति प्रथमस्याऽयोगेपिएडमूकादिज्ञानेव्यव
हाराभावेपिवाग्रूपसहकार्यभावेनसहकार्यभावप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वापरपर्याययोग्यतारूपकारणतायाःसत्त्वान्नाव्याप्तिरित्यर्थः ।
सहकारिवैकल्येत्यादेर्योग्यतारूपत्वंतूत्तरत्रैवस्पष्टं । तार्किकाणांमतेनिर्विकल्पकज्ञानस्यकदापिव्यवहारजनकत्वानंगीकारात्तद्वि
षयेव्याप्तिरित्यतआह ॥ कदापीति ॥ तत्रापिनिरुक्तयोग्यतारूपकारणत्वमंगीकृत्ययद्यप्यव्याप्तिःपरिहर्तुंशक्यते तथापिवस्तु

स्थितिकथनमेतदित्याहुः ॥ यत्वतत्वेति ॥ यज्ज्ञानंयदभिलपनेत्यादिलक्षणांतर्गतयोर्यत्त्वतत्त्वजात्योरित्यर्थः ॥ कस्येति ॥
अयंचन्यायःतार्किकाणामपिसंमतएव । कस्य(का)व्याप्तिरितिप्रश्नेऽस्ये(यं)व्याप्तिरित्य)त्यननुगतायाएवलक्ष्यत्वादित्युक्तत्वात् ।
ननुयत्रघटज्ञानानंतरंप्रमादात्पटइतिव्यवहारोभवतितत्रघटज्ञानंपटाभिलपनरूपव्यवहारकारणमतोघटज्ञानस्यपटोपिविषयःस्या
दितितत्राह ॥ घटेति ॥ प्रमादएवतत्रहेतुरितिभावः । ननुक्रियाजनकत्वाख्यकारकविशेषःकर्तृत्वंतच्चनित्येश्वरज्ञानविषयेऽ
व्याप्तमित्यतआह ॥ ज्ञानकर्मशब्देनेति ॥ करणपाटवाभावेनयत्रज्ञानेव्यवहारोनोत्पन्नस्तद्विषयेऽव्याप्तिरित्यतउक्तं ॥ योग्ये

नचयत्वतत्वजात्योरभावेनाननुगमः कस्यकोविषयइत्यननुगतप्रश्नेअस्यायंविषयइत्यननुगत
स्यैववक्तव्यत्वात् । घटज्ञानानंतरंप्रामादिकेपटइतिव्यवहारेनघटज्ञानंहेतुरितिनातिव्याप्तिः ।
अतएवज्ञानकर्मत्वंविषयत्वमित्यत्रापिनदोषः । ज्ञानकर्मशब्देनज्ञानाधीनव्यवहारयोग्य
त्वरूपातिशयवत्त्वस्याविवक्षितत्वात् । नापिक्रियाजनकत्वविशेषःकर्मत्वं । (पटं)घटंकरोती

ग्यत्वरूपेति ॥ नन्वत्रविषयनिष्ठयोग्यत्वंज्ञानाधीनव्यवहारजनकतावच्छेदकयुक्तत्वमित्युक्तं । तच्चतद्विषयकत्वमेववाच्यं ।
तच्चनसंभवति । तस्यैवेदानींनिरुच्यमानत्वेनतस्माज्ज्ञानादितिचेन्न । उक्तन्यायेनज्ञानाधीनव्यवहारेसहकारिवैकल्यप्रयुक्तकार्या
भावरूपयोग्यतायास्तत्राप्यनपायादितिध्येयं ॥ पटमिति ॥ कृतिःप्रयत्नः । पटजननानुकूलयत्नवान्भवतीतितदर्थः । तथाच
कृतिकालेपटोनास्तीतितत्कर्मणिपटेऽव्याप्तिः । ननुकृतिरूपक्रियाजनकत्वंपटेस्तीतिचेत् तत्रपृच्छामः किमसिद्धस्यपटस्यकृति

नकत्वमुतसिद्धस्य । नाद्यः । असिद्धस्यजनकत्वाभावात् तस्यपूर्ववृत्तित्वघटितत्वात् । नद्वितीयः । सिद्धेइच्छायाईवयत्न-
प्यभावात् । अतोऽव्याप्तेर्नकर्मत्वलक्षणंत्वदुक्तं किंत्वस्मदुक्तमेव तच्चतत्राप्यस्ति यदातज्ज्ञानंभविष्यतितदातदधीनव्यवहारयो
ग्यतारूपकर्मत्वस्यानपायादित्याह ॥ नहीत्यादिना ॥ भासमानतायाएवाव्याप्यनिरूपणादित्युक्तदोषंपरिहरति ॥ भासमा
नत्वंचेति ॥ योग्यत्वंनामव्यवहारजनकतावच्छेदकयुक्तत्वं तच्चावच्छेदकंतद्विषयत्वमेववाच्यं । तन्नज्ञातुंशक्यं तस्यैवेदानीं
त्यादावभावात् । नह्यसिद्धंजनकं नापिसिद्धंकृतिकर्म । अतएवयस्यांसंविदीत्यादिलक्षणे
पिनदोषः । यतस्संविदीतिसतिसप्तमी । भासमानत्वंचव्यवहारयोग्यत्वं । योग्यत्वंचसति
कारणांतरेव्यवहारावश्यंभावः योग्यत्वेचदृश्यत्वेदृश्यत्ववदाध्यासिकसंबंधेआध्यासिकसंबं
धवच्चतदेववान्यद्वायोग्यत्वमस्ति । आत्माश्रयशंकितुतद्वदेवोत्पत्त्याद्यप्रतिबंधकत्वाददोषइ
तिनाव्याप्तिः । अन्येतुयस्संबंधांतरमनपेक्ष्ययज्ज्ञानावच्छेदकोयज्ज्ञानानवच्छिन्नस्वभावश्च
निरुच्यमानत्वादित्यतआह ॥ योग्यत्वंचेति ॥ सतीति ॥ सहकारिवैकल्यप्रयुक्तकार्याभावइतिशाक्त । ननुयोग्यतायांयो
ग्यतांतराभावादित्युक्ताव्याप्तिंपरिहरति ॥ योग्यत्वेचेति ॥ तर्ह्यात्माश्रयइत्यतआह ॥ आत्माश्रयादिकंत्विति ॥ तद्वदे
वेति ॥ दृश्यत्वादिवदेवेत्यर्थः । नाव्याप्तिः योग्यतायामितिशेषः । अन्येत्वित्यस्यनतत्राव्याप्तिदोषइत्याहुरित्यनेनवक्ष्यमाणे
नसंबंधः ॥ संबंधांतरमिति ॥ ज्ञातर्यतिव्याप्तिवारणायसंबंधांतरमिति । संबंधांतराभावेसतीत्यर्थः । तत्रचसमवायएवास्ती

तिंनदोषः । एवंचेत् अहमित्यात्मविषयकेज्ञानेआत्मावच्छेदकोभवति । तत्रसंबंधांतराभावोनास्ति । स्वज्ञानेनात्मनःसमवायस्यै
वसत्त्वात् । अतःस्वज्ञानविषयेआत्मन्यव्याप्तिरित्यंतउक्तसंबंधांतरमनपेक्ष्येति । संबंधांतरंतत्रतिष्ठतु । परंतुज्ञानावच्छेदकत्वेतद
पेक्षयानभवितव्यमित्यर्थः ॥ एवंचनाव्याप्तिः । आत्मनःस्वविषयकज्ञानावच्छेदकत्वेविषयत्वस्यैवापेक्षा । नविद्यमानस्यापिसम
वायस्य । तस्यावर्जनीयसन्निधित्वात् । यदिचज्ञानावच्छेदकत्वेविषयत्वंविहायसमवायस्यैवापेक्षा । तर्हिघटस्यज्ञानमित्यादौघट
स्यापिज्ञानावच्छेदकत्वंनस्यात् । ज्ञाननिरूपितसमवायस्यघटेऽभावात् । अतोविषयत्वमेवतत्रावच्छेदकतायाअपेक्षितं नसमवा
यः । अतआत्मनिसंबंधांतरमनपेक्ष्यस्वज्ञानावच्छेदकत्वंवर्ततएवेतिनाव्याप्तिरित्याह ॥ यद्यपीत्यादिना ॥ स्वज्ञानेति ॥

सतस्यविषयः । यद्यप्यात्मास्वविषयकज्ञानेनसमवायवान् तथापिनतस्यतदवच्छेदेतदपेक्षा स्वज्ञानासमवा
यिनोपिघटादेस्स्वज्ञानावच्छेदकत्वदर्शनात् । यथात्मनःस्वानुमितिविषयत्वेपिनविषयत्वेनतत्रहेतुता तद्वत् ।

स्वविषयकज्ञाननिरूपितसमवायशून्यस्येत्यर्थः । नन्वहमित्यत्रात्मविषयकज्ञानेआत्मनोज्ञाननिरूपितसमवायविषयत्वयोस्सत्त्वे
पिज्ञानावच्छेदकत्वेविषयत्वस्यैवापेक्षानसमवायस्येत्येतत्कुतइत्याशंकायांउभयोस्सत्त्वेप्येकमवर्जनीयसन्निधीत्यत्रोदाहरणमाह ॥
यथेति ॥ यथाआत्मविषयिणीअनुमितिर्भवति तत्रात्माविषयोजनकश्चभवति अनुमितेर्ज्ञानरूपत्वेनतांप्रत्यात्मनस्समवायिकार
णत्वात् एवंचात्मनोऽनुमितिनिरूपितसमवायविषयत्वयोःसत्त्वेप्यनुमितिंप्रतिजनकतासमवायित्वेनैव समवायिकारणत्वेनैवका
रणतायाःक्लृप्तत्वेनविषयत्वस्यावर्जनीयसन्निधितयानपेक्षायास्तार्किकैरुक्तत्वात् । विषयस्यपरोक्षज्ञानेऽकारणत्वात् एवंप्रकृते

र्थः । नन्वेवमनुमित्यादाविवाहमितिस्वविषयकज्ञानंप्र(त्यप्यात्म)तिआत्मनस्समवायिकारणत्वात्समवायापेक्षाविषयत्वस्य
दितिचेन्न । भ्रांतोसि । तत्रज्ञानजननेसमवायस्यापेक्षानविषयत्वस्येतिसत्यं । प्रकृतेतुज्ञानावच्छेदकत्वेसमवायापेक्षानास्ति ।
किंतुविषयत्वस्येत्युच्यतइतिद्रष्टव्यं । नन्वेवंचेद्रूपज्ञानंप्रतिसमवायादेर्विषयत्वंस्यात् । रूपज्ञानंमत्समवेतमित्यादौसंबंधांतरमन
पेक्ष्यसमवायादीनांतदवच्छेदकत्वादतउक्तं ॥ यज्ज्ञानानवच्छिन्नस्वभावइति ॥ तथाचरूपज्ञानंमत्समवेतमित्यत्ररूपज्ञाना
वच्छेदकेआत्मनिरूपितसमवायेरूपज्ञानानवच्छिन्नस्वभावत्वंनास्ति । समवायस्यसावधिकपदार्थत्वेन(ससंबंधिकपदार्थत्वेनरू)रूपं
ज्ञानरूपसंबंध्यवच्छिन्नस्वभावत्वात् । तथारूपज्ञानमिष्टमित्यत्रापिसंबंधांतरमनपेक्ष्यरूपज्ञानावच्छेदिकायाअपीच्छायानिरूपज्ञान
यद्यपिचरूपज्ञानंमत्समवेतंरूपज्ञानमिष्टंरूपज्ञानंध्वस्तमित्यादौरूपज्ञानाविषयाअप्या
विषयत्वं त(त्रतज्ज्ञानानवच्छिन्नस्वभावत्वाभावात्)स्याज्ज्ञानावच्छिन्नस्वभावत्वात् इच्छायाअपिससंबंधिकपदार्थ(त्वेनेष्य)त्वात्इ
ष्यमाणंयद्रूपज्ञानंतदवच्छिन्नस्वभावत्वान्नतत्राप्यतिव्याप्तिः । तथारूपज्ञानंध्वस्तमित्यत्रापिसंबंधांतरमंतरेणरूपज्ञानावच्छेदक
स्यापिध्वंसस्यनरूपज्ञानविषयत्वं तज्ज्ञानानवच्छिन्नस्वभावत्वाभावात् ध्वंसस्याभावरूपत्वयाससंबंधिकपदार्थत्वेनप्रतियोगिभूतरू
पज्ञानावच्छिन्नस्वभावत्वेननतत्राप्यतिव्याप्तिः । अस्तिचैतत्पटादिज्ञाने संबंधांतरमनपेक्ष्यज्ञानावच्छेदकस्यपटस्यज्ञानानवच्छि
न्नस्वभावत्वात् यथाससंबंधिकपदार्थत्वात्पटज्ञानंपटावच्छिन्नस्वभावंतथापटोनज्ञानावच्छिन्नस्वभावः पटस्यससंबंधिकपदार्थ
त्वाभावादित्याह ॥ यद्यपिचेत्यादिना ॥ अवच्छेदकाः तथाचातिव्याप्तिरितिभावः । इष्यमाणाद्यात्मकेत्यत्रादिपदेनप्रतियो

गिग्रहणं । कुतइत्यतआह ॥ संबंधेच्छादीनामिति ॥ समवायरूपसंबंधस्यसंबंध्यवच्छिन्नस्वभावत्वात् इच्छायाइष्यमाणाव च्छिन्नस्वभावत्वात् आदिपदेनध्वंसस्यप्रतियोग्यवच्छिन्नस्वभावत्वादितिविवेकः । लक्ष्येउपपादयति ॥ ज्ञानविषयस्त्विति ॥ ज्ञानस्येति ॥ ससंबंधिकपदार्थत्वादितिभावः ॥ अदर्शनादिति ॥ ससंबंधिकपदार्थत्वाभावादितिभावः ॥ नन्वेवंचेदव्याप्तिः । तथाहि । आदौव्यवसायोजातः । तदनंतरंतद्विषयिणीसानुमितिर्जाता । भाट्टमतेज्ञानस्यज्ञाततालिंगकानुमितिवेद्यत्वा

ऽऽत्मसमवायिच्छाध्वंसादयस्संबंधांतरमनपेक्ष्यरूपज्ञानावच्छेदका स्तथापितेसमवेतेष्यमा णाद्यात्मकरूपज्ञानावच्छिन्नस्वभावाः संबंधेच्छादीनांसंबंधीष्यमाणाद्यवच्छिन्नस्वभावत्वा दितिनातिव्याप्तिः॥ ज्ञानविषयस्तुनज्ञानावच्छिन्नस्वभावः॥ ज्ञानस्यघटावच्छिन्नस्वभावत्ववत्

त् । अथवानैयायिकरीत्याऽनुव्यवसायोकाजातः अनुमितिविषयकमनुव्यवसायविषयकंवापुनर्ज्ञानांतरंजातं । एवंच व्यवसाय विषयकेमध्यस्थेऽनुमितिरूपेऽनुव्यवसायरूपेवाज्ञानेस्वग्राहकज्ञानविषयीभूतेऽव्याप्तिः यद्यपिसंबंधांतरमनपेक्ष्याऽनुमितिरूपम नुव्यवसायरूपंवाज्ञानंस्वग्राहकतृतीयज्ञानावच्छेदकं तथापिज्ञानानवच्छिन्नस्वभावंनभवति । अनुमितेरनुव्यवसायस्यवाससंबं धिकपदार्थत्वेनपूर्वव्यवसायरूपज्ञानावच्छिन्नस्वभावत्वादितिचेन्न । स्वयंयज्ज्ञानावच्छेदकस्तदनवच्छिन्नस्वभावत्वस्यसत्त्वात्

ज्ञानग्राहकानुमितेरनुव्यवसायस्यवासंबंधिकपदार्थत्वेनपूर्वज्ञानावच्छिन्नस्वभावत्वेपिस्वयंयज्ज्ञानावच्छेदकःस्वग्राहकंज्ञानाव
च्छेदकोभवतितदवच्छिन्नस्वभावोनभवति नहिस्वग्राहकंज्ञानंज्ञानग्राहकानुमितावनुव्यवसायेवाप्रतीयते येनाऽनुमितेरनुव्यवं
सायस्यवातदवच्छिन्नस्वभावत्वंस्यात् ततोनाव्याप्तिरित्याह ॥ यत्त्वपीत्यादिना ॥ स्वशब्देनज्ञानग्राहकानुमितिरनुव्यवसायो
वाग्राह्यः ॥ ज्ञानविषयकेति ॥ पूर्वव्यवसायविषयकेत्यर्थः । ज्ञानावच्छिन्नस्वभावं पूर्वज्ञानावच्छिन्नस्वभावं । तथाचाव्या
प्तिरितिभावः । यच्चतज्ज्ञानंचयज्ज्ञानं ॥ यदीयस्वभावमिति ॥ यदवच्छिन्नस्वभावमित्यर्थः । नन्वेवंचेत्मत्समवेतंरूपज्ञानं

घटादेर्ज्ञानावच्छिन्नस्वभावत्वस्यादर्शनात् । यद्यपिस्वग्राहकज्ञानविषयभूतंज्ञानविषयका
नुमित्यनुव्यवसायादिकंज्ञानावच्छिन्नस्वभावं तथापिस्वयंयज्ज्ञानंप्रतिविषयः तदवच्छि
न्नस्वभावंनेतिनाव्याप्तिः । अथवायज्ज्ञानंयदीयस्वभावंसंतस्यविषयः । मत्समवेतंरू
पज्ञानमित्यत्रतुसमवायएवरूपज्ञानावच्छिन्नस्वभावः । नतुरूपंज्ञानंतदवच्छिन्नस्वभावं ।

मित्यत्रापिरूपज्ञानंसमवायीयस्वभावमितिरूपज्ञानंप्रतिसमवायोविषयःस्यादितिचेन्न । मत्समवेतंरूपज्ञानमित्य(त्राप्यात्म)स्या
त्मनिरूपितसमवायवद्रूपज्ञानमित्यर्थोनविवक्षितः किंतुरूपज्ञाननिरूपितस्समवायोमय्यस्तीति । एवंचसमवायएवरूपज्ञानाव
च्छिन्नस्वभावोनरूपज्ञानंसमवायावच्छिन्नस्वभावं । तत्रस्वभावावच्छेदकंस्यरूपस्यैवसत्त्वेनरूपावच्छिन्नस्वभावतयासमवायाव
च्छिन्नस्वभावत्वाभावात् अतोनातिव्याप्तिरित्याह ॥ मत्समवेतमिति ॥ नतुरूपज्ञानमिति ॥ रूपज्ञानमितिहेतुगर्भं ।

रूपावच्छिन्नस्वभावत्वेनसमवायावच्छिन्नस्वभावत्वाभावादित्यर्थः । नन्वेवंचेदिच्छादिविषयेऽव्याप्तिः तत्रपूर्वोक्तज्ञानघटितल
क्षणानाम(योगादि)भावादित्यतआह ॥ प्रकृतस्येति ॥ दृश्यत्वरूपहेत्वर्थतयाप्रकृतस्येत्यर्थः ॥ शब्देनेति ॥ रूप(ज्ञान)मि
तिशब्देनेत्यर्थः । आकाशस्यचक्षुषासंयोगःसन्निकर्षःशब्देनसमवायइतिज्ञातव्यं । लिंगकरणतापक्षमालंब्यशंकते ॥ नन्विति ॥
नन्वनुमितेःपक्षविषयकत्वेनलिंगजन्यज्ञानस्यपक्षविषयकत्वमिष्टमेवेतिचेन्न । लिंगविषयकांशेपक्षविषयकत्वंस्यादित्यापादनात् ।

प्रकृतस्यज्ञानविषयत्वस्यैवेयंनिरुक्तिर्नत्विच्छादिविषयत्वस्यापीति नतत्राव्याप्तिर्दोषइत्याहुः ।
अथवायत्सन्निकृष्टकरणेनयज्ज्ञानमुत्पद्यतेसतस्याविषयः । नचैवमाकाशसन्निकृष्टेनचक्षुरा
दिनाशब्देनचजन्यंरूपादिज्ञानंप्रतिआकाशस्याविषयतापत्तिः । सन्निकर्षस्यापिहेतुत्वेनविव
क्षितत्वात् । नचचक्षुरादिनाकाशस्यसन्निकर्षोरूपादिज्ञानहेतुः । ननुतथापिपक्षसन्निकृष्ट
लिंगजानुमितिंप्रतिपक्षः । श्रोत्रसन्निकृष्टवाक्यजशाब्दज्ञानंचप्रतिश्रोत्रंविषयःस्यादितिचेन्न ।

अंशभेदविवक्षायाआवश्यकत्वात् । अन्यथासुरभिचंदनमित्यादिचक्षुषाजायमानानांज्ञानानांविशेषणांशेविशेष्येयस्सन्निकर्षस्त
ज्जन्यत्वाभावेनाव्याप्त्यापत्तेरितिध्येयं ॥ श्रोत्रेति ॥ श्रोत्रस्याकाशात्मकत्वेनवाक्येनसाकंसमवायोस्तीतिभावः । शाब्दज्ञानं
वाक्यार्थभूतसंसर्गज्ञानं । अत्रपक्षलिंगसन्निकर्षस्यश्रोत्रवाक्यसन्निकर्षस्यवाऽनुमित्यादौहेतुत्वादित्यपिद्रष्टव्यं । लिंगज्ञानंकरणं

मित्यभिप्रेत्यपरिहरति ॥ अतीतादीति ॥ लिंगकरणतापक्षे अतीतं भोजनमिष्टसाधनं भोजनत्वादित्यत्राऽनुमितिर्भवति । सा नो
त् । तत्रलिंगस्याभावात् अतोनलिंगंकरणं किंतुतज्ज्ञानमेव तच्चातीतादिस्थलेप्यस्तीत्यर्थः । अतीतादीत्यादिपदेनानागतसंग्रहः।
लिंगादेरित्यादिपदेनवाक्यसंग्रहः । तथाचपक्षस्यलिंगज्ञानेनश्रोत्रस्यवाक्यज्ञानेनचसन्निकर्षाभावादितिभावः । तथाचनाति
व्याप्तिरितिद्रष्टव्यं । नन्वेवंचेदात्मनिअतिव्याप्तिः । लिंगादिज्ञानेनात्मनःसमवायस्यसत्त्वेनात्मसन्निकृष्टलिंगज्ञानजन्यानुमि

अतीतादिलिंगादेर्ज्ञानेनानुमित्यादिदर्शनेनलिंगज्ञानवाक्यज्ञानयोरेवकरणत्वात् । लिंगादि-
ज्ञानस्यचात्मसन्निकर्षोनानुमित्यादिहेतुः । किंत्ववर्जनीयसन्निधिः । ननुतथापिरूपादिज्ञानस्या
त्माविषयःस्यात् । तत्रमनसःकरणत्वात्तदात्ममनस्सन्निकर्षस्यचरूपादिधी(ज्ञानहे)हेतुत्वादि
तिचेत्न । असाधारणकरणत्वस्यविवक्षितत्वात् मनसश्चसाधारण्यात् । तर्हिमनस्सन्निकृष्टच
क्षुर्जन्यंरूपज्ञानंमनोविषयंस्यादितिचेन्न । सन्निकर्षस्याप्यसाधारणहेतुत्वेनविवक्षितत्वात् ।

तेरप्यात्मविषयकत्वंस्यादित्याशंक्यसन्निकर्षस्याप्यस्माभिर्हेतुतयाविवक्षितत्वेनतत्रातिव्याप्त्यभावात् लिंगादिज्ञानेनात्मसन्निक
र्षस्यानुमित्याद्यहेतुत्वादित्याह ॥ लिंगादीति ॥ नन्विति ॥ तथाचात्मनिरूपितकारणीभूतसन्निकर्षवतामनसारूपादिज्ञान
स्यजायमानत्वेनरूपज्ञानस्यात्मविषयकत्वंस्यादित्यर्थः ॥ असाधारणेति ॥ तथाचयत्सन्निकृष्टेनासाधारणकरणेनेत्यादिविव
क्षितमित्यर्थः ॥ साधारण्यादिति ॥ सर्वोपलब्धिसाधनत्वादितिभावः ॥ चक्षुरिति ॥ चक्षुषःरूपज्ञानेऽसाधारणकारण

त्वादितिभावः ॥ चक्षुर्मनस्सन्निकर्षस्येति ॥ ननुचक्षुर्मनस्सन्निकर्षवच्चक्षुषोपिद्रव्यादिज्ञानसाधारणत्वात्कथमसाधारण्यं । तथाचकरणेऽसाधारण्यविवक्षयैवमनस्सन्निकृष्टचक्षुर्जन्यरूपज्ञानंमनोविषयंस्यादित्यतिप्रसंगवारण(परिहार)संभवेसन्निकर्षस्या प्यसाधारण्यंकस्माद्विवक्षणीयमितिचेदुच्यते । अस्त्यत्रसंप्रदायविशेषः । अत्रचक्षुषोऽसाधारण्यंनामचाक्षुषत्वावच्छिन्नकार्यता निरूपितकारणताश्रय(त्वरूपंवि)त्वंविवक्षितं । एवंचपूर्वोक्तातिव्याप्तिःस्यादेव । चक्षुर्मनस्सन्निकर्षस्यतुद्रव्यादिज्ञानंप्रतिनच क्षुर्मनस्सन्निकर्षत्वेनहेतुता मनस्त्वगिंद्रियसन्निकर्षजन्येद्रव्यसाक्षात्कारेमनोघ्राणादिसन्निकर्षजन्यगंधादिसाक्षात्कारेचाभावेनद्र व्यत्वावच्छिन्नकार्यतान्यूनवृत्तित्वेनानवच्छेदकत्वात् किंतुचक्षुर्मनस्सन्निकर्षस्येंद्रियमनस्सन्निकर्षत्वेनैवकारणताविवक्षिता ।

चक्षुर्मनस्सन्निकर्षस्यचद्रव्यादिज्ञानसाधारणत्वात् । प्रत्यभिज्ञायामिंद्रियस्यतत्तयासंस्कारः

जन्यलौकिकसाक्षात्कारत्वेनकार्यताविवक्षिता । तथाचजन्यलौकिकसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताश्रयत्वंचक्षु र्मनस्संनिकर्षस्येंद्रियमनःसंनिकर्षत्वेनास्तीत्येवं करणसन्निकर्षयोःसाधारण्यस्यभिन्नतयाच्चक्षुर्मनस्सन्निकर्षस्यद्रव्यादिज्ञानसाधा रणत्वेन सन्निकर्षासाधारण्यविवक्षयैवपूर्वोक्तातिव्याप्तिपरिहारोनेक्तरूपकरणासाधारण्यविवक्षयेतिभावः । अत्रविस्तरस्त्वस्मदा चार्यकृतन्यायसुधाटिप्पण्यांद्रष्टव्यः । ननुचक्षुर्जन्यप्रत्यभिज्ञाविषयभूततत्तायामव्याप्तिः । अतीतदेशकालसंबंधरूपतत्तायाश्चक्षु षासन्निकर्षाभावादित्यतआह ॥ प्रत्यभिज्ञायामिति ॥ ननुकरणत्वेनाभिमतयोर्लिंगज्ञानवाक्यज्ञानयोर्लिंगिवाक्यार्थाभ्यांसंबं

भावादव्याप्तिरित्यतआह ॥ लिंगज्ञानस्येत्यादिना ॥ तद्व्याप्तेति ॥ लिंगिव्याप्तंयल्लिंगंतेनसंबंधः लिंगिव्याप्तलिंगविषयक
मितियावत् ॥ तत्परेति ॥ वाक्यार्थतात्पर्यकेत्यर्थः । वाक्यार्थपरवाक्यविषयकत्वमितियावत् । नन्वथाप्यनुमितौव्यापकतात्र
च्छेदकादेरपिप्रतीयमानत्वेन तस्यलिंगज्ञानेनव्याप्तिद्वारकसंबंधाभावात्तद्विषयकत्वंकस्यादित्यतआह ॥ एवमन्यत्रापीति ॥
व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नलिंगिव्याप्तलिंगविषयकत्वं लिंगज्ञानस्यसंबंधऊह्यः।तेनव्यापकतावच्छेदकस्याप्युक्तक्रमेणलिंगज्ञानेन
संबंधोस्त्येवेति नकोपिदोषइ(त्यादिद्र)तिद्रष्टव्यं । ननुसंयोगसमवाययोरेवसन्निकर्षत्वादुक्ताःसंस्कारादयःसन्निकर्षाअप्रामा

लिंगज्ञानस्यचलिंगिनातद्व्याप्तलिंगसंबंधः वाक्यज्ञानस्यचतत्परवाक्यसन्निकर्षः । एवमन्य
त्रापिसन्निकर्षऊह्यः । नहिसंयोगादिरेवसन्निकर्षः । किंतुप्रत्यासत्तिमात्रं । तच्चानतिप्रसं
गायतत्तादिनासहवक्तव्यमितिनाव्याप्तिः । यद्यपिलिंगज्ञानादेर्लिंगादिनाविषयित्वमेव
संबंधः तथापिसइदानीमुभयसंमतेनसंबंधत्वेनैवज्ञेयः । नतुविषयित्वेनेतिनात्माश्रयः ।

णिकाएवेतिचेत्तत्राह ॥ नहीति ॥ सन्निकर्षः विषयत्वलक्षणोविवक्षितः ॥ किंत्विति ॥ विवक्षितमितिशेषः । ननुलिंगज्ञानादेर्लिं
ग्यादिनातद्व्याप्तलिंगसंबंधादिकमेवसन्निकर्षइत्युक्तं तदयुक्तं लिंगज्ञानस्यलिंगिसंबंधित्वंनामलिंगविषयकत्वमेवसंबंधइतिविषयल
क्षणांतर्गतसन्निकर्षस्यापिपुनर्विषयघटितत्वादात्माश्रयइत्याशंक्याह ॥ यद्यपीति ॥ लिंगादिना लिंग्यादिव्याप्तलिंगादिनेत्यर्थः।
विषयित्वं विषयवत्त्वंविषयीकारित्वमितियावत् ॥ सइदानीमिति॥ तद्व्याप्तलिंगसंबंधोलिंगज्ञाने तत्परवाक्यसंबंधश्चवाक्यज्ञा

नेसन्निकर्षइत्येवव्यवहर्तव्यमित्यर्थः । ननुयत्सन्निकृष्टेनेति लक्षणंनित्येश्वरज्ञानविषयेऽव्याप्तमित्यतआह ॥ इदंचेति ॥ ईश्वर ज्ञानव्यावृत्तयेजन्यपदं । अतीतादिविषयकानुमितावव्याप्तिपरिहारायोक्तं । नियतविषयकेति । वर्तमानावर्तमानविषयकेत्यर्थः । जन्याजन्यज्ञानविषयसाधारणलक्षणमाह ॥ अथवेति ॥ यथापाकजरूपवतीति ॥ यथापाकजरूपवतीपृथिवीत्यत्रपाकज रूपवत्त्वंनपृथिव्यालक्षणं वज्रादौपाकेनरूपपरिवर्तनाभावात्पाकजरूपवत्त्वंपृथिवीप्रभेदे वज्रादौ अव्याप्तमित्याशंक्ययथानाऽ व्याप्तिस्तथापृथिवीलक्षणमुक्तं पाकजरूपेति । पाकजरूपसमानाधिकरणायाद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्याजातिस्तद्वतीपृथिवीतत्त्वंपृथि

इदंचनियतविषयकजन्यज्ञानविषयलक्षणं । अथवायथापाकजरूपवतीपृथिवीत्यत्रपाकजरूपसमा नाधिकरणद्रव्यत्व(साक्षाद्व्या)व्याप्यजातिमत्त्वंविवक्षितं । तथाज्ञानकरणसन्निकर्षसमानाधिकरणः

वीत्वमित्यर्थः । जातिमतीपृथिवीत्युक्ते गुणादावतिव्याप्तिरतउक्तं द्रव्यत्वव्याप्यजातिमतीति । तावत्युक्तेव्याप्यव्याप्यस्यसुत रांव्याप्यत्वेनद्रव्यत्वव्याप्याप्स्वव्याप्यकरकत्वादेरपिद्रव्यत्वव्याप्यत्वात्तादृशजातिमतिकरकादावतिव्याप्तिरतउक्तं साक्षादिति । तावत्युक्तेद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिभूतास्वजातिमतीष्वप्स्वतिव्याप्तिरतउक्तं पाकजरूपसमानाधिकरणेति । अप्त्वस्यपाकजरूपस मानाधिकरणत्वाभावान्नदोषः । तथाचवज्रादौनाव्याप्तिः । तत्रापिवस्तुगत्याघटादौपाकजरूपसमानाधिकरणायाद्रव्यत्वसाक्षाद्व्या प्याजातिःपृथिवीत्वं तद्वत्त्वस्यसत्त्वादितिलक्षणमुच्यते । एवमेवजन्याजन्यज्ञानविषयत्वमपिनिर्वक्तुंशक्यमित्याह ॥ तथाज्ञान

रणेति ॥ ज्ञानकारणीभूतोयस्सन्निकर्षःइंद्रियार्थसन्निकर्षस्तत्समानाधिकरणोयोज्ञानावच्छेदकत्वसाक्षाद्व्याप्योधर्मःघटत्वादि
सएवविषयत्वंविषयस्यघटादेरित्यर्थः । घटज्ञानेघटस्यविषयत्वंनामघटत्वमेवेत्युक्तंभवति । घटोयंज्ञानमित्यादिव्यवहारात् घटादि
ज्ञेयतयाज्ञानावच्छेदकोभवति । तथाचज्ञानावच्छेदकत्वमस्ति । एवंचज्ञानावच्छेदकत्वसाक्षाद्व्याप्यधर्मोभवतिघटत्वादिः यत्रघट
त्वंतत्रज्ञानावच्छेदकत्वमितिनियमात् । तथाचज्ञानकारणीभूतोयस्सन्निकर्षःइंद्रियार्थसन्निकर्षः तस्यद्विष्ठत्वेनघटेपिसत्त्वात्
तत्समानाधिकरणोभवतिघटत्वादिः । एवंचनेश्वरज्ञानविषयेघटेऽव्याप्तिः । ईश्वरज्ञानविषयघटादिनिष्ठोज्ञानावच्छेदकत्वसा
क्षाद्व्याप्यधर्मभूतोघटत्वादिर्जन्यज्ञानविषयेघटेवस्तुगत्याज्ञानंकरणसन्निकर्षसमानाधिकरणइतिनदोषः । इतःपरंपदानांकृत्यंवि

ज्ञानावच्छेदकत्वसाक्षाद्व्याप्यधर्मोविषयत्वमितिनाव्याप्तिरिति ॥ ७ ॥

चार्यते । तथाहि । अत्रधर्मोविषयत्वमित्युक्तेघटज्ञानविषयताद्रव्यत्वस्यस्यात् अतउक्तं ज्ञानावच्छेदकत्वव्याप्येति । द्रव्यत्व
स्यपटेपिविद्यमानत्वेनघटज्ञानावच्छेदकत्वव्याप्यत्वाभावात् तावत्युक्तेघटज्ञानावच्छेदकत्वव्याप्ये एतद्घटत्वेसामान्याकारेणघ
टज्ञानविषयत्वरूपत्वंस्यादतउक्तं साक्षादिति । एतद्घटत्वादिकंतुनतथा तस्यघटज्ञानावच्छेदकत्वव्याप्यघटत्वन्यूनवृत्तित्वात्
तद्व्याप्यान्यूनवृत्तित्वस्येहसाक्षात्पदार्थतयाविवक्षितत्वात् । धर्मपदंस्वरूपकथनं । एवंचेद्देवदत्तात्मनोपिकर्तृतमाज्ञानावच्छे
दकत्वेनदेवदत्तात्मत्वेतिव्याप्तिः यत्रदेवदत्तात्मत्वंतत्रघटज्ञानावच्छेदकत्वमितिव्याप्तेर्देवदत्तात्म(नांस)निसत्त्वात् । एवं

चघटज्ञानावच्छेदकत्वसाक्षाद्व्याप्यधर्मभूतदेवदत्तात्मत्वंघटज्ञानविषयतास्यादतोज्ञानकरणसन्निकर्षसमानाधिकरणेतिव्याप्यधर्म विशेषणमभिहितं । एवंचदेवदत्तात्मत्वेनातिव्याप्तिः । देवदत्तात्मत्वस्यज्ञानकारणीभूतेंद्रियार्थसन्निकर्षसमानाधिकरणत्वाभा वात् । ननुसामान्यतोज्ञानकारणेत्येवन्निर्विवक्षितत्वादात्ममनस्सन्निकर्षस्यदेवदत्तात्मनिसत्त्वात्तत्सामानाधिकरण्यंदेवदत्तात्म त्वेप्यस्तीतिचेन्न । इंद्रियार्थसन्निकर्षरूपसन्निकर्षविशेषस्यैवविवक्षितत्वात् । यद्वाघटज्ञानत्वेऽतिव्याप्तिः यत्रघटज्ञानत्वंतत्रज्ञानाव च्छेदकत्वं यथाघटज्ञानेघटज्ञानमस्तीतिज्ञानावच्छेदकत्वात् ज्ञानावच्छेदकत्वंचास्ति घटज्ञानेप्रकारत्वेनप्रतीयमानस्यैवघटज्ञानत्व स्यैवज्ञानावच्छेदकत्वात् । एवंचज्ञानावच्छेदकत्वसाक्षाद्व्याप्यभूतेघटज्ञानत्वेऽतिव्याप्तिवारणायघटज्ञानकारणसन्निकर्षसमाना

दृग्दृश्यसंबंधानुपपत्तिभंगः ॥ २३ ॥

धिकरणेत्युक्तं । घटज्ञानकारणीभूतस्यघटेंद्रियसन्निकर्षस्यघटज्ञानेऽवृत्तित्वेनघटज्ञानत्वस्यतदसमानाधिकरणत्वात्नातिव्याप्ति रितिध्येयं । नन्वेवंघटत्ववत्तत्समनियतंकंबुग्रीवादिमत्त्वंघटत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादिकमपिविषयत्वंस्यात्उक्तलक्षणसत्त्वादि तिचेन्न । इष्टापत्तेरितिकेचित् । वस्तुतस्तुव्याप्यधर्मेलघुभूतेतिविशेषणंदेयं । एवंचकंबुग्रीवादिमत्त्वाद्यपेक्षयाघटत्वस्यलघुभूतत्वेन तदेवविषयत्वं नेतरत् गौरवात् व्याप्यधर्मेलघुभूतत्वंतार्किकाणामपिसंमतं अन्यथाघटकारणताव्याप्यत्वंदंडत्वस्येवरूपवद्दंडत्व स्यापिस्यात् । वह्निव्याप्यत्वंधूमस्येवनीलधूमत्वस्यापिस्यादित्यतिप्रसंगवारणायव्याप्यधर्मेलाघवस्यविवक्षितत्वादित्यतिप्रसंगोमणि कृतापरिहृतः । एवमिहापीतिनदोषइतिसांप्रदायिकोर्थः ॥ ॥ दृग्दृश्यसंबंधानुपपत्तिभंगविवरणं ॥ २३ ॥ दृश्यस्य[illegible]

ध्यस्तत्वेप्रातिभासिकस्थलइवेंद्रियसन्निकर्षायोगेनत्वद्रुक्तप्रतिकर्मव्यवस्थाऽयोगइतिवक्तुंशिष्याणांस्पष्टंदूषणज्ञानायतत्प्रक्रिया
नुवदति ॥ यच्चोक्तमित्यादिना ॥ प्रतिकर्मव्यवस्थायुक्तेत्यंतेन । कुल्या कृत्रिमजलप्रवाहः । केदाराः क्षेत्राणि । विषया
कारेणपरिणामोपपादनायोक्तं ॥ सावयवमिति ॥ शीघ्रगमनोपपादनायोक्तं ॥ तैजसमिति ॥ ध्रुवादिविषयेति ॥
(ध्रुवमं) तन्मंडलादिरूपविषयेत्यर्थः । तत्रेति । जीवचैतन्यंसर्वगतंपरिच्छिन्नंचेतिमतद्वयमित्यन्वयः ॥ अविद्येति ॥

यच्चोक्तंयथातटाकोदकंछिद्रान्निर्गत्यकुल्यात्मनाकेदारान्प्रविश्यतद्वदेवचतुष्कोणाद्याकारंभवति
तथाविषयेंद्रियसंप्रयोगादिकेसतिसावयवंतैजसमंतःकरणंचक्षुरादिद्वारेणंनिर्गत्यध्रुवादिविषय
पर्यंतंचक्षुर्वत्शीघ्रंदीर्घप्रभाकारेणपरिणम्यविषयंव्याप्यतदाकारंभवतिसेयंवृत्तिरित्युच्यते ।
तत्रजीवचैतन्यमविद्योपाधिकंसत्सर्वगतमंतःकरणोपाधिकंसत्परिच्छिन्नंचेतिमतद्वयं । त
त्राद्येविषयप्रकाशकंजीवचैतन्यं द्वितीयेब्रह्मचैतन्यं । सर्वगतत्वपक्षेपिजीवचैतन्यसंविद्यानावृ

अविद्यायास्सर्वगतत्वेनतदुपाधिकजीवचैतन्यमपिसर्वगतमित्यर्थः ॥ अंतःकरणेति ॥ अंतःकरणस्यासर्वगतत्वात्तदुपाधिक
जीवोप्यसर्वगतइत्यर्थः ॥ तत्राद्यइति ॥ जीवचैतन्यस्यसर्वगतत्वात्तत्रैवविषयस्याऽध्यस्तत्वेनजीवचैतन्यमेवविषयप्रकाशकं
घटादिज्ञानमित्युच्यतइतियावदित्यर्थः ॥ द्वितीयइति ॥ अंतःकर(णोपाधिप)णपरिच्छिन्नस्यांऽऽतरत्वेनबाह्यप्रपंचाध्यासा
धिष्ठानत्वाभावात्ब्रह्मचैतन्यंयदनावृतंतत्रैवाध्यस्तं तदेवचविषयप्रकाशकमित्यर्थः ॥ सर्वगतत्वेति ॥ अविद्योपाधिकंसर्व

गतमितिपक्षेप्यविद्यावृतस्वभावंतदनावृतस्वभावंचेतिमतद्वयमित्यर्थः । असर्वगतत्वपक्षेत्वनावृतमेवेतिबोध्यम् । नन्वेतेषुमतेषु वृत्तेःकोपयोगइत्यतस्तदुपयोगमाह ॥ तत्राद्यइति ॥ अविद्योपाधिकंयत्सर्वगतंजीवचैतन्यंतदविद्यानावृतमेवार्थविषयाध्यासाधिष्ठानं अतएवविषयप्रकाशकमितिमतइत्यर्थः ॥ विषयेति ॥ सर्वगतेजीवचैतन्येविषयादिकमस्ति तत्संश्लेषोजीवचैतन्येनास्ति असंगत्वात् वृत्तिरगत्याऽसंगेपितत्संश्लेषंसंपादयतीत्यर्थः । आवरणविरहस्यस्वतःसिद्धत्वेनावरणाभिभवार्थत्वमेतन्मतेनास्तीतिध्येयं ॥ द्वितीयइति ॥ अविद्योपाधिकंजीवचैतन्यंसर्वगतमविद्यावृतमितिमतइत्यर्थः ॥ आवरणेति ॥ आवरणेचाभिभूते

तमावृतंचेतिमतद्वयं । तत्राद्येवृत्तिर्जीवचैतन्यस्यविषयोपरागार्था । द्वितीयेत्वावरणाभिभवार्था । परिच्छिन्नत्वपक्षेतुजीवचैतन्यस्यविषयप्रकाशकब्रह्मचैतन्याभेदाभिव्यक्त्यर्था ।

चैतन्यंस्वतएवविषयेणोपरज्यतेऽतआवरणाभिभवार्थैववृत्तिर्नसंश्लेषार्थेतिभावः । अंतःकरणोपाधिकंजीवचैतन्यंपरिच्छिन्नंब्रह्मचैतन्यमेवविषयप्रकाशकमितिमतेवृत्त्युपयोगमाह ॥ परिच्छिन्नत्वपक्षेत्विति ॥ अभेदेति ॥ वृत्त्याआवरणेऽभिभूतेसतिवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यस्यविषयाधिष्ठानचैतन्यस्यचवस्तुगत्याऽभेदोस्तिसव्यज्यतइत्यर्थः । तथाचवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्येनाभिव्यक्ताभेदमधिष्ठानचैतन्यंभवतीतियावत् । अविद्योपाधिकंसर्वगतंजीवचैतन्यमनावृतंविषयाध्यासाधिष्ठानमितिमतेवृत्तिश्चिदुपरागार्थानावरणाभिभवार्थेत्युक्तं तत्रावरणाभावेनचैतन्यस्यस्वतएवविषयेणसंश्लिष्टत्वाद्वृत्तिर्व्यर्थेत्यतस्तत्सार्थक्यमुपपादय

अनावृतत्वेति ॥ जीवचैतन्यंअसंगत्वाद्विषयासंश्लिष्टमेवावतिष्ठतइतिशेषः॥ उपरज्यतइति ॥ विषयैरितिशेषः । विषय
कारवृत्तिरगत्याऽसंगत्वंपरिहृत्यसंश्लेषांपरपर्यायमुपरागंसंपादयंतीत्यर्थः ॥ नहिवेति ॥ वृत्तिंविनापूर्वविषयैःस्वतोनोपर
ज्यतेऽसंगत्वादित्यर्थः । ननुसर्वगतस्याऽनावृतस्यविषयाध्यासाधिष्ठानस्यविषयैःसहवृत्तेःपूर्वमुपरागोनास्तिवृत्त्यैवोपरज्यतइत्ये
तदयुक्तमदृष्टत्वादित्यतोत्रतार्किकादिसंमतंदृष्टांतमाह ॥ यथेति ॥ सास्नेति ॥ केसरादिमत्सिंहादिव्यक्तावप्यस्तिगोत्वं परं

अनावृतत्वपक्षेह्यनावृतंसर्वगतमपिजीवचैतन्यंतत्तदाकारवृत्त्यैवोपरज्यतेनतुविषयैः ।
असंगत्वात् ॥ यथागोत्वादिकंसर्वगतमपिसास्नादिमद्व्यक्त्यैवोपरज्यतेनतुकेसरादि
मद्व्यक्त्या यथावाप्रदीपप्रभाआकाशगंधरसादिप्रदेशव्यापिन्यपितान्नप्रकाशयति रूपि
संसर्गितथातदेवप्रकाशयति । तद्वत् । केवलान्यदाह्यस्यापिअयःपिंडसमारूढाग्निदा
ह्यत्ववच्चकेवलचैतन्याप्रकाश्यस्यापिघटादेस्तदाकारवृत्त्युपारूढचैतन्यप्रकाश्यत्वंयुक्तं ।

तुतस्यतदुपरागःसंश्लेषविशेषःसमवायरूपोनास्तिसास्नादिमद्व्यक्त्यैवतूपरज्यतइत्यर्थः ॥ आकाशेति ॥ आकाशदेशव्यापि
नीतथाघटादिपदार्थस्थितगंधरसादिप्रदेशव्यापिनीत्यर्थः ॥ रूपीति ॥ रूपोपेतपदार्थेत्यर्थः । अनावृतत्वपक्षेकेवलजीवचैतन्या
प्रकाश्यस्यापिघटादेस्तदाकारवृत्त्युपारूढसर्वगतचैतन्येनप्रकाश्यत्वंयुक्तमित्यत्रदृष्टांतमाह ॥ केवलेति ॥ वृत्त्युपारूढेति ॥

वृत्तिसहकृतेत्यर्थः । एवंवृत्तेरुपयोगमुपपाद्यचैतन्यस्यसर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात्सर्वस्यसर्वप्रतीयेतेत्यतिप्रसंगंपरिहरन् एतेषुपक्षेषुघटप्रकाशकंचैतन्यंविवेचयन्प्रतिकर्मव्यवस्थामुपपादयति ॥ एवंचेत्यादिना ॥ ननुजीवचैतन्यस्यपरिच्छिन्नत्वपक्षेब्रह्मचितएवविषयाध्यासाधिष्ठानतयातन्निष्ठप्रकाशकत्वेनविषयानुभवरूपत्वादिदंजीवज्ञानमितिव्यवहारःकथंब्रह्मचैतन्यज्ञानमित्येव व्यवहारःस्यादित्यतआह ॥ विषयानुभवस्येति ॥ जीवचैतन्येनवृत्त्युपारूढज्ञातृचैतन्येनसाकंयोऽभेदस्तद्वत्त्वेनघटाधि

एवंचानावृतत्वपक्षेतत्तदाकारवृत्तिद्वाराचैतन्यस्यतत्तदुपरागेतत्तत्प्रकाशः आवृतत्वपक्षेपितत्तदाकारवृत्त्यातत्तदवच्छिन्नचैतन्यावरणाभिभवेतत्तत्प्रकाशः। परिच्छिन्नत्वपक्षेपितत्तज्जीवावच्छेदकांतःकरणीयतत्तद्विषयाकारवृत्त्यातत्तद्विषयावच्छिन्नब्रह्मचैतन्याभिव्यक्तौतत्तत्प्रकाशइतिनातिप्रसंगः। विषयानुभवस्य ब्रह्मचित्त्वेपिवृत्त्याजीवचैतन्याभेदेनाभिव्यक्तत्वात्जीवचित्त्वमविरुद्धमितिप्रातिकर्मव्यवस्थायुक्तेति तन्न

ष्ठानभूतब्रह्मचैतन्यस्याभिव्यक्तत्वाज्जीवचित्त्वंविषयानुभवस्ययुक्तमित्यर्थः ॥ एवमनूदितांप्रक्रियांदूषयति ॥ तन्नेत्यादिना ॥ प्रतिकर्मव्यवस्थासिद्ध्यर्थं चैतन्यस्यविषयप्रकाशकत्वार्थं इंद्रियसन्निकर्षद्वारिकावृत्तिःकल्प्यते । तत्रादौसन्निकर्षएवायुक्तः । तथाचतदधीनवृत्तिद्वारकंयत्विषयोपरक्तत्वंतेनचैतन्यस्यविषयप्रकाशकत्वमयुक्तं । अस्तुवाचैतन्यस्यविषयप्रकाशकत्वं तथापिदेहांतरेववृत्त्यवस्थानोपपत्तेर्देहाद्बहिर्वृत्तेर्निर्गमनकल्पनमप्रामाणिकं । अस्तुवादेहाद्बहिर्वृत्तेर्निस्सर

तथापितस्याएवाज्ञाननिवर्तकत्वेनविषयप्रकाशकत्वोपपत्तौ तत्प्रतिबिंबितचैतन्यंतदभेदेनाभिव्यंजकाधिष्ठानचैतन्यमितिचत
द्वयकल्पनमप्रामाणिकमित्येवमुत्तरग्रंथप्रवृत्तिरितिनिष्कर्षः । तत्रप्रतिकर्मव्यवस्थासिद्ध्यर्थंचैतन्यस्यविषयप्रकाशकत्वसिद्ध्यर्थंच
विषयसन्निकृष्टेंद्रियजन्यवृत्तिद्वारकः संबंधः कल्पितः । तत्रादौसन्निकर्षंखंडयति. ॥ स्वसन्निकृष्टेत्यादिना ॥ चैतन्यस्यविषय
प्रकाशकत्वसिद्ध्यर्थंसंनिकर्षकथनमयुक्तं । तथात्वेसन्निकर्षात्पूर्वंघटादेःसत्त्वंस्यात् । अन्यथासंनिकर्षस्यैवायोगात् । नचसन्निक
र्षात्पूर्वंघटादिकमस्त्येवेतिवाच्यं । तथात्वेत्वदंगीकृतकल्पितत्वायोगात् । कुतइतिचेत् । कल्पितत्वेप्रतीतिमात्रशरीरकत्वस्य प्रं

स्वसन्निकृष्टेंद्रियजन्यस्वज्ञानात्पूर्वंघटादेस्सत्त्वेप्रतीतिमात्रशरीरत्वव्याप्यकल्पितत्वायोगात् । नच
कल्पितत्वविशेषःप्रातिभासिकत्वमेवतद्व्याप्यं ॥ गौरवात् । वह्निप्रत्यपर्वतीयधूमस्यअप्रामाणिक

योजकत्वेन कल्पितत्वांगीकारेप्रतीतिमात्रशरीरकत्वापत्त्यासन्निकर्षजन्यज्ञानात्पूर्वंघटादेरसत्त्वेनसंनिकर्षस्यैवायोगादित्यर्थः ।
एवमापादयतःप्रातिभासिकत्वातिरिक्तंव्यावहारिकत्वंनास्तीतिहृदयं । ननुनकल्पितत्वंप्रतीतिमात्रशरीरत्वव्याप्यं किंतुकल्पि
तत्वविशेषःप्रातिभासिकत्वमेव । एवंचप्रकृतेकल्पितत्वांगीकारेनप्रतीतिमात्रशरीरत्वंप्राप्तिः । तथाचसन्निकर्षात्पूर्वंघटादेःसत्त्वोपप
त्त्यायुक्तःसंनिकर्षइत्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ गौरवादिति ॥ कल्पितत्वं सामान्यरूपत्वेनसर्वग्राहकत्वाल्लघुभूतं प्रातिभा
सिकत्वंतुकल्पितत्वविशेषरूपत्वाद्गुरुभूतमित्यर्थः । ननुविपरीतमेवगौरवंकिंनस्यादित्यतोऽतिप्रसंगमाह ॥ वह्निप्रतीति ॥ वह्नि

मत्त्वंप्रतिधूमविशेषोऽपर्वतीयधूमएवास्तुव्याप्यः । महानसादौदर्शनात् विशेषरूपत्वेनलाघवात् । ततश्चापर्वतीयधूमस्यपक्षेऽ
भावेनस्वरूपासिद्ध्यातेनवह्निर्नसिद्ध्येत् तथाऽप्रामाणिकत्वंप्रतिकल्पितत्वविशेषःप्रातिभासिकत्वमेवव्याप्यमस्तु नैकल्पितत्वं ।
तथाचतेनाप्रामाणिकत्वानुमानंनस्यात् । एवंच (तथाचघ) घटादीनांप्रामाणिकत्वापातः अतस्त्वयाविशेषस्यगुरुभूतत्वात्सामान्यं
धूमवत्त्वमेवकल्पितत्वमेवचवह्निमत्त्वमप्रामाणिकत्वंचप्रतिव्याप्यमितिवाच्यं । तत्प्रकृतेऽपितुल्यमितिनविपरीतगौरवमितिभावः ।
दोषप्रयुक्तज्ञानत्वमादिशब्दार्थः । ननुप्रतीतिमात्रशरीरत्वंव्याप्यंकल्पितत्वमित्ययुक्तं । अप्रयोजकत्वात् । कल्पितत्वेपिप्रतीति

त्वादिकंचप्रतिप्रातिभासिकत्वस्यैवव्याप्यत्वापाताच्च । नचप्रतीतिमात्रशरीरत्वाभावेपिज्ञाननिवर्त्य
त्वादिनाकल्पितत्वोपपत्तिः । प्रतीतिमात्रशरीरत्वाभावेनैवज्ञाननिवर्त्यत्वाद्यभावस्यापादनात् ।

मात्रशरीरत्वाभावोपपत्तेः । ननुप्रतिभासमात्रशरीरत्वाभावेकल्पितत्वमेवनस्यादितिहेतूच्छित्तिरेवबाधिकेतिचेन्न । प्रतिभासमा
त्रशरीरत्वाभावेपिज्ञाननिवर्त्यत्वेन कल्पितत्वोपपत्तेरितितर्केण प्रयोजकत्वमेवेतिनकल्पितत्वस्यप्रतीतिमात्रशरीरत्वव्याप्यत्वसि
द्धिरित्याशंक्यनिषेधति ॥ नचेति ॥ प्रतीतिमात्रशरीरत्वाभावमंगीकृत्यकल्पितत्वस्यज्ञाननिवर्त्यत्वेनोपपत्तिर्वक्तुंनयुज्यते प्रतीति
मात्रशरीरत्वाभावेनैवज्ञाननिवर्त्यत्वाभावस्यापाद्यमानत्वादित्याह ॥ प्रतीतीति ॥ तथाचनाप्रयोजकत्वमितिभावः । ननुक
ल्पितस्यापिदृश्यस्यप्रतीतिस्तावत्सर्वसिद्धा । साचेंद्रियसन्निकर्षंविनाऽनुपपन्नेतींद्रियसन्निकर्षार्थंस्वज्ञानात्पूर्वंदृश्यस्यसत्त्वं

कार्यमित्यतआह ॥ प्रतीतेश्चेति ॥ स्वप्नवदिति ॥ स्वाप्नप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्यासन्निकर्षोवा तत्पूर्वविषयसत्त्वंवानांगीक्रियत
तद्वदितिभावः । ननुस्वप्नवदितिदृष्टांतोनयुक्तः तस्यप्रातिभासिकत्वेनतत्रसन्निकर्षापेक्षाभावात् प्रपंचस्यतुव्यावहारिकत्वात्सन्नि
कर्षार्थंविषयसत्त्वमपेक्षितमितिचेत्तत्राह ॥ व्यावहारिकत्वस्येति ॥ भ्रांतिदैर्घ्यमात्रेणेति ॥ इदानींबाधाभावमात्रेणेत्यर्थः ।
एवंसन्निकर्षंखंडयित्वावृत्त्युपारूढचैतन्येनाभेदेनाभिव्यक्ताधिष्ठानचैतन्यस्यविषयप्रकाशकत्वकल्पनप्रक्रियांखंडयति ॥ तत्तदा
कारेति ॥ परोक्षधर्माद्याकारावृत्तिरंतरेवभवंति. तत्रवृत्तेरेवधर्मादिप्रकाशरूपत्वंकल्पितंनचैतन्यस्य तत्रचैतन्यप्रतिफलनाभा

प्रतीतेश्चविश्वस्यसत्यत्वेनवामिथ्यात्वेपिस्वप्नवदिंद्रियसन्निकर्षनिरपेक्षतयैवोपपत्तेश्च । व्यावहारिकत्वस्यच
भ्रांतिदैर्घ्यमात्रेणोपपत्तेश्च।तत्तदाकारपरोक्षवृत्तेरिवापरोक्षवृत्तेरेवतत्तत्प्रकाशकत्वोपपत्तावपरोक्षवृत्त्युप
रागादिमतश्चैतन्यस्यतत्तत्प्रकाशत्वकल्पनायोगाच्च। विषयापरोक्ष्यंतत्वावच्छेदकेनवृत्तिगतविशेषेणैवेत्युक्तं।

वादित्युच्यतेतद्वदेवापरोक्षवृत्तावप्यस्त्वितिभावः ॥ वृत्त्युपरागादीति ॥ वृत्त्युपारूढचैतन्येनाभेदेनाभिव्यक्ताधिष्ठानचैत
न्यस्येत्यर्थः । ननुचैतन्यस्यविषयप्रकाशकत्वाभावेविषयेआपरोक्ष्यंनस्यात् अपरोक्षचित्संबंधेनैवापरोक्ष्यस्यवक्तव्यत्वादित्यत
आह ॥ विषयेति ॥ वृत्तिगतेति ॥ वृत्तिगतापरोक्षत्वविशेषेणेत्यर्थः । परोक्षवृत्तेश्चैतन्याभिव्यंजकत्वाभावेनचैतन्या
भिव्यंजकत्वार्थंसविशेषत्वावश्यकइतिभावः । तथाचाऽपरोक्षवृत्तिविषयत्वादेवाऽपरोक्षत्वमस्त्वितिभावः । ननुपरोक्षवृ

त्तेरिवेतिदृष्टांतोनयुक्तः । तत्रापिपरोक्षवृत्त्युपरक्तचैतन्यस्यैवविषयप्रकाशकत्वांगीकारादित्यतआह ॥ नचेति ॥ कुतोनास्तीत्यत आह ॥ अभिव्यक्तेति ॥ एतच्चावरणदशान्यवच्छेदायाननुचैतन्यस्यविषयप्रकाशकत्वेनापरोक्षानुभवत्वमनंगीकृत्यवृत्तेरेवापरो क्षत्वमस्त्वित्युक्तमयुक्तं । तथात्वेऽपरोक्षानुभवत्वप्रयुक्तंप्रकाशकत्वमपिवृत्तेरंगीकार्यंस्यात् । नचास्त्विततिवाच्यं (ओमितिचेन्नवृ) वृत्तेरंतःकरणोपादानकतयाउपादानेंतःकरणेप्रकाशकत्वाभावेनतत्कार्यभूतायामपिवृत्तौतदयोगादितिचेन्न । उपादानगतस्यैवो पादेयेप्राप्तिरितिनियमाभावात् । अंतःकरणस्येच्छाकारेणपरिणतत्वादुपादानांतःकरणानिष्ठमपीच्छात्वमुपादेयेच्छावृत्तावंगी

नचपरोक्षवृत्तिविषयस्यापिचैतन्योपरागार्थेस्ति । अभिव्यक्तापरोक्षैकरसंचिदु
परागेणविषयस्याप्यापरोक्ष्यापातात् । वृत्तेरेवापरोक्षानुभवत्वेतत्प्रयुक्तंस्वप्रका
शत्वमपीच्छात्वज्ञानत्वादिकमिवांतःकरणानिष्ठमपितदुपादेयवृत्तिनिष्ठमस्तु ।

कृतं । यथावाअंतःकरणानिष्ठमपिज्ञानत्वंतदुपादेयवृत्तावंगीकृतं । एवमंतःकरणानिष्ठमपिप्रकाशकत्वंतदुपादेयवृत्तावस्तु अन्य थाउपादानांतःकरणानिष्ठत्वादपरोक्षवृत्तौप्रकाशकत्वंनास्तीत्यंगीकारेंअंतःकरणपरिणामपरोक्षवृत्तौचैतन्यप्रतिफलनाभावेनतस्या एवविषयानुभवत्वप्रयुक्तंप्रकाशत्वमंगीकृतं तदपिनस्यात् त्वन्मतेउपादानेंतःकरणेतस्याभावादित्याह ॥ वृत्तेरेवेत्यादिना ॥ अंतः करणानिष्ठंतत् प्रकाशकत्वं । अत्राद्वैतसिद्धिकारेणोक्तंसावयवंतैजसमंतःकरणमितिपरेणांगीकृतत्वस्प्रकाशकत्वमप्यंतःकरणेस्ती

तदयुक्तमिति तन्न । नहितैजसत्वंप्रकाशकत्वेतंत्रं तथात्वे "(तेजोवैघृतं)" "(तेजोवैहिरण्य)"मिति(त्यादिश्रु) त्या
घृतादीनामपिप्रकाशकत्वापातात् । तत्रंपार्थिवादिभागकल्पनेऽत्रापितथास्त्विवतितुल्यमिति । ननुवृत्तिरूपज्ञानस्यप्रकाशत्वमयुक्तं ।
घटंजानामीतिवृत्तिरूपज्ञानस्यसकर्मकत्वप्रतीतेः घटःप्रकाशतइतिप्रकाशस्याऽकर्मकत्वप्रतीतेः अतोऽकर्मकप्रकाशःचैतन्य (रू
पमे)ज्ञानमेवेत्यंगीकार्यमित्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ क्रियैक्येपितत्प्रतिपादकशब्दस्वभावादेवकर्मसंबंधप्रतीत्यप्रती
ती यथाकरोतियततइत्यत्रकरणस्यप्रयत्नरूपत्वेनतेनैक्येपिकरोतेःसकर्मकत्वं यततेस्त्वकर्मकत्वंदृष्टं यथावागच्छतिचलतीत्यत्र

अन्यथाअपरोक्षानुभवस्यापितन्नस्यात् । नचघटंजानामीतिसकर्मकज्ञानरूपवृत्त्यन्याघटःप्रकाशतइत्यक
र्मकप्रकाशरूपाचिदनुभवसिद्धेतिवाच्यं । क्रियैक्येपिकरोतिप्रयततेगच्छतिचलतीत्यादाविवधात्वोःक
र्मोपरागवाचित्वतदभावस्वभावत्वोपपत्तेः । अन्यथात्वत्पक्षेपिपरिणतेरकर्मकत्वात्परिणतिविशेषस्य

गमनस्यचलनत्वेपिगच्छतेःसकर्मकत्वंचलतेस्त्वकर्मकत्वंदृष्टमेवमिहापिवृत्तेरेवप्रकाशत्वेनतयोरैक्येपिज्ञानरूपतयावृत्तेःसकर्मक
त्वंप्रकाशस्यत्वकर्मकत्वमुपपद्यतएवं । सकर्मकत्वादेर्धातुस्वाभाव्यादित्याह ॥ क्रियैक्येपीति ॥ धात्वोः जानातिकाशत्योः ।
कर्मरागः संबंधः ॥ अन्यथेति ॥ शब्दस्वभावानादरइत्यर्थः ॥ परिणतेरिति ॥ घटःपरिणमतइतिधात्वर्थभूतायाःपरिणाम
रूपक्रियायाइत्यर्थः ॥ अकर्मकत्वादिति ॥ अकर्मकधातुप्रयोगविषयत्वादित्यर्थः । परिणतिविशेषस्य अंतःकरणपरिणतिरू

पक्रियायाः ज्ञानविशेषस्य । सकर्मकज्ञानत्वं सकर्मकजानातिप्रयोगविषयत्वं ॥ अतीतमिति ॥ वृत्तिव्यतिरिक्तस्यचैतन्यरूप ज्ञानस्यैवप्रकाशत्वेऽतीतेचैतन्यरूपज्ञानाभावेनप्रकाशाभावादतीतंप्रकाशतइतिधीर्नस्यादित्यर्थः । घटादौवृत्त्यतिरिक्तचिद्रूप ज्ञानांगीकारेदृष्टविरुद्धंबहुकल्पनीयंस्यादित्याह ॥ एवंचेति ॥ इष्यमाणे इच्छाविषये यथास्वविषये । इच्छास्वतएवनान्य द्वारेणेत्यर्थः । अनुभाव्ये अनुभवविषयेघटादौ स्वतःप्रवणस्य स्वतएवप्रवणतास्वभानुस्येत्यर्थः । अन्यद्वारा वृत्तिद्वारा । तदु

वृत्तेस्सकर्मकज्ञानत्वंनस्यात् । अतीतंप्रकाशतइतिधीश्चनस्यात् । एवंचेष्यमाणे इच्छादेरिवानुभाव्येस्वतःप्रवणस्यानुभावस्यान्यद्वारातदुपरक्तत्वं तत्प्रत्यावृतत्वं घटाज्ञनविरोधिन्यावृत्तेर्नघटानुभवत्वं तद्विरोधिचैतन्यस्यतुतदित्यादिकंदृष्टवि रुद्धंनकल्प्यं । अन्यथाद्वेषविरोधिन्यावृत्तेर्नेच्छात्वं किंत्वन्यस्यैवेत्यादिस्यात् ।

परक्तत्वं अनुभाव्येनसंबद्धत्वं । तत्प्रति अनुभाव्यंप्रति अज्ञानेनावृतत्वंवृत्त्यभावप्रयुक्तघटादिविषयकत्वाभावइतियावत् ॥ घटाज्ञानेति ॥ घटज्ञानस्यैवघटाज्ञानविरोधित्वदर्शनादितिभावः ॥ तदिति ॥ घटाज्ञानेत्यर्थः । तदज्ञानस्फोरकत्वेनतद विरोधित्वं । आदिपदेनसुखाज्ञानाविरोधिनश्चैतन्यस्यसुखज्ञानत्वंग्राह्यं ॥ दृष्टविरुद्धमिति ॥ इच्छादिपुयाऽशंराक्षादेवेष्यमा णोपरक्तत्वं इष्यमाणप्रत्यनावृतत्वं इष्यमाणद्वेषविरोधित्वंदृष्टंतदपेक्षयाविरुद्धमित्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ अज्ञानविरो[illegible]

वृत्तेर्ज्ञानत्वानंगीकारइत्यर्थः ।.वृत्तेः अंतःकरणवृत्तेः । अन्यस्यैव इच्छाभिव्यक्तचैतन्यस्यैव । ननु " (तमेवभांत) " मि
(त्यादिश्रु) श्रुत्याचैतन्यरूपब्रह्मप्रकाशमनुसृत्यघटादिसर्वप्रपंचस्यप्रकाशउच्यते।ऽतश्चिद्रूपवृत्त्यन्यज्ञानमंगीकार्यमित्यतआह
॥ तमेवेति ॥ ननुसर्वशब्देननियामकंविनासूर्यादिमात्रग्रहणमयुक्तं । तस्यसमस्तघटादिप्रपंचोपस्थापकत्वादित्यतआह ॥ सर्व
शब्दस्येति ॥ सर्वेभ्यःकामेभ्यइति ॥ " (सर्वेभ्यःकामेभ्योदर्शपूर्णमासाभ्यांयजेत) " तिश्रूयते । चतुर्थीद्वितीयार्थे स
र्वान्कामानुद्दिश्येत्यर्थः । अत्रसर्वशब्दः पशुपुत्रधनादिसमस्तवाचीनवेतिसंशयेनियामकंविनासर्वशब्दसंकोचायोगेनतस्यसर्वोप
" तमेवभांतमनुभातिसर्वंतस्यभासासर्वमिदंविभाती "तिश्रुतिस्तुसूर्यादिप्रकाशस्ये
शाधीनत्वमेवाह । नत्वसदादिगतघटादिज्ञानस्यब्रह्मत्वं । सर्वशब्दस्य "सर्वेभ्यःका
मेभ्योदर्शपूर्णमासा "वित्यादावेव "नतत्रसूर्योभातिनचंद्रतारक "मितिप्रकृतसूर्यादि
परत्वात् । त्वन्मतेपिनित्यातींद्रियस्यचित्प्रकाश्यत्वाभावेनसर्वशब्दसंकोचाच्च ।
स्थापकत्वात्पशुपुत्रादिसमस्तकामनावान्दर्शपूर्णमासाभ्यांयजेतेतिपूर्वपक्षेप्राप्तेसर्वशब्दस्यसंकोचएव । नचनियामकाभावः ।
" (दर्शपूर्णमासाभ्यांस्वर्गकामोयजेत) " तिपूर्ववाक्येस्वर्गकामइत्युक्तत्वात्प्रकृतस्वर्गमात्रपरत्वमेवेतिसिद्धांतितंपूर्वतंत्रेतद्वदि
त्यर्थः । सर्वशब्दस्तवा(प्यावश्यकइ)पिसंकुचितार्थकइत्याह ॥ त्वन्मतेपीति ॥ अतीतादेर्वर्तमानतादशायांचित्प्रकाश्यत्वे
पिनित्यातींद्रियेकदापिचित्प्रकाश्यत्वंनास्तीत्याशयेननित्यातींद्रियस्येत्युक्तं ॥ "संकोचाच्चेति" ॥ संकोचस्यावश्यकत्वाच्चेत्यर्थः ।

सर्वशब्दस्यप्रकृतपरत्वज्ञापकमस्तीत्याह ॥ प्रकृतपरेति ॥ स्मृतेरेवेति ॥ तत्रसूर्यादितेजसांभामंकमितिम(भगव)दधीनत्व रूपसत्संबंधित्वस्यैवोक्तत्वादित्यर्थः ॥शतृप्रत्ययस्येति॥ सन्संतौसंतइतिवत्भान्भांतौभांतइतिभाच्छब्दस्यभांतमितिद्वितीया । शतुःकर्त्रर्थकलडादेशत्वाज्ज्ञानकर्तृत्वरूपस्थापकत्वेनभानरूपेब्रह्मणिभानकर्तृत्वस्यासंभवाच्छतृप्रत्ययस्यायोगः । तथातस्यभासेति षष्ठ्याब्रह्मणोभासासंबंधोबोध्यते भानरूपेचब्रह्मणितत्संबंधासंभवात्षष्ठ्याअयोगः । तथा “ (तमेवभांतमनुभाती) ” त्यत्रप्र

प्रकृतपरेदंशब्दसमभिव्याहाराच । एतद्वाक्यनिर्णायके“अपिसर्यत”इतिसूत्रेत्वद्ग्रंथेपि“यदादित्यग तंतेज”इत्यादिस्मृतरेवोदाहृतत्वाच्च । त्वन्मतेब्रह्मणोभानमात्रत्वेन भांतमितिशतृप्रत्ययस्यतस्यभासे तिषष्ठ्याःप्रपंचेब्रह्मभानान्यभानाभावेनाऽनुशब्दस्यचायोगाच्च। गच्छंतमनुगच्छतीत्यादौगमनादिभे देसत्येवानुशब्दोदृष्टः । अस्तुवाचैतन्यस्यविषयप्रकाशत्वं तथापिअंतःकरणस्यनदेहान्निर्गतिःकल्प्या

पंचकर्तृकभानरूपक्रियायाभांतमित्युक्तब्रह्मभानरूपक्रियातोभेदावगमादनुशब्दस्याप्यनुपपत्तिरित्यर्थः । क्रियाभेदेसत्येवानुश ब्दप्रयोगइत्यत्रोदाहरणमाह ॥ गच्छंतमिति ॥ एतत्पर्यंतंसन्निकर्षस्यैवायोगेनसन्निकृष्टेंद्रियजन्यवृत्तेरसंभवाच्चैतन्यस्यविषय प्रकाशकत्वंनास्तीत्युक्तं। इदानींतदंगीकृत्यसावयवंतैजसमंतःकरणंचक्षुरादिद्वाराबहिर्निस्सरतीतिवृत्तेर्बहिर्निस्सरणंयदुक्तंतत्प्रक्रि यांदूषयति ॥ अस्तुवेत्यादिना ॥ परोक्षस्थलेजायमानवृत्तितोवैलक्षण्यायांतःकरणस्यदेहान्निर्गतिरपरोक्षस्थलेकल्प्यतइति

त्राह ॥ परोक्षधीति ॥ ननुविषयस्यवृत्तिसंबंधंविनाचिदुपरागएवनसंभवतिचिदुपरागेवृत्तिसंबंधस्यतंत्रत्वात् सास्त्वाद्यवा
न्नेगोत्वाद्युपरागवत्वृत्त्यवच्छिन्नविषयएवचिदुपरागस्यसत्त्वात्तस्यवृत्तेर्बहिर्निर्गतिंविनाऽयोगात्साकल्पनीयेत्यतआह ॥ चिदुपरा
गादाविति ॥ इंद्रियसन्निकर्षद्वारावृत्तेर्बहिर्निस्सरणाभावेपिविषयाकारेणवृत्तेरंतरेवपरिणाममात्रेणचैतन्यविषययोरुपरागासंभवे
नचिदुपरागेतदाकारत्वस्यैवप्रयोजकत्वात् तयावृत्त्यवच्छिन्नएवतदुपरागइतिकल्पनेमानाभावादित्यर्थः । ननुप्रभायामावरणनि
वर्तकत्वेप्रकाशकत्वेचविषयसंश्लेषस्यैवप्रयोजकतयादृष्टत्वेनविषयसंबंधंविनावृत्तेरावरणनिवर्तकत्वासंभवेनतदर्थंबहिर्निर्गतिःक

परो(क्षधीवै)क्षादिवैलक्षण्यायविषयस्याभिव्यक्तापरोक्षाचिदुपरागएववक्तव्यः । चिदुपरागादौचापरोक्ष
वृत्तेस्तदाकारत्वमेवतंत्रं । नतुप्रभायाइववृत्तेस्तदावरणनिवर्तकत्वादौतत्संश्लेषस्तंत्रं । नेत्रान्निर्गच्छद्ध्रुवा
द्याकारवृत्त्यैवस्वसंश्लिष्टनेत्रस्थकज्जलादेर्देहध्रुवमध्यवर्तिनःपरमाण्वाकाशादेश्चध्रुवमण्डलस्याप्यापरोक्ष्यापातात् ।

ल्प्येतिचेत्तत्राह ॥ नत्विति ॥ विषयप्रकाशकत्वमादिशब्दार्थः । वृत्तेरावरणनिवर्तकत्वादौतदाकारत्वमेवतंत्रं नतुतत्संश्लेषः ।
ज्ञानस्यप्रभापेक्षयाआंतरत्वेनवैषम्यादितिभावः । वृत्तेर्देहाद्बहिर्निर्गत्याविषयसंश्लेषावरणनिवर्तकत्वेबाधकमाह ॥ नेत्रादिति ॥
ध्रुवमंडलज्ञानार्थमेवनेत्रान्निर्गच्छंतीध्रुवमंडलाद्याकाराअंतःकरणवृत्तिस्तयेत्यर्थः ॥ स्वेति ॥ वृत्तीत्यर्थः ॥ आपरोक्ष्यापाता
दिति ॥ संश्लेषावरणनिवृत्तिद्वाराआपरोक्ष्यापातादित्यर्थः । ननुसिद्धांतेपिनिर्गमनरश्मीनांबहिर्निर्गमनांगीकारादतिप्रसंगस्तुल्ये

इतिचेन्न । कज्जलादावतिसामीप्यादिदोषात्परमाण्वादौमहत्त्वविशेषादिकारणविरहादित्यादिद्रष्टव्यमित्याहुः । ननुक्वचिद्विषय संश्लेषस्तदावरणनिवर्तकत्वेतंत्रं क्वचिद्वृत्तेस्तदाकारत्वमपि तथाचनातिप्रसंगः । नेत्रस्थकज्जलपरमाण्वादौवृत्तेस्तदाकारत्वाभा वात् किंतुध्रुवमंडलाद्याकारत्वमेवेत्यतआह ॥ द्वयोरिति ॥ संश्लेषतदाकारत्वयोः । ननुतर्हिमास्तुविषयसंश्लेषार्थंवृत्तेर्बहिर्गमनं किंतुतदाकारत्वार्थमेव । वृत्तेर्बहिर्निर्गमनेनविषयसंश्लेषेसतितदाकारंतायाजायमानत्वादित्यतआह ॥ तदाकारत्वस्यचेति ॥ वृत्तेर्बहिर्गमनद्वारकविषयसंश्लेषाभावादित्यर्थः । तर्हिवृत्तेःकथंतदाकारत्वमित्यतउक्तं ॥ परोक्षेति ॥ तत्सन्निकृष्टेति ॥

> द्वयोस्तंत्रत्वेचगौरवात् तदाकारत्वस्यचैतत्संश्लेषंविनापिपरोक्षवृत्ताविव
> तत्सन्निकृष्टकरणाजन्यत्वेनैवोपपत्तेः । नचस्वेतरहेतुसाकल्येसत्यपिघटच
> क्षुस्सन्निकर्षाभावेनेवघटमनस्सन्निकर्षाभावेनघटानुभवस्याभावोदृष्टः ।

परोक्षविषयसन्निकृष्टमनोरूपकरणेत्यर्थः । मनसस्तत्सन्निकर्षस्तुज्ञानादिरूपोऽलौकिकःकश्चिदंगीकृतोस्ति तद्वदपरोक्षवृत्त्यु पपत्त्याबहिर्निस्सरणमयुक्तमित्यर्थः । अनुवृत्तेर्बहिर्निस्सरणमयुक्तमित्यसत् । तथाहि । घटचक्षुस्सन्निकर्षवत्साक्षादर्थेमनस्स न्निकर्षस्यापिज्ञानहेतुत्वान्मनसोबहिर्निर्गत्यभावेतदयोगाद्घटानुभवोनस्यादित्याशंक्यनिषेधति ॥ नचेति ॥ दृष्टइति ॥ तथा चयद्व्यतिरेकेणयद्व्यतिरेकइतिकारणत्वग्राहकोव्यतिरेकांशोनास्तियेनतस्यकारणत्वंप्रतीमइतिभावः । यथोक्तंपदार्थविद्भिः "

त्मामनसासंयुज्यते मनइंद्रियेण इंद्रियमर्थेने)"ति । तथाचार्थमनस्संयोगस्यज्ञानहेतुतयाताकिंकाचनंगीकृतत्वान्नतदर्थंबाह्
र्गतिःकल्प्येत्यर्थः।किंचबहिर्निर्गत्यन्निषयमाश्लिष्यस्याएववृत्तेर्विषयावरणनिवर्तकत्वमितिनियमानंगीकारेस्पार्शनज्ञानमप्यनुकूलि
तंस्यात् । तथाहि । चाक्षुषज्ञानेमनसोबहिर्निर्गमनेचक्षुरादिरूपनियतद्वारमिवस्पार्शनज्ञानेतन्नास्ति कुतइतिचेत् "त्वगिंद्रियंस
र्वशरीरव्यापी" त्यभियुक्तवचनेनत्वगिंद्रियस्यसर्वशरीरव्याप्तिवावगमेनांतःकरणस्यबहिर्निर्गमनेनियतद्वाराभावात् द्वारविशे
षोक्तौचविनिगमनाविरहप्रसंगात् अतस्तत्रवृत्तिरंतरेवभवतीतिवाच्यं । एवमेवान्यत्रापिभवत्वितिचक्षुरादिद्वाराबहिर्निर्गमनकं

एवंचस्पार्शनज्ञानमप्यनुकूलितंस्यात् । चक्षुरादेरिवस्पर्शनस्यनियतगोलकद्वाराभावेनांतःकरणनिर्गत्य
योगात् । अन्यथेच्छाद्वेषादिरूपवृत्तयोपिदेहान्निर्गत्यविषयानगच्छेयुः । अस्तुवांदेहान्निर्गति स्तथापिवि
षयप्रकाशकंचैतन्यंकिं"घटैकाकारधीस्थाचिद्घटमेवावभासयेत् । घटस्यज्ञाततत्रह्मचैतन्येनावभासत"

ल्पनमयुक्तमित्याह ॥ एवंचेत्यादिना ॥ अन्यथेति ॥ नियतगोलकाभावेपिमनसोबहिर्निर्गमनांगीकारइत्यर्थः । वृत्तयः म
नोवृत्तयः । गच्छेयुः संबध्येरन् । घटादिप्रकाशकंचैतन्यमेवेतिप्रक्रियांदूषयति ॥ अस्तुवेत्यादिना ॥ किंवृत्तिप्रतिबिंबितंचै
तन्यमित्यर्थः । उपदेशसहस्रीतिमा(यावादिग्रं)यिग्रंथविशेषस्यसंज्ञा। भारतीतीर्थः कश्चिन्मायिभिक्षुः । उपदेशसहस्र्यनुसारिणी
याभारतीतीर्थादिरीतिस्तयेत्यर्थः । उपदेशसहस्रीवाक्यंपठति ॥घटैकाकारेति॥ घटैकाकारतया परिणतायाधीर्वृत्तिस्तत्स्थाचि

देवैतत्प्रतिबिंबितचैतन्यमेव घटमवभासयेदित्यर्थः । घटस्याज्ञातता व्यवसायविषयता ब्रह्मचैतन्येन साक्षिरूपानुव्यवसायेन
॥पराग़र्थेति॥ परांचोयेऽर्थास्तद्रूपाणियानिप्रमेयानि तेषुफलभूतायासंवित् घटादिभासकचैतन्यंसएवाऽधिकारिभिर्वेदांतोक्ति
रूपप्रमाणतोमेयोर्थइतिश्लोकार्थः ॥ अभिव्यक्तमिति ॥ वृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्याभेदेनाभिव्यक्तंघटाधिष्ठानचैतन्यमित्यर्थः ॥
आध्यासिकेति ॥ वृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यरूपज्ञानस्यविशिष्टस्यत्वन्मतेमिथ्यात्वेभतत्रघटादीनामध्यासाभावेनज्ञानेआसे
इत्युपदेशसहस्र्यनुसारिभारतीतीर्थादिरीत्यावृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यंकिंवा "पराग्र्थप्रमेयेषुया
फलत्वेनसंमता ॥ संवित्सैवेहमेयोर्थोवेदांतोक्तिप्रमाणत" इतिसुरेश्वररीत्यावृत्तिप्रतिबिंबि
तचैतन्याभिव्यक्तंविषयविवर्ताधिष्ठानंचैतन्यंनाद्यः । आध्यासिकसंबंधस्यातंत्रत्वापातात् ।
नांत्यः । आवश्यकेनविषयसंश्लिष्टवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्येनैवतदज्ञाननिवृत्तिवत्तत्प्रकाश
स्याप्युपपत्तौतदधिष्ठानचैतन्याभिव्यक्त्यादिकल्पनायोगादित्युक्तत्वात् । किंचवृत्तेस्तदा
कारत्वंनतावत्तद्विषयत्वं।त्वयैवनिरासात् । नापितस्मिन्चैतन्योपरागयोग्यतापादकत्वंवा
पितत्वरूपस्याध्यासिकसंबंधस्यप्रतिकर्मव्यवस्थासिद्धावतंत्रत्वापातादित्यर्थः । एवमेवोत्तरत्राप्यर्थोद्रष्टव्यः॥ आवश्यकेनेति ॥
अधिष्ठानचैतन्यस्यविषयप्रकाशकत्वपक्षेपिविषयाधिष्ठानचैतन्यावरकाज्ञाननिवृत्त्यर्थंवृत्तिप्रतिबिंबितत्वस्याऽऽवश्यकत्वादित्य
र्थः । सावयवंतैजसमंतःकरणंविषयंव्याप्यतदाकारंभवतीत्युक्तंप्रक्रियांदूषयति ॥ किंचेति ॥तदाकारत्वं विषयाकारत्वं

तद्विति ॥ विषयत्वनिरासादित्यर्थः । तस्मिन् विषये । पूर्वंचैतन्यंविषयासंबद्धमेवावतिष्ठते वृत्त्यातूपरज्यतइतिवृत्तेश्चिदुपरा
गार्थत्वांगीकारादित्यर्थः ॥ तदज्ञानेति ॥ विषयावरकाज्ञानेत्यर्थः ॥ तदाकारत्वप्रयोज्यत्वेनेति ॥ अयमर्थः । घटवृत्तेर्घट
एवचैतन्योपरागार्पकत्वंकुतः । घटेपितदर्पकत्वंकिंनस्यात् तथाघटाज्ञानाभिभावकत्वमेवेतिकुतः । पटाज्ञानाभिभावकत्वमपि
किंनस्यादितिशंकायां वृत्ते(र्घटाकारत्वेनतस्याघटाकारायावृत्तेर्घ)स्तदाकारत्वेन घटएवचैतन्योपरागार्पकत्वंतदज्ञानाभिभावकत्वं
चेत्येवंतयोश्चैतन्योपरागार्पकत्वतदज्ञानाभिभावकत्वयोस्तदाकारत्वप्रयोज्यत्वेन तयोस्तत्त्वंस्यतदाकारत्वरूपत्वस्यायोगादित्य

तदज्ञानाभिभावकत्वंवा तयोस्तदाकारत्वप्रयोज्यत्वेनतत्त्वायोगात् । नापिघटादिवत्
पृथुबुध्नोदराद्याकारत्वं साकारवादापातात् । संस्थानहीनगुणकर्मजात्यभावादिवृत्तेस्तदा
कारत्वायोगाच्च । घटपटौपटत्तद्रूपेघटतदभावौवित्यादिसमूहालंबनवृत्तेस्सर्वविषयक

र्थः ॥ नापीति ॥ वृत्तेस्तदाकारत्वमितिवर्तते । आकारत्वं आकारवत्त्वं ॥ साकारेति ॥ ज्ञानविषयाकारांतरांगीकारइत्यर्थः ।
तथाचबौद्धसाम्यापत्तिरितिभावः । अर्थनिष्ठाकारवत्त्वमेववृत्तेस्तदाकारत्वंनेद्दूषणांतरमाह ॥ संस्थानेति ॥ आकारेत्यर्थः ।
आदिपदेनसादृश्यं । संस्थानहीनागुणकर्मजात्यभावादयस्तद्विषयिण्यावृत्तेरित्यर्थः ॥ समूहेति ॥ समूहालंबनरूपायाएकस्या
एववृत्तेरित्यर्थः ॥ विरुद्धेति ॥ घटपटादेःपृथुबुध्नोदराकारादिनानाकारतया तद्विषयिण्यास्समूहालंबनवृत्तेःविरुद्धोभयाका
रतापातः । तथाघटस्यस्वाकारत्वात्तद्रूपाभावस्यनिराकारत्वात्तद्विषयिण्याःसमूहालंबनवृत्तेःसाकारत्वनिराकारत्वोभयापा

तद्इतिद्रष्टव्यं ॥ योगिनिष्ठेति ॥ योगीश्वरनिष्ठांतःकरणवृत्तेरित्यर्थः । निराकारेतिहेतुगर्भं । तथाचचरमसाक्षात्कारस्य ब्रह्मनिष्ठाकारत्वेनयत्तदाकारत्वंतन्नस्यादित्यर्थः ॥ पक्षत्रयमिति ॥ अविद्योपाधिकंसर्वगतंजीवचैतन्यंअविद्यानावृतंविषयप्रकाशकं वृत्तिस्तुजीवचैतन्यस्यविषयोपरागार्थेत्येकःपक्षः । उक्तरूपंजीवचैतन्यंअविद्यावृतंविषयप्रकाशकं वृत्ति (स्त्वावरणाभि) स्त्वविद्याभिभवार्थेतिद्वितीयःपक्षः । अंतःकरणोपाधिकमसर्वगतमेवजीवचैतन्यं ब्रह्मचैतन्यमेवविषयप्रकाशकं वृत्तिस्तुविषयप्रकाशकब्रह्मचैतन्येनप्रमातृजीवचैतन्यस्याभेदाभिव्यक्त्यर्थेतितृतीयःपक्षइतिपक्षत्रयमयुक्तं । तत्र

योगिनिष्ठवृत्तेश्चयुगपद्विरुद्धनानाकारत्वायोगाच्च । चरमसाक्षात्कारस्यनिराकारब्रह्माकारत्वायोगाच्च तस्मात्पक्षत्रयमप्ययुक्तं । किंचनतावत्विषयदृग्जीवचैतन्यमितिपक्षोयुक्तः । तथाहि ।
तत्रविषयाध्यासोनतावद्विशिष्टेब्रह्मणिचिन्मात्रेवा । दृग्दृश्ययोराध्यासिकसंबंधासिद्धेः ।

हेतुः तस्मादिति । उक्तरीत्याचैतन्यस्यघटप्रकाशकत्वायोगादित्यर्थः । साधान्यतश्चैतन्यस्यघटप्रकाशकत्वंनास्तीत्युक्तंतद्विशेषतः खंडयति ॥ किंचेति ॥ विषयदृग्विषयप्रकाशकं ॥ तत्रेति ॥ विषयदृक्जीवचैतन्यमितिपक्षइत्यर्थः । विशिष्टे घटाधिष्ठानत्वेनघटविशिष्टे ॥ दृगिति ॥ त्वयादृशिविषयाध्यासोवाच्यः । विशिष्टेब्रह्मणिचिन्मात्रेवाकिंवाध्यासेविशिष्टस्यचिन्मात्रस्यचब्रह्मणोविषयदृक्त्वेनाभिमतजीवचैतन्याद्भिन्नत्वेनदृगध्यस्तत्वंनप्राप्तमित्यर्थः । ननुविषयाध्यासोविषयदृशिजीवचैतन्यएवेत्य

ध्यासिकसंबंधइत्याशंक्यनिषेधति ॥ नापीति ॥ कल्पितत्वादिति ॥ घटाधिष्ठानत्वेनघटविशिष्टतयाकल्पितत्वेनाध्यस्ता
धिकसत्ताकत्वान्नाध्यासाधिष्ठानत्वमित्यर्थः । अतएवैत्युक्तंविशुद्धमिति सविशेषस्येति । विषयाध्यासाधिष्ठानतयाविषयदृक्त्वेना
ऽभिमतस्यसविशेषस्यब्रह्मणएवकल्पितत्वाध्यस्तानधिकसत्ताकत्वाद्दितिभावः ॥ जगदांध्येति ॥ घटाधिष्ठानंशुद्धचैतन्यमेववि
षयप्रकाशकमितिवक्तव्यं । तस्यंचशुद्धस्यासंसारमज्ञानावृतत्वेनकदापिप्रकाशाभावेनघटादिपदार्थज्ञानमात्राभावापत्त्यासर्वप्रवृत्ति
विलयापत्त्याजगदांध्यापातादित्यर्थः । जगदांध्यविरहमाशंकते अनवच्छिन्नस्येति । अनवच्छिन्नस्यशुद्धस्यासंसारमज्ञानावृतत्वेपि

नापिजीवे । तस्यावच्छिन्नस्यस्वयंकल्पितत्वात् । अतएवविषयदृग्ब्रह्मचैतन्यमितिपक्षो
नयुक्तः । सविशेषस्यब्रह्मणोपिकल्पितत्वात् । शुद्धस्यचासंसारमावृतत्वेनजगदांध्या
पातात् । अनवच्छिन्नस्यावृतत्वेपिघटाद्यवच्छिन्नंवृत्त्याप्रकाश्यतइतिचेन्न । अवच्छिन्नस्य
कल्पितत्वेनात्माश्रयापातेनचघटाद्यनधिष्ठानत्वेनाध्यासिकसंबंधस्यातंत्रत्वापातात् ।

मूलाविद्यानिवृत्त्यभावेसर्वतआवरणाभिभवाभावेपिघटाद्यवच्छेदेनावरणाभिभवसंभवादांध्यविरहउपपद्यतइत्यर्थः ॥ अवच्छि
न्नस्येति ॥ वृत्त्याभिभूतावरणस्यैवघटाद्यवच्छिन्नस्यघटादिदृक्त्वमित्यायातं । तस्यचनतदधिष्ठानत्वं । तत्रहेतुः कल्पितत्वेनेति ।
घटाद्यवच्छिन्नस्यकल्पितत्वेनाध्यस्तानधिकसत्ताकत्वादित्यर्थः ॥ आत्माश्रयेति ॥ घटावच्छिन्नस्यघटाधिष्ठानत्वेघटस्यघटा
धिष्ठानकोटौप्रवेशेनात्माश्रयापातइत्यर्थः ॥ आध्यासिकेति ॥ दृश्यस्यनसद्रूपायांदृश्यध्यस्तत्वसिद्धिरित्यर्थः । शुद्धेमेवंब्रह्म

घटावच्छिन्नंवृत्त्याप्रकाश्यतइतिपक्षेदूषणांतरमाह ॥ विशिष्टेति ॥ घटविशिष्टचैतन्यज्ञाने । ननुघटस्यापिस्फुरणान्नविशेष्यं प्रकाशितइतिमंदाशंकापरिहारायोक्तं अधिकेति । दंडीतिज्ञानेदेवदत्तस्यापिप्रकाशवदितिभावः ॥ तद्वैयर्थ्याच्चेति ॥ चरमवृत्तिवैयर्थ्याच्चेत्यर्थः । ननुनचरमवृत्तिवैयर्थ्यं घटावच्छिन्नचैतन्यज्ञानेप्रकाशितोयोविशेषणभूतोभावरूपोऽभावरूपोवाप्रकारोविशेषणरूपउपलक्षणरूपोवाप्रकारस्तत्प्रकाशार्थत्वेनसार्थक्यादित्यतआह ॥ नहीति ॥ यदिभावाभावादिरूपोधर्मःप्रकारत्वेनप्रतीयते तर्हिवेदांतानांनिर्विशेषार्थनिष्ठत्वरूपाखंडार्थत्वहानिःस्यादित्यभिप्रेत्योक्तंअखंडार्थपरेति ॥ त्वन्मतइति ॥ सुषुप्तावंतः

विशिष्टज्ञानेधिकप्रकाशेपिचरमवृत्तिविषयस्याविशेष्यस्यप्रकाशेनतद्वैयर्थ्याच । नह्यखंडार्थपरवेदांतजन्यायांतस्यांभावोभावोवाविशेषणमुपलक्षणंवाप्रकारःप्रकाशते । अंतःकरणावच्छिन्नस्यजीवत्वेत्वन्मतेतस्यसुषुप्त्यादावभावेनकृतहान्याद्यापाताच । किंचोपरागार्थत्वपक्षेपिचितःस्वतोवृत्तिमात्रोपरक्तत्वं नतावद्दर्पणमुखस्येवप्रतिबिंबितत्वं

करणलयांगीकारादितिभावः ॥ कृतहान्यादीति ॥ यदंतःकरणावच्छिन्नेनयत्कृतंकर्मतदंतःकरणस्यसुषुप्त्युत्तरकालेऽसत्त्वेन तत्कर्मजन्यभोगस्यहानिः । परदिनेचयदंतःकरणावच्छिन्नस्यभोगोभवति तदंतःकरणावच्छिन्नेनतद्भोगहेतुभूतंकर्मनकृतमिति अकृताभ्यागमआदिपदार्थः । वृत्तिप्रतिबिंबितंचैतन्यमितिप्रक्रियांनिराकरोति ॥ किंचेति ॥ वृत्तिश्चिदुपरागार्थेतिपक्षइत्यर्थः ॥ वृत्तिमात्रेति ॥ स्वतएवकेवलवृत्त्युपरक्तत्वं । चैतन्यस्येतिशेषः ॥ प्रतिबिंबितत्वमिति ॥ अंतःकरणइतिशेषः । अं

करणस्यतावत्प्रतिबिंबनोपाधित्वंनसंभवति । कुतइतिचेत् । उद्भूतरूपवत्त्वस्यैवप्रतिबिंबनोपाधित्वप्रयोजकत्वादंतःकरणस्यानु
द्भूतरूपवत्त्वात् । तदिदमुक्तं ॥ अनुद्भूतरूपांतःकरणइति ॥ ननूद्भूतरूपवत्त्वंनप्रतिबिंबनोपाधित्वप्रयोजकं । यदागुहा
स्थिताकाशेप्रतिध्वनिर्भवति तत्रशब्दःप्रतिफलतीतियावत् तत्राकाशस्यकथंशब्दप्रति (बिंबनो) फलनोपाधित्वं उद्भूतरूपव
त्त्वाभावादतउक्तं ॥ शब्दान्येति ॥ तथाचैतन्येप्रतिबिंबनंचनसंभवति प्रतिबिंबनेचाक्षुषत्वस्यप्रयोजकत्वात् ब्रह्मचैतन्यस्या
चाक्षुषत्वादित्याशयेनोक्तं ॥ अचाक्षुषइति ॥ ननुजलाद्युपाधौअचाक्षुषस्याप्याकाशस्यप्रतिफलनंदृष्टमितिचेन्न तत्रसौरप्रभा

अनुद्भूतरूपांतःकरणेशब्दान्यप्रतिबिंबनोपाधितायाःअचाक्षुषेचचैतन्येप्रतिबिंबनस्य
चायोगात् । नापिमूषास्थद्रुतसुवर्णादिवत्तदात्मनाविकृतत्वं चितोनिर्विकारत्वात् ।
नापिगोत्वादिवत्तदाश्रितत्वं तत्राभिव्यक्तत्वंवा चितआकाशवदनाश्रितत्वात् ।

मंडलस्यचाक्षुषस्यैवप्रतिफलनादितिसंप्रदायविदः । पुनर्वृत्त्युपरक्तत्वंविविच्यदूषयति ॥ नापीति ॥ मूषायांस्थितंयत्सुवर्णंत
च्चोत्ताराग्निसंयोगेनद्रुतंसत्मूषायथाऽस्तिवर्तुलतया तथैवांतस्तदाकारेणपरिणमते तथामूषास्थानीयांतःकरणवृत्तौसुवर्णस्थानीयं
ब्रह्मतदात्मनाविकृतंभवतितदिदमेवंचितोवृत्त्युपरक्तत्वमित्यर्थः ॥ गोत्वादिवदिति ॥ यथागोत्वादेर्गवाद्युपरक्तत्वंनामसास्ना
दिमद्व्यक्त्याश्रितत्वरूपं केसरादिमद्व्यक्तिंविहायसास्नादिमद्व्यक्तेरेवाभिव्यक्तत्वरूपंवादृष्टं । एवंचितोवृत्त्याश्रितत्वंवातत्रवृत्ताव
भिव्यक्तत्वंवातदुपरक्तत्वमित्यर्थः । आद्येदोषमाह ॥ चितआकाशवदिति ॥ यथाऽऽकाशस्यसर्वगतत्वादनाश्रितत्वंतद्वद

नाश्रितत्वादित्यर्थः । द्वितीयेदोषमाह ॥ उपरागेति ॥ विषयप्रकाशकजीवच्चि (दनावृतेतिपक्षएवर्च्च) तोऽनावृतत्वपक्षेवृत्तिरुपरागार्थत्वांगीकारादित्यर्थः ॥ सर्वत्रेति ॥ तथाचचितःसर्वत्राभिव्यक्तत्वरूपोपरक्तत्वस्यसत्त्वेनचितःस्वतोवृत्तिमात्राभिव्यक्तत्वमेववृत्त्युपरक्तत्वमितिप्रतिज्ञाहानिःस्यादित्यर्थः ॥ घटेति ॥ तथाघटाकाशोघटांतःस्थएवंचितोवृत्त्यंतस्स्थत्वमेववृत्त्युपरक्तत्वमित्यर्थः ॥ आकाशवदिति ॥ आकाशस्ययथासर्वगतत्वाद्घटांतरेऽवस्थितिर्नतुगृहांतरस्थितिविभागोनसंभवति एवंचितोपिसर्वगतत्वेनचित्स्वतोवृत्तिमात्रोपरक्तास्वतोवृत्तिमात्रांतस्थेतियोक्त । नतुघटादिविषयांतस्स्थेत्यस्यायोगादित्यर्थः ॥ प्रभाया

उपरागार्थत्वपक्षेचितोनावृतत्वेनसर्वत्राभिव्यक्तत्वाच्च । नापिघटाकाशादिवत्तदंतस्थत्वं आकाशादिवत्सर्वगताचित्स्वतोवृत्त्यंतस्थानतुघटाद्यंतस्थेत्यस्यायोगात् । नापिप्रभायारूपंप्रतीवप्रकाशकत्वं प्रभायास्तमोविरोधित्वस्यरूपंप्रतीवगंधादीन्प्रत्यपिसत्वात् । नहिगंधदेशस्थंतमोननिवर्तयति

इति ॥ यथाप्रभारूपमात्रप्रकाशकत्वेनरूपोपरक्तेत्युच्यतेतथाचिदपिवृत्तिमात्रप्रकाशकत्वेनस्वतोवृत्त्युपरक्तेत्युच्यतइत्यर्थः । प्रभायारूपमात्रप्रकाशकत्वंनामरूपप्रदेशस्थतमोनिवर्तकत्वंवारूपाऽज्ञाननिवर्तकत्वंवारूपमात्रग्राहिप्रमाणसहकारित्वंवा । नाद्यइत्याह॥प्रभायाइति॥ तमोविरोधित्वस्यरूपप्रदेशस्थतमोनिवर्तकत्वस्य।तदेवोपपादयति॥नहीति॥ प्रभायारूपप्रदेशस्थतमोनिवर्तकत्वेनरूपप्रकाशकत्वंयद्युच्यतेतर्हिगंधादिप्रदेशस्थतमोनिवर्तकत्वस्यापिसत्त्वेनतत्प्रकाशकत्वमपिस्यादितिभावः॥नद्वितीय

इत्याह॥प्रभायामिति॥रूपमिति॥ यतोज्ञानमेवाज्ञाननाशकंप्रभाचनज्ञानमितिभावः। तथाचनप्रभादृष्टांतेनचितोवृत्तिप्र[illegible]
त्वरूपंस्वतोवृत्त्युपरक्तत्वं चितस्तमोनिवर्तकत्वाभावात् वृत्तावज्ञानाभावेनतन्निवर्तकत्वस्याप्यभावादितिदार्ष्टांतिकेपिनसंभवती-
तिध्येयं।तृतीयोयद्यपिदृष्टांतभूतप्रभायामस्ति तथापिदार्ष्टांतिकेचित्यांचितिनास्तीत्याह॥प्रभायामिति॥रूपेति॥तथाचरूपप्रकाशक
त्वमस्तीत्यर्थः॥गंधादीति॥तथाचतत्प्रकाशकत्वंनास्तीत्यर्थः॥ग्राहकांतरेति॥ यथाप्रभायांरूपग्राहकमानसहकारित्वमस्ति एवंन
प्रकृतेसंभवति चितःस्वस्याएववृत्तिग्राहकत्वेनग्राहकांतराभावाद्वृत्तिग्राहकमानसहकारित्वरूपंप्रकाशकत्वंदार्ष्टांतिकेनसंभवतीत्य

प्रभायामज्ञानविरोधित्वस्यरूपंप्रत्यप्यभावात्। प्रभारूपग्राहिचक्षुस्संहकारित्ववत्
गंधादिग्राहिघ्राणादिसहकारित्वस्याभावेपिचितोग्राहकांतरासहकारित्वेनदार्ष्टां
तिकाननुगुण्यात् । तस्माच्चितस्सर्वगतत्वेनसर्वसंबंधाद्रूपादेरिवगुरुत्वादेरप्याश्रय
द्वारासाक्षाद्वाचित्संबंधित्वाच्चित्संबंधित्वस्यैवचप्रकाशकत्वात्सर्वप्रकाशोदुर्वारः ।

र्थः। ननुरूपादेरिवगुरुत्वादेरपिप्रकाशोनसंभवतिचित्संबंधाभावादितिचेत्तत्राह॥आश्रयेति॥ रूपादीनामिवगुरुत्वादीनामपिघटा
द्याश्रयद्वारैवचित्संबंधित्वात् तथाचैतन्यस्यानावृतस्यघटतद्रूपसंबंधःयथासाक्षादेवास्ति एवंगुरुत्वादेरपीत्यर्थः॥ चित्संबंधित्व
स्यैवेति ॥ अनावृतचित्संबंधस्यैवेत्यर्थः । विषयप्रकाशिकाचित्अनावृतेतिपक्षएववृत्तिरुपरागार्थेत्यभ्युपगमादितिभावः॥ सर्वे
ति ॥ अनावृतचित्संबंधस्यसर्वेषामपिपदार्थानांसत्त्वात्सर्वेषामपिपदार्थानांसर्वदासर्वस्यजनस्यप्रकाशोदुर्वारइतिभावः । नन्व

संगोह्ययंपुरुषइतिश्रुतेर्जीवर्धितःस्वतोविषयासंबंधित्वात्तदर्थंवृत्तिरपेक्षिता । अन्यथाश्रुतिविरोधादित्यतआह ॥ असंगोहीति ॥ तत्तत्कृतेति ॥ तत्तत्पदार्थसंबंधकृतेत्यर्थः । नन्वियंश्रुतिर्जीवचैतन्यपरैवईश्वरपराकुतइत्यतआह ॥ सयत्तत्रेति ॥ 'शुक्रमादायपुनरेतिस्थानंहिरण्मयःपुरुषएकहंसः' । सयत्तत्रे' तिपूर्ववाक्येईश्वरस्यैनप्रकृतत्वादितिभावः । नन्वियंश्रुतिर्लेपाभावपराकुतः ईश्वरस्यसर्वपदार्थासंबंधित्वपराकिंनस्यादित्यतआह ॥ यथेति ॥ इत्यादीत्यादिपदेन "तथासर्वाणिभूतानिमत्स्थानीत्युपधारये" तिद्वितीयार्धःप्रकृतोपयुक्तोग्राह्यः । तथाचात्रसर्वसंबंधस्यैवोक्तत्वेनतद्वाक्यविरोधाच्छ्रुतिर्लेपाभावपरतयैवव्याख्ये

"असंगोह्यय" मितिश्रुतिरीश्वरस्यतत्तत्कृतलेपाभावपरा 'सयत्तत्रकिंचित्पश्यतिअनन्वागतस्तेनभवती' तिपूर्ववाक्यात् । "यथाकाशस्थितोनित्यंवायुस्सर्वत्रगोमहानि" त्यादिस्मृतेश्च। अपिचवृत्तितःपूर्वमाध्यासिकसंबंधोस्त्येव। अन्यस्तूपरागोन्यद्दृश्यत्वेतंत्रमितिकिंतदर्थयावृत्त्या । किंचजीवचैतन्यमसंगंचेद्ब्रह्मचैतन्यंसुतरांतथेतिमानोपाधिकविषयोपरागत्वात्

येतिभावः । वृत्तिश्चितोविषयोपरागार्थेतिमतेवृत्तेर्वैयर्थ्यमेवस्यात्। तथाहि। चितोविषयोपरागस्तावत्संयोगादिरूपोनास्त्येव । तस्यदृश्यत्वाप्रयोजकत्वात्किंतुतत्राध्यस्तत्वरूपएवेतिवाच्यं।सचवृत्त्यपेक्षयापूर्वमप्यस्तीतिकिंचितोविषयोपरागार्थयावृत्त्येत्याह ॥ अपिचेति॥जीवचैतन्यमसंगमितिवृत्त्यैवविषयैःसंबध्यतइत्युच्यते । तर्हिब्रह्मचैतन्यस्यसुतरामसंगत्वेनस्वतोविषयैःसहसंबंधाभावात्प्रमाणजन्यवृत्त्यैवविषयैःसंबध्यतेप्रमाणैरेवसर्वंजानातिनंस्वतइत्यापत्त्यास्वतःसार्वज्ञ्यंनस्यादित्याह ॥ किंचेति ॥ [illegible]

नेति ॥ प्रमाणोपाधिकविषयोपरागवत्त्वादित्यर्थः । वृत्तिद्वाराविषयैःसंबध्यतत्प्रकाशकत्वादितियावत् ॥ स्वतइति ॥ प्रमा
विनेत्यर्थः । नन्वसंगस्यापिब्रह्मणोविषयैस्साक्षात्संबंधोघटते सर्वस्यापिविषयस्यब्रह्मोपादानकत्वेनब्रह्माभिन्नत्वात् प्रमाणोपाधिंवि
नैवस्वस्वरूपत्वात्स्वाभिन्नंजगद्भासयतीतिस्वतःसर्वज्ञत्वमुपपद्यतइत्याशंकते ॥नन्विति ॥ अत्रोपादानत्वंनामपरिणामित्वंतच्चवि
शिष्टनिष्ठं ततश्चतत्सर्वज्ञमित्युच्यते । अथवोपादानत्वंनामाधिष्ठानत्वं तच्चशुद्धनिष्ठं. ततश्चतत्सर्वज्ञमित्युच्यते । नाद्यइत्याह
॥उपादानत्वंहीति॥ आध्यासिकेति॥ विशिष्टनिष्ठेनपरिणामित्वरूपेणसर्वोपादानत्वेनविशिष्टब्रह्मणःसर्वज्ञत्वेतस्यकल्पितत्वे

स्वतस्सार्वज्ञ्यंनस्यात् । ननुब्रह्मसर्वोपादानत्वादुपाधिंविनैवस्वस्वरूपवत्स्वाभिन्नंजगद्भासयती
तिचेत् । उपादानत्वंहिनतावद्विशिष्टनिष्ठंपरिणामित्वं आध्यासिकसंबंधस्यातंत्रत्वापातात् ।
अनाद्यविद्यादिकंप्रतितदभावाच्च । नापिशुद्धनिष्ठमधिष्ठानत्वं . सार्वज्ञ्यादेर्विशिष्टनिष्ठत्वात् ।

नाधिष्ठानत्वायोगेनतत्रजगदध्यासासंभवात् आध्यासिकसंबंधेनप्रकाशतइतिभवदभिमतनियमभंगप्रसंगः । आध्यासिकसंबंधभिं
न्नेनपरिणामित्वरूपोपादानत्वाख्यसंबंधेनैवविशिष्टस्यजगत्प्रकाशांगीकारादित्यर्थः। परिणामिनिब्रह्मणिजगदध्यासोनसंभवतीत्या
शयेनैवविशिष्टनिष्ठेत्युक्तं ॥ अनादीति ॥ उपादानत्वेनजगत्प्रकाशेऽविद्याप्रत्युपादानत्वाभावात्तत्प्रकाशो [illegible]
द्वितीयमाशंक्यनिषेधति ॥ नापीति ॥ शुद्धनिष्ठेनजगदधिष्ठानत्वरूपेणजगदुपादानत्वेनब्रह्मणोजग[illegible]
त्तिः । अस्तुशुद्धस्यैवसार्वज्ञ्यमित्यतआह ॥ सार्वज्ञ्यादेरिति ॥ विशिष्टनिष्ठत्वात् । विशिष्टनिष्ठ[illegible]

शुद्धेसार्वज्ञ्यांगीकारेऽपसिद्धांतइतिभावः।वृत्तिरावरणाभिभवार्थेतिपक्षेदोषमाह॥आवरणेति॥ अ॰ त्यतआह ॥ असंगोहि
तच्चकिंचिन्मात्रंविशिष्टंवा । नाद्यइत्याह ॥विवर्तेति॥प्रकाशमानेचावरणंनसंभवति नितरांचावरण आह ॥ संयंत्तत्रेति ॥
द्वितीयइत्याह॥ अन्यस्यचेति ॥ तथाचाज्ञानसिद्धौतत्कल्पितविशिष्टसिद्धिस्तत्सिद्धौचतदावरकाज्ञानसि । नन्वियंश्रुतिर्लेपां
त्यर्थः । आवरणासंभवमभिधायेदानींआवरणाभिभवासंभवमाह॥ किंचेति ॥ नयनपटलं नयनगतकाचादि । पुंगतत्वे प्रभा

आवरणाभिभवार्थत्वपक्षोप्ययुक्तः। विवर्ताधिष्ठानचिन्मात्रस्याज्ञानादिसाक्षित्वेनसदाप्रका
शनात् । अन्यस्यचाज्ञानाकल्पितस्याभावात् । किंचाज्ञानस्यनयनपटलवत्पुंगतत्वेचैत्रस्य
ज्ञाननाशेपिमैत्रस्यतदनाशादप्रकाशोयुक्तः। विषयगतत्वेतुचैत्रगतयावृत्त्याअज्ञानेदीपेनत
मसीवनाशितेमैत्रस्यापिप्रकाशःस्यात् । अपिचकिं"आत्माश्रयमात्माविषयंचाज्ञानमंतरेणा
नात्मसुप्रतिविषयंभावरूपाज्ञानसद्भावेमानाभावादिति"विवरणोक्तरीत्याऽज्ञानमेकं किंवा

तरिपुरुषेविद्यमानत्वे ॥ विषयगतत्वइति ॥ विषयगतत्वपक्षेत्विर्थः । स्वन्मतेऽज्ञानस्यविषयावरकतयाविषयगतत्वांगीका
रादितिभावः ॥ दीपेनेति॥ दीपवद्गृहस्थोघटोयथानिवृत्तावरणत्वात्सर्वैरपिज्ञायते तथाचैत्रगतयावृत्त्यानिवृत्ताज्ञानावरणोघटा
दिःसर्वान्प्रतिप्रकाशेतेत्यर्थः । अज्ञानैकत्वानेकत्वविकल्पदूषणाभ्यांअज्ञानस्वरूपंखंडयति ॥ अपिचेति ॥ किंविवरणरीत्या
ऽज्ञानमेकमितिसंबंधः । विवरणवाक्यंपठति ॥ आत्माश्रयमित्यादिना ॥ अज्ञानमंतरेण एकमेवाऽज्ञानमंतरेणेत्यर्थः ।